ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

BULLETIN
OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

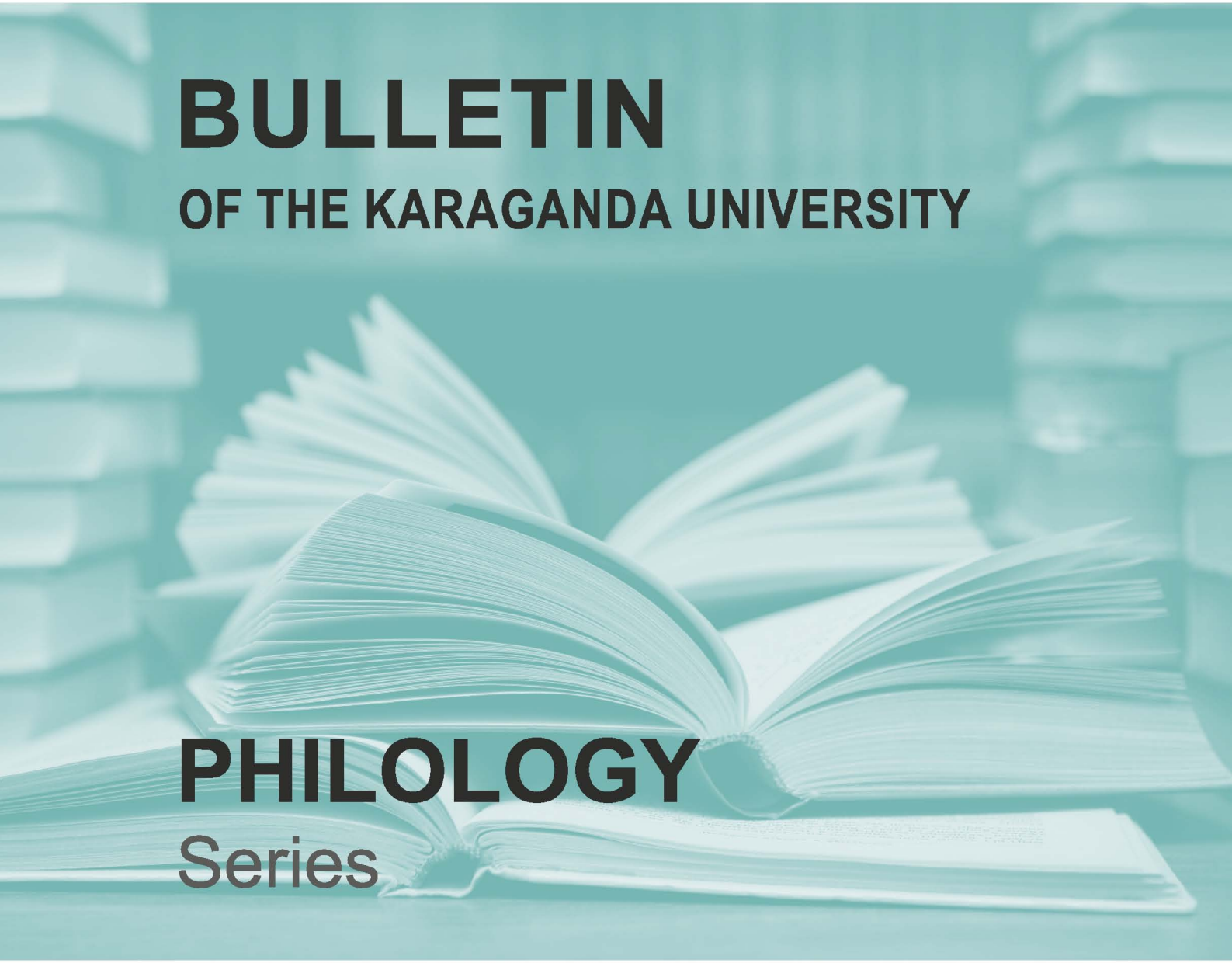

PHILOLOGY
Series

2025 • Volume 30 • Issue 3(119)

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)
Индексі 74623
Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК КАРАГАНДИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

2025

30-том • 3(119)-шығарылым
Том 30 • Выпуск 3(119)
Volume 30 • Issue 3(119)

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda
2025

Бас редакторы

PhD, проф. ассист. **Б.Р. Хасенов**

Жауапты хатшы

филол. ғыл. канд., проф ассист. **Ж.Ж. Ибраимова**

Редакция алқасы

Ж.Ж. Жарылғапов,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Ш.М. Мәжітаева,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
У.М. Бахтикиреева,	филол. ғыл. д-ры, РХДУ ШТИ, Мәскеу (Ресей);
С.А. Матяш,	филол. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік университеті (Ресей);
М. Джусупов,	филол. ғыл. д-ры, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Ташкент (Өзбекстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
К.А. Төлеубаева,	филол. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
И.С. Насипов,	филол. ғыл. д-ры, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа (Ресей);
З.К. Темиргазина,	филол. ғыл. д-ры, Павлодар педагогикалық университеті, (Қазақстан);
А. Бочковска,	ғылым докторы, Николай Коперник университеті, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	филол. ғыл. д-ры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы (Қазақстан);
Л.И. Мингазова,	филол. ғыл. д-ры, Қазан федералды университеті, Татарстан Республикасы (Ресей);
А.Ш. Юсупова,	филол. ғыл. д-ры, Қазан федералды университеті, Татарстан Республикасы (Ресей);
Е.Ю. Протасова,	пед. ғыл. д-ры, проф., Хельсинк университеті (Финляндия)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28
E-mail: bolat_khassenov@mail.ru.
Сайт: https://philology-vestnik.ksu.kz

Атқарушы редактор

PhD **Г.Б. Саржанова**

Корректорлары

С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерде беттеген

О.А. Кулов

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы. — 2025. — 30-т., 3(119)-шығ. — 244 б. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ16VPY00027386 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 30.09.2025 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы ксерокстік. Көлемі 30,5 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 118.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.
100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_karu@buketov.edu.kz

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2025

Главный редактор
PhD, ассист. проф. **Б.Р. Хасенов**

Ответственный секретарь
канд. филол. наук, ассист. проф. **Ж.Ж. Ибраимова**

Редакционная коллегия

Ж.Ж. Жарылгапов,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Ш.М. Мажитаева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
У.М. Бахтикиреева,	д-р филол. наук, ИИЯ РУДН, Москва (Россия);
С.А. Матяш,	д-р филол. наук, Оренбургский государственный университет (Россия);
М. Джусупов,	д-р филол. наук, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент (Узбекистан);
Н.Ж. Шаймерденова,	д-р филол. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
К.А. Толеубаева,	канд. филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
И.С. Насипов,	д-р филол. наук, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа (Россия);
З.К. Темиргазина,	д-р филол. наук, Павлодарский педагогический университет (Казахстан);
А. Бочковска,	хабилитированный доктор, Университет Николая Коперника, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	д-р филол. наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы (Казахстан);
Л.И. Мингазова,	д-р филол. наук, Казанский федеральный университет, Республика Татарстан (Россия);
А.Ш. Юсупова,	д-р филол. наук, Казанский федеральный университет, Республика Татарстан (Россия);
Е.Ю. Протасова,	д-р пед. наук, проф., Университет Хельсинки (Финляндия)

Адрес редакции: Казахстан, 100024, г. Караганда, ул. Университетская, 28
E-mail: bolat_khassenov@mail.ru.
Сайт: https://philology-vestnik.ksu.kz

Исполнительный редактор
PhD **Г.Б. Саржанова**

Корректоры
С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерная верстка
О.А. Кулов

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». — 2025. — Т. 30, вып. 3(119). — 244 с. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ16VPY00027386 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 30.09.2025 г. Формат 60×84 1/8. Бумага ксероксная. Объем 30,5 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 118.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_karu@buketov.edu.kz

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2025

Chief Editor
PhD, Assistant Professor **B.R. Khassenov**

Responsible secretary
Candidate of philological sciences, Assistant Professor **Zh.Zh. Ibraimova**

Editorial board

Zh.Zh. Zharylgapov,	Dr. of philol. sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
Sh.M. Mazhitaeva,	Dr. of philol. sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
U.M. Bahtikireeva,	Dr. of philol. sciences, Peoples' Friendship University of Russia, Moscow (Russia);
S.A. Matyash,	Dr. of philol. sciences, Orenburg State University (Russia);
M. Dzhusupov,	Dr. of philol. sciences, Uzbek State University of world languages, Tashkent (Uzbekistan);
N.Zh. Shaimerdenova,	Dr. of philol. sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
K.A. Toleubaeva,	PhD, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
I.S. Nasipov,	Dr. of philol. sciences, M. Akmulli Bashkir State Pedagogical University, Ufa (Russia);
Z.K. Temirgazina,	Dr. of philol. sciences, Pavlodar Pedagogical University (Kazakhstan);
A. Baczkowska,	Habilitated doctor, Nicolaus Copernicus University, Torun (Poland);
D.D. Shaibakova,	Dr. of philol. sciences, Abay Kazakh National Pedagocal University, Almaty (Kazakhstan);
L.I. Mingazova,	Dr. of philol. sciences, Kazan Federal University, Republic of Tatarstan (Russia);
A.Sh. Yusupova,	Dr. of philol. sciences, Kazan Federal University, Republic of Tatarstan (Russia);
E.Yu. Protassova,	Dr. of ped. sciences, professor., Helsingin Yliopisto (Finland)

Postal address: 28, Universitetskaya Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan
E-mail: bolat_khassenov@mail.ru; gulmira_amangeldieva_buketov@mail.ru.
Web-site: https://philology-vestnik.ksu.kz

Executive Editor
PhD **G.B. Sarzhanova**

Proofreaders
S.S. Balkeyeva, I.N. Murtazina

Computer layout
O.A. Kulov

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series. — 2025. — Vol. 30, Iss. 3(119). — 244 p. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov».

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ16VPY00027386 dated 30.09.2020.

Signed in print 30.09.2025. Format 60×84 1/8. Photocopier paper. Volume 30,5 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 118.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov».
28, Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2025

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENT

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ
ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

Kulmanova Z.B. Linguocultural aspects of “duty” and “obligation” in Kazakh and English languages 6

Kurmangali F.T., Sirin H., Aidarova A.A. The National-Cultural Code is a Phenomenon that Makes Up Linguistic Consciousness (Based on the Kazakh and Turkish Languages) 16

Abu A.S., Saurbayev R.Zh. The dynamics of conflictogeme perception in intercultural communication: examples from English-language, Russian-language, and Kazakh-language media 26

Altynbekov A.M., Mazhitayeva Sh., Khan N.K. Brandon Sanderson’s linguistic ingenuity: grounding occasionalisms and their derivational potential 39

Медетбекова П.Т., Қордабай Б.Қ., Мамбетова М.К. Ассоциативтік сөздіктің психолингвистикалық аспектісі 51

Lyanova T., Issina G., Bilyalova A. Linguistic representation of the phenomenon of national identity in Kazakhstani mass media 64

Есимова А.К., Ерик Г., Разумовская В.А. Прецедентные имена в медиадискурсе: сравнительный анализ на материале «Егемен Қазақстан» и «The Times» 75

Қоңыратбаева Ж.М. Қазақ тілінің академиялық корпусын әзірлеу: мақсаты, міндеті, маңызы (гуманитарлық ғылымдар бағытында) 88

Кенжебекова Г.А., Түйте Е.Е. Қазақ ертегілеріндегі бала бейнесінің берілу амалдары 99

Ахметова М.К., Сыздықова Г.О., Абилмажинова А.Б., Ғабдірашит А.Н. Тілдік сана көрінісін этникалық-когнитивтік тұрғыда зерделеу 110

Amirova A., Beisenbay A. Paremiological space of language: the concept of “state” (based on the materials of the Kazakh and English languages) 122

Жумашева К.Б., Турганалиева Г.Г., Өтесова А.М. Тұрақты тіркестердегі ер мен әйел бейнесінің гендерлік ерекшеліктері 133

Тургумбаева Н.К., Оспанова Д.Ж., Қапантайқызы Ш. Эмотивтілік санаты лингвистикалық феномен ретінде: эмоциялық сезім-күйді жеткізудің синтаксистік құралдары 148

Келмағамбетова Ш.С., Кенжегалиев С.А., Жанузахова Қ.Қ. Қазақ танымындағы «Бақыт» концептісінің вербалдануы 161

Райбек Е.Ө., Ерхожина Ш.Л. Қазақ сөз мәдениетінің ғылыми-теориялық мәселелері және оны оқытудың жайы 172

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ
RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

Демесинова Л.М., Сұлтан Е.Б. Бөрі архетипінің қазіргі қазақ прозасындағы трансформациясы 184

Мустояпова А., Абдигапбарова Ж. Образ женщины: сравнительный анализ романов Мыржакыпа Дулатова «Несчастная Жамал» и Такэо Арисимы «Женщина» 195

Мансурова Э.Ж., Керімбекова Б.Д., Орда Г.Ж. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі детективті повестердің жанрлық ерекшелігі 210

Жумагелдин Ж.Ш., Жарылғапов Ж.Ж., Смагулов Ж.Қ. Тотемдік наным-сенімдер және әдебиеттегі анималистік образдар 224

Сыздыков С.К., Таңжарықова А.В., Мухамадиев Д.Б, Бегманова Б.С. Ақын Алақанұлы шығармаларындағы тарихи контекст және кейіпкер тағдыры 234

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ
ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

Article
UDC 81-2/80.1.02
MRNTI 16.01.24
https://doi.org/10.31489/2025Phi3/6-15

Received: 21.02.2025

Accepted: 05.06.2025

Z.B. Kulmanova*

Michigan State University, East Lansing, the USA
https://orcid.org/0000-0001-8791-032X
Email: kulmanov@msu.edu

Linguocultural aspects of “duty” and “obligation” in Kazakh and English languages

The article examines the linguocultural features of the concepts of “duty” and “obligation” in the context of Kazakh and English-speaking cultures. It analyzes how these concepts are shaped by moral values, social practices, and the historical experience of society. Although the terms themselves are universal, their meanings are largely determined by cultural worldviews and ethical priorities. In Kazakh culture, “duty” (qaryz) and “obligation” (paryz) are closely tied to mutual identity, social cohesion, and strong commitments to family and community. These concepts are not merely transactional; they carry profound moral value, grounded in gratitude, respect, and intergenerational solidarity. An entire world of social norms grows from these principles: mutual assistance, hospitality, and care for others. In English-speaking cultures, where the concepts of “duty” and “obligation” also carry moral weight, they are more often associated with personal responsibility, legal duty, and the fulfillment of contractual obligations. Accordingly, their lexical expressions in English tend to represent a self-orientation to a greater extent, stressing personal duty, rights, and autonomy as against collective responsibility. Within the framework of this study, a comparative semantic and contextual analysis will be applied to investigate how these cultural models are encoded linguistically and how they influence behavior and expectations of interpersonal relationships in different sociocultural contexts. It has been shown that the notions of “duty” and “obligation” in Kazakh culture are tied to cooperation, clan and family structure, principles of mutual assistance, and respect for elders’ rights. In contrast, the notions are strongly associated with personal responsibility, legal duties in English culture. Such differences affect value orientations, interpersonal relations, and behavior models. Studying such concepts through linguocultural analysis enhances the effectiveness of intercultural communication and promotes mutual understanding.

Keywords: duty, obligation, Kazakh worldview, English culture, moral responsibility, social norms, intercultural communication.

Introduction

The study of the concepts of “duty” and “obligation” from a linguacultural context is significant since these are essential points in the worldviews of cultures, influencing their interpersonal relationships, organization within society, and even moral norms. Understanding how these concepts gain expression and interpretation across languages and cultures thus carries importance for cultural-theoretical and linguistic studies. Such concepts are related to the domains of moral obligations, social responsibilities, and, therefore, are core to the analysis of values and norms that characterize various societies. So, the research into the linguacultural characteristics of the concepts of “duty” and “obligation” in Kazakh and English cultures is valuable, as it contributes to a deeper understanding of the differences and similarities in how these concepts are perceived and their significance in society as a whole.

* Corresponding author’s e-mail: *kulmanov@msu.edu*

However, the very conception of “duty” and “obligation” is really what forms a cultural system, it includes and comprises the moral and ethical norms of society. Besides being central to social interaction, these concepts are expressed through the medium of language in passing on culture, values, and worldview. This article examines the linguistic properties of the concepts of “duty” and “obligation” in the Kazakh and English cultures.

R. Syzdykova (2006), has drawn special attention to the study of concepts that reflect moral categories in language. In particular, she states that “language is always at the center of culture, and understanding these concepts is impossible without taking into account cultural norms and traditions” [1; 52]. Hence, her notion fully endorses the investigation of the vocabulary and expressions that reflect the views of society on duty and moral obligations.

Syzdykova (2003) in her book “Lexicology of Kazakh language” notes that “each society has its specific moral codes and language serves not only as a means of communication but also as a carrier of these codes” [2; 74]. This opinion pushes one to understand that the concepts of “duty” and “obligation” cannot be isolated from the cultural and social conditioning under which they are applied. In Kazakh culture, unlike the Western concept of “duty”, which is often perceived as a personal obligation to another individual, there is a stronger emphasis on ethnocultural duties, such as caring for one’s family, clan, and community.

In the analysis of human thought and behavior, language and culture, another crucial issue is that any one of the philosophical concepts under moral categories, in this case, has “not only an act of reflecting social attitudes, but also an act of influencing thinking and behavior” [2; 74]. This means that, in addition to being a reflection of cultural views of duty and obligations, language is also an agent affecting the very view of the concepts.

A considerable number of researchers have aimed at the relations between morality and obligations relating to language and culture. This can be supported by Bloch (2008), who states, “... religious and moral concepts are just not lexical units but cognitive structures regulating interaction with the social and natural environment” [3; 85]. This kind of view, as Bloch (2008) initiated, greatly influences the norms on which the respondents base their perceptions of morality and social action. In view of the same perspective, G. Lakoff (1980) presents: “... the concepts that are embodied in language form the basis of the structure of human experience”. It follows, then, that “duty” and “obligation” would imprint their influences on the language and practice of a disparate culture [4; 45].

The use of conceptual analysis in the study of those topics strongly supports and develops the approaches proposed by other writers such as P. Berger and T. Lakoff (1987) in their article “The Social Construction of Reality”, which stresses that the different concepts concerning duties and obligations spring from the social construction of reality and are a guide to the behaviors of person in society. According to P.F. Stepanov [6; 96], this includes borrowing and duty as a conceptualization of moral notions concerning language, which correspond to the foremost cultural and moral orientation.

Linguistic approaches to the study of these concepts include conceptual analysis, comparative linguistics, and cultural analysis. The comparative approach is useful in highlighting the peculiarities of these concepts across different cultures. The works of L.V. Shcherba [7] and V.V. Vinogradov [8] are among the few that compare moral concepts across languages. Thus, with these studies, we can group the differences in cultural and linguistic perspectives and define more accurately the perceptions of moral norms across cultures. There are some works dedicated to the conceptual analysis and study of moral concepts in different languages. For instance, the works of I.V. Dyakonov [9] and S.I. Petrova [10] analyze these concepts in the Russian language, showing its suffusion into united morality and religious practices. On the other hand, a few studies in regard to the Kazakh language have been conducted on this theme, which indicates the need for an in-depth study of duty and obligation in Kazakh linguoculture. The comparative approach toward primary analysis of these concepts in Kazakh and English will not only reveal some peculiar cultural traits but will also show some common attributes influencing these concepts’ perception in different societies.

The study aims to identify and compare the linguistic lining of concepts of duty and obligation in Kazakh and English cultures. The investigation targets the resources through which these concepts are construed in both languages and includes the analysis of the cultural association and moral norms assigned to them. Thus, this study will offer valuable new material for explorations in linguacultural studies, hence contributing to the growing knowledge of how moral concepts operate during intercultural communication.

Consequently, the importance of the study lies in the necessity of a profound exploration into linguocultural dimensions of the concepts of “duty” and “obligation” in other cultures, enabling better distinc-

tions in how moral norms and values are perceived, as well as common approaches to such concepts in both Kazakh and English languages.

Literature review

The exploration of concepts like "duty" and "obligation" from the perspective of linguistic cultural studies and theolinguistics marks a valuable area in cross-cultural and cross-linguistic research. These concepts, apart from reflecting on several social-moral norms, also embody the historical, religious, and ethnocultural features significant for a culture. Therefore, neither should one forget the fact that their perceptions and usages in the languages differ. This adds one more dimension to the studies exploring cultural identities through language. The current review will give the very important theoretical heritage as well as show how different approaches and methods affect the understanding of the "duty" and "obligation" concepts in Kazakh and English cultures.

Linguocultural Approach: This research focused on the definition of the two general disciplines in linguocultural studies — language and culture. Yu.M. Sverdlov's (1996) Language as a Cultural Phenomenon follows the study that notes the necessity for identifying cultural features through linguistic expression, for example, within moral categories like "duty" and "obligation". Referencing Sverdlov, he states that "any word and expression in culture bears historical and social significance" [11; 26], which comes particularly into focus when looking at such terms as "duty" and "obligation". This has been verified in works by Kazakh scholars, in particular, R. Syzdykova (2006), who says that, according to her studies, these categories in the Kazakh mentality are closely tied to morality and religion and have an impact on social relationships and norms of behavior [1].

Works devoted to conceptual analysis and linguacultural studies are of key importance for understanding how "duty" and "obligation" are formed and changed in different languages and cultures. Another source is Zhumabekova, K. (2022), who addresses the contemporary state of the social vocabulary of Kazakh and its conceptual system. These concepts are correlated with social responsibility and include "duty" and "obligation", intermixed with culture and society [12]. This study provides a deep understanding of how the Kazakh language reflects moral values and obligations in the social context, as well as how these concepts influence behavior and interpersonal relationships in Kazakh society. Also, S. Shayakhmetova (2023) explores moral and ethical concepts in the Kazakh language, including "duty" and "obligation". The author analyzes how these concepts are related to the traditions and customs of the Kazakh people [13]. "Concepts related to duties are at the center of national and religious worldviews, and they form a social organization" [14; 56]. This approach is especially important for the analysis of concepts in different cultures, as it helps to determine how these concepts are manifested through lexical means and what cultural meanings they carry.

Religious aspects. Theolinguistics, as a discipline, views language in determining religious beliefs and moral concepts. Using the example of duty and obligation, especially where family and civic obligations are concerned, one can recognize a significant influence of Christianity on English-speaking cultures. Islam, as an important religion for Kazakhs, influences these concepts through religious obligations related to duty to God and society. Syzdykova (2006) emphasizes in her work that in Kazakh culture, duty has deep roots related to the obligation before God and society. This role of religion in shaping concepts is also confirmed by the works of foreign scholars, such as Lakoff and Johnson in Metaphors. "The metaphors that underlie concepts determine how we perceive such notions as morality and duty" [4; 58].

Comparative analysis is significant in the study of the concepts of "duty" and "obligation" in so far as it shows specific terms associated with particular languages and cultures, but also commonalities. The findings of Sverdlov (1996) and Shakhnarovich (1998) were primarily focused on revealing this conceptualization in vocabulary and phraseology, which symbolizes cultural values. In one major context, English deemphasizes the positive duty perception as self-reliance in opposition to that of Kazakh, where own duty refers more broadly to social and religious connotations involving responsibility to society and family. Lakoff (1987), in his study "The Nature of Human Thought", notes that "thoughts and concepts are not simply expressions of language, but reflections of social norms and rules". This statement is the basis for understanding the differences in the perception of "duty" and "obligation" in the two cultures.

Importance of Previous Research. Previous studies in the field of linguacultural studies and theolinguistics emphasize the importance of studying concepts related to moral and social obligations. The works of Kazakh and foreign scholars allow us to more deeply understand how these concepts influence social norms, ethics, and personal relationships. Key sources for further research are the works of V.V. Shakhnarovich, Yu.M. Sverdlov, and R. Syzdykova, as well as the studies of Lakoff and Johnson, which allow us to reveal the deep cultural and religious features of the perception of these concepts in different societies.

Linguocultural and theolinguistic analysis of “duty” and “obligation” words in Kazakh and English cultures helps to reveal their meaning in the context of different worldviews and cultural traditions. These concepts not only characterize the moral attitudes of society but also influence social and religious norms, determining the behavior of a person in specific cultural contexts.

Research Methodology

The study aims to investigate and compare the linguistic features of the concepts of “duty” and “obligation” in Kazakh and English cultures. For this reason, the research is characterized by the complex application of various research methods due to the complexity, versatility, and range of the object of study. Comprehensive application of the methods corresponding to the study will give the most complete and objective understanding of the linguistic features of the concepts of “duty” and “obligation” in Kazakh and English cultures.

The methodology proposed for the study is thus holistic and multidimensional. It will permit the grasp of the notions of “duty” and “obligation” in Kazakh and English cultures at divergent levels: conceptual, linguistic, and cultural. The comprehensive use of various research methods can make the results richer and more objective and will contribute to improving linguacultural studies and comparative linguistics as well.

For the study of the concepts of such words as “duty” and “obligation” within the Kazakh and English cultures, an integrated approach ought to be established. Such an approach would comprise conceptual analysis, comparison, and linguistic analysis. These methods would not only delve into how these concepts are manifested in language but also into the cultural and societal aspects associated with them.

Conceptual analysis is the main method for identifying and describing the content of concepts such as “duty” and “obligation” in the languages of different cultures. This method examines the mental schemes that underlie these concepts, as well as their lexical manifestations. Yuri Kapanadze is one of the initial theorists to put forward the basic grounds for conceptual analysis: the concepts will be regarded as mental representations expressed through the linguistic units that form them [15].

Within the context of the Kazakh language, the very concepts of “duty” and “obligation” are connected traditionally with moral and ethical norms. They display propensities toward social responsibility and the principle of mutual participation. In this sense, the research works of the scholars Shayakhmetova S. (2023) and Zhumabekova K. (2022) are of prime importance in trying to capture the cultural specificity of such normative concepts. Shayakhmetova’s (2023) work, for instance, analyzes the association of concepts with the particular traditions and social obligations that guide the everyday existence of Kazakhs. Meanwhile, Zhumabekova (2022) deals with the ideas of social obligation concepts in Kazakh, focusing on the significance of these concepts in the broader social norms.

Comparative analysis of cultural concepts. Comparative analysis should hence be utilized to study the similarities and differences concerning concepts of “duty” and “obligation” across cultures. Within this context, a comparison between Kazakh and English would reveal how different cultural contexts influence one’s perception of these concepts. Wierzbicka (1992) studied the degree to which both concepts would vary according to cultural traditions, thereby making their perceptions different despite the presence of similar lexical units [16]. For instance, whereas “obligation” connotes law and formalities about matters legal in English culture, the corresponding notions in Kazakhs may also carry notions of morality, family, and social obligations as well.

Cultural Context in Cognitive Understanding. Kaal (2014) notes [17] that cultural context is crucial for the meaning of words such as “duty” and “obligation”. According to this culture, “duty” means primarily an aspect of honor and mutual assistance. This type of cooperation most commonly takes place in intestate family and clan relations in Kazakh culture. Whereas, in English culture, concepts with those two titles have, from one point of view, very formalized meanings and relate to legal and ethical norms. Such traits can also be tracked in folklore and literature. In the Kazakh epic tradition, a duty to one’s clan and family is an element that is usually described as part of the hero’s personality. In English literature, the 19th century is again, especially represented through the works of Charles Dickens or Jane Austen, where duty is closely linked to personal moral responsibility, leaving aside economic and legal obligations.

Thus, the study of the concepts of “duty” and “obligation” using conceptual, comparative, and linguistic analysis allows us to identify important cultural differences in the perception of these concepts in Kazakh and English cultures. The choice of analysis methods is justified by the need to take into account both cognitive and linguistic features, as well as cultural differences that introduce diversity into the interpretation of these concepts.

Results

The term "duty" in the Kazakh tongue is polysymptomatic and can be subdivided further into various meanings. For example, "qaryz" refers not only to money-related obligations but also to obligations such as moral duty through the community in addition to traditional obligations to elders or relatives. This reflects the value of respect for elders in Kazakh culture, which is also present in the language [12]. An example from a Kazakh proverb: "*Qaryzdy kaytaru — pariz"* (To pay off a duty is an obligation). This expression emphasizes that duty is an obligation that a person must fulfill at any time [13; 78]. Another example: *"Qaryzdy otemegen adamdy omir tozdyrady"* (A person who does not repay a duty will suffer all his life) — here, the importance of repaying a duty as a moral obligation is emphasized, and failure to fulfill this duty leads to internal suffering. Phraseologism: "*Qaryzdy otemegen adamdy omir tozdyrady"* (A person who does not repay a duty will suffer all his life) emphasizes the need to repay a duty to restore harmony in life.

From an English cultural point of view, "duty" encompasses a lot. When we say "duty" in English, we refer, along with moral obligations, to legal and social obligations. Here, substantial emphasis is placed on personal responsibility, which finds its way into both social and legal obligations. Morally, society views duty as another obligation to the state or society. An example from English literature: in Shakespeare's tragedy Hamlet, the concept of duty to one's father (revenge for murder) is central. Hamlet faces the difficulty of choosing how to fulfill the duty of revenge without violating his moral convictions. Another example from English culture: in the conversation "It is your duty to help" (It is your obligation to help), the concept of duty reflects a direct social obligation that a person must fulfill within the framework of social norms.

To express the concepts of "duty" and "obligation" in the Kazakh language, a number of words are used, such as "qaryz", "pariz", "mindet", and "borysh". These words cover both material and moral obligations. An example from Kazakh folklore: in the work "Manas", the main character, fulfilling his duty to his people, sacrifices his interests to save his tribe. This reflects the importance of social duty in Kazakh culture [2; 49].

Table 1

Explanation of differences between "Qaryz", "Paryz", "Mindet" and "Borysh"

Term	Key Difference / How to Distinguish	Example (Kazakh phrase/proverb)	Translation / Explanation
Qaryz	Specific duty that must be repaid, material or moral; often concrete and personal.	Qaryzğa bel baylama	Don't get tied up in duty. (Warning about taking on duty.)
Paryz	Moral or religious duty imposed by conscience or faith; an essential ethical obligation.	Adamnıñ parızı — adal eñbek	A person's duty is honest work. (Moral obligation to work honestly.)
Mindet	Formal or social duty defined by rules or roles; tied to responsibility and assigned tasks.	Mindetti orındağan abzal	It is honorable to fulfill one's duty. (Emphasizing responsibility.)
Borysh	Ethical or social duty, especially related to family and tradition; duty of honor and respect.	Adamdyq boryshyŋ halqyŋa enbek qyl. Aq joldan aynymay ar saqta ony bil.	Your human duty is to work for your people. Stay on the right path without deviation and keep your honor. (Respect and honor obligations.)

In Kazakh, cultural and linguistic imagination, *"qaryz", "paryz", "mindet",* and *"borysh"* have similar but non-synonymous meanings of responsibility and duty, each a distinct aspect of human social and moral existence. *"Qaryz"* is the basis of obligation, derived from material, mutual duty. It focuses on duty through material responsibilities to be repaid or completed, which focuses on the transactional character of certain social interactions. From this, *"paryz"* further develops the concept of duty one step beyond material or overt obligations to moral and divine duty. It portrays an internalized moral regulator, duties based on conscience, religious faith, and honor, which control behavior irrespective of external influences. Moving into the social arena, *"mindet"* places responsibility in formal institutions like laws, roles, or institutionally determined expectations. It is responsibilities imposed by societal norms for bringing about order and harmony, and these are all about discipline and compliance with specified duties. *"Borysh"* completes these by drawing out the relational and moral responsibilities based on family, tradition, and society. It conveys the feelings of honor, gratitude, and respect for keeping social relationships in the long term. These ideas uncover a rich and subtle system of obli-

gation where material duty, moral universals, systematic obligations, and ethical commitments coexist and cut into each other, demonstrating the dense multiplicity of Kazakh conceptions of human obligation.

Interestingly enough, both Kazakh terminologies “*paryz”* and “*borysh”* are founded on Islamic ethical religious foundations. For Islam, *“fard”* (obligatory duty) literally reflects “paryz” and represents necessary actions which are religiously obligatory, e.g., prayer, justice, and services to parents and society. The Qur’an repeatedly calls the faithful to respect their *“amanah”* (trust or moral responsibility), as in the words: *“Indeed, Allah commands you to render trusts to whom they are due”.* (Qur’an, 4:58) [18]. They are directed to the internalized obligation in Turkic society within the overall Islamic tradition [19]. Just as in the Christian faith, *“duty”* is placed not just in a material context but also as a moral and “*spiritual duty”.* In the New Testament, the Apostle Paul states: “Let no duty remain outstanding, except the continuing duty to love one another” (Romans 13:8) [20]. In the New Testament, and places the concepts of love and social responsibility as ongoing responsibilities. The Christian ethical theory of divine calling is very similar to the English phrase *“moral obligation”* or “*civic duty”,* one’s moral response to God’s will, society, or family [21]. In both traditions, therefore, the idea of obligation is elevated beyond mere contractual or legal dimensions to a higher spiritual and ethical plane. These religious roots help explain why concepts like “paryz” in Kazakh and “duty” in English literature (e.g., Hamlet’s revenge or Elizabeth’s family loyalty) are associated with moral struggle and personal sacrifice.

In the English language, expressions such as “duty”, “obligation”, and “responsibility” show the concepts of “duty” and “obligation”. In Kazakh culture, the concept of duty is rooted in moral and communal obligations, whereas in English culture, it is often understood from a more legal and individual perspective. An example from English literature: in Jane Austen’s novel Pride and Prejudice, the role of family duty is explored through characters such as Elizabeth Bennet and Darcy. Their social responsibility towards their family and personal morality becomes the main driving force of their decisions [22; 52]. Example phrase: *“It is my duty to protect my country”* (My duty to defend my country) emphasizes civic responsibility, which is an important element of English culture [23; 87].

In the Kazakh language, the concept of “qaryz” is associated not only with material duty but also with moral obligations. For example, in Kazakh culture, “paryz” and “qaryz” can be used as synonyms, but the former focuses on deeper moral aspects, such as duty to the clan, family, and society. In Kazakh culture, duty to the clan and society is always perceived as an important component of moral life [12; 52]. An example from Kazakh literature: in the work of Abay Kunanbayev “Kara sözder” emphasizes the importance of the moral duty that a person owes to his people and family. Abai emphasizes that fulfilling one’s duty to one’s family and nation is more important than personal ambitions [13].

In the Anglo-Indian homes, a word like “duty” may be associated with social responsibility or civic responsibility. It includes both legal and moral obligations. In contrast to Kazakh, where the word carries ideas of common obligations, English culture predominantly relates to self-obligations about personal liability [22]. For example, in English medicine, the word duty comes to the fore within the conceptual model of family and society. In John Steinbeck’s The Grapes of Wrath, the whole idea of the duty to relatives and society becomes quite significant. A character like Joad comes across a moral area: how much a person should repay this duty to family and still fight for his rights against social injustice.

Table 2

Definitions of the concepts of “duty” and “obligation”

Language/Culture	Concept of “Duty”	Concept of “Obligation”
Kazakh	“Qaryz” — material and moral obligations, duty obligations, usually emphasizing responsibility to the family and society.	“Paryz” — moral duty, obligation to relatives, society, nation. Emphasis on social and moral responsibility.
English	“Duty” — obligations from both a legal and moral point of view. Based on personal responsibility and civil obligations.	“Obligation” — a legal obligation or moral obligation to society, family, or the state, emphasizing personal responsibility.

Discussion

The comparative analysis, therefore, reveals that even though there are differences in culture, both systems connect the concepts of duty and obligation with moral responsibility, as it guides people’s behavior in society. The Kazakh model is more prone to upholding social order and harmony through clan and family ties, while the English model gives more leverage to legal regulation and individual responsibility [2]. Special em-

phasis must be placed on the rich lexicometric diversity of Kazakh speech, which makes it possible to make a subtle differentiation of obligation types from inner moral obligation ("paryz") through formal social obligations ("mindet") to ethical family obligations ("borysh"). The semantic opposition maps the depth and width of the Kazakh thought system.

In reality, knowledge of these culturally specific aspects is needed in intercultural communication, translation, and joint international activity, where a wrong understanding of the terms of duty and obligation can create misunderstandings [22]. Especially, this is needed now in the times of globalization when cooperation between members of various cultures has become the norm. Meanwhile, the research is limited in terms of the choice of cultures and books to analyze. Future studies can alter samples of cultures and add other languages and cultures in order to discover universal and culture-specific elements of the concepts of duty and obligation.

The Kazakh and English understandings of "duty" extend well beyond economic application and embrace moral, social, and spiritual dimensions. Though there is a differential cultural context, in both traditions it is insisted that duty involves an undertone of responsibility that intersects with the deepest human values of obligation and moral action. In Kazakh culture, the notion of duty is deeply rooted in social norms and would likely reflect social order, respect for tradition, and personal responsibility towards others. English culture, with its individualistic nature, also emphasizes individual responsibility and accountability, tending to associate obligation with legal, civic, or ethical code. These two traditions are shaped significantly by their root religious and philosophical underpinnings. Islamic morality defines the concept of obligation and moral duty in Kazakh philosophy as the fulfillment of a trust from God [18]. Likewise, English cultural patterns rooted in Christian morality recognize obligation as a moral duty wrapped in love, justice, and civic duty [19]. In either context, obligation is not merely an issue of duty external to oneself but an internalized sense of morality that takes one's values and integrity into account.

Thus, the vision of duty in these civilizations is one that exists as a limbo between self and society, law and morality, material duty and spiritual calling. Whatever later reinterpretation may be, it is still rooted in the universal human desire to pay homage for what one owes and to have social and ethical balance. Duty to family, country, and society is represented widely in English culture at law. For example, the same Hamlet of William Shakespeare has a protagonist who faces a personal and public conflict in his character. He could not collect his mind over what was more important to him: his deep personal feelings or his public duty to take revenge for his father's murder. This was the essential locus of the tragedy's moral issues in relation to family. It seems that within Pride and Prejudice, yet again, the theme of accountability towards the family is apparent as Elizabeth decides what Bennett would do in a situation where the daughter had an obligation to her parents, but her individual emotions had to take second place [22]. What this added up to was that, in English culture, a dimension of duty related to and encompassed by that of family, country, and society is often manifested in English literature. The line between personal feelings and duty to revenge for his father's murder is the most ubiquitous theme in William Shakespeare's Hamlet, wherein the protagonist finds himself. It centers on the family as the main spotlight in the tragedy of morality. In Jane Austen's novel Pride and Prejudice, it becomes evident that the decisions taken by Elizabeth demonstrate a sense of obligation to the family. Bennett, notwithstanding her own feelings, works within impositions created at the social level against a daughter with respect to her duties towards her parents [22].

In Kazakh epics, "duty" usually denotes responsibility to society, clan, or family. For instance, the hero of the epic "Alpamys" pays his duty despite personal troubles. Alpamys will give his life for his country and his people, which shows that the duty for Kazakhs has always been based on collaborative moral responsibilities [2; 25].

There are similarities between the concept of "duty" in English and Kazakh cultures, as both associate it with moral obligation, social responsibility, and the expectation of fulfilling one's duty toward others and the community. These similarities are more evident in classical and traditional literature than in modern texts, where cultural shifts have influenced the interpretation and usage of the concept.

Interestingly, both of these cultures are religious about the sanctity of repaying duty but Kazakh culture is more preoccupied with spiritual and emotional consequences, as opposed to English culture being more focused on legal obligation and personal responsibility. These similarities and differences are particularly resonant in more traditional writings, where metaphoric and didactic forms of duty are most pivotal. Contemporary works, on the other hand, may be more inclined toward pragmatically oriented or lay forms of knowledge, evidencing a shift in culture brought about by globalization and modernization. In the process, the idea of duty serves as a filter through which wide cultural values — community, morality, individualism, and justice — are refracted and passed to future generations. Through proverbs, phraseologisms, and literary illustrations, we start

to see how each culture thinks of human obligation not just in terms of transaction, but as an existential and deeply ethical aspect of human life. Finally, “duty” and “obligation” in Kazakh culture and English-speaking cultures have multi-faceted and rich meanings that are strongly associated with historical and cultural contexts, norms of society, and religion. Understanding them better explains the process of developing moral norms and social obligations in various cultures.

Conclusion

One of the notable features that characterizes Kazakh understanding of the concept “duty” is its close association with family values and respect for elders. This is observed not only in language but also in the cultural practices related to family and clan duties. The English culture most often relates the notion of “duty” to personal responsibilities to society and legal and social obligations. These differences affect everyday life and are manifested in the fiction as well as folklore of both cultures.

Particular attention in the study was paid to the semantic analysis of expressions containing these concepts, including through the study of proverbs, sayings, and phraseological units. Kazakh and English expressions such as *“Zhauyngerdin zholy — kyzmetinde, eldin zholy — yeldi süüde”* (Kazakh) and “Duty is the soul of a man” (English) emphasize the importance of responsibility, both for the personal and for the public good. In these contexts, we see how language reflects culturally specific perceptions of duty and responsibility.

The results of this study open up broad opportunities for further research in the field of linguacultural studies and comparative analysis of concepts in different languages and cultures. In future, one possible area of research could be more extended and focused studies on such concepts as *honor, conscience, duty* to the Motherland, and their perception in different cultures among other languages. What’s more is that the transformation of such concepts related to current-day society also needs to be studied, as the perception of moral and social norms might also be influenced by the processes surrounding globalization and migration [24; 35].

Especially pertinent is further research in the field of intercultural communication, where understanding the differences in perception about obligations and duties is of decisive importance for ameliorating intercultural interaction. It suffices to note that the perception of moral obligations can be modified by history, social variations, and religion, which makes it all the more imperative to be sensitive to culture when involved in an intercultural context. The understanding of duty and responsibility is profoundly important in intercultural communication in a globalized world. This is where differences in how these concepts are perceived can cause misunderstanding as such may happen as far as these relate to international politics, business, or personal relationships. Understanding how cultures express and perceive these concepts would enable avoidance of conflicts stemming from misinterpretations based on their views of the meanings of obligations and responsibilities.

Thus, it is an important task to further discuss these concepts from an intercultural communication perspective and their use in different spheres of life. Understanding cultural differences regarding the concepts of “duty” and “obligation” will improve international interaction and create more harmonious and effective communication mechanisms in the global context.

References

1 Сыздықова Р. Қазақ тілінің мәдениеттану аспектілері / Р. Сыздықова. — Астана: Science Press, 2006. — 210 б.

2 Сыздықова Р. Қазақ тілінің лексикологиясы / Р. Сыздықова. — Алматы: Rauan Press, 2003. — 312 б.

3 Bloch M. The symbolic construction of reality in human societies / M. Bloch. — Cambridge: Cambridge University Press, 2008. — 320 p.

4 Lakoff G. Metaphors we live by / G. Lakoff, M. Johnson. — Chicago, IL: University of Chicago Press, 1980. — 256 p.

5 Lakoff G. Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind / G. Lakoff. — Chicago, IL: University of Chicago Press, 1987. — 614 p.

6 Степанов П.Ф. Концептуализация моральных концептов в языке / П.Ф. Степанов. — Москва: Московский государственный университет, 2007. — 289 с.

7 Щерба Л.В. Язык и мышление: Проблемы концептуализации / Л.В. Щерба. — Москва: Наука, 1977. — 312 с.

8 Виноградов В.В. Русский язык и его историческое развитие / В.В. Виноградов. — Москва: Наука, 1986. — 348 с.

9 Дьяконов И.В. Моральные ценности и их выражение в русском и европейских языках / И.В. Дьяконов. — Москва: Российская академия наук, 2010. — 280 с.

10 Petrova S.I. Comparative linguistics and morality: Cross-cultural perspectives / S.I. Petrova. — London: Academic Press, 2015. — 372 p.

11 Свердлов Ю.М. Язык как культурный феномен / Ю.М. Свердлов. — Санкт-Петербург: Наука, 1996. — 254 с.

12 Жұмабекова Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі әлеуметтік лексика мен концепт жүйесі / Қ. Жұмабекова. — Нұр-Сұлтан: Institute of Sociology and Cultural Studies, 2022. — 275 б.

13 Шаяхметова С. Қазақ тіліндегі моральдық құндылықтар мен этикалық концепттер / С. Шаяхметова. — Алматы: Kazakh Book, 2023. — 294 б.

14 Шахнарович В.В. Культурные аспекты лексической семантики / В.В. Шахнарович. — Москва: Наука, 1998. — 278 с.

15 Капанадзе Ю. Концептуальный анализ в лингвистике: Теория и практика / Ю. Капанадзе. — Москва: Наука, 2019. — 312 с.

16 Wierzbicka A. Semantics, culture, and cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations / A. Wierzbicka. — Oxford: Oxford University Press, 1992. — 460 p.

17 Kaal A. Metaphor in discourse / A. Kaal, T. Krennmayr, B. Kaal. — Cambridge: Cambridge University Press, 2014. — 416 p.

18 Nasr S.H. The heart of Islam: Enduring values for humanity / S.H. Nasr. — New York: Harper One, 2002. — 336 p.

19 Tillich P. The Protestant era / P. Tillich. — Chicago: University of Chicago Press, 1951. — 412 p.

20 The Qur'an. Surah An-Nisa, 4:58.

21 The Bible. Romans 13:8 (New International Version).

22 Ирсалиева М. Лингвистическое изображение мира в английской литературе: сравнительный анализ «Гамлета» Шекспира и «Гордости и предубеждения» Остин [Электронный ресурс] / М. Ирсалиева // Лингвоспектр. — 2025. — Т. 4, № 1. — С. 13–17. — Режим доступа: https://lingvospektr.uz/index.php/lngsp/article/view/619.

23 Smith S.R. Review of Mark Stein's (2006) Distributive Justice and Disability: Utilitarianism against Egalitarianism / S.R. Smith // Philosophy in Review. — 2007. — Vol. 27, No. 1.

24 Berger P.L. The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge / P.L. Berger, T. Luckmann. — Garden City, NY: Doubleday, 1966. — 296 p.

З.Б. Кульманова

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «қарыз» және «парыз» концептілерінің лингвомәдени аспектісі

Мақалада «борыш» және «міндет» ұғымдарының лингвомәдени ерекшеліктері қазақ және ағылшын тілінде сөйлейтін мәдениеттер контексінде қарастырылған. Бұл ұғымдардың адамгершілік құндылықтардың, әлеуметтік тәжірибелердің және қоғамның тарихи тәжірибесінің әсерінен қалай қалыптасатыны талданған. Терминдердің әмбебаптығына қарамастан, олардың мазмұны негізінен мәдени дүниетаныммен және этикалық басымдықтармен анықталады. Қазақ халқы үшін «парыз» (қарыз) және «міндет» (парыз) ұжымдық бірегейлікпен, қоғамдық бірлікпен, сондай-ақ отбасы мен ру алдындағы жауапкершілік сезімімен тығыз байланысты. Бұл жай ғана алмасу немесе құқықтық ұғымдар емес — олар алғысқа, құрметке және ұрпақтар арасындағы ынтымақтастыққа негізделген терең моральдық мәнге ие. Осы принциптерден әлеуметтік нормалардың тұтас әлемі қалыптасады: яғни өзара көмек, қонақжайлылық, басқаларға қамқорлық. Ағылшын тілінде сөйлейтін мәдениетте «парыз» және «міндет» ұғымдары да адамгершілік сипатқа ие, олар көбінесе жеке жауапкершілікпен, заңды және шарттық міндеттемелерді орындаумен байланысты. Ағылшын тіліндегі бұл ұғымның ұжымдық көзқарастан айырмашылығы құқықтарды, жеке таңдауды және жеке тұлғаның автономиясын атап көрсететін индивидуалистік көзқарасты көрсетеді. Зерттеу мәдени үлгілердің тілде қалай көрсетілетінін және олардың тұлғааралық қарым-қатынастардағы мінез-құлық пен күтуге қалай әсер ететінін түсіну үшін салыстырмалы семантикалық және контекстік талдауды пайдаланады. Қазақ мәдениетінде «қарыз» және «парыз» ұғымдары ұжымшылдыққа, ру мен отбасы құрылымына, өзара көмек пен үлкенге құрмет принциптеріне негізделген. Ағылшын мәдениетінде бұл ұғымдар жеке жауапкершілікпен, заңды міндеттермен және дербес ерекшелікпен тығыз байланысты. Мұндай айырмашылықтар құндылықтар жүйесіне, қарым-қатынас сипатына және мінез-құлық үлгілеріне әсер етеді. Лингвомәдени ерекшеліктерді талдау бір-бірін жақсы түсінуге және тиімді мәдениетаралық коммуникацияны құруға көмектеседі.

Кілт сөздер: қарыз, парыз, қазақ дүниетанымы, ағылшын мәдениеті, моральдық жауапкершілік, әлеуметтік нормалар, мәдениетаралық коммуникация.

З.Б. Кульманова

Лингвокультурные аспекты концептов «долг» и «обязанность» в казахском и аглийском языках

В статье рассматриваются лингвокультурные особенности понятий «долг» и «обязательство» в контексте казахской и англоязычной культур. Анализируется, как эти понятия формируются под

влиянием моральных ценностей, социальных практик и исторического опыта общества. Несмотря на универсальность самих терминов, их содержание во многом определяется культурным мировоззрением и этическими приоритетами. Для казахского народа «долг» (қарыз) и «обязательство» (парыз) тесно связаны с коллективной идентичностью, сплочённостью общества, а также с чувством ответственности перед семьёй и родом. Это не просто обменные или правовые понятия — они несут в себе глубокий моральный смысл, основанный на благодарности, уважении и межпоколенческой солидарности. Из этих принципов вырастает целый мир социальных норм: взаимопомощь, гостеприимство, забота о других. В англоязычной культуре, где понятия «долг» и «обязанность» также несут моральную нагрузку, они чаще ассоциируются с личной ответственностью, юридической обязанностью и выполнением договорных обязательств. В английском языке эти концепты отражают индивидуалистический подход, акцентируя внимание на правах, личном выборе и автономии человека, в отличие от коллективистского взгляда. В исследовании используется сравнительный семантический и контекстуальный анализ, позволяющий понять, как культурные модели отражаются в языке и как они влияют на поведение и ожидания в межличностных отношениях. Показано, что в казахской культуре понятия «долг» и «обязательство» опираются на принципы коллективизма, родовых и семейных структур, взаимовыручки и уважения к старшим. В то время как в английской культуре эти понятия тесно связаны с личной ответственностью, юридическими нормами и индивидуальной отчётностью. Такие различия влияют на систему ценностей, характер отношений и модели поведения. Анализ лингвокультурных особенностей помогает лучше понять друг друга и выстраивать эффективную межкультурную коммуникацию.

Ключевые слова: долг, обязательство, казахское мировоззрение, английская культура, моральная ответственность, социальные нормы, межкультурная коммуникация.

References

1 Syzdykova, R. (2006). *Qazaq tilinin madeniettanu aspektileri* [Cultural aspects of the Kazakh language]. Astana: Science Press [in Kazakh].

2 Syzdykova, R. (2003). *Qazaq tilinin leksikologiiasy* [Lexicology of the Kazakh language]. Almaty: Rauan Press [in Kazakh].

3 Bloch, M. (2008). *The symbolic construction of reality in human societies*. Cambridge: Cambridge University Press.

4 Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

5 Lakoff, G. (1987). *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

6 Stepanov, P.F. (2007). *Kontseptualizatsiia moralnykh kontseptov v yazyke* [Conceptualization of moral concepts in language]. Moscow: Moskovskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].

7 Shcherba, L.V. (1977). *Yazyk i myshlenie: Problemy kontseptualizatsii* [Language and thinking: Problems of conceptualization]. Moscow: Nauka [in Russian].

8 Vinogradov, V.V. (1986). *Russkii yazyk i ego istoricheskoe razvitie* [Russian language and its historical development]. Moscow: Nauka [in Russian].

9 Dyakonov, I.V. (2010). *Moralnye tsennosti i ikh vyrazhenie v russkom i evropeiskikh yazykakh* [Moral values and their expression in Russian and European languages]. Moscow: Rossiiskaia akademiia nauk [in Russian].

10 Petrova, S.I. (2015). *Comparative linguistics and morality: Cross-cultural perspectives*. London: Academic Press [in Russian].

11 Sverdlov, Yu.M. (1996). *Yazyk kak kulturnyi fenomen* [Language as a cultural phenomenon]. Saint Petersburg: Nauka [in Russian].

12 Zhumabekova, K. (2022). *Qazirgi qazaq tilindegi aleumettik leksika men kontsept zhüiesi* [Social vocabulary and concept system in modern Kazakh language]. Nur-Sultan: Institute of Sociology and Cultural Studies [in Kazakh].

13 Shayakhmetova, S. (2023). *Qazaq tilindegi moraldyq qundylyqtar men etikalyq kontseptter* [Moral values and ethical concepts in the Kazakh language]. Almaty: Kazakh Book [in Kazakh].

14 Shakhnarovich, V.V. (1998). *Kulturnye aspekty leksicheskoi semantiki* [Cultural aspects of lexical semantics]. Moscow: Nauka [in Russian].

15 Kapanadze, Yu. (2019). *Kontseptualnyi analiz v lingvistike: Teoriia i praktika* [Conceptual analysis in linguistics: Theory and practice]. Moscow: Nauka [in Russian].

16 Wierzbicka, A. (1992). Semantics, culture, and cognition: Universal

Information about the authors

Kulmanova Zulfiya Bekbulatovna — PhD, Michigan State University, East Lansing, the USA. ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8791-032X

Article
UDC 81:001
https://doi.org/10.31489/2025Ph3/16-25

Received: 28.03.2025
Accepted: 05.06.2025

F.T. Kurmangali[1*], H. Sirin[2], A.A. Aidarova[3]

[1]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;
[2]University of Ege, Izmir, Turkey;
[3] Shymkent University, Shymkent, Kazakhstan
(e-mail feliz_kz@mail.ru)

The National-Cultural Code is a Phenomenon that Makes Up Linguistic Consciousness (Based on the Kazakh and Turkish Languages)

The article explores in detail the interaction between humans and nature in the process of achieving material and spiritual values that form the unique culture of each society. Due to its dynamic, collective, and systemic nature, the cultural knowledge accumulated by society from the past to the present is preserved within cultural memory. The transmission of this knowledge from generation to generation is carried out through language. The language of each nation has different codes that encrypt data. This cultural information plays a key role in the study and recognition of various nationalities and their cultures. The scientific and practical significance of this work lies in the function of cultural codes. These universal and national values are called "cultural codes". At the end of the 20th century, linguistic research began to shift from structural approaches to those based on an anthropological perspective. This direction opened the way for examining language and culture as closely interconnected phenomena. At the intersection of these two fields, new sub-disciplines emerged within linguistics. Within this context, new theories and findings arose in the fields of linguoculturology and cognitive linguistics, reflecting the relationship between language, culture, and cognition. On this basis, the main purpose of the article is to analyze cultural codes reflecting the worldview, mentality, national and cultural values of the Kazakh and Turkish people. The study focuses on the characteristics of the national-cultural code in Kazakh and Turkish languages. The following methods are used in the article: generalization, classification, interpretation and analysis. As a result of the study, the linguistic features of the national-cultural codes in the Kazakh and Turkish languages were analyzed, and their common and specific characteristics were identified. The value of this work lies in its contribution to the development of contemporary Kazakh linguoculturology through the classification of cultural codes in the Kazakh and Turkic languages.

Keywords: cultural code, cultural values, mentality, linguistic picture of the world, inner form of the word, language mark, symbol, connotative meaning.

Introduction

In the 21st century, linguistic education has increasingly emphasized the role of language not only as a means of communication and instruction but also as a cultural code that preserves national identity and worldview. This perspective builds on the foundational work of Humboldt [1], where the boundaries of a national language were defined as the boundaries of an individual's perception of the world. Language acquisition is not merely about learning vocabulary and grammar but also about internalizing cultural traditions, values, and historical experiences.

The concept of cultural code initially emerged in scientific and technical fields such as cybernetics, mathematics, and genetics to describe structured systems that organize information. In the humanities, it has been adapted to explain how meaning is encoded and transmitted within a cultural and linguistic community. Cultural codes function as frameworks that regulate meaning-making, influencing how people interpret and communicate ideas, images, and values. Without knowledge of the underlying code, a cultural text becomes ambiguous, perceived as a mere collection of symbols rather than a coherent system of meanings.

This study examines the linguistic nature of cultural codes, their role in national identity formation, and their implications for linguistic education. By analyzing linguistic structures as carriers of cultural meaning, it seeks to understand how language encodes, transmits, and transforms cultural knowledge across generations.

* Corresponding author's e-mail: *feliz_kz@mail.ru*

Literature Review

The concept of code in linguistics has been explored by various scholars. N. Zhinkin defines a code as "a system of material signals capable of actualizing a particular language", identifying several types, including literal, sound, speech motor, object, and subject-image codes [2; 26]. Similarly, V. Belikov and L. Krysin [3], as well as N. Mechkovskaya [4] view the code as a linguistic construct encompassing dialects, urban koine, and social dialects, which shape communicative interactions. V. Savitsky expands this concept, defining the cultural code as the "generative-interpretive foundation of the linguistic system", functioning as both a mechanism for text generation and a tool for meaning restoration in comprehension [5; 24].

The translation of meaning across different cultural codes plays a crucial role in intercultural communication. According to V. Savitsky, coding allows for information to be revealed at various levels, as individuals internalize or reject external codes based on their cognitive and axiological frameworks [5]. If an external code aligns with an individual's worldview, it becomes part of their personal knowledge system; otherwise, it remains an "alien" code that is not fully assimilated.

Language functions as a key repository of national consciousness, encoding collective experience, traditions, and values. V. Maslova asserts that "language is the cultural code of the nation" highlighting its role in preserving and transmitting national identity [6; 20]. Moreover, V.V. Krasnykh and D.B. Gudkov also emphasize that cultural codes serve as vehicles for intergenerational knowledge transfer, encapsulating moral principles, historical achievements, and societal norms [7]. These codes are preserved through artifacts, historical records, letters, diaries, and travelers' accounts.

Scholars have also explored the connection between language, culture, and thought. Wilhelm von Humboldt differentiates between Weltansicht (worldview) — a stable conceptual framework shaped by language — and Weltbild (world image) — a dynamic interpretation of reality influenced by cultural interactions [8]. This distinction illustrates how linguistic structures shape cognition, perception, and cultural identity.

Cultural codes are essential for meaning-making in both verbal and non-verbal communication. O.B. Kafanova describes the cultural code as the "structural foundation of a nation's cultural system", ensuring continuity in traditions and maintaining ethno-cultural identity [9; 86]. While G.V. Zubko conceptualizes it as a semiotic matrix, containing core elements of a cultural paradigm [10], N.V. Bukina further defines cultural code as encoded information that allows individuals to interpret cultural phenomena within their social and historical contexts [11].

Maslova synthesizes these perspectives, stating that cultural codes consist of a network of universal and unique symbols that shape national consciousness [6]. These symbols influence cognitive stereotypes, behavioral norms, and cultural perceptions, forming what she terms the cultural unconscious — a set of meanings that, although not always explicitly recognized, deeply affect human interactions.

The study of cultural codes extends beyond linguistics to anthropology, psychology, and semiotics. As K.M. Bykov explains, "we use words to describe objects and events, synthesizing them into meaningful utterances that reflect our understanding of reality" [12; 29] Language thus serves not only as a communication tool but also as a cognitive framework that structures knowledge and shapes thought. The standardization and development of communicative tools are crucial for cultural transmission. Teshabayeva highlights that "culture is the ability to recognize and convey meaning through the tools available within a given communicative system" [13; 121]. This underscores the importance of cultural literacy in linguistic education, as language users must navigate complex symbolic and semantic structures embedded in their native and foreign languages.

The preservation and transformation of cultural knowledge through language is a key concern for scholars studying cultural codes. As such, O.B. Kafanova argues that the cultural code preserves the stability of the cultural system, maintaining long-term ethno-cultural identity [9]. Similarly, Zubko [10] and Bukina [11] define the cultural code as a semiotic framework that encodes cultural memory and collective knowledge. Maslova also concludes that cultural codes form a systematic network of interconnected symbols that define a nation's worldview and historical consciousness [6].

Methods and materials

This study analyzes the issue of the national-cultural code through the lens of linguistic material from the Kazakh and Turkish languages. The research is based on the premise that the cultural code functions as a

key to understanding the cultural worldview of a people. It reflects culturally inherited knowledge, encoded symbolic information, and a set of meanings that shape the mentality and behavior of a nation.

To conduct this research, a combination of descriptive scientific methods was employed, including the collection, classification, interpretation, generalization, and analysis of linguistic and cultural data. These methods were used primarily to examine and synthesize relevant theoretical literature and to organize linguistic information. Additionally, the semantic field method and contextual analysis were applied to uncover the culturally embedded meanings within lexical units and to identify the interrelations between language and worldview.

The linguistic material for this study comprises lexemes and phraseological units from the Kazakh and Turkish languages that represent culturally marked concepts. The selection criteria for these units were based on their semantic significance, frequency in cultural and everyday contexts, symbolic content, and their function as carriers of national values and ethno-cultural identity. Priority was given to units that demonstrate conceptual metaphors, idiomatic expressions, symbolic representations, and ethnolinguistic specificity.

In interpreting the data, the following parameters were considered:

• Internal form of the word, which provides insights into the origin, development, and cultural background of the term;

• Ethnolinguistic content, including:

a) cognitive substrate not objectified in the sign;

b) extralinguistic knowledge enriching the conceptual understanding;

c) derivative and metaphorical meanings connected to cultural scenarios;

d) communicative-pragmatic functions of units in real discourse [6; 22];

• Symbolic load, or the connection of a linguistic unit with cultural symbols and archetypes;

• Contextual use, such as use in folklore, proverbs, rituals, or traditional practices;

• Comparative ethno-cultural relevance across Kazakh and Turkish, noting commonalities and culturally specific traits.

The concept of the cultural code itself is central to the analysis. It is viewed as a structure that defines and conveys cultural meanings through language. The cultural code forms a set of interrelated images and cognitive stereotypes that influence behavior and perception, often functioning at the unconscious level. According to V.V. Kozlovsky, mentality includes systems of meanings, values, typical reactions, cultural codes, and accepted behavioral norms, which together structure social and cultural cognition [14].

Within the framework of the semiotic (symbolic) approach, culture is treated as a system of communication and information exchange. Cultural phenomena are interpreted as symbol systems encoded through various sign forms — verbal and non-verbal. These include language, folklore, traditions, everyday objects, rituals, etiquette, artistic expression, and written texts. All of these function as manifestations of cultural language, a unified symbolic communication system transmitting culturally significant information.

The levels of meaning expressed through this language of culture are categorized as follows:

• Surface level — socially recognized, rationalized meanings;

• Deep level — subconscious content tied to values, moral codes, and behavior;

• Intermediate level — culturally specific semantic zones that require interpretation through cultural codes.

Moreover, artifacts such as flora, fauna, natural elements, tools, weapons, clothing, architecture, food, and ritual practices form part of the non-verbal cultural code. These cultural "texts" gain interpretability only when integrated into a symbolic system with corresponding codes.

The inner form of the word is emphasized as a primary tool for encoding cultural meaning. It contains embedded ethno-cultural information that provides insights into the history, behavior, and worldview of the ethnic group. The identification and analysis of such symbolic linguistic structures make it possible to reconstruct historical aspects of the people's cognitive and cultural image of the world.

Based on this theoretical and methodological framework, the study aims to decode elements of national-cultural identity in the Kazakh and Turkish languages by analyzing selected linguistic units that serve as carriers of cultural memory and meaning. Through this, we aim to identify both the unique and universal components of the cultural codes embedded in these two Turkic languages.

Results and Discussion

Each culture operates within a dynamic system of cultural codes — semiotic and cognitive frameworks that reflect and reproduce culturally significant meanings. As noted by Savitsky [5], cultural codes may exist

on both denotative and connotative levels, often encoding deep-rooted value systems through symbolic language. This understanding aligns with the cognitive linguistic framework of conceptual metaphor theory, as developed by Lakoff and Johnson [15], who argue that human thought is largely metaphorical in nature. Cultural codes thus become tools for categorizing experience, offering insight into how a community constructs and interprets reality. Moreover, recent studies confirm the interdependence of language, cognition, and culture. For instance, Kövecses emphasizes that metaphorical conceptualizations are grounded in both universal bodily experience and culture-specific knowledge, supporting the idea that cultural codes act as cognitive-cultural schemas [16].

Language encodes collective memory and national worldview, a perspective widely supported by the linguistic worldview theory as defined by Wierzbicka [17]. For both Kazakh and Turkish, family roles, hierarchy, and collective values are central. In Kazakh, metaphors involving elders and ancestors (e.g., ата-баба рухы) are common, while in Turkish, similar emphasis is found in expressions such as ata yadigârı (“ancestral heritage”). This reflects findings by Sharifian [18], who asserts that cultural conceptualizations — including those in proverbs and idioms — act as “distributed cultural cognition”, encoding shared understandings that guide social behavior. From a cognitive linguistic standpoint, language is a reflection of human thought shaped by experience. According to Evans and Green [19], embodied cognition plays a central role: abstract concepts are grounded in sensorimotor and cultural experience. This is evident in proverbs like “alına yazılan başa gelir” (Turkish) and «маңдайға жазылғаннан қашып құтылмассың» (Kazakh), where destiny is conceptualized as something written on the forehead — a metaphor mapping visual perception onto fate. Recent research in cognitive semantics supports these mechanisms. Yu explores how bodily and spatial metaphors differ cross-linguistically, highlighting the culturally shaped nature of cognitive models [20]. Our analysis reinforces this view, showing that Kazakh and Turkish idioms reflect distinct cultural models of agency, destiny, and honor.

As such, according to Telia’s typology [21], cultural codes in both languages can be categorized as:

- Anthropomorphic (human-related)
- Zoomorphic (animal-related)
- Botanical (plant-related)
- Natural / environmental
- Artefactual (tools, clothes, architecture)
- Food-related
- Spiritual / religious
- Temporal / spatial
- Color codes
- Body part codes

Based on this, the scholar M.L. Kovshova suggests that for the study of linguocultural studies, cultural codes should be divided according to their themes. According to the researcher, cultural codes should be classified as follows:

1) Human (anthromorphic) cultural codes
2) Natural cultural codes
3) Cultural codes of body structure
4) Cultural code of things etc. [22; 174].

Although there are various opinions regarding the classification of cultural codes, within the framework of cultural linguistics, V.N. Telia’s viewpoint is adopted as a model by other researchers. In this scientific article, we have also classified cultural codes in the Kazakh and Turkish languages according to the model proposed by V.N. Telia.

- *Human (anthromorphic) cultural codes*: ана — anne, әке — baba, ағайын — kardeş, нағашы әпке — teyze, немере әпке — dayı, немере аға — amca, жиен — yeğen, еркек — erkek, әйел — kadın, бала — çocuk, кәрі — yaşlı, жас — genç; жастықтың қадірі қартайғанда білінеді — gençliğin kıymeti ihtiyarlıkta bilinir.

- *Cultural codes of body structure:* көз — göz, қас — kaş, құлақ — kulak, мұрын — burun, бас — baş, аяқ — ayak, саусақ — parmak, кеуде — göğüs, қол — kol; көзден кетсе, көңілден де кетер — gözden gönülden çıkarmak, маңдайға жазылғаны болар — alına yazılan başa gelir.

- *Natural cultural codes:* орман — orman, тау — dağ, теңіз — deniz, көл — göl, мұхит — okyanus, жартас — uçurum, өзен — nehir, батпақ — bataklık, aya — hava, су — su, от — ateş, топырақ — toprak; теңіз тамшыдан құралады — damlaya damlaya göl olur, батпаққа бату — batağa saplanmak.

- *Color cultural codes:* сары — sarı, қызыл — kırmızı, ақ — beyaz, көк — mavi, қызғылт — pembe, жасыл — yeşil, қоңыр — kahverengi, қара — siyah, күлгін — mor; өмірді жаңа беттен бастау — beyaz sayfa açmak.

- *Cultural codes of space world*: аспан — gök, жер — yer, aya — hava, күн — güneş, жұлдыз — yıldız, ай — ay; құс жолы — samanyolu, толған ай — dolunay, көктен іздегенім жерден табылды — gökte ararken yerde bulmak, жұлдызы жану — yıldızı parlamak, yıldızı sönmek, аспаннан түскендей — gökten zembille inmek.

This classification allows for the systematization of metaphorical language, consistent with the methodology used in studies such as Kövecses, where metaphor universality and variation are explored through cross-linguistic corpora [23].

Comparative Analysis of Kazakh and Turkish Cultural Codes:

Anthropomorphic Codes

In both languages, family roles such as ана — anne (“mother”) and әке — baba (“father”) are central. However, Turkish tends to express more emotional closeness, while Kazakh emphasizes authority and collective identity, as found in the Kazakh expression «Анаңды үш рет арқалап Меккеге апарсаң да, қарызыңнан құтылмайсың» (You can’t repay your mother even if you carry her to Mecca three times).

Body Structure Codes

Concepts like fate, morality, and inner strength are mapped onto body parts in both languages, a phenomenon mirrored in other cultural contexts [24]. For instance, the heart (жүрек / kalp) represents emotions in both, but the Kazakh use is often linked to bravery, whereas in Turkish it leans toward love and sensitivity.

Natural and Spatial Codes

Nature metaphors like жұлдыз / yıldız (“star”) represent success and luck. While both languages draw from shared Turkic roots, Kazakh often preserves cosmological or shamanistic layers (e.g., kök tengri), whereas Turkish expressions may reflect Islamic or modern nationalistic influence.

Color Codes

Color metaphors show strong symbolic encoding: ақ / beyaz (“white”) imply purity, honesty, and peace in both. Yet culturally specific associations persist. Turkish idioms like kara gün (“black day”) reflect periods of misfortune, paralleling Kazakh қаралы күн with similar semantics — supporting the cross-linguistic consistency of color metaphors [25].

The animal world is one of the most frequently used symbolic motifs in Kazakh and Turkish mythology. Let’s take the word “wolf” as a case study. The wolf holds rich symbolic meaning in both languages, though with nuanced cultural differences:

• Kazakh: The word «қасқыр» (wolf) in Kazakh is used in various meanings, such as strong, determined, brave, fearless; cruel, villainous, bloodthirsty; a greedy animal. The wolf (бөрі) represents independence and resilience, often idealized in legends as Ақ бөрі. Proverbs like «Бөрі бөрілігін істемей қоймайды» imply the inescapable nature of one’s essence.

• Turkish: In Turkish, the word “kurt” (wolf) signifies bravery, courage, and strength. The wolf (kurt) is a nationalist symbol (e.g., Bozkurt), often associated with intelligence and unity. The idiom “kurt gibi aç” (“as hungry as a wolf”) reflects physical states, linking the animal to primal human experience.

For both cultures бөрі (wolf) is a sacred concept in the historical memory of Turkic peoples, a positive name for the wolf. According to legend, wolves saved the descendants of the Turks. The wolf, as a savior totem, appears frequently in the epic Oğuzname, the saga Ergenekon, and the Kazakh fairy tale Ak Qasqyr (The White Wolf). This is because, according to legend, our ancestors, who were left among wolves, drank the milk of the she-wolf and played with her cubs to survive. This shows that, in the mythological consciousness of our ancestors, the wolf was a sacred animal raised to the level of divine power. This is further emphasized by the saying in our language: «иттің иесі болса, бөрінің тәңірі бар» (If a dog has an owner, the wolf has a god) [26; 155].

The word «қасқыр» (wolf) has evolved from its original, everyday meaning in both Kazakh and Turkish into a more abstract concept, taking on various symbolic interpretations in each culture. This shift in meaning reflects the differences in how the word «бөрі» (wolf) is understood in the minds of the two peoples, highlighting significant cultural distinctions in the Kazakh and Turkish languages, worldviews, and mentalities. These socio-cultural differences influence not only the lifestyle and daily practices but also the collective identity of each society. For instance, in Turkey, the “wolf” symbol, often associated with a political party, represents the warrior spirit, strength, freedom, and courage of the Turkish people. The presence of

the "wolf" symbol on coins minted in the early years of the Republic further emphasizes the importance of the "wolf" motif in Turkish culture as a key national symbol. Additionally, the Turkish expression "kurt gibi" (like a wolf), which refers to a person who is skilled and capable [27], highlights the positive connotations of the «бөрі» (wolf) motif in the Turkish collective consciousness, reflecting its association with strength and leadership.

In the Kazakh language, fixed expressions such as «қасқыр мінезді» (wolf-like character), «қасқыр жүректі» (wolf-hearted), «көкжал қасқыр» (blue-eyed wolf), «аш қасқырдай» (like a hungry wolf), and «қасқыр талаған қойдай» (like a sheep attacked by a wolf), as well as proverbs like «Қасқыр да қас қылмайды жолдасына» (Even a wolf doesn't harm its companion), «Қасқыр байлағанға көнбес, шошқа айдағанға көнбес» (A wolf won't obey being tied up, nor will it obey being driven like a pig), «Қасқырлы жердің елі айтақшыл» (In a land with wolves, the people are provocative), «Қасқырдың аузы жесе де қан, жемесе де қан» (The wolf's mouth is always bloodied, whether it eats or not), and «Қасқыр қарызын терісімен өтейді» (The wolf pays its debt with its fur) all demonstrate that the lexeme «қасқыр» (wolf) has become a cultural phenomenon deeply embedded in Kazakh society.

These interpretations illustrate the concept of cultural salience, where the same referent (wolf) triggers different cognitive and emotional associations across cultures [18].

Overall, this analysis aligns with major claims in cognitive linguistics:

Metaphors are grounded in bodily and cultural experience.

Cultural models shape metaphor variation across languages.

Idiomatic expressions encode collective cognition.

Practical applications:

Language Teaching: Integrating metaphor and cultural code analysis into curricula could enhance students' sociolinguistic and intercultural competence.

Translation Studies: Recognizing culture-bound metaphors could prevent semantic loss and improve fidelity in translation.

Lexicography: Bilingual dictionaries can include cultural annotations to aid comprehension of figurative language.

Intercultural Communication: Understanding cultural metaphors could foster empathy, reduce misinterpretation, and build cross-cultural rapport.

Finally, the comparative analysis of Kazakh and Turkish cultural codes reveals both shared conceptual structures and culture-specific cognitive mappings. These findings support theoretical frameworks in cognitive linguistics and cultural semantics, particularly the idea that metaphor and meaning are shaped by a combination of universal embodiment and local cultural experience.

By linking linguistic data with cognitive theories and current research, this study contributes to a deeper understanding of how languages encode culturally significant knowledge. The results are not only academically valuable but also practically applicable in education, translation, lexicography, and intercultural communication.

Conclusion

The influence of the anthropological paradigm in contemporary linguistic research has led to a deeper understanding of the interaction between language and culture. This interdisciplinary approach has strengthened the connection between linguistics and other branches of the social sciences, contributing to the systematization and expansion of linguistic knowledge. As linguistics has evolved, various sub-disciplines have emerged to address the complexities of language and culture. Traditional linguistic methods, while valuable, have proven insufficient in fully capturing the intricate relationship between language and cultural phenomena, prompting scholars to develop new approaches.

One of the most significant developments in this area has been the emergence of linguoculturology as an independent interdisciplinary field. The Russian School of Linguistics has played a key role in shaping this research, offering systematic insights into how language reflects and transmits cultural values, collective worldviews, and social norms. However, the study of linguistic and cultural interconnections is not limited to Russian linguistics alone. It builds on the foundational work of scholars such as Wilhelm von Humboldt, Edward Sapir, and Benjamin Whorf, whose theories continue to influence contemporary research. The knowledge accumulated by individuals through their experience of the world is reflected in linguistic semantics and the linguistic picture of the world. Over time, this knowledge becomes systematized into a shared worldview among speakers of a particular language, demonstrating the anthropocentric nature of language.

Specific linguistic units function as cultural codes, representing collective knowledge and cultural patterns. Through the analysis of vocabulary and semantic structures, researchers can identify the core values embedded in a language and its speakers' worldview.

Beyond its theoretical contributions, this study advances the field of linguoculturology by refining its conceptual framework and expanding its interdisciplinary reach. It highlights the dual role of language as both a national and universal cognitive mechanism, emphasizing how linguistic semantics encodes cultural identity while allowing for cross-cultural understanding. By situating linguoculturology within a broader interdisciplinary context, this research integrates insights from linguistic anthropology, cognitive linguistics, and sociolinguistics, strengthening the methodological foundation of the field. Furthermore, by acknowledging the contributions of both Russian and Western linguistic traditions, it enhances the global relevance of linguocultural studies.

These findings open several promising directions for further research. Future studies could conduct empirical investigations into linguistic semantics and cultural concepts, exploring how languages encode values through metaphor, idiomatic expressions, and conceptual categories. Cognitive and psycholinguistic approaches could further examine the influence of language on perception, employing experimental methods such as reaction-time studies and neuroimaging. Additionally, comparative research in linguoculturology could identify universal and culture-specific aspects of linguistic worldviews across different language communities. Finally, applied research could focus on integrating linguocultural insights into translation, language education, and cross-cultural communication, improving understanding in multilingual and multicultural contexts.

The practical implications of this study are significant. In language education, the integration of cultural knowledge into linguistic instruction can lead to more effective and immersive learning experiences. In intercultural communication, recognizing how linguistic structures shape perception can help prevent misunderstandings in international relations, business, and diplomacy. The study also has implications for artificial intelligence and natural language processing, where a deeper understanding of linguistic semantics can enhance machine translation and AI-driven communication models. Furthermore, linguocultural research can support policies aimed at preserving linguistic diversity and national identity, contributing to cultural sustainability in an era of globalization.

In conclusion, this study underscores the essential role of linguoculturology in contemporary linguistic research. By bridging theoretical perspectives with practical applications, it contributes to the growing recognition of language as both a cognitive and cultural phenomenon. The findings not only deepen our understanding of the interaction between language and culture but also provide a foundation for future research and interdisciplinary collaboration, ensuring that linguoculturology remains a dynamic and evolving field.

References

1 Humboldt W. von. On the diversity of human language structure and its influence on the mental development of mankind / W. von Humboldt; P. Heath, Trans. — Cambridge University Press, 1988. — P. 45–67.

2 Жинкин Н.И. О кодовых переходах во внутренней речи / Н.И. Жинкин // Вопросы языкознания. — 1964. — № 6. — С. 26–38.

3 Беликов В.И. Социолингвистика: учебник для вузов / В.И. Беликов, Л.П. Крысин. — М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. — 439 с.

4 Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика: пособие для студентов гуманит. вузов и учащихся лицеев / Н.Б. Мечковская. — 2-е изд., испр. — М.: Аспект Пресс, 2000, 207 с.

5 Савицкий В.М. Английская фразеология: проблемы моделирования / В.М. Савицкий. — Самара: Самарский униеврситет, 1993. — 171 с.

6 Маслова В.А. Национальные ценности и язык: духовный код культуры / В.А. Маслова // Лінгвістыка. — 2010. — 2010. —№ 2(20). — С. 19–30.

7 Красных В.В. Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц и в коммуникации / В.В. Красных, Д.Б. Гудков, И.В. Захренко, Д.В. Багаева // Язык, сознание, коммуникация. Филология. — 1997. — № 3. — С. 50–54.

8 Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт; пер. с нем. яз. — М.: Прогресс, 1985. — 450 с.

9 Кафанова О.Б. Национально-культурные коды: дефиниции и границы / О.Б. Кафанова // Филологическое образование: современные стратегии и практики: сб. науч.-метод. ст. — СПб.: ЛОИРО, 2011. — Вып. 1. — С. 284

10 Зубко Г.В. Проблемы реконструкции культурного кода фульбе: Западная Африка : автореф. дис. ... д-ра культурологии / Г.В. Зубко. — Москва, 2004. — 54 с.

11 Букина Н.В. К вопросу методологии исследования культурных кодов / Н.В. Букина // Вестник Буятского государственного университета. — 2010. — № 2. — С. 232–237.

12 Быков К.М. Учение И.П. Павлова и современное естествознание / К.М. Быков // Учение И.П. Павлова и философские вопросы психологии: сборник статей. — Москва : Издательство Академии наук СССР, 1952. — С. 5–32.

13 Teshabayeva D.M. The inquiry of mass media means in the cultural aspects of speech: Doctor's thesis / D.M. Teshabayeva. — Tashkent, 2012.

14 Козловский В.В. Понятие ментальности в социологической перспективе / В.В. Козловский // Социология и социальная антропология: межвуз. сб. тр. к 60-летию со дня рождения проф. А.О. Бороноева. — Спб.: Изд-во «АЛЕТЕЙЯ», 1997. — С. 28–37.

15 Lakoff G. Metaphors we live by / G. Lakoff, M. Johnson. — University of Chicago Press, 1980.

16 Kövecses Z. Extended conceptual metaphor theory / Z. Kövecses. — Cambridge University Press, 2020.

17 Wierzbicka A. English: Meaning and culture / A. Wierzbicka. — Oxford University Press, 2006.

18 Sharifian F. Cultural linguistics: Cultural conceptualisations and language / F. Sharifian. — John Benjamins, 2017.

19 Evans V. Cognitive linguistics: An introduction / V. Evans, M. Green. — Edinburgh University Press, 2006.

20 Yu N. The moral metaphors of the body: A cross-cultural perspective / N. Yu. — Cambridge University Press, 2021.

21 Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / отв. ред. В.Н. Телия. — Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. — 784 с.

22 Ковшова М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии: коды культуры / М.Л. Ковшова. — Москва: Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2012. — 453 с.

23 Kövecses Z. Where metaphors come from: Reconsidering context in metaphor / Z. Kövecses. — Oxford University Press, 2015.

24 Yu N. The relationship between metaphor, body andculture / N. Yu; In R. Frank, R. Dirven, T. Ziemke & E. Bernárdez (Ed.), Berlin, New York: De Gruyter Mouton, 2008. — Volume 2: Sociocultural Situatedness (pp. 387–408).

25 White M. Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective / M. White; A. Barcelona (Ed.). — Estudios Ingleses de la Universidad Complutense, 2002.

26 Ордабекова Х.А. Дәстүрлі және қазіргі тілдік санадағы «қасқыр» лексемасының лингвомәдени сипаты / Х.А. Ордабекова, К.Қ. Күркебаев // Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2018. — №3 (171). — Б. 153–159.

27 Saraç, H. Bir milletin kültürel belleğinin şifreleri: Kod kültürleri [Electronic resource] / H. Saraç // RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları. — 2019. — P. 157–169. Retrieved from https://doi.org/10.29000/rumelide.648467 (1.06.2024)

Ф.Т. Құрманғали, Х. Ширин, А.А. Айдарова

Ұлттық-мәдени код — тілдік сананы құрастырушы феномен (қазақ және түрік тілдері материалдары негізінде)

Мақалада әр қоғамның бірегей мәдениетін құрайтын материалдық және рухани құндылықтарға қол жеткізу процесінде адамның табиғатпен өзара әрекеттесуі егжей-тегжейлі қарастырылған. Өзінің динамикалық, ұжымдық және жүйелік құрылымының арқасында қоғамның өткен уақыттан бастап қазіргі уақытқа дейін жинақтаған мәдени білімі мәдени жадында сақталады. Бұл білімді ұрпақтан-ұрпаққа беру тіл арқылы жүзеге асырылады. Әр ұлттың тілінде деректерді шифрлайтын әртүрлі кодтар бар. Бұл мәдени ақпарат әртүрлі ұлттар мен олардың мәдениеттерін зерттеу мен тануда шешуші рөл атқарады. Зерттеудің ғылыми және практикалық маңыздылығы мәдени кодтардың қызметінде жатыр. Жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар «мәдени кодтар» деп аталады. XX ғасырдың аяғында лингвистикадағы құрылымдық зерттеулердің орнына антропологиялық тұрғыдан зерттеулер дами бастады. Мұндай бағыт тіл мен мәдениеттің өзара тығыз байланыста зерттелуіне жол ашты. Осы екі саланың түйіскен жерінде лингвистикада жаңа субдисциплиналар пайда болды. Осы тұрғыда тіл мен мәдениеттің, тіл мен танымның өзара байланысынан туындаған лингвомәдениеттану мен когнитивтік лингвистика аясында қарастыратын жаңа теориялар мен тұжырымдар қалыптасты. Осының негізінде мақаланың мақсаты қазақ және түрік халқының дүниетанымын, менталитетін, ұлттық-мәдени құндылықтарын көрсететін мәдени кодтарды талдау. Зерттеу материалы ретінде қазақ және түрік тілдеріндегі ұлттық-мәдени кодтың ерекшеліктері зерделенген. Мақалада келесі әдістер қолданылды: жалпылау, жіктеу, түсіндіру және талдау. Зерттеу нәтижесінде қазақ және түрік тілдеріндегі ұлттық-мәдени кодтардың тілдік ерекшеліктері талданды, сондай-ақ олардың жалпы және ерекше белгілері анықталды. Жұмыстың құндылығы мынада — қазақ және түркі тілдеріндегі мәдени кодтарды жіктеу арқылы қазіргі қазақ лингвомәдениеттануының дамуына үлес қосу.

Кілт сөздер: мәдени код, мәдени құндылықтар, діл, ғаламның тілдік бейнесі, сөздің ішкі формасы, тілдік таңба, символ, коннотациялық мағына.

Ф.Т. Курмангали. Х. Ширин, А.А. Айдарова

Национально-культурный код — феномен, составляющий языковое сознание (на материале казахского и турецкого языков)

В статье подробно рассматривается взаимодействие человека с природой в процессе достижения материальных и духовных ценностей, составляющих уникальную культуру каждого общества. Благодаря своей динамичной, коллективной и системной структуре, культурные знания, накопленные обществом с прошлого до настоящего времени, сохраняются в культурной памяти. Передача этих знаний из поколения в поколение осуществляется через язык. Язык каждой нации имеет разные коды, которые шифруют данные. Эта культурная информация играет ключевую роль в изучении и признании различных национальностей и их культур. Научная и практическая значимость исследование заключается в функции культурных кодов. Эти общечеловеческие и национальные ценности называются «культурными кодами». В конце XX века вместо структурных исследований в лингвистике начали развиваться исследования с антропологической точки зрения. Такое направление открыло путь к изучению языка и культуры в их тесной взаимосвязи. На стыке этих двух областей в лингвистике возникли новые субдисциплины. В этом контексте появились новые теории и выводы, рассматриваемые в рамках лингвокультурологии и когнитивной лингвистики, как результат взаимосвязи языка с культурой и познанием. На этой основе основной целью статьи является анализ культурных кодов, отражающих мировоззрение, менталитет, национально-культурные ценности казахского и турецкого народа. В качестве исследовательского материала рассматриваются особенности национально-культурного кода в казахском и турецком языках. В статье использованы следующие методы: обобщение, классификация, интерпретация и анализ. В результате исследования были проанализированы языковые особенности национально-культурных кодов в казахском и турецком языках, а также выявлены их общие и специфические черты. Ценность работы заключается в том, что она вносит вклад в развитие современной казахской лингвокультурологии путём классификации культурных кодов в казахском и тюркском языках.

Ключевые слова: культурный код, культурные ценности, менталитет, языковая картина мира, внутренняя форма слова, языковой знак, символ, коннотативное значение.

References

1 Humboldt, W. von. (1988). *On the diversity of human language structure and its influence on the mental development of mankind* (P. Heath, Trans., pp. 45–67). Cambridge University Press.

2 Zhinkin, N.I. (1964). O kodovykh perekhodakh vo vnutrennei rechi [About code transitions in internal speech]. *Voprosy yazykoznaniia — Questions of linguistics,* 6, 26–38 [in Russian].

3 Belikov, V.I., & Krysin, L.P. (2001). *Sotsiolingvistika: Uchebnik dlia vuzov* [Sociolinguistics: A textbook for universities]. Moscow: Rossiiskii gosudarstvennyi gumanitarnyi universitet [in Russian].

4 Mechkovskaya, N.B. (2000). Sotsialnaia lingvistika: Posobie dlia studentov gumanitarnykh vuzov i uchashchikhsia litseev [Social linguistics: A manual for students of humanities and high school students] *(2nd ed., rev.).* Moscow: Aspekt Press [in Russian].

5 Savitsky, V.M. (1993). *Angliiskaia frazeologiia: problemy modelirovaniia* [English phraseology: Modeling problems]. Samara: Samarskii Universitet [in Russian].

6 Maslova, V.A. (2010). Natsionalnye tsennosti i yazyk: dukhovnyi kod kultury [National values and language: The spiritual code of culture]. *Lingvistyka — Linguistics,* 2(20), 19–30 [in Russian].

7 Krasnykh, V., Gudkov, D., Zaharenko, I., & Bagaeva, D. (1997). Kognitivnaia baza i pretsedentnye fenomeny v sisteme drugikh edinits i v kommunikatsii [Cognitive base and precedent phenomena in the system of other units and in communication]. *Yazyk, soznanie, kommunikatsiia. Philologiia — Language, consciousness, communication. Philology, 9*(3), 50–54 [in Russian].

8 Humboldt, W. von. (1985). *Yazyk i filosofiia kultury* [Language and philosophy of culture]. (Trans). Moscow: Progress [in Russian].

9 Kafanova, O.B. (2011). Natsionalno-kulturnye kody: definitsii i granitsy [National-cultural codes: Definitions and borders. In *Filologicheskoe obrazovanie: sovremennye strategii i praktiki: sbornik nauchno-metodicheskikh statei. Vypusk 1 — Philological education: Modern strategies and practices: a collection of scientific and methodological articles. Issue 1* (p. 284) [in Russian].

10 Zubko, G.V. (2004). Problemy rekonstruktsii kulturnogo koda fulbe: Zapadnaia Afrika: dis. doctora kulturologii [Problems of reconstruction of the Fulani cultural code: West Africa: PhD thesis in cultural studies]. Moscow [in Russian].

11 Bukina, N.V. (2008). K voprosu metodologii issledovaniia kulturnykh kodov [On the issue of methodology for studying cultural codes]. *Vestnik Buriatskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of the Buyat State University,* 2(47), 232–237 [in Russian]

12 Bykov, K.M. (1952). Uchenie I.P. Pavlova i sovremennoe estestvoznanie [The teachings of I.P. Pavlov and modern natural science]. *Uchenie I.P. Pavlova i filosofskie voprosy psikhologii: sbornik statei — Teachings of I.P. Pavlov and philosophical questions of psychology*: *a collection of articles* (pp. 5–32). Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].

13 Teshabayeva, D.M. (2012). The inquiry of mass media means in the cultural aspects of speech. *Doctor's thesis*. Tashkent.

14 Kozlovsky, V.V. (1997). Poniatie mentalnosti v sotsiologicheskoi perspektive [The concept of mentality in a sociological perspective]. *Sotsiologiia i sotsialnaia antropologiia : mezhvuzovskii sbornik k 60-letiiu so dnia rozhdeniia prof. A.O. Boronoeva — Sociology and Social Anthropology : an interuniversity collection dedicated to the 60th anniversary of the birth of Professor A.O. Boronoev* (pp. 28–37). *Saint Petersburg. Izdatelstvo «ALETEIIa»* [in Russian].

15 Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.

16 Kövecses, Z. (2020). *Extended conceptual metaphor theory*. Cambridge University Press.

17 Wierzbicka, A. (2006). *English: Meaning and culture*. Oxford University Press.

18 Sharifian, F. (2017). *Cultural linguistics: Cultural conceptualisations and language*. John Benjamins.

19 Evans, V. & Green, M. (2006). *Cognitive linguistics: An introduction*. Edinburgh University Press.

20 Yu, N. (2021). *The moral metaphors of the body: A cross-cultural perspective*. Cambridge University Press.

21 Telia, V.N. (Ed.). (2006). Bolshoi frazeologicheskii slovar russkogo yazyka. Znachenie. Upotreblenie. Kulturologicheskii kommentarii *[Big phraseological dictionary of Russian language: Meaning, usage, cultural commentary]*. Moscow: AST-PRESS KNIGA [in Russian].

22 Kovshova, M.L. (2012). Lingvokulturologicheskii metod vo frazeologii: kody kultury *[Linguistic and cultural method in phraseology: Code culture*. Moscow: Knizhnyi dom "LIBROKOM" [in Russian].

23 Kövecses, Z. (2015). *Where metaphors come from: Reconsidering context in metaphor*. Oxford University Press.

24 Yu, N. (2008). The relationship between metaphor, body andculture. In *R. Frank, R. Dirven, T. Ziemke & E. Bernárdez (Ed.), Volume 2 Sociocultural Situatedness* (pp. 387–408). Berlin, New York: De Gruyter Mouton.

25 White, M. (2002). *Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective*. *A. Barcelona (Ed.)*. Estudios Ingleses de la Universidad Complutense.

26 Ordabekova, K.A., & Kurkebayev, K.K. (2018). Dasturli zhane qazirgi tildik sanadagy «qasqur» leksemasynyn lingvomadeni sipaty [Linguistic character of the lexeme «wolf» in traditional and modern linguistic consciousness]. Qazaq Ulttyq Universitetinin khabarshysy. Filologiia seriasy — Bulletin of the Kazakh National University. Philology series, 3(171), 153–159 [in Kazakh].

27 Saraç, H. (2019). Bir milletin kültürel belleğinin şifreleri: Kod kültürleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 157–169. Retrieved from https://doi.org/10.29000/rumelide.648467 (1.06.2024)

Information about the authors

Kurmangali Fariza Tlepkalikyzy (corresponding author) — Doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: feliz_kz@mail.ru

Hatice Sirin — Doctor of Philology, Professor of Ege University, Izmir, Turkey; e-mail: hatice.sirin@ege.edu.tr

Aidarova Amangul Amirovna — Master's degree teacher, Shymkent University, Shymkent, Kazakhstan; e-mail: amangul.aydarova@mail.ru

Article
UDC 81’27:316.77
https://doi.org/10.31489/2025Ph3/26-38

Received: 14.04.2025
Accepted: 05.06.2025

A.S. Abu[1*], R.Zh. Saurbayev[2]

[1]*Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan;*
[2]*Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan*
[1]*ORCID: https://orcid.org/0009-0008-2254-5104*
[2]*ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1419-7361*
**e-mail: abu.a_98@mail.ru*

The dynamics of conflictogeme perception in intercultural communication: examples from English-language, Russian-language, and Kazakh-language media

This article examines the linguistic and cultural encoding of conflictogemes in media discourse based on materials from three linguistic spheres: English-speaking, Russian-speaking and Kazakh-speaking media. The relevance of the study is due to the intensification of conflictogemes in both global and local information space, which contributes to the growing polarization of public consciousness. The primary focus is on the characterization of conflictogems — lexical units capable of provoking conflict and possessing semantic and pragmatic potential to shape public perception of socially significant events. The study substantiates the need for a comparative analysis of media texts in a multilingual and culturally diverse environment. The methodology of research combines critical discourse analysis, component analysis, pragmatic linguistics, and contrastive methods. The empirical database consists of a corpus of 300 media texts (100 in each language) selected according to thematic and regional criteria and published between 2020 and 2024. As a result of the analysis, five key semantic domains of conflictogems were identified: threat, enemy, chaos, security, and provocation. Their dominant stylistic markers (metaphor, hyperbole, euphemism, binary oppositions) and communicative functions (polarization, demonization, mobilization, fear activation, consolidation) were also identified. The results of the study show that each media culture uses different rhetorical strategies: English-language media emphasize universal values and mobilizing frames; Russian-language sources highlight internal opposition and ideological antagonism; and Kazakh-language discourse focuses on rhetorical stabilization and normative order. Conflictogems function not only as indicators of the political context but also as tools of cultural encoding, reflecting sociocultural values and editorial policy. The study concludes that cross-linguistic analysis of conflict rhetoric makes it possible to identify the underlying cognitive and pragmatic mechanisms of audience influence. The results obtained have practical significance for media linguistics, sociolinguistics, political discourse analysis, and intercultural communication.

Keywords: media discourse, conflictogeme, pragmatic functions, cultural-linguistic analysis, stylistic devices.

Introduction

The modern media landscape functions in conditions of increased conflict and ideological polarization, increasing scientific interest in linguistic mechanisms that create hostile images, contribute to the division and escalation of social tension. Global factors such as the COVID-19 pandemic, regional armed conflicts, migration crises and protest movements have contributed to an increase in verbal aggression in the information space, highlighting the relevance of analyzing speech strategies that fuel public confrontation. In this context, special attention is paid to the concept of a conflictogeme — a language unit characterized by its conflictogenic potential, capable of activating destructive meanings, increasing tension and forming oppositional identities.

The scientific study of conflict discourse developed within the framework of critical discourse analysis. Then van Dijk argued that the media not only reflect, but also construct social contradictions through ideologically charged linguistic structures, especially in the context of racism, xenophobia and political divisions [1]. Building on this foundation, Ruth Wodak and Martin Reisigl developed a discursive-historical approach that emphasizes institutional and national frameworks in representing conflict [2].

Frame analysis, originally proposed by Erving Goffman [3] and later expanded by Robert Entman [4], considers media texts as the result of perspective-based selection — highlighting certain facts, emphasizing threats, and constructing enemy/victim frames that shape audience perception. Especially significant is the contribution of George Lakoff and Mark Johnson, who demonstrated the cognitive power of metaphor in structuring political and social reality [5]. Their conception of metaphor as a mode of thought is directly

* Corresponding author’s e-mail: *abu.a_98@mail.ru*

applicable to the study of conflictogemes, given the prevalence of metaphorical constructions as markers of hostility and ideological division.

The "spiral of silence" theory proposed by Elizabeth Noelle-Neumann [6] further explains how dominant media narratives suppress alternative viewpoints, reinforcing perceptions of the "silent majority" and contributing to the institutionalization of conflict. A valuable methodological tool for cross-cultural comparison is Gert Hofstede's model of cultural dimensions [7], which helps to identify differences in conflict tolerance, individualism, power distance, and uncertainty avoidance in different cultural contexts.

Within Russian-language scholarship, A.P. Chudinov [8] has extensively explored metaphorical models of conflict in political discourse, identifying stable figurative constructions that shape perceptions of confrontation (e.g., "the enemy at the gates", "information war", "the fifth column"). Similarly, S.G. Kara-Murza [9] has examined the manipulative role of media campaigns in shaping public consciousness through the repeated activation of conflict-inducing metaphors and ideological clichés.

In Kazakh humanitarian studies, E.D. Suleimenova [10] and Zh. Smagulova [11] emphasize the role of language policy in the formation of ethnopolitical discourse, in which conflictogemes are used not only as instruments of identity protection, but also as instruments of mobilization. Studies by B. Dave [12] and S.K. Zharkynbekova [13] show that the Kazakh-language media actively create an image of an "external threat", especially during periods of internal political crisis.

Modern studies of conflict media discourse are actively developing within the framework of media linguistics. J.E. Richardson [14] identifies rhetorical strategies in print journalism, where oppositional representations are formed using dichotomies and implicative constructions. K. O'Halloran and P. Ledin [15] emphasize the multimodality of conflict discourse, arguing that visual and textual components jointly enhance conflict messages. D. Machin and A. Mayr [16] developed the concept of critical visual discursive analysis, which explores the hidden ideological structures embedded in the news presentation.

A significant contribution to the study of conflict vocabulary can be found in the work of J. Charteris-Black [17], who systematically explores the metaphors of threat, power and authority as tools of persuasion in political discourse. His concept allows us to classify conflict factors according to the types of metaphors and their cognitive significance. Equally important is the work of J. Blommaert [18], who explores unequal access to symbolic resources in the media environment and demonstrates how structural linguistic elements reinforce dominant ideologies by suppressing alternative discourses.

In the Kazakh context, B. Sagyndykov [19] analyzes conflictogemes in the Kazakh-language media during episodes of social unrest, noting the appearance of symbolic mobilization and conservative calls for collective identity even in official narratives. A.K. Seitova [20] offers a detailed study of the stylistic and pragmatic features of destructive texts rhetoric in the post-Soviet media.

Despite the vastness of the existing literature, there remains a gap in the comparative cultural and linguistic analysis of conflict situations in various language groups. In particular, a small number of studies have systematically studied the frequency, stylistic representation and audience perception of these units in English-speaking, Russian-speaking and Kazakh-speaking media within a single methodological framework that combines both quantitative and qualitative aspects.

The relevance of this study lies in the need for a systematic, comparative approach to the analysis of conflicting linguistic units operating in a multilingual media environment. Of particular value is the identification of both universal and culturally specific models of conflict representation, as well as the pragmatic functions of conflict systems aimed at mobilization, intimidation or consolidation.

The purpose of this study is to provide a comprehensive understanding of conflictogemes in English-speaking, Russian-speaking and Kazakh-speaking media texts through quantitative, qualitative and pragmatic analysis, as well as to identify cross-cultural differences in the strategies used.

To achieve this goal, the following tasks have been set:

1. Create a representative corpus of media texts in three languages (2020–2024);

2. Identify and classify conflictogemes by semantic field, stylistic implementation, and pragmatic function;

3. Compare the frequency and typology of conflictogemes in different language groups;

4. Analyze the audience's reaction to conflicting vocabulary in media texts.

The hypothesis of the study is that the variability of the frequency, form, and functions of conflict situations is determined not only by universal strategies of verbal aggression, but also by cultural codes, political context, and editorial standards specific to each language environment.

This article is structured as follows: the section “Materials and methods” outlines the content and methodology of the study; the section “Results and discussion” presents quantitative data and interpretative analysis; in conclusion, key results are summarized and directions for further research are outlined.

Materials and methods

The methodological basis of this research is based on an integrated approach to the analysis of media discourse, combining both quantitative and qualitative methods aimed at identifying the semantic, pragmatic and functional characteristics of conflictogemes in a multilingual information environment. The research uses tools from corpus linguistics, critical discourse analysis (CDA), content analysis, and contrasting cultural and linguistic methodology. This interdisciplinary approach makes it possible to interpret conflict-oriented media discourse not only from the point of view of textual structure, but also from the point of view of ideological and cultural labeling of linguistic units.

Case design

The empirical basis of the research is a specially created corpus of media texts published between 2020 and 2024, covering sources in English, Russian and Kazakh. The final corpus includes a total of 300 texts, 100 texts from each language group. The selection process was based on the following criteria:

• Linguistic criterion: balanced representation of three languages (English, Russian, Kazakh);

• Geographical criterion: inclusion of both international and national sources;

• Thematic criterion: focus on publications that reflect signs of conflictogemes, polarization, confrontation, threats to national security, or ethnopolitical instability.

The corpus includes a wide range of genres such as news articles, analytical reports, feature stories, opinion columns, and interviews. The English-language segment consists of texts from BBC News, CNN, The New York Times, Reuters, Al Jazeera, The Guardian, The Diplomat, Eurasianet, Times of Central Asia and The Astana Times. The Russian-language segment includes materials from RBC, RIA Novosti, TASS, Kommersant, Lenta.ru, Medusa, Vedomosti, Forbes Russia, as well as Informburo and Tengrinews. The Kazakh-language segment includes texts published in Egemen Kazakhstan, Aikyn, Kazym, Qazaq uni, Zhas Alash, BAQ.kz and Turkestan.

All texts have been digitized and integrated into a single database. The corpus has passed the pre-filtering stage to eliminate duplicates and exclude publications that do not meet the thematic criteria of the study. The final data set provided representativeness, genre diversity, and balance, which allowed for a reliable comparative analysis of conflictogemes in three linguistic and cultural contexts.

The identification of conflictogemes was based on the following working definition: a conflictogeme is a lexical or phraseological unit with a negative evaluative connotation capable of initiating, aggravating or legitimizing conflict in public discourse. The identification process was carried out in two stages.

At the first stage, automated analysis was carried out using corpus linguistics tools, in particular the Sketch Engine platform and frequency analysis modules, to extract high-frequency blocks showing conflict potential.

At the second stage, the results were checked manually. The lexical elements were considered in context to eliminate false positive results.

Quantitative and qualitative methods of analysis

The quantitative analysis included:

• Calculation of the total number of conflictogemes in each language segment;

• Calculation of the average density of conflictogemes per text;

• Distribution by year (2020–2024);

• Identification of cross-lingual differences in frequency and usage.

The qualitative analysis was based on the principles of content analysis and discourse analysis and included:

• Interpretation of conflictogemes in their socio-cultural contexts;

Identification of stylistic devices (e.g. hyperbole, metaphor, euphemism, binary oppositions);

• Classification of pragmatic functions (e.g., polarization, demonization, mobilization, intimidation, consolidation);

• Analysis of interaction with cultural codes (for example, traditional symbols, motifs of unity, national archetypes).

In addition, an analysis of audience perception was conducted based on the study of readers’ comments posted in media publications. This included an expert assessment of the emotional tone with response levels

ranging from neutral to hostile. The data obtained allowed us to establish a correlation between specific types of conflictogemes and the emotional reactions they caused, helping to identify direct or indirect links between linguistic choice and levels of discursive polarization.

This comprehensive methodology provided both the empirical rigor and the depth of interpretation necessary to conduct a culturally detailed analysis of conflictogemes in English-speaking, Russian-speaking and Kazakh-speaking media environments.

Results and discussion

1. Rationale and structure of the results presentation

The analysis of media discourse through intercultural and cognitive-linguistic lenses requires a systematic, multi-level examination of language units that carry conflict-generating potential. In accordance with the objectives of the study and the characteristics of the compiled corpus, data processing followed a sequential structure, transitioning from quantitative measurements to qualitative interpretation. This approach ensured both statistical reliability and in-depth insight into the semantic, stylistic, and pragmatic patterns of conflictogeme usage across different linguistic environments.

The rationale for a two-tiered analytical approach draws on an interdisciplinary model that combines corpus linguistics, critical discourse analysis (CDA), pragmalinguistics, and contrastive cultural-linguistic analysis. The quantitative level allows for the measurement of frequency and density of conflict-related units, tracking their dynamics during a period of political and social turbulence (2020–2024), and identifying lexical saturation patterns across Russian-, English-, and Kazakh-language media. This statistical foundation supports the interpretative layer of analysis.

The qualitative component focuses on identifying semantic fields, recurrent themes, and dominant stylistic strategies that shape the pragmatic impact of conflictogemes within each media culture. This level goes beyond frequency data, interpreting media language as a tool of ideological and cultural influence, adapted to the communicative goals of each linguistic segment. To maintain scholarly rigor and internal coherence, the results are presented across the following analytical sections:

– Quantitative Analysis of Conflictogemes — includes absolute and relative frequencies, interlingual comparisons, and temporal distribution patterns, allowing for the identification of general trends, peak periods of lexical aggression, and discourse-specific saturation levels.

– Typological and Semantic Analysis — classifies conflictogemes by thematic domains (e.g., threat, opposition, destabilization, security), revealing the rhetorical focus of each linguistic media group.

– Stylistic and Pragmatic Analysis — investigates rhetorical intensification strategies (e.g., hyperbole, metaphor, euphemism), discursive constructions of ideological opposition, and pragmatic functions (e.g., demonization, mobilization, polarization).

– Comparative Cultural-Linguistic Analysis — relates the use of conflictogemes to cultural codes, communicative norms, and editorial policies, identifying both universal and culturally specific features.

– Audience Perception Assessment — analyzes reader reactions in the comment sections of media texts, tracing correlations between linguistic choices and public emotional responses.

This structure reflects the logic of the empirical material and fulfills the academic requirement for transparency and reproducibility. It ensures interpretive coherence, argumentative consistency, and alignment with the methodological objectives.

2. Quantitative analysis of conflictogemes

Quantitative analysis constitutes the initial stage of interpretation, offering an objective account of lexical aggression levels, their temporal variation, and differences in frequency across linguistic and cultural media contexts. The data presented here are drawn from the annotated corpus compiled according to the previously described selection criteria. The analysis covers the period from 2020 to 2024 and includes 100 texts per language group — English, Russian, and Kazakh.

To enhance interpretive value, results were structured according to semantic types of conflictogemes that reflect dominant conceptual clusters in the discourse: threat/attack, enemy figure, chaos/instability, state security, and internal opposition. This classification enables both frequency-based measurement and identification of prevalent thematic vectors in conflict-producing rhetorical strategies across different media cultures (Table 1).

Table 1

Total Frequency of Conflictogemes by Semantic Type in English-, Russian-, and Kazakh-Language Media Texts (2020–2024)

Type of Conflictogeme	English-language Media	Russian-language Media	Kazakh-language Media
Threat / Attack	390	460	270
Enemy Figure	310	420	295
Instability / Chaos	280	380	235
State Security	250	285	250
Opposition / Internal Enemy	250	280	200

The largest number of units was recorded in the Russian-language media, especially in the categories of "threat" (460 units) and "enemy image" (420 units), which indicates the predominance of confrontational and hostile rhetoric. English-language media show moderate performance, especially in the categories of "threat" (390) and "enemy image" (310), reflecting the specifics of the global geopolitical narrative. In the Kazakh-speaking segment, there is a relative predominance of topics related to security (250) and the internal opposition (200), which correlates with the nationally oriented agenda and domestic political challenges of recent years (Table 2).

Table 2

Average density of conflictogemes topics per text (by semantic types)

Type of Conflictogeme	English-language Media	Russian-language Media	Kazakh-language Media
Threat / Attack	3.90	4.60	2.70
Enemy Figure	3.10	4.20	2.95
Instability / Chaos	2.80	3.80	2.35
State Security	2.50	2.85	2.50
Opposition / Internal Enemy	2.50	2.80	2.00

To visualize the overall dynamics of changes, a linear graph was used to illustrate the annual fluctuations in the total number of conflict situations. The absolute peak in all language groups fell on 2022, which is directly related to the growth of international tensions, mass protests in Kazakhstan and the beginning of a full-scale armed conflict in Eastern Europe. Particularly noteworthy is the sharp increase in conflict-related vocabulary in Russian-language sources, reaching 480 units, which indicates an increase in ideologized discourse. The English-speaking segment also reached its highest level in 2022 (395 units), while Kazakh-language media showed the most significant year-on-year growth in the same period (from 220 in 2021 to 355 in 2022), which is likely due to domestic political events in January 2022 (Qantar) (Fig. 1).

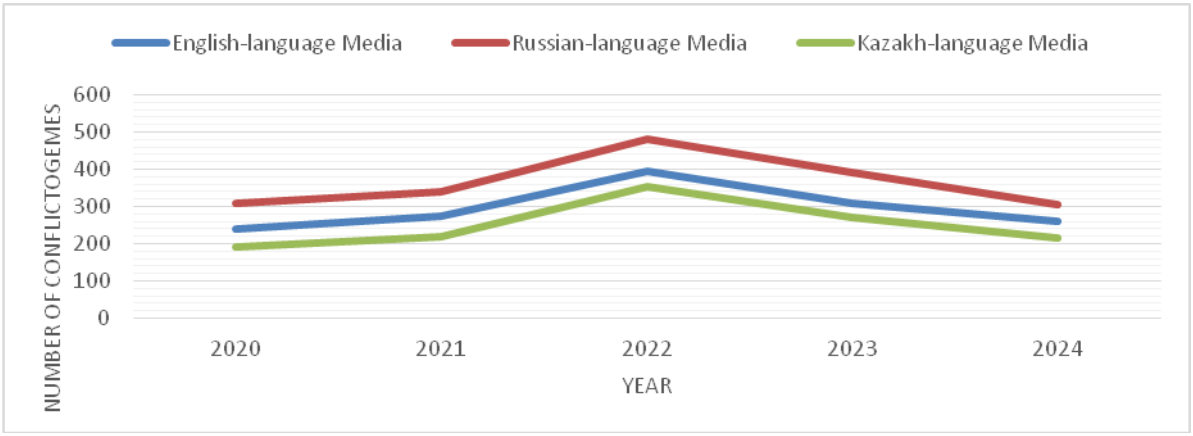

Figure 1. Dynamics of Conflictogeme Usage in English-, Russian-, and Kazakh-Language Media (2020–2024)

In the post-crisis period of 2023-2024, all three media environments demonstrate a moderate decline in the intensity of conflict-related vocabulary. This trend may reflect editorial efforts to stabilize the informational landscape, as well as shifting priorities in media policy and agenda setting.

The quantitative analysis thus reveals clearly defined differences between the three linguistic media cultures. Russian-language sources are characterized by a higher density of conflict-laden content. English-language media exhibit a moderate level of stylistic aggression, largely shaped by global political discourse. Kazakh-language texts, by contrast, display a relatively lower concentration of conflictogemes, suggesting a tendency toward informational restraint and ideological moderation.

These findings establish a robust foundation for the subsequent stages of qualitative analysis, which examine the semantic domains, stylistic strategies, and cultural-pragmatic functions of conflictogemes across the three language systems.

3. Typological and semantic analysis of conflictogemes

This stage of the analysis focuses on classifying conflictogemes according to semantic criteria and identifying the dominant conceptual frames around which conflict discourse is structured in English-, Russian-, and Kazakh-language media. This approach enables an interpretation not only of frequency patterns, but also of the thematic orientation of conflict rhetoric — what fears, values, ideas, and images are activated within each linguistic context, and how they shape public perceptions of ongoing events.

Within the present study, conflictogemes were grouped into five core semantic domains, each reflecting a dominant meaning frame within the media discourse:

– Threat / Attack — representing the perception of external pressure, aggression, or invasion;
– Enemy / Opposition — encompassing lexical units that label the "other" or political adversaries;
– Chaos / Instability — referring to the breakdown of order, crisis, and unpredictability;
– Security and Sovereignty — associated with defense, protection, and national control;
– Provocation / Incitement — involving actions that initiate conflict, protest, or destabilization (Table 3).

Table 3

Semantic Classification of Conflictogemes by Language Group (Most Frequent Examples)

Semantic Domain	English-language Media	Russian-language Media	Kazakh-language Media
Threat / Attack	invasion, assault, nuclear threat, aggression	нападение, агрессия, военное вмешательство, натиск	шабуыл, қауіп, зорлық, соғыс қаупі
Enemy / Opposition	enemy, rebel forces, rogue regime, terrorist group	враг, радикалы, иноагенты, пятая колонна	жау, оппозиция, теріс күштер, қарсы тарап
Chaos / Instability	unrest, collapse, disruption, turmoil	беспорядки, кризис, хаос, уличное насилие	бүлік, тәртіпсіздік, тұрақсыздық, толқу
Security / Sovereignty	national security, sovereignty, defense, control	безопасность, суверенитет, охрана границ, контроль	ұлттық қауіпсіздік, егемендік, шекара күзеті, бақылау
Provocation / Incitement	provocation, incitement, agitation, manipulation	провокация, подстрекательство, манипуляция, давление	арандату, итермелеу, ық

The analysis of the table allows us to make several key observations. In English-language media, semantics related to external geopolitical threats prevail, while lexical units such as invasion, nuclear threat, and terrorist group presuppose a global interpretation of events and the projection of conflict to the outside. On the contrary, Russian-language discourse is characterized by a focus on internal ideological conflict, which is reflected in the frequent use of terms such as fifth column ("foreign agents") and radicals ("radicals"). Here, the conflict is seen as the result of internal subversion and threats from within.

Kazakh-language media, on the other hand, focus on stability and national security. Opposition is more often expressed in euphemistic or neutral terms, such as arsi tarap ("the opposite side") and teris kter ("negative forces"), rather than openly hostile formulations. This trend may reflect both the influence of political censorship and the rhetorical tradition of moderation in Kazakh-language journalism. The prevalence of terms such as egendik ("sovereignty"), ulttykhauipsizdik ("national security") and bakhylau ("control") indicates that the discourses of protection dominate the narrative of the Kazakh media.

The theme of chaos and instability is present in all three language environments, but formulated in different ways. In English-language texts, this is often metaphorically conveyed through references to natural disasters (collapse, riots), while in Russian and Kazakh media it is usually associated with street violence and mass protests, often based on local contexts — in particular, on the events of Qantar 2022 in Kazakhstan.

Thus, the typological analysis shows that lexical choices are directly shaped by editorial policies, cultural codes, and the prevailing political environment. While English-language media tend to emphasize the concept of global threat, Russian media construct the narrative of the "enemy within", and Kazakh media foreground defense and control. These differences are not only linguistic in nature, but also ideological: through conflictogemes, media reinforce value-laden oppositions such as order/chaos, us/them, and threat/security, which reflect both societal worldviews and strategies of discursive influence.

4. Stylistic and pragmatic analysis of conflictogemes

The stylistic and pragmatic dimensions of media discourse play a pivotal role in shaping the perception of conflict and in transmitting ideologically charged meanings. Conflictogemes do not function in isolation; their impact is amplified when embedded within broader rhetorical structures where expressive means serve not only descriptive but persuasive functions. Based on the collected corpus, several dominant stylistic markers were identified as consistently accompanying conflict-related lexicon. These include hyperbole, metaphor, euphemism, binary oppositions, and the repetitive use of frame-based constructions. The intensity and combination of these devices vary across English-, Russian-, and Kazakh-language media contexts.

The analysis revealed that English-language media frequently employ hyperbole (a devastating threat, unprecedented danger) and cognitive metaphors (a ticking time bomb, a storm of violence) that construct images of uncontrollable threats. Russian-language sources tend to emphasize demonization through expressions such as вирус антироссийской истерии ("virus of anti-Russian hysteria") or взрывоопасная обстановка ("explosive situation"), and also make use of euphemisms (превентивная мера — "preventive measure", устранение угрозы — "neutralization of threat") that obscure the repressive nature of certain actions.

Kazakh-language texts demonstrate lower levels of explicit aggression but nonetheless deploy conventional rhetorical patterns, including euphemisms (алдын алу әрекеті — "preventive action", реттеу тетігі — "regulatory mechanism"), national symbolism (ұлттық құндылықтарды қорғау — "protection of national values"), and binary oppositions such as біз — олар ("us vs. them"). These elements point to a ritualized pragmatic model that is culturally embedded (Table 4).

Table 4

Stylistic Markers of Conflictogemes in Media Discourse (by Language Group)

Stylistic Device	English-language Media	Russian-language Media	Kazakh-language Media
Hyperbole	a devastating threat, unprecedented danger	тотальное разрушение, неизбежная катастрофа	орасан зор қауіп (enormous threat), қайтымсыз жағдай (irreversible crisis)
Metaphor	a ticking time bomb, storm of violence	вирус протеста (virus of protest), взрывоопасная обстановка (explosive situation)	қоғамдық жарылыс (public explosion), қатерлі дауыл (dangerous storm)
Euphemism	strategic elimination, controlled response	превентивная мера (preventive measure), нейтрализация источника угрозы (neutralization of threat source)	алдын алу әрекеті (preventive action), реттеу тетігі (regulatory mechanism)
"Us vs. Them" Oppositions	us vs them, defenders vs attackers	патриоты против предателей (patriots vs traitors), враг народа (enemy of the people)	біз — олар (us — them), отаншыл — арандатушы күштер (patriots — provocative forces)
Framing Ritualization	threat to democracy, defend our values	угроза государству (threat to the state), сила сплочённого народа (strength of the united people)	ел бірлігі (national unity), ұлттық қауіпсіздік (national security), қазақ рухы (Kazakh spirit)

The comparative analysis reveals that stylistic choices in media discourse serve distinct pragmatic functions and reflect broader communicative strategies. First, polarization involves dividing social reality into "us" and "them", with each side assigned a fixed set of moral and ideological attributes. Second, demonization portrays the enemy not merely as an opponent, but as an existential threat, often described in apocalyptic terms (e.g., virus of protest, terrorist cell, арандатушы күштер — "provocative forces"). Third, mobilization entails calls to action, encouraging collective organization and defense of cultural or political boundaries — typically articulated through ritualistic phrases such as defend the country or resist the threat to Kazakh spirit.

Fourth, fear activation functions as a mechanism for managing public attention and legitimizing restrictive measures (e.g., inevitable catastrophe, uncontrolled destabilization). Finally, consolidation refers to lin-

guistic strategies aimed at constructing an image of unity, cohesion, and national resilience (ел бірлігі — "national unity", the people as one).

These communicative functions are closely aligned with the cultural codes and information strategies specific to each media environment. In English-language discourse, the emphasis falls on defending ideological values and universalist principles such as democracy. Russian-language media, in contrast, foreground rhetoric of defense, aggression, and mobilizing pressure. Kazakh-language sources tend to emphasize order, national identity, and the prevention of chaos.

Thus, the stylistic and pragmatic analysis demonstrates that conflictogemes function as ideological markers that shape emotional perception, audience response, and social behavior. Through language, the media convey not only images but also normative frameworks that delineate the boundaries between what is considered legitimate and illegitimate, safe and threatening, acceptable and forbidden.

The findings further indicate that the pragmatic effectiveness of conflictogemes is not solely determined by lexical choices or stylistic techniques, but also by the overarching communicative strategy prevailing within each linguistic media context. To illustrate these differences, a comparative schematic was developed to reflect the intensity of five key pragmatic functions — polarization, demonization, mobilization, fear activation, and consolidation — across English-, Russian-, and Kazakh-language media. The schematic is based on corpus generalizations and quantifies the relative salience of each function within the analyzed material (Fig. 2).

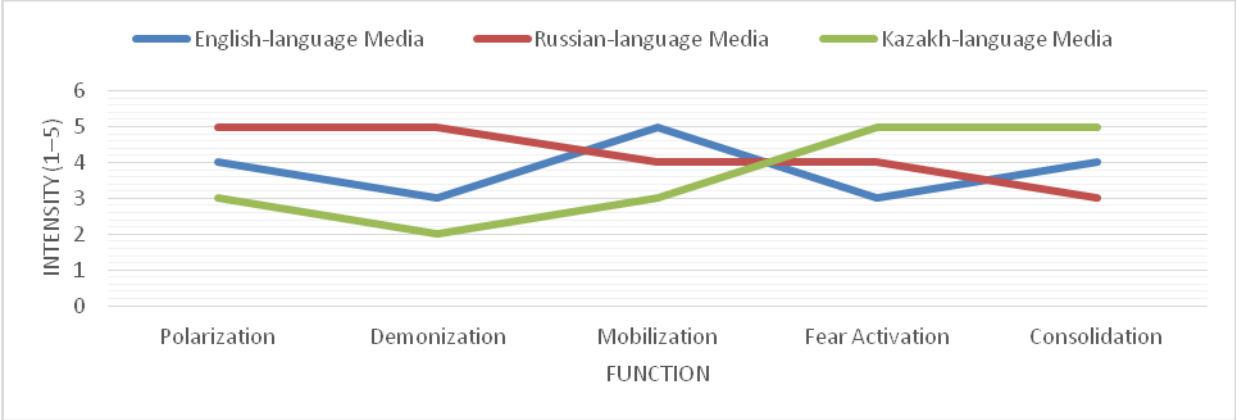

Figure 2. Intensity of pragmatic functions of conflictogemes in English-, Russian-, and Kazakh-Language media discourse (evaluated on a 1–5 scale based on corpus analysis)

The values presented in the figure confirm the previously observed stylistic and pragmatic distribution patterns. In Russian-language media, demonization and polarization emerge as the most active strategies. These functions work in tandem with metaphorical and hyperbolic stylistic devices that legitimize mobilization-oriented and repressive discourse. In the English-language segment, the emphasis falls on mobilization and value-based consolidation, while demonization functions are realized to a moderate extent — typically within the framework of diplomatic confrontation.

Kazakh-language texts, by contrast, are characterized by the predominance of fear activation and consolidation. This reflects a stabilizing narrative and a tendency toward political restraint in domestic media rhetoric. The visualized schema thus not only corroborates the findings from earlier tables and stylistic analysis, but also outlines the pragmatic profile of each media discourse, highlighting the balance between explicit and implicit forms of linguistic influence.

5. Comparative cultural-linguistic analysis of conflictogemes

The comparative analysis of conflictogemes in the media discourse of three linguistic and cultural groups — English, Russian, and Kazakh — reveals not only lexical and pragmatic distinctions, but also deeper foundations rooted in cultural codes, communicative strategies, and value orientations. This level of analysis is grounded in an interdisciplinary framework that incorporates Geert Hofstede's cultural dimensions, Teun van Dijk's principles of critical discourse analysis, and George Lakoff's theory of conceptual metaphor.

Together, these approaches enable the interpretation of differences in conflict discourse not merely as linguistic variation, but as reflections of the sociopolitical and ideological orders within each media environment. The way conflict is framed — whether through threat metaphors, polarization, or appeals to national unity — serves as an indicator of culturally specific patterns of public persuasion and editorial control (Table 5).

Table 5

Comparative Overview of Conflict Discourse Across Linguistic and Cultural Parameters

Analytical Parameter	English-Language Media	Russian-Language Media	Kazakh-Language Media
Frequency of Conflictogemes	Moderately high (focus on external threats)	Very high (external + internal opposition)	Low (emphasis on stability)
Dominant Style	Rational-dramatized, hyperbolic	Emotional-polemical, aggressively ritualized	Restrained, euphemistic, consensus-oriented
Key Pragmatic Functions	Mobilization, value defense	Polarization, demonization, mobilization	Consolidation, fear activation, normative legitimization
Typical "Enemy" Figure	External (terrorist, aggressor, dictator)	Internal (traitor, "foreign agent", "fifth column")	Implicit, softened (forces of social instability — қоғамдағы тұрақсыздықтың күші)
Cultural Codes	Individualism, freedom, universal rights	Collectivism, ideology, internal threat	National unity, order, sovereignty

The analysis shows that English-language media, especially those operating according to the Western model (BBC, NYT, The Guardian), tend to rely on rhetoric based on universalist values such as the protection of democracy, human rights and allied cooperation. The prevailing conflict frame is focused on external factors, with opponents portrayed as deviations from global norms (for example, rogue states, terrorist threats). Hyperbole and emotionally charged metaphors are used to mobilize public opinion in defense of shared values. This model corresponds to a cultural profile characterized by a low distance from power and a high level of individualism (Hofstede), which emphasizes personal position and responsibility to society.

Russian-language sources (for example, RIA Novosti, TASS, RT) focus on internal conflict, in which the enemy is often portrayed as "one of us who turned his back on us". Conflictogens are used here to designate the opposition, protest movements, and pro-Western orientations as destructive forces. The rhetorical model is ideologically saturated, built on binary oppositions (we are against them), ritualized formulas (enemy of the people, threat to the state) and mobilizing narratives (strength in unity, time to unite). This strategy reflects a power-distancing collectivist culture with strong vertical power structures. From Van Dyck's point of view, it is a discourse of domination, where language serves the ideological interests of the hegemon.

Kazakh-language media (Egemen Qazaqstan, Aiqyn, BAQ.kz). They adhere to the rhetoric of careful distancing from open confrontation. Conflict topics are often reinterpreted from the point of view of security, stability and national integrity, reflecting the need to consolidate society after the events in Kvantara and amid ongoing tensions in the region. Euphemisms and ambiguous expressions hide the rigidity of positions, creating a discourse of symbolic control. This reflects a cultural code of respect for State institutions, a preference for unity and harmony, as well as a high level of uncertainty avoidance when assessing conflicts. The predominance of indirect descriptions of conflicts and the absence of explicit demonization indicate a strategy aimed at maintaining an image of controlled stability and institutional trust. These characteristics correspond to the culture of high-context communication described in the works of Edward Hall and Mildred Gudikunst.

The comparative analysis confirms the hypothesis outlined in the introduction: conflictogens are not universal in form or meaning, but are embedded in culturally specific language models. This language choice reflects dominant sociocultural norms, media strategies, and political priorities. While English-language media tend to portray conflict within the framework of globalized binary concepts of good and evil, Russian-language media are formed as a result of internal ideological struggle, and Kazakh-language media promote the idea of national unity and prevailing stability.

Thus, the linguocultural specificity of conflictogemes reflects deep-seated mechanisms of conflict representation and serves as a discursive tool for socialization, control, and the construction of collective identity within the media space.

Additionally, reader responses to selected texts from the corpus were analyzed to assess the emotional reception of conflict-related language. Comments posted under publications in English-, Russian-, and Kazakh-language media reveal distinct emotional patterns. In the English-language segment, responses more frequently express solidarity and support; in Russian-language contexts, aggression and polarization dominate; and in Kazakh-language media, anxiety prevails, accompanied by expressions of support for stabilization-oriented narratives. These differences correlate with the identified pragmatic strategies and reinforce the conclusion that audience emotions are closely shaped by editorial discourse and the broader cultural-linguistic context.

Conclusion

This study provided a comprehensive account of the functioning of conflictogemes in the media discourse of three linguistic environments — English, Russian, and Kazakh — using an interdisciplinary approach that combined critical discursive analysis, component semantics, and pragmatic linguistics. The results obtained demonstrate that conflictogemes function not only as lexical markers of tension, but also as culturally anchored tools for the ideological construction of social reality.

The main conclusions can be summarized as follows:

Firstly, the frequency and intensity of conflict situations vary in different media environments: Russian-language sources demonstrate the greatest intensity and aggressiveness, English-language media demonstrate a moderate level, and Kazakh-language texts contain the least explicit conflict-related vocabulary.

Secondly, the dominant semantic fields differ depending on the language and reflect different concepts of conflict: English-language media focus on external threats and protection of democratic values; Russian-language sources emphasize internal polarization and mobilization rhetoric; Kazakh-language discourse focuses on order, precaution and national unity.

Thirdly, stylistic and pragmatic analysis has shown that the use of conflictogemes is constantly accompanied by hyperbole, metaphors, euphemisms and binary oppositions. These techniques perform important functions: they demonize opponents, mobilize the audience, cause fear, and promote consolidation. The pragmatic functions of conflictogemes were differentiated and compared in different languages, which made it possible to identify the prevailing communication strategies in each media culture.

Fourth, comparative cultural and linguistic analysis has confirmed that the implementation of conflictogemes is determined by dominant cultural codes. Based on the concepts of Hofstede, van Dyck and Lakoff, the study showed that English-language discourse promotes a universalist narrative, Russian-language discourse is ideologically antagonistic, and Kazakh-language discourse harmonizes and focuses on stabilization. Thus, conflict themes not only reflect the current agenda, but also serve as discursive mechanisms for constructing group identity.

Finally, the inclusion of an analysis of readers' comments provided an insight into the emotional perception of media discourse and confirmed the pragmatic effectiveness of the identified strategies. The Russian-speaking audience showed a high level of aggression and polarization; English-speaking readers, as a rule, expressed support and mobilization; and the Kazakh-speaking audience showed increased anxiety along with constant solidarity with the official narratives.

In conclusion, this study confirmed the hypothesis that conflictogemes is shaped by linguistic and cultural frameworks, and demonstrated the value of integrating quantitative, qualitative, and pragmatic methods in media discourse research. The results obtained can be applied in the development of media communication models, sociolinguistic studies of public consciousness, and in practical areas such as media literacy, linguistic security, and value transfer in multilingual societies.

References

1 Van Dijk T.A. Discourse and Power / T.A. van Dijk. — Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008. — DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-137-07299-3.

2 Reisigl M. Discourse and Discrimination: Rhetorics of Racism and Antisemitism / M. Reisigl, R. Wodak. — London: Routledge, 2001. — DOI: https://doi.org/10.4324/9780203993712.

3 Goffman E. Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience / E. Goffman. — New York: Harper & Row, 1974.

4 Entman R.M. Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm / R.M. Entman // Journal of Communication. — 1993. — Vol. 43, No. 4. — P. 51–58. — DOI: https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x.

5 Lakoff G. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. — 2nd ed. — Chicago: University of Chicago Press, 2003. — DOI: https://doi.org/10.7208/chicago/9780226470993.001.0001.

6 Noelle-Neumann, E. The Spiral of Silence: Public Opinion — Our Social Skin / E. Noelle-Neumann. — Chicago: University of Chicago Press, 1993. — DOI: https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1974.tb00367.x.

7 Hofstede G. Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations / G. Hofstede. — 2nd ed. — Thousand Oaks: Sage Publications, 2001. — DOI: https://doi.org/10.1177/017084068300400409.

8 Чудинов А.П. Метафора в политическом дискурсе / А.П. Чудинов. — М.: URSS, 2003.

9 Кара-Мурза, С.Г. Манипуляция сознанием / С.Г. Кара-Мурза. — М.: Эксмо, 2004.

10 Сулейменова Э.Д. Язык и этнополитика в Казахстане / Э.Д. Сулейменова // Central Asia Monitor. — 2016.

11 Смагулова Ж. Языковая идеология в Казахстане: межпоколенная смена языка и идентичность / Ж. Смагулова // Журнал социолингвистики. — 2008. — № 4 (12). — С. 432–456.

12 Dave B. Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power / B. Dave. — London: Routledge, 2007.

13 Zharkynbekova, S. Value Priorities of Student Youth in the Multi-Ethnic Space of Kazakhstan and Their Influence on Intercultural Communications / S. Zharkynbekova, Z. Shakhputova, B. Galiyeva, A. Absadyk // Journalism and Media. — 2025. — 6(1). — P. 32. https://doi.org/10.3390/journalmedia6010032

14 Richardson J.E. Analysing Newspapers: An Approach from Critical Discourse Analysis / J.E. Richardson. — London: Palgrave Macmillan, 2007. — DOI: https://doi.org/10.4324/9780203630709.

15 O'Halloran K.L. Critical Discourse Studies and Multimodality / K.L. O'Halloran, P. Ledin // Critical Discourse Studies. — 2008. — Vol. 5, No 1. — P. 1–7. — DOI: https://doi.org/10.1080/17405900801983540.

16 Machin D. How to Do Critical Discourse Analysis: A Multimodal Introduction / D. Machin, A. Mayr. — London: SAGE, 2012. — DOI: https://doi.org/10.4135/9781446288720.

17 Charteris-Black J. Politicians and Rhetoric: The Persuasive Power of Metaphor / J. Charteris-Black. — 2nd ed. — London: Palgrave Macmillan, 2011. — DOI: https://doi.org/10.1057/9780230319899.

18 Blommaert J. Discourse: A Critical Introduction / J. Blommaert. — Cambridge: Cambridge University Press, 2005. — DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511610295.

19 Сагындыков Б. Риторика конфликта в казахоязычных СМИ: социолингвистический подход / Б. Сагындыков // Язык и общество в Центральной Азии. — 2021.

20 Bokayev B. The Voice of Social and Mass Media in Transforming Political Appointees' Reputations: Cases from Kazakhstan / B. Bokayev, M. Nauryzbek, G. Baktiyarova, A. Balmanova // The Innovation Journal: The Public Sector Innovation Journal. — 2022. — 27(2), Article 1.

А.С. Абу, Р.Ж. Саурбаев

Мәдениетаралық коммуникациядағы конфликтогема қабылдауының динамикасы: ағылшын, орыс және қазақ тілді БАҚ мысалында

Мақалада үш тілдік саланың, яғни: ағылшын, орыс және қазақ тілді бұқаралық ақпарат құралдарының медиа-дискурсындағы қақтығыстың лингвистикалық және мәдени кодталуы зерттелген. Жұмыстың өзектілігі қоғамдық сананың өсіп келе жатқан поляризациясына ықпал ететін жаһандық және жергілікті ақпараттық кеңістіктегі жанжалды риториканың күшеюіне байланысты. Негізгі назар қақтығыстарды тудыруы мүмкін және әлеуметтік маңызды оқиғаларды қоғамдық қабылдауды қалыптастыру үшін семантикалық және прагматикалық әлеуетке ие жанжал — лексикалық бірліктерді сипаттауға бағытталған. Көп тілді және мәдени әр түрлі ортадағы медиатекстерді салыстырмалы талдау қажеттілігі негізделген. Зерттеу әдістемесі сыни дискурсты талдауды, компоненттік талдауды, прагматикалық лингвистиканы және контрасты әдістерді біріктіреді. Эмпирикалық база тақырыптық және аймақтық критерийлер бойынша таңдалған және 2020-2024 жылдар аралығында жарияланған 300 медиамәтіннен тұратын корпустан тұрады (әр тілде 100). Талдау нәтижесінде қақтығыстардың бес негізгі семантикалық саласы анықталды: қауіп, жау, хаос, қауіпсіздік және арандатушылық. Сондай-ақ олардың басым стилистикалық маркерлері (метафора, гипербола, эвфемизм, екілік оппозициялар) және коммуникативті функциялар (поляризация, демонизация, жұмылдыру, қорқынышты белсендіру, шоғырландыру) анықталды. Зерттеу нәтижелері әр медиа мәдениеттің әртүрлі риторикалық стратегияларды қолданатындығын көрсетеді: ағылшын тілді БАҚ әмбебап құндылықтар мен жұмылдыру шеңберлеріне баса назар аударады; орыс тілді дереккөздер ішкі қарсылық пен идеологиялық антагонизмді бірінші орынға қояды; ал қазақ тіліндегі дискурс риторикалық тұрақтандыру мен нормативтік тәртіпке бағытталған. Қақтығыстар тек саяси контекстің индикаторлары ретінде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-мәдени құндылықтар мен редакциялық саясатты көрсететін мәдени кодтау құралдары ретінде де жұмыс істейді. Жанжалды риториканың кросс-лингвистикалық талдауы аудиторияға әсер етудің терең когнитивті және прагматикалық механизмдерін анықтауға мүмкіндік береді деген қорытынды жасаған. Алынған нәтижелер

медиалингвистика, әлеуметтік лингвистика, саяси дискурсты талдау және мәдениетаралық коммуникация үшін қолданбалы маңызға ие.

Кілт сөздер: медиадискурс, конфликтогема, прагматикалық функциялар, мәдени-лингвистикалық талдау, стилистикалық әдістер.

А.С. Абу, Р.Ж. Саурбаев

Динамика восприятия конфликтогем в межкультурной коммуникации: примеры из англоязычных, русскоязычных и казахскоязычных СМИ

В статье исследуется лингвистическое и культурное кодирование конфликта в медиадискурсе на материале трёх языковых сфер: англоязычных, русскоязычных и казахскоязычных СМИ. Актуальность работы обусловлена усилением конфликтной риторики как в глобальном, так и в локальном информационном пространстве, что способствует растущей поляризации общественного сознания. Основное внимание уделяется характеристике конфликтогем — лексических единиц, способных провоцировать конфликты и обладающих семантическим и прагматическим потенциалом для формирования общественного восприятия социально значимых событий. Обосновывается необходимость сравнительного анализа медиатекстов в многоязычной и культурно разнообразной среде. Методология исследования объединяет критический дискурс-анализ, компонентный анализ, прагматическую лингвистику и контрастивные методы. Эмпирическая база состоит из корпуса в 300 медиатекстов (по 100 на каждом языке), отобранных по тематическим и региональным критериям и опубликованных в период с 2020 по 2024 год. В результате анализа выделены пять ключевых семантических областей конфликтогем: угроза, враг, хаос, безопасность и провокация. Также определены их доминирующие стилистические маркеры (метафора, гипербола, эвфемизм, бинарные оппозиции) и коммуникативные функции (поляризация, демонизация, мобилизация, активация страха, консолидация). Результаты исследования показывают, что каждая медиакультура использует различные риторические стратегии: англоязычные СМИ делают акцент на универсальных ценностях и мобилизующих фреймах; русскоязычные источники выдвигают на первый план внутреннюю оппозицию и идеологический антагонизм; а казахскоязычный дискурс сосредоточен на риторической стабилизации и нормативном порядке. Конфликтогемы функционируют не только как индикаторы политического контекста, но и как инструменты культурного кодирования, отражающие социокультурные ценности и редакционную политику. Делается вывод о том, что кросс-лингвистический анализ конфликтной риторики позволяет выявить глубинные когнитивные и прагматические механизмы воздействия на аудиторию. Полученные результаты имеют прикладное значение для медиалингвистики, социолингвистики, анализа политического дискурса и межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: медиадискурс, конфликтогема, прагматические функции, культурно-лингвистический анализ, стилистические приемы.

References

1 Van Dijk, T.A. (2008). *Discourse and Power*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-1-137-07299-3

2 Reisigl, M., & Wodak, R. (2001). *Discourse and Discrimination: Rhetorics of Racism and Antisemitism*. London: Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203993712

3 Goffman, E. (1974). *Frame Analysis: An essay on the Organization of Experience*. New York: Harper & Row.

4 Entman, R.M. (1993). Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm. *Journal of Communication, 43*(4), 51–58. https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x

5 Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). *Metaphors We Live By* (2nd ed.). Chicago: University of Chicago Press. https://doi.org/10.7208/chicago/9780226470993.001.0001

6 Noelle-Neumann, E. (1993). *The Spiral of Silence: Public Opinion — Our Social Skin*. Chicago: University of Chicago Press. https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1974.tb00367.x

7 Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations* (2nd ed.). Thousand Oaks: Sage Publications. https://doi.org/10.1177/017084068300400409

8 Chudinov, A.P. (2003). *Metafora v politicheskom diskurse* [Metaphor in political discourse]. Moscow: URSS [in Russian].

9 Kara-Murza, S.G. (2004). *Manipuliatsiia soznaniem* [Manipulation of consciousness]. Moscow: Eksmo [in Russian].

10 Suleimenova, E.D. (2016). Yazyk i etnopolitika v Kazakhstane [Language and ethnopolitics in Kazakhstan]. *Central Asia Monitor* [in Russian].

11 Smagulova, Zh. (2008). Yazykovaia ideologiia v Kazakhstane: mezhpokolennaia smena yazyka i identichnost [Language ideology in Kazakhstan: intergenerational shift and identity]. *Zhurnal Sotsiolingvistiki — Journal of Sociolinguistics*, 4(12), 432–456 [in Russian].

12 Dave, B. (2007). *Kazakhstan: Ethnicity, language and power*. London: Routledge.

13 Zharkynbekova, S., Shakhputova, Z., Galiyeva, B., & Absadyk, A. (2025). Value Priorities of Student Youth in the Multi-Ethnic Space of Kazakhstan and Their Influence on Intercultural Communications. *Journalism and Media*, *6*(1), 32. https://doi.org/10.3390/journalmedia6010032

14 Richardson, J.E. (2007). *Analysing Newspapers: An approach from Critical Discourse Analysis*. London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.4324/9780203630709

15 O'Halloran, K.L. & Ledin, P. (2008). Critical Discourse Studies and Multimodality. *Critical Discourse Studies*, 5(1), 1–7. https://doi.org/10.1080/17405900801983540

16 Machin, D. & Mayr, A. (2012). *How to Do Critical Discourse Analysis: A Multimodal Introduction*. London: SAGE. https://doi.org/10.4135/9781446288720

17 Charteris-Black, J. (2011). *Politicians and Rhetoric: The Persuasive Power of Metaphor* (2nd ed.). London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230319899

18 Blommaert, J. (2005). *Discourse: A Critical Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511610295

19 Sagyndykov, B. (2021). Ritorika konflikta v kazakhoyazychnykh SMI: sotsiolingvisticheskii podkhod [Conflict rhetoric in Kazakh-language media: A sociolinguistic approach]. *Yazyk i obshchestvo v Tsentralnoi Azii — Language and Society in Central Asia* [in Russian].

20 Bokayev, B., Nauryzbek, M., Baktiyarova, G., & Balmanova, A. (2022). The Voice of Social and Mass Media in Transforming Political Appointees' Reputations: Cases from Kazakhstan. *The Innovation Journal: The Public Sector Innovation Journal*, *27*(2), Article 1.

Information about the authors

Abu Arystan Serikpayuly (corresponding author) — PhD student in Translation Studies Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Kazakhstan, e-mail: abu.a_98@mail.ru ORCID: https://orcid.org/0009-0008-2254-5104

Saurbaev Rishat Zhurkenovich — Doctor of Philology, Professor Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Kazakhstan, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1419-7361

Article
UDC 811.512.122
https://doi.org/10.31489/2025Ph3/39-50

Received: 01.04.2025
Accepted: 05.06.2025

A.M. Altynbekov*, Sh. Mazhitayeva, N.K. Khan

Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
(e-mail: azat.altynbekov@mail.ru)

Brandon Sanderson's linguistic ingenuity: grounding occasionalisms and their derivational potential

A comprehensive approach to studying Brandon Sanderson's works allows the authors of the article to conduct an original analysis of the methods of forming occasionalisms as derivatives involved in creating unique figurative units within the writer's worldview. The study of derivational morphology made it possible to identify the features of word-formation processes used in shaping Sanderson's worldview, including compounding, affixation, complex formation, and blending. The results of the study provide a deeper understanding of the author's linguistic creativity and its significance for contemporary literature. The findings indicate that compounding is the dominant strategy, enabling semantic transparency and intuitive understanding for readers, while affixation and blending play a minor role in lexical innovation. In the presented work, the authors highlight the role of grounding in the emergence of new lexical units, demonstrating the process of lexical items transitioning from an activated to an established concept. This process influences how occasionalisms are perceived and integrated into the narrative. Initially perceived as foreign or inventive (e.g., spren, chull), such words evolve into functional elements of the fictional world through repetition and narrative embedding. Conversely, already familiar lexical units (e.g., storm, shard, mist) may undergo contextual redefinition, acquiring new in-universe meanings and emotional weight. The study also distinguishes between primary occasionalisms (authorial neologisms serving as base words) and grounded (derived) occasionalisms, which are formed from them through additional semantic or structural transformations. Derived occasionalisms, in turn, are divided into ordinary ones — where existing words undergo shifts in meaning — and pure ones, which arise directly from the original occasionalisms. This classification provides a framework for tracing the semantic and morphological evolution of invented vocabulary. Ultimately, the study underscores the dynamic interplay between language and storytelling, demonstrating how occasionalisms not only function as markers of a linguistic personality but also serve as tools for immersive worldbuilding. The findings contribute to the broader field of fictional morphology and speculative fiction linguistics, illustrating how fictional languages mirror real-world derivation while maintaining their unique narrative functions. The analysis of Sanderson's lexicon offers valuable insights into the creative potential of neologisms in fiction and emphasizes their role in shaping the overall depth of a fictional universe.

Keywords: occasionalism, linguistic creativity, authorial words, derivates, speech, linguistic personality, grounding, blending.

Introduction

Fantasy as a genre of literature is characterized by special attention to linguistic creativity, which allows authors to create unique worlds with their own history, culture and even languages. An important role in this process is played by occasionalisms — individual-author's new forms, which become an integral part of the artistic text, performing both nominative and aesthetic functions. The study of occasionalisms in works of fantasy allows not only to understand the specificity of authors' linguistic creativity, but also to reveal the mechanisms of formation of unique vocabulary reflecting the features of fictional worlds.

Among the classics of the fantasy genre such authors as J.R.R. Tolkien, George R.R. Martin, J.K. Rowling, invariably stand out. For example, Tolkien, with his deep knowledge of philology, created entire languages, such as Kwenya and Sindarin, replete with occasionalisms: *mithril*, meaning ultra-light and strong metal, became an integral part of the world of Middle-earth. These neoplasms not only nominate elements of the fictional world, but also reflect the cultural and historical context, enhancing the sense of depth and realism of the universe.

George R.R. Martin, author of the "A Song of Ice and Fire" saga, also makes extensive use of occasionalisms. Terms such as white walkers and *dragonglass* enrich the fiction world by introducing the reader to the unique context of the human struggle against magical threats. These words are derivatives, as

* Corresponding author's e-mail: *azat.altynbekov@mail.ru*

their meanings are based on known elements of language ("glass", "dragon") and acquire new semantic coloring within the framework of Martin's world.

In turn, J.K. Rowling in her series of Harry Potter novels demonstrates her ability to create occasionalisms with a pronounced playful and nominative function. For example, the name of the faculty *Hufflepuff* consists of elements that are intuitively associated with gentleness and kindness. Also, her magical terms, such as *horcrux*, are formed through Latin roots and affixation, creating deep associative connections between the name and the essence of the object.

Against this background, the work of contemporary American writer Brandon Sanderson occupies a special place. Known for his complex systems of magic and elaborate worlds, Sanderson makes extensive use of occasionalisms to construct unique artistic realities. His works, such as "The Stormlight Archive" (further — TSA) series and the "Mistborn" trilogy, are rife with examples of occasionalisms. For example, the term *Shardblade* is not just a nomination, but also carries a deep symbolic and cultural meaning, reflecting key elements of the world of Roshar. The word *allomancy* from "Mistborn" demonstrates the use of Latin roots to refer to a unique magical system involving the absorption and use of metals.

Sanderson's occasionalisms not only nominate elements of his worlds, but also serve as a tool to create semantic depth by emphasizing the cultural specificity and philosophical underpinnings of the fictional communities. For example, the terms *Spren* and *Highstorm* from TSA introduce the reader to a unique climatic and mythological context. These occasionalisms demonstrate a high derivational potential, allowing for derivative forms and combinations that expand the boundaries of the fictional world.

Thus, the study of occasionalisms as derivatives in Brandon Sanderson's works allows for a deeper understanding of the mechanisms of linguistic creativity and its influence on the perception of the text. Further research will examine in detail how Sanderson's occasionalisms function in his texts, what word-formation models he uses, and how these new-formations contribute to the creation of unique artistic worlds.

The purpose of this study is to analyze the occasionalisms in Brandon Sanderson's works, their derivational potential and functional role in the construction of artistic worlds. The subject of the study is Sanderson's lexical innovations and their derivatives as examples of author's word-formation, as well as their semantic, pragmatic and textual features.

Methods and materials

The methodological framework of this study integrates linguistic and text-interpretative analysis within a comprehensive approach. The methods employed include:

– continuous sampling for the comprehensive and consistent identification of occasionalisms across the entire corpus;

– derivational analysis to reveal productive word-formation patterns;

– contextual and linguostylistic analysis to examine the semantic and stylistic functions of occasionalisms in discourse;

– cognitive analysis to explore their role in the author's conceptual worldview;

– statistical analysis to quantify the frequency of derivational models.

The empirical material comprises Brandon Sanderson's The Stormlight Archive and Mistborn trilogy, with comparative reference to works by J.R.R. Tolkien, George R.R. Martin, and J.K. Rowling to contextualize patterns of neologism and worldbuilding within the fantasy genre.

Results and discussion

Occasionalisms, also known as nonce words, are newly coined words created for a specific occasion or context, often found in fictional literature to describe unique concepts, objects, or phenomena [1]. These words are crucial for enriching the narrative and providing a deeper understanding of the fictional world.

Occasionalisms are words formed using unproductive [2] or even unconventional and previously unknown (occasional) word-formation models [3]. Their creation often defies established linguistic norms [4] and, as such, they are not designed for long-term use in the language, serving instead as momentary tools of expression [5]. As ideal instruments for conveying creative thought and emotional depth, occasionalisms often carry a distinct, individual-authorial style. Their meanings are context-dependent, revealed only within the framework of the author's speech, rather than being a part of the broader language system [6].

Common processes for creating occasionalisms include semantic fusion, morphological addition, prefixation, clipping, affixoid word formation, and substitutional derivation [7]. These methods allow authors to experiment with language and create terms that fit the unique context of their stories

As V. Hreshchuk [8] observed, the formation of occasionalisms is grounded in non-standard derivational combinations, allowing for the creation of derivatives through virtually any word-formant. These characteristics contribute to the versatility and expressiveness of occasional formations (both words and phrases) as stylistic devices within texts.

According to N. Babenko [9], N. Vasiliev [10], Altynbekov [11] and number of other authors, there are these types of occasionalism formations: lexical, syntactical, phonetical, semantical, occasional.

- Lexical occasionalisms are new words created through various word-formation processes, such as affixation, compounding, or blending. These formations typically involve novel combinations of morphemes or the introduction of entirely new elements to the language system.
- Syntactical occasionalisms arise from non-standard syntactic constructions or the deliberate violation of grammatical norms to achieve a specific stylistic effect. These formations often emphasize creative sentence structures that deviate from conventional language use.
- Phonetic occasionalisms are characterized by intentional alterations in phonetic patterns, such as onomatopoeic creations or modifications in sound structure, to produce an emotional or aesthetic impact.
- Semantic occasionalisms involve shifts in the meaning of existing words, often achieved through metaphor, metonymy, or other figurative techniques. These formations recontextualize familiar words to convey unique or unexpected meanings.
- Occasional occasionalisms (a tautological but deliberate category) refer to the most idiosyncratic and context-specific creations, often intended for one-time use. These terms may blend several linguistic levels, making them highly context-dependent and reliant on the author's intent.

Derivation is a process of word formation, as a result of which new lexical units are created on the basis of existing ones. This process plays an important role in language, ensuring its dynamics and ability to adapt to new realities. Linguistics distinguishes several types of derivation, including affixation, addition, contraction and contamination [12]. In the context of fiction, derivation is often used as a tool to create a unique lexicon, which is especially relevant to the fantasy genre.

Brandon Sanderson actively applies derivational patterns in his works. For example, the system of *allomancy* magic from the "Mistborn" series uses terms formed using Latin roots (allo- "from alloy" and mancy "divination"). Such derivative words not only nominate magical processes, but also give them pseudo-scientific credibility. This technique allows the reader to perceive the fictional world as logically structured and internally consistent.

Other examples include occasionalisms related to the world of the Stormlight Archive, such as *shardblade* (shard+blade) and *skyeel* (sky+eel). These words demonstrate a process of affixation and contamination that results in new semantic units. According to Lieber, Rochelle & Štekauer, word formation in the cases like these is subordinated to the task of creating cultural, historical and natural depth of the fictional world [13].

Thus, derivation in the context of Sanderson's works fulfills not only nominative but also pragmatic function, contributing to the enhancement of reader's immersion in the world of the work.

A comparative analysis shows that other authors of the fantasy genre, such as Tolkien and Rowling, also make extensive use of derivation. For example, Tolkien's term *hobbit* was based on the Old English word holbytla (dweller of holes) [14], and Rowling's word *horcrux* is based on Latin roots (hor- "clock" and crux "cross"), which creates an impression of antiquity and sacredness [15].

Studies have shown that derivational morphology can be both concatenative (adding affixes) and non-concatenative (internal changes like ablaut) [16]. The choice of derivational patterns can be influenced by the need to maintain coherence within the fictional language and context [17].

Derivational morphology is a key area of study in understanding how new lexemes are formed and how they function within a text. Theoretical approaches to this topic include examining constraints, competition, and productivity of derivational patterns.

Insights from derivational morphology can be applied to various fields, including language teaching, lexicography, and psycholinguistics. Understanding these processes can enhance our comprehension of language development and its application in literary contexts.

Brandon Sanderson's The Stormlight Archive (TSA) series currently consists of four main books and two novellas, spanning 5,087 pages and exceeding two million words [18]. In comparison, the original Mistborn trilogy comprises 1,702 pages and 694,364 words.

So much creative work requires linguistic creativity to not only create new words and expressions, but to weave them into the natural language of the world, making them an organic part of the narrative. In The Stormlight Archive and Mistborn, Sanderson makes extensive use of occasionalisms, forming unique terms for

magical systems, cultural concepts, and social structures. These neoplasms not only serve to denote new phenomena, but also help readers delve deeper into the world with a sense of its integrity and authenticity.

Lexical creativity involves the innovative use of language to form new words and expressions. In fictional literature, this creativity helps in world-building and character development [19]. And derivational morphology, which includes the use of affixes to create new words, plays a significant role in this process [20].

The studies show that even AI has the potential to linguistic creativity, although its capacity is often limited compared to human creativity [21]. While AI can generate new words and expressions based on patterns in language data, its ability to produce truly novel or contextually rich terms is constrained by the data it has been trained on. This is where human creativity surpasses AI, as humans can draw on their deep understanding of culture, context, and emotional nuance to create words that resonate beyond mere structural novelty.

In the realm of fictional literature, this distinction is particularly evident. Authors like J.R.R. Tolkien and B. Sanderson utilize their linguistic creativity to not only develop new words but also to embed those words within a rich narrative and cultural context. The process of derivation in these cases goes beyond simply adding affixes; it often involves the creation of entirely new linguistic systems or vocabularies that serve to enhance the believability and depth of the fictional world.

This linguistic inventiveness is closely tied to the concept of grounding, which functions as a discourse tool that shapes how readers engage with the fictional world. Authors imprint identifying information within their texts through vocabulary, punctuation, and stylistic choices. Modern methods use neural networks and syntactic features to identify authorship, focusing on how authors construct sentences and choose words [22], [23].

B. Sanderson's works demonstrate a high level of linguistic creativity which flows into the numerous occasionalisms created by him. Amongst them, there are words derived from the occasionalisms themselves. We will call the authorial occasionalisms as *G.O.* (Grounded Occasionalism) and the derivatives from them the *O.D.* (Occasionalism derived).

We now propose a more applied, material-based classification relevant to the analysis of Brandon Sanderson's works. This classification reflects the specific derivational strategies observed in The Stormlight Archive and the Mistborn trilogy and is divided into two types:

1) Ordinary O.D. (semantic shifts within existing words) — these are terms derived from common English words but redefined within Sanderson's worldbuilding. For instance, the occasionalisms derived from words *storm* and *ash* that retain their original meanings but acquire new connotations tied to the environmental and magical systems of The Stormlight Archive and Mistborn, respectively.

2) Pure O.D. (derived from author-created occasionalisms) — these are words derived from entirely original words invented by Sanderson to describe unique concepts within his fictional universe. Examples include *spren* (ethereal entities associated with emotions and natural forces), *vorin* (a cultural and religious tradition in Roshar), *fabrial* (devices that harness Stormlight for technological and magical purposes), and *crem* (a sediment left behind by *highstorms*).

This process of derivation, blending semantic evolution with creative word formation, enhances the depth and authenticity of Sanderson's fictional worlds. Thus, lexical innovation in Sanderson's books is based on both the reinterpretation of existing words and the creation of new, wholly original units, which contributes to the depth and believability of his worlds.

Meanwhile, a grounding occasionalism could be either ordinary or pure, but this distinction becomes evident through the O.D. to avoid tautology, as a purely derivative form cannot arise from an ordinary grounding occasionalism.

Within the grounding theory, the distinction between foreground and background in texts is akin to the perceptual distinction between figure and ground [24]. This structure captures the writer's choice of vantage point, making certain linguistic structures more prominent

According to van Peer, literature uses deviation and parallelism to enhance the meaning potential of texts. By employing unusual forms of language, literature breaks up routine behavior and provides new insights and sensations, contributing to creativity and self-awareness [25]. These devices create mutual reflectedness of meanings and are often emphasized through intricate text structures, such as amphiboly or intended ambiguity [26].

The words initially created by the author that do not resemble actual units of the usus are pure occasionalisms (e.g., *spren*, *chull*). At first, they show up as unknown terms for a reader but while gaining the meaning throughout the context and becoming integrated into the narrative, they undergo a process of grounding, transitioning from foregrounded nonce words to backgrounded elements of the fictional world. As readers encounter these terms repeatedly in different contexts, their meanings become clearer, and they start functioning as ordinary lexical units within the fictional setting.

This gradual assimilation mirrors the natural process of language acquisition, where unfamiliar words gain semantic weight through usage and association. Eventually, these pure occasionalisms can serve as the basis for further derivation, leading to the creation of complex lexical systems that enhance the depth and consistency of the fictional reality.

For example: the word *crem* (rosharan sediment). First appears backgrounded → part of world description. Later, it becomes foregrounded → essential for survival, farming, and culture.

The word *fabrial* (a device using *Stormlight* for magical functions). At first, it is backgrounded, as readers encounter it as an unknown term. As it is explained and used in plot events, it moves into the foreground (essential to the story).

A common word becomes an ordinary occasionalism due to the process of grounding.

Words like storm, mist, and shard initially appear as familiar, connotationally clear terms in the reader's perception, serving as backgrounded elements. However, through semantic shift, the author redefines them, gradually imbuing them with new, context-specific meanings that become integral to the worldbuilding.

With derivation, for example, *stormlight* (formed through compounding), the word transitions into an occasionalism, as it no longer simply refers to a natural phenomenon but gains a unique, context-dependent meaning within Sanderson's world. This process illustrates how a conventional lexical unit undergoes semantic expansion and specialization, transforming into a term with distinct narrative and conceptual significance. Similarly, other derived forms, such as *shardbearer* (compounding + affixation) and *Mistborn* (blending/compounding), demonstrate how morphological processes contribute to the creation of authorial occasionalisms, reinforcing the linguistic identity of the fictional universe. The process of derivation of two types is shown in Figure 1.

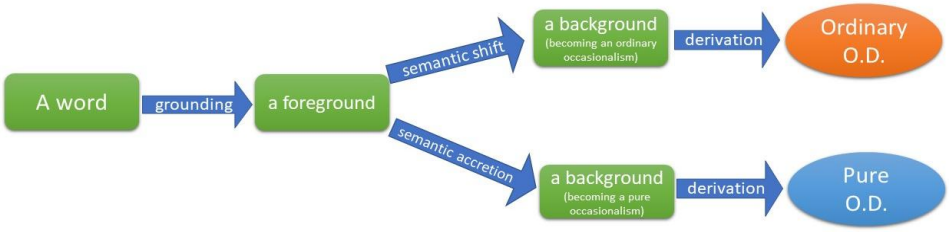

Figure 1. The occasionalism derivation types and their forming process

This diagram visually represents a model of occasional derivation (O.D.) through the processes of grounding, semantic change, and derivation.

The process begins with an existing word or the coined one which undergoes grounding, meaning it becomes foregrounded (introduced) in a text. Next, there are two possible semantic options:

a) semantic shift for a common word: the word undergoes a shift in meaning, making it an ordinary occasionalism (e.g., *shard* in Sanderson's The Stormlight Archive originally meant "a fragment" but was redefined as a magical artifact).

b) semantic Accretion: the word gains a meaning, eventually becoming a pure occasionalism (e.g., *spren*, which has no direct equivalent in real-world language but is fully integrated into Sanderson's system).

The two types then become a backgrounded terms within the fictional world — when the reader fully understands the role of this word in the text.

When undergoing the derivation, it becomes an ordinary O.D. (from semantic shift) when the occasionalism still retains some recognizable real-world roots and only modifies existing meanings.

And pure O.D. (from semantic accretion) when the occasionalism is entirely novel, with no direct lexical precedent outside of the fictional world.

The derivation stage emphasizes how these occasionalisms further develop into new linguistic structures.

Further, Table presents derivatives formed from author B. Sanderson's authorial occasionalisms. For clarity, the information in the table is structured as follows: the series, type of the Grounding occasionalism as well as the type of the occasionalism derived, the grounding occasionalism itself, the number of derivatives, the result of derivation and the formation type which was used in production of the derivative.

Table

Occasionalisms derived in B. Sanderson's works

The series	G.O./O.D. type	G.O.	№	Occasionalism derived	Formation type
1	2	3	4	5	6
Stormlight Archive	ordinary	storm	1	highstorm	compounding
	ordinary		2	stormcloack	compounding
	ordinary		3	stormfall	compounding
	ordinary		4	stormfather	compounding
	ordinary		5	stormlight	compounding
	ordinary		6	stormseat	compounding
	ordinary		7	stormshelter	compounding
	ordinary		8	stormshield	compounding
	ordinary		9	stormstriders	compounding
	ordinary		10	stormwarden	compounding
	ordinary	thunder	1	thunderclast	compounding
	ordinary		2	thundercloud	compounding
	ordinary	shell	1	greatshell	compounding
	ordinary		2	shellstick	compounding
	ordinary	shard	1	dawnshard	compounding
	ordinary		2	shardblade	compounding
	ordinary		3	shardhammer	compounding
	ordinary		4	shardplate	compounding
	ordinary		5	shradbearer	complex
	ordinary	void	1	voidbinding	compounding
	ordinary		2	voidbringer	complex
	ordinary		3	voidlight	compounding
	ordinary		4	voidspren	compounding
	Total (ordinary O.D.)		22		
	pure	spren	57	agonyspren, alespren, angerspren, anguishspren, anticipationspren, anxietyspren, ashspren, awespren, betrayalspren, bindspren, captivityspren, coldspren, concentrationspren, creationspren, cultivationspren, deathspren, decayspren, exhaustionspren, fearspren, fermentationspren, flamespren, gloomspren, gloryspren, gravitationspren, gravityspren, groundspren, heatspren, highspren, Honorspren, hungerspren, inkspren, irritationspren, joyspren, keenspren, laughterspren, lifespren, logicspren, luckspren, mistspren, musicspren, painspren, passionspren, Peakspren, persuasionspren, plaguespren, rainbowspren, rainspren, riverspren, rockspren, rotspren, sailorspren, shamespren, shockspren, snowspren, starspren, wavespren, windspren	compounding
	pure	fabrial	1	artifabrian	complex
	pure		2	painrial	blending
	pure	crem	1	cremling	affixation
	pure		2	cremslime	compounding
	pure		3	cremstone	compounding
	pure		4	cremwater	compounding
	pure	vorin	1	vorinism	affixation
	Total (pure O.D.)		65		
	Total (TSA)		87		
Mistborn	ordinary	ash	1	ashcloack	compounding
	ordinary		2	ashfall	compounding
	ordinary		3	ashmounts	compounding
	ordinary		4	ashstains	compounding
	ordinary		5	ashweather	compounding
	ordinary	mist	1	mistborn	compounding
	ordinary		2	mistcloack	compounding
	ordinary		3	mistfallen	compounding
	ordinary		4	mistwraith	compounding
	Total		9		
TOTAL			96		

We observe a tendency that although the number of ordinary G.O.'s themselves. (7) is higher than pure G.O. (only 4), the number of derivations from them is unevenly distributed: only 32 ordinary vs. 64 pure. Here we could say that pure G.O.'s are more productive in derivation than ordinary G.O.'s. Despite their lower initial number, they give rise to significantly more derivations.

However, such a large number is due to the fact that derivations from the word *spren* had a great influence on the final result.

"The word *spren* occurs 3200 times in overall six works and represents one of the leading concepts of this cycle. They are vastly varied in their appearances, characteristics, and levels of intelligence. Brandon Sanderson creates new complex occasionalisms on the base of the made-up ones. For example, the word *Spren* further becomes a productive derivate when author extends his fictional world by creating their types (*flamespren*, *angerspren*, *etc.*). It shows how important the concept of *Spren* for the fictional world (as long as for text)" [18; 42].

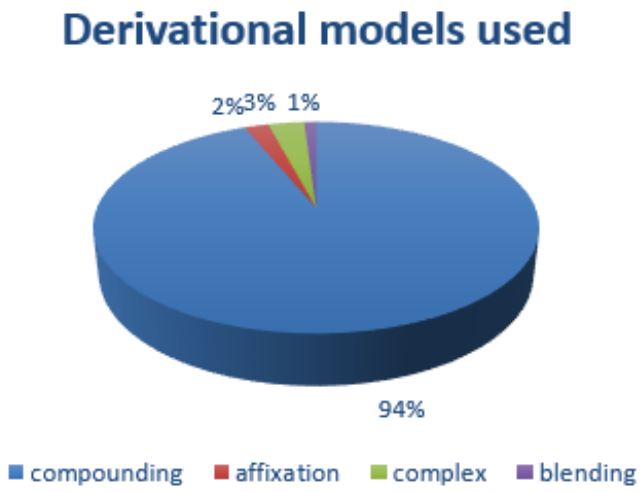

Figure 2. Derivational models used in producing the O.D.s in TSA and Mistborn

As we can observe, nearly all words (94 %) in the dataset are formed through predominant compounding model, indicating a strong preference for this process in the analyzed linguistic material. This suggests that multi-root formations are favored over single-root derivations with affixes. In the context of fantasy worldbuilding (e.g., Sanderson's Stormlight Archive), compounding allows for transparent meaning construction (e.g., *stormlight*, *shardplate*).

Affixation contributes only a small fraction (3 %) to the dataset. This suggests that prefixes and suffixes are less frequently used for creating new terms in the examined corpus.

The least used models are complex (few models combined) formation (2 %) and blending (1 %) which involves truncation and fusion of two words.

The overwhelming dominance of compounding suggests that the linguistic creativity prioritizes semantic transparency and recognizability. Affixation and complex formation play minor roles, perhaps due to constraints in how words are naturally formed in English-based fantasy worldbuilding.

Blending is almost negligible, indicating that this derivational strategy may not align well with the structure of the dataset or is less intuitive for worldbuilding purposes.

Conclusion

In summary, the study of occasionalisms and derivational morphology in fictional literature, particularly in the works of authors like Brandon Sanderson, involves exploring the intricate processes of word formation, linguistic creativity and their impact on narrative and world-building. This research area offers rich insights into the linguistic creativity and the functional roles of new words in shaping fictional realities.

Furthermore, by examining the predominant derivational models, such as compounding, affixation, complex formation, and blending, we gain a deeper understanding of how linguistic innovation operates within constructed worlds. The overwhelming reliance on compounding suggests a preference for semantic transparency, allowing readers to intuitively grasp new concepts. Meanwhile, the limited use of affixation

and blending highlights constraints or stylistic choices that shape the linguistic landscape of fictional settings.

This study not only contributes to the broader field of morphology and lexical innovation but also provides valuable perspectives on how language evolves within literary frameworks. By analyzing the mechanisms behind occasionalisms and neologisms, we can better appreciate their role in enriching storytelling, reinforcing thematic elements, and enhancing reader immersion in speculative fiction.

By examining word-formation mechanisms such as compounding, affixation, complex formation, and blending, we observe how new terms emerge, evolve, and integrate into the fictional lexicon. These derivational models operate within both Ordinary O.D. — where existing words undergo semantic shifts — and Pure O.D. — where original occasionalisms generate further lexical items. The dominance of compounding as a derivational model highlights a preference for semantic transparency, allowing readers to intuitively grasp novel concepts, while affixation and blending contribute to the stylistic and phonetic uniqueness of Sanderson's terminology.

A crucial aspect of this linguistic evolution is grounding, the process by which unfamiliar words transition from foregrounded novelty to backgrounded familiarity. Initially perceived as pure occasionalisms (e.g., *spren*, *chull*), these terms acquire meaning through contextual cues and repeated exposure, eventually becoming embedded in the narrative as functional elements of the fictional world. Conversely, existing words with semantic shifts (*storm*, *shard*, *mist*) undergo recontextualization, blending real-world associations with newly assigned in-universe significance.

This study underscores the dynamic interplay between language and storytelling, demonstrating how occasionalisms serve not only as lexical innovations but also as tools for immersive worldbuilding. The findings contribute to the broader field of literary morphology and speculative fiction linguistics, illustrating how fictional languages mirror real-world linguistic evolution while maintaining their unique narrative functions. Ultimately, the analysis of Sanderson's lexicon provides valuable insights into the creative potential of language and its role in shaping reader perception, engagement, and the overall depth of a fictional universe.

References

1 Сидорова Т.А. Репрезентация знаний в художественном тексте деривационными средствами / Т.А. Сидорова // Вопросы когнитивной лингвистики. — 2018. — № 3. — С. 134–142. — DOI: 10.20916/1812-3228-2018-3-134-142.

2 Ханпира Э. Окказиональные элементы в современной речи / Э. Ханпира // Стилистические исследования. — М. — 1972. — 318 с.

3 Crystal D. The Story of English in 100 Words / D. Crystal. — PROFILE BOOKS LTD, 2012. — 260 p.

4 Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование: учеб. пос. / Е.А. Земская. — 3-е изд., испр. и доп.— М.: Флинта: Наука, 2011.—328 с.

5 Попова Т.В. Неология и неография современного русского языка: учеб. пос. / Т.В. Попова, Л.В. Ратсибурская, Д.В. Гугунава. — М.: Флинта: Наука, 2011. — 167 с.

6 Алтынбеков А.М. Так ли случайны окказионализмы — изучение явления ситуативов / А.М. Алтынбеков, Ш. Мажитаева, Ф.А. Какжанова // Теоретические и практические аспекты развития науки в современном мире: сборник статей Международной научной конференции. — Санкт-Петербург, 2023. — С. 22–30.

7 Lukankina T.A. Occasional derivation as the result of creativity of language personality (on the example of Yu. Petukhov's novel "The Angel of Retribution") / T.A. Lukankina, T.Y. Shchuklina, K.M. Amirkhanova, T. Zinecker // Journal of Research in Applied Linguistics. — 2019. — T. 10 (Special Issue). — P. 758–765.

8 Hreshchuk V. Occasional Word Formation in the Expressiveness of a Text / V. Hreshchuk // Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. — 2022. — Vol. 8. — No 2. — P. 79–91.

9 Бабенко Н.Г. Окказиональное в художественном тексте: структурно-семантический анализ / Н.Г. Бабенко. — М.: Прогресс, 1997.

10 Васильев Н.Л. К диалектике окказионального и узуального / Н.Л. Васильев // Современное русское языкознание и лингводидактика: сборник научных трудов, посвященный 95-летию со дня рождения академика РАО Н.М. Шанского. — М.: Изд-во МФЮА, 2018. — С. 296–300.

11 Altynbekov A.M. Types of occasionalisms in Brandon Sanderson's The Stormlight Archive / A.M. Altynbekov, S. Mazhitayeva, F.A. Kakzhanova // Proceedings of the 4th International Scientific Conference "Modern Scientific Technology". — Stockholm, 2023. — P. 72–76.

12 Plag I. Word-Formation in English / I. Plag. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

13 Lieber R. The Oxford Handbook of Derivational Morphology / R. Lieber, P. Štekauer. — Oxford: Oxford University Press, 2014. — DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199641642.001.0001.

14 Беренкова В.М. Способы композиции авторских новообразований Дж. Р.Р. Толкиена / В.М. Беренкова // Вестник Майкопского государственного технологического университета. — 2009. — № 1.

15 Bauer L. The Oxford Reference Guide to English Morphology / L. Bauer, R. Lieber, I. Plag. — Oxford: Oxford University Press, 2013. — 691 p.

16 Fradin B. Paradigms and the role of series in derivational morphology / B. Fradin // Lingue e Linguaggio. — 2018. — Vol. 17, No 2. — P. 155–171. — DOI: 10.1418/91863.

17 Drozd A.F. Some features of agent derivation in the modern English language / A.F. Drozd // Actual problems of the theory and practice of philological researches: Materials of the IX international scientific conference. — Prague: Vedecko vydavatelske centrum Sociosfera-CZ s.r.o., 2019. — P. 6–9.

18 Altynbekov A. Linguistic creativity of occasionalisms in Brandon Sanderson’s works / A. Altynbekov, S. Mazhitayeva, F. Kakzhanova, D. Veselinov // Bulletin of the Karaganda University. Philology Series. — 2024. — Vol. 29, Issue 2(114). — P. 38–47. — DOI: 10.31489/2024ph2/38-47.

19 Koutsoukos N. Derivational morphology in Modern Greek: The State of the Art / N. Koutsoukos, A. Efthymiou // Journal of Greek Linguistics. — 2023. — Vol. 23, No 2. — P. 215–286. — DOI: 10.1163/15699846-02302002.

20 Jarmulowicz L. Lexical morphology: Structure, process, and development / L. Jarmulowicz, V.L. Taran // Topics in Language Disorders. — 2013. — Vol. 33. — No 1. — P. 57–72. — DOI: 10.1097/TLD.0b013e318280f5c0.

21 Altynbekov A. John A.I. Tolkien — Creating Wor(l)ds. Study of Occasionalisms: Comparative Analysis of Large Language Models (On the Basis of ChatGPT) / A. Altynbekov, S. Mazhitayeva, F. Kakzhanova, N. Khan, N. Smagulova, R. Shakhanova, S. Missyachenko // Forum for Linguistic Studies. — 2025. — Vol. 7. — No 1. — P. 129–152. — DOI: 10.30564/fls.v7i1.7990.

22 Huertas-Tato J. PART: Pre-trained Authorship Representation Transformer / J. Huertas-Tato, A. Martín, D. Camacho // Human-centric Computing and Information Sciences. — 2024. — Vol. 14. — P. 39. — DOI: 10.22967/HCIS.2024.14.039.

23 Zhang Y. Authorship identification method based on the embedding of the syntax tree node [基于句法树节点嵌入的作者识别方法] / Y. Zhang, M. Jiang // Qinghua Daxue Xuebao/Journal of Tsinghua University. — 2023. — Vol. 63. — No 9. — P. 1390–1398. — DOI: 10.16511/j.cnki.qhdxxb.2023.21.013.

24 Khalil E.N. Grounding between figure-ground and foregrounding-backgrounding / E.N. Khalil // Annual Review of Cognitive Linguistics. — 2005. — Vol. 3. — No 1. — P. 1–21. — DOI: 10.1075/arcl.3.02kha.

25 Van Peer W. Foregrounding / W. van Peer, J. Hakemulder // Encyclopedia of Language & Linguistics. — 2006. — P. 546–551. — DOI: 10.1016/B0-08-044854-2/00511-3.

26 Zeldovich G.M. The Mutual Similarity of Meanings and Structures in a Literary Text / G.M. Zeldovich // Slovo.ru: Baltic Accent. — 2020. — Vol. 11. — No 1. — P. 87–100. — DOI: 10.5922/2225-5346-2020-1-5.

А.М. Алтынбеков, Ш. Мажитаева, Н.К. Хан

Брендон Сандерсонның лингвистикалық тапқырлығы: негізделген окказионализмдер және олардың туынды әлеуеті

Брендон Сандерсон шығармаларын зерттеуге кешенді көзқарас мақала авторларына жазушы дүниетанымындағы бірегей бейнелік бірліктерді жасауда окказионализмдердің туынды ретінде қалыптасу жолдарына өзіндік талдау жасауға мүмкіндік береді. Туынды морфологияны талдай отырып, авторлар Сандерсонның әлемдік құрылымында қолданылатын сөзжасамдық процестерді, соның ішінде сөзқұрамдарын, аффиксацияны, күрделі құрамдарды және блендингті анықтайды. Зерттеу нәтижелері автордың лингвистикалық шығармашылығын және оның қазіргі әдебиет үшін маңызын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Мақала материалдары сөзжасамның оқырмандар үшін семантикалық ашықтық пен интуитивті түсінуді қамтамасыз ететін басым стратегия екенін, ал аффиксация мен блендинг лексикалық инновацияда қосалқы рөл атқаратынын көрсетеді. Ұсынылған мақалада авторлар лексемалардың өзектендірілгеннен бекітілген тұжырымдамаға өту процесін көрсете отырып, жаңа лексикалық бірліктердің пайда болуындағы негіздеменің рөлін ажыратады. Бұл үдеріс окказионализмдердің қалай қабылданатынына және олар баяндауға қалай ендірілетініне әсер етеді. Бастапқыда бөгде немесе ойдан шығарылған сөздер ретінде қабылданған (spren, chull сияқты), мұндай лексемалар қайталану мен баяндау арқылы фантастикалық әлемнің функционалды элементтеріне айналады. Керісінше, бұрыннан таныс лексикалық бірліктер (storm, shard, mist) жаңа контексте қайта анықталып, жаңа ішкі мағына мен эмоционалды жүктеме алады. Зерттеуде негізгі окказионализмдер (авторлық сөзжасамдар түпнұсқа ретінде қызмет етеді) мен солардан туындайтын туынды окказионализмдер арасында айырмашылық жүргізіледі. Бұл туындылар қосымша семантикалық немесе құрылымдық өзгерістер арқылы пайда болады. Олар екіге бөлінеді: ординарлы окказионализмдер — бар сөздер жаңа мағына алады және таза окказионализмдер — тікелей авторлық неологизмдерден туындайтын жаңа туынды сөздер. Бұл жіктеу жасанды лексиканың семантикалық және морфологиялық дамуын бақылауға мүмкіндік береді. Зерттеу тіл мен баяндаудың динамикалық өзара байланысын көрсетіп, окказионализмдердің тек тілдік тұлғаның көрсеткіші ғана емес, сонымен бірге көркем әлемге терең бойлау құралы екенін дәлелдейді. Алынған нәтижелер көркем морфология

мен спекулятивті фантастика лингвистикасының аясын кеңейтеді, көркем тілдер шынайы сөзжасам үдерістерін қалай бейнелейтіні мен соларға тән баяндау функцияларын қалай сақтайтынын көрсетеді.

Кілт сөздер: окказионализм, лингвистикалық шығармашылық, авторлық сөздер, туынды сөздер, сөйлеу, тілдік тұлға, блендинг.

А.М. Алтынбеков, Ш. Мажитаева, Н.К. Хан

Лингвистическая изобретательность Брендона Сандерсона: обоснование окказионализмов и их деривационный потенциал

Комплексный подход к исследованию произведений Брендона Сандерсона позволяет авторам статьи провести оригинальный анализ способов образования окказионализмов как дериватов, участвующих в создании уникальных образных единиц в картине мира писателя. Изучение деривационной морфологии позволило выявить особенности словообразовательных процессов, используемых в формировании миропонимания Сандерсона, включая словосложение, аффиксацию, комплексное образование и блендинг. Результаты исследования позволяют глубже погрузиться в лингвистическое творчество автора и понять его значение для современной литературы. Материалы статьи показывают, что словосложение является доминирующей стратегией, обеспечивающей семантическую прозрачность и интуитивное понимание для читателей, в то время как аффиксация и блендинг играют второстепенную роль в лексических инновациях исследуемых произведений. В представленной работе авторы выделяют роль обоснования (грундирования) в появлении новых лексических единиц, демонстрируя процесс перехода лексем от актуализированного к закреплённому понятию. Этот процесс влияет на то, как окказионализмы воспринимаются и интегрируются в повествование. Изначально воспринимаемые как чужеродные или изобретённые (например, spren, chull), такие слова со временем становятся функциональными элементами вымышленного мира благодаря повторению и повествовательному включению. Напротив, уже знакомые лексические единицы (например, storm, shard, mist) могут переосмысляться в контексте, приобретая новые внутримировые значения и эмоциональную нагрузку. В исследовании также проводится различие между основными окказионализмами (авторскими новообразованиями, выступающими в роли исходных слов) и грундированными (производными) окказионализмами, формирующимися из них посредством дополнительных семантических или структурных преобразований. Производные окказионализмы, в свою очередь, делятся на ординарные — при которых существующие слова претерпевают сдвиги значений, — и чистые, возникающие непосредственно из оригинальных окказионализмов. Такая классификация позволяет проследить семантическую и морфологическую эволюцию авторской лексики. В конечном счёте исследование подчеркивает динамическое взаимодействие языка и повествования, показывая, что окказионализмы функционируют не только как маркеры языковой личности, но и как инструменты глубокой вовлечённости в мир произведения. Полученные результаты вносят вклад в более широкую область морфологии вымышленных языков и лингвистики спекулятивной фантастики, демонстрируя, как фикциональные языки отражают реальные процессы словообразования, сохраняя при этом свои уникальные нарративные функции. Анализ лексикона Сандерсона предлагает ценные сведения о творческом потенциале неологизмов в художественной литературе и подчёркивает их роль в формировании глубины вымышленной вселенной.

Ключевые слова: окказионализм, лингвистическая креативность, авторские слова, дериваты, речь, языковая личность, грундирование, блендинг.

References

1 Sidorova, T.A. (2018). Reprezentatsiia znanii v khudozhestvennom tekste derivatsionnymi sredstvami [Representation of knowledge in a literary text by derivative means]. *Voprosy Kognitivnoi Lingvistiki — Cognitive Linguistics Issues*, 3, 134–142. https://doi.org/10.20916/1812-3228-2018-3-134-142 [in Russian].

2 Khanpira, E. (1972). Okkazionalnye elementy v sovremennoi rechi [Occasional elements in the modern speech]. *Stilisticheskie issledovaniia — Stylistical researches,* 318 [in Russian].

3 Crystal, D. (2012). *The Story of English in 100 Words.* PROFILE BOOKS LTD.

4 Zemskaya, E.A. (2011). *Sovremennyi russkii yazyk. Slovoobrazovanie: uchebnoe posobie* [Modern Russian language. Word formation: textbook]. (3d ed.). Moscow, Flinta: Nauka [in Russian].

5 Popova, T.V., Ratsiburgskaya, L.V., & Gugunava, D.V. (2011). *Neologiia i neografiia sovremennogo russkogo yazyka: uchebnoe posobie* [Neology and neography of the modern Russian language: textbook]. Moscow, Flinta: Nauka [in Russian].

6 Altynbekov, A.M., Mazhitaeva, Sh., & Kakzhanova, F.A. (2023). Tak li sluchainy okkazionalizmy ― izuchenie yavleniia situativov [Are occasionalisms so occasional ― a notion of situatives]. *Teoreticheskie i prakticheskie aspekty razvitiia nauki v sovremennom mire: sbornik statei Mezdunarodnoi nauchnoi konferentsii ― Theoretical and practical aspects of the development of*

science in the modern world: collection of articles of the International Scientific Conference (pp. 22–30). Saint-Petersburg [in Russian].

7 Lukankina, T.A., Shchuklina, T.Y., Amirkhanova, K.M., & Zinecker, T. (2019). Occasional derivation as the result of creativity of language personality (on the example of Yu. Petukhov's novel "The Angel of Retribution"). *Journal of Research in Applied Linguistics*, *10*(Special Issue), 758–765.

8 Hreshchuk, V. (2022). Occasional Word Formation in the Expressiveness of a Text. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*, *8*(2), 79–91.

9 Babenko, N.G. (1997). *Okkazionalnoe v khudozhestvennom tekste: Strukturno-semanticheskii analiz* [Occasional in a literary text: Structural-semantic analysis]. Moscow: Progress [in Russian].

10 Vasiliev, N.L. (2018). K dialektike okkazionalnogo i uzualnogo [On the dialectic of the occasional and the usual]. *Sovremennoe russkoe yazykoznanie i lingvodidaktika: sbornik nauchnykh trudov, posviashchennyi 95-letiiu so dnia rozhdeniia akademika RAO N.M. Shanskogo — Modern Russian linguistics and linguodidactics: a collection of scientific papers dedicated to the 95th anniversary of the birth of Academician of the Russian Academy of Education N.M. Shansky* (pp. 296–300). Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo finansovo-yuridicheskogo univeriteta [in Russian].

11 Altynbekov, A.M., Mazhitayeva, S., & Kakzhanova, F.A. (2023). Types of occasionalisms in Brandon Sanderson's The Stormlight Archive. *Proceedings of the 4th International Scientific Conference "Modern Scientific Technology"* (pp. 72–76). Stockholm.

12 Plag, I. (2003). *Word-Formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.

13 Lieber, R. & Štekauer, P. (Eds.). (2015). *The Oxford Handbook of Derivational Morphology*. Oxford: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199641642.001.0001

14 Berenkova, V.M. (2009). Sposoby kompozitsii avtorskikh novoobrazovanii Dzh. R.R. Tolkiena [Ways of Composition of J.R.R. Tolkien's Authorial Novelties]. *Vestnik Maikopskogo gosudarstvennogo tekhnologicheskogo universiteta — Bulletin of Maikop State Technological University*, 1 (n.d.), article № 026 [in Russian].

15 Bauer, L., Lieber, R., & Plag, I. (2013). *The Oxford Reference Guide to English Morphology*. Oxford: Oxford University Press.

16 Fradin, B. (2018). Paradigms and the role of series in derivational morphology. *Lingue e Linguaggio*, *17*(2), 155–171. https://doi.org/10.1418/91863

17 Drozd, A.F. (2019). Some features of agent derivation in the modern English language. In *Actual problems of the theory and practice of philological researches: Materials of the IX international scientific conference* (pp. 6–9). Prague: Vedecko vydavatelske centrum Sociosfera-CZ s.r.o.

18 Altynbekov, A., Mazhitayeva, S., Kakzhanova, F., & Veselinov, D. (2024). Linguistic creativity of occasionalisms in Brandon Sanderson's works. *Bulletin of the Karaganda University Philology Series*, *29*, 2(114), 38–47. https://doi.org/10.31489/2024ph2/38-47

19 Koutsoukos, N. & Efthymiou, A. (2023). Derivational morphology in Modern Greek: The State of the Art. *Journal of Greek Linguistics*, *23*(2), 215–286. https://doi.org/10.1163/15699846-02302002

20 Jarmulowicz, L. & Taran, V.L. (2013). Lexical morphology: Structure, process, and development. *Topics in Language Disorders*, *33*(1), 57–72. https://doi.org/10.1097/TLD.0b013e318280f5c0

21 Altynbekov, A., Mazhitayeva, S., Kakzhanova, F., Khan, N., Smagulova, N., Shakhanova, R., & Missyachenko, S. (2025). John A.I. Tolkien — Creating Wor(l)ds. Study of Occasionalisms: Comparative Analysis of Large Language Models (On the Basis of ChatGPT). *Forum for Linguistic Studies*, *7*(1), 129–152. https://doi.org/10.30564/fls.v7i1.7990

22 Huertas-Tato J., Martín A., & Camacho D. (2024). PART: Pre-trained Authorship Representation Transformer. *Human-centric Computing and Information Sciences*, *14*, 39 DOI: 10.22967/HCIS.2024.14.039

23 Zhang, Y. & Jiang, M. (2023). Authorship identification method based on the embedding of the syntax tree node. *Qinghua Daxue Xuebao/Journal of Tsinghua University*, *63*(9), 1390–1398. https://doi.org/10.16511/j.cnki.qhdxxb.2023.21.013 [in Chinese]

24 Khalil, E.N. (2005). Grounding between figure-ground and foregrounding-backgrounding. *Annual Review of Cognitive Linguistics*, *3*(1), 1–21. https://doi.org/10.1075/arcl.3.02kha

25 van Peer, W. & Hakemulder, J. (2006). Foregrounding. In *Encyclopedia of Language & Linguistics* (pp. 546–551). https://doi.org/10.1016/B0-08-044854-2/00511-3

26 Zeldovich, G.M. (2020). The Mutual Similarity of Meanings and Structures in a Literary Text. *Slovo.ru: Baltic Accent*, *11*(1), 87–100. https://doi.org/10.5922/2225-5346-2020-1-5

Information about the authors

Altynbekov Azat Muratovich (corresponding author) **—** PhD student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: azat.altynbekov@mail.ru

Mazhitayeva Shara — Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Linguistics, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: mazhitaevashara@gmail.com

Khan Nadezhda Konstantinovna — Candidate of Philological Sciences, Professor of the Department of Russian Language and Literature named after. Professor G.A. Meiramov, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: hnadejda@yandex.ru

Ғылыми мақала
ӘОЖ 81-114.4
https://doi.org/10.31489/2025Ph3/51-63

Мақаланың редакцияға түскен күні: 23. 04.2025 ж.
Қабылданған күні: 05.06.2025 ж.

П.Т. Медетбекова[1], Б.Қ. Қордабай[1*], М.К. Мамбетова[1]

[1]*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*
(e-mail: bakyt.kordabay@gmail.com)

Ассоциативтік сөздіктің психолингвистикалық аспектісі

Мақалада өткен ғасырдың аяғында жарыққа шыққан әртүрлі тілдердің, негізінен, орыс, ағылшын, славян тілдері, негізгі ассоциативтік сөздіктерінің сипаттамасы келтіріліп, мақала авторларының жүргізген компьютерлік ассоциативтік эксперимент нәтижесі қоса берілген. Сондай-ақ әлемдік лингвистика тәжірибесіндегі кең таралған ассоциативтік эксперименттің тарихына қысқаша шолу жасалған. Сөздіктердің сипаттамасында материалдар жинақталған ассоциативтік эксперименттің түрі және респонденттердің таңдалуы, сөздіктердің құрылымындағы ерекшеліктер көрсетілген. Эксперименттер барысында алынған деректерді сөздік мақаласына жазу және оларды талдау мәселесіне ерекше назар аударылады. Ассоциативтік сөздіктерге шолу жасау барысында Ю.Н. Карауловтың «Русский ассоциативный словарь», В.Е. Гольдин, А.П. Сдобнова, А.О. Мартьяновтың «Орыс ассоциативтік сөздігі: I–XI сынып оқушыларының ассоциативтік реакциялары», Н.В. Уфимцева, Г.А. Черкасова, Ю.Н. Караулов, Е.Ф. Тарасовтың «Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский» немесе қысқаша түрде «Славян ассоциативтік сөздігі», Эдинбург ассоциативтік тезаурусының лексикографиялық сипаттары талданады. Пилоттық сауалнама түріндегі Google форма платформасында 3 тілде (қазақ, орыс, ағылшын) стимул сөздері ретінде қазақ халқының ұлттық танымын дәл бейнелейтін, ұлттық концептіні білдіретін тілдік бірліктермен жүргізілген компьютерлік ассоциативтік эксперименттің нәтижелері кесте түрінде беріледі. Қазақ тілінің ұлттық ассоциативтік сөздігін құрастыру, талдау барысында оның мазмұнында қазақ халқының табиғатына тән тілдік фактілер көрініс тапты. Сөздіктің басқа тілдердегі еңбектерден бірден бір ерекшелігі — тұрақты тіркестер, метафора, эпитеттер, афоризмдер, қанатты сөздердің реакция ретінде берілуі. Сонымен бірге, мақала авторлары психолог мамандардың зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, ерлер мен әйелдердің тілдік санасы, дүниетанымы, эмоциясын білдіру амалдары, тіпті ойлауы мен тілдік бірліктерді қолдану тәсілдері де әртүрлі болып келетінін талдайды. Осындай гендерлік айырмашылықтар ассоциациялардың статистикалық есебін жүргізе келе анықталып отыр. Осыған байланысты авторлардың реакциялардың «гендерлік» ерекшеліктері болады» деген гипотезасы ғылыми тұрғыдан дәлелденіп отыр, осылайша ассоциативтік сөздік арқылы жеке адамның және жалпы қоғамның тілдік санасының гендерлік айырмашылығы айқындала түседі. Қазақ тілінің ұлттық ассоциативтік сөздігінің жарыққа шығуы қазақ этносының менталитетінің этно-мәдени ерекшелігін зерделеуге негіз бола алады деп санаймыз. Себебі бұл сөздік қазіргі қазақ тілінде сөйлейтін тіл иелерінің тілдік санасындағы лингвомәдени және этноәлеуметтік стереотиптерді көрсетеді, сондай-ақ қазіргі интегративті лингвистиканың өзекті мәселелерін шешудің көптеген басқа мүмкіндіктерін ашады. Мақала лексикограф мамандарға, тіл біліміне қызығушылық танытқан көпшілікке арналады.

Кілт сөздер: ассоциация, ассоциативтік сөздіктер, стимул, реакция, лексикография.

Кіріспе

Қазақ тілінің ассоциативтік-вербалды өрісін бейнелейтін ассоциативтік сөздіктер қазақ тіл білімі тарихында екі түрлі шығарылым арқылы белгілі: алғашқы қазақ-орыс сөздігін ғалым Д.А. Дмитрюк 1978 ж. жарыққа шығарса [1], осы сөздік қайтадан 1998 жылы қайта басылған. Екінші сөздік «Қазақша ассоциациялық сөздік»/«Казахский ассоциативный словарь» деген атаумен 2014 жылы Шымкент, Мәскеу қалаларында жарыққа шыққан. Соңғы сөздік Шымкент қаласында қазақ тілінде оқитын Оңтүстік Қазақстан жоғары оқу орындарының 1000 студентімен жүргізілген жаппай ассоциативтік эксперимент материалдары бойынша құрастырылып, өзінің ауқымды сипатымен ерекшеленеді. Себебі аталған сөздікте 1000 респонденттен 120 000 реакция жиналып, олар ішінара жыныстық құрам бойынша жіктелген.

Ұсынылып отырған мақалада жаппай ассоциативтік эксперимент нәтижесінде әзірленіп жатқан қазақ тілінің ұлттық ассоциативтік сөздігіне психолингвистикалық тұрғыдан талдау жасалынып,

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: *bakyt.kordabay@gmail.com*

ассоциативтік жауаптар семантикалық топтарға бөлініп, реакциялардың ұлттық сананы айқындауда, оған әсер етуші ішкі, сыртқы лингвистикалық факторлар көрсетіледі.

Мақала қазақ тілінің ұлттық ассоциативтік сөздігінің құрастырылуы қазақ этносының ұлттық менталитетінің, менталдық лексиконының этно-мәдени ерекшелігін зерделеуге негіз болатындығын дәлелдеп, еркін ассоциативтік эксперимент арқылы жиналған реакциялардың ұлттық лингвомәдени және этноәлеуметтік стереотиптерді көрсететіндігін кешенді талдайды. Кешенді талдау негізіндегі (ассоциациялардың гендерлік, семантикалық сипатын талдап, статистикасын беру) ассоциативтік сөздіктің психолингвистикалық ерекшеліктерінің айқындалуы ғылыми мақаланың басты мақсаты болмақ.

Ғылыми тұрғыдан 70 жылдан астам уақыт бойы әлемнің түкпір-түкпірінде зерттеліп келе жатқан психолингвистика ғылымының ең танымал әрі жиі қолданыс тапқан әдісі ассоциативтік эксперимент екендігі баршаға аян. Ассоциативтік эксперимент — XX ғасырдың басынан күні бүгінге дейін ондаған тілдердің психолингвистикалық қырын зерттеуде әрі ассоциативтік сөздіктерді құрастыру үшін жүргізілетін бірден бір әдіс.

Ассоциативтік сөздіктер антропоөзектілік парадигма аясында түрлі мәдениет өкілдерінің тілдеріндегі категориялау және сәйкестендіру процестерінің ерекшелігі, сонымен қатар тілдік тұлғаның жынысы, жасы, білім деңгейі мен кәсібі, өмір сүру жағдайларының өлшемдеріне қарай тілдік санасы, әлем бейнесін т.б. айқындауға, психолингвистика, когнитивтік тіл білімі, әлеуметтік тіл білімі, лингвомәдениеттану және басқа да ғылымдардың көптеген өзекті мәселелерін шешуге мүмкіндік беретін лингвистикалық еңбектердің қатарына жатады.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Алғашында психология, психопатология, психотерапия, психиатрияда, атап айтқанда, К.Г. Юнг, В.А. Рассел, Д. Палермо және т.б. зерттеулерінде науқастардың жоғарғы жүйке жүйесіндегі ақаулар, еске түсіру, қабылдау т.б. процестерді анықтау мақсатында қолданылған ассоциативтік эксперименттер кейіннен тіл білімінде де тілдік құбылыстарды *зерттеу әдісі* ретінде таныла бастайды. К.Г. Юнг бойынша ассоциативтік экспериментте «экспериментатор респондентке кез келген сөзді ұсынады, оған жауап ретінде ол өзінің ойына келген алғашқы сөзбен мүмкіндігінше тез жауап беруі керек» [2; 99]. Осы бағытта зерттеу жүргізген Д. Нельсон, К. Макевой, С. Деннис сияқты ғалымдар бұл үдерісті келесідей сипаттайды: «Біз еркін ассоциацияны былайша түсіндіреміз: ол — қатысушылар тарапынан берілген айтылыммен белгілі бір байланыста болатын, бірінші ойға келген сөзді айтуды талап ететін тапсырма (мысалы, мағынасы, ұйқасы, сөз жасалымы)... Бұл тапсырма күнделікті өмірде «ойларды жинау» құралы ретінде қолданылады және интернеттен ақпарат табуға тырысқанда немесе жазбаша, ауызша дұрыс сөзді іздегенде айқын көрінеді» [3; 887].

Ассоциативтік эксперимент — адамның санасында қалыптасқан ассоциацияларды, клишелерді анықтау әдісі. Ассоциативтік эксперимент ана тілінің танымдық санасындағы ұғымның мазмұнын анықтауға, ұғымды құрайтын атрибуттарды бөлуге, ұғымның ассоциативтік қабатын құруға көмектеседі. Сондықтан бұл әдіс жеке тұлғаның лингвистикалық санасына жақындаудың тиімді әдісі болып табылады. Тілдік сананың ядросы танымдық байланыстардың саны көп және жиі кездесетін ассоциацияларынан тұрады [4; 295].

XX ғасырдың басынан Дж. Киш, К. Армстронг, Р. Милрой, Дж. Пайпер, Дж. Дизель, Ч. Осгуд, М.Р. Розенвейг, Л. Постман, А.А. Леонтьев, А.А. Залевская, Е.Ф. Тарасов, Ю.А. Сорокин, Н.В. Уфимцева, Р.М. Фрумкина, Н.О. Золотова, А.Н. Василевич секілді беделді психолог ғалымдар ассоциативтік нормалардың алғашқы сөздік, тезаурустарын жасай бастайды. Осы кезеңде психологтар науқастың психикалық денсаулығының «қалыпты/ауытқыған» деңгейін белгілеген. Уақыт өте келе бұл әдіс көмегімен дені сау адамдардың ассоциативтік реакцияларын әртүрлі мақсаттарда зерттеу басталады.

Қазақстандық лингвистикада ассоциативтік эксперименттер 1960–1970 жылдардан бастап А.А. Залевская, М.М. Копыленконың жетекшілігімен орыстілді, қазақтілді жергілікті тұрғындар арасында жүргізіледі. Олардың қатарына 1980-90-жылдары лингвистер Н.В. Дмитрюк, Г. Гиздатов т.б. қосылады. Эксперименттер нәтижесінде лингвистер 1910 жылы жарыққа шыққан Кент-Розаноффтың 100 стимул сөздері [5; 374] негізіндегі 2 ассоциативтік сөздікті (1978, 2014) шығарып үлгереді.

Мақаламыздың материалы ретінде алынатын ұлттық ассоциативтік сөздіктерге талдау жасау барысында әлемдік тілдер қатарындағы орыс және ағылшын тілдеріне қатысты құрастырылған

ассоциативтік сөздіктерге шолу жасап, олардың лингвистикалық, лексикографиялық сипаттарын атап өткен жөн.

1994 жылы Мәскеу қаласында жарық көрген орыс ғалымы Ю.Н. Карауловтың *«Русский ассоциативный словарь»* сөздігі екі бөліктен тұрады: тікелей ассоциативті сөздік және кері. Оның бірінші бөлігі «стимулдан реакцияға дейін» (S — R) қағидаты бойынша құрастырылып, сөздік мақала стимулмен байланысты сөздердің ассоциативтік өрісі болады.

Мақаладағы реакциялар олардың жиілігінің төмендеу ретімен орналастырылған. Мәселен, 526+186+10+135 формуласындағы 526 стимул берілген субъектілердің жалпы санын көрсетсе, 186 осы мақаладағы әртүрлі жауаптардың жиынтық санын береді; 10 — берілген стимулды жауапсыз қалдырған субъектілердің санын, яғни «сәтсіздіктер» санын жазады; соңғы 135 бірлік реакциялардың санын көрсетеді [6].

Сөздік құрастыру барысында лексикографтар тарапынан экспериментке қатысушыларға мынадай талаптар қойылған: орыс тілі ана тілі болуы; диалектілердің ықпалы барынша аз көрініс табатын қала тұрғындары болуы; субъектілерді кең аумақтық тұрғыдан қамту көзделгендіктен, олар Ресей қалаларының батыс шекараларынан оның солтүстік шекараларына дейінгі, яғни Владивосток пен солтүстіктен оңтүстікке — Ярославльдан Белгородқа дейін тұрғындары болуы; авторлар экспериментке қатысушылардың барлық білім салаларының өкілдеріне қатысты болуын қамтамасыз ету үшін субъектілердің негізгі құрамын 17–25 жас аралығындағы Ресейдің жоғары оқу орындарының барлық мамандықтарының студенттерінен жинақтаған.

Батыс Еуропа лингвистикалық мектебі дәстүрінде құрастырылған көпшілікке танымал сөздік — *Эдинбург ассоциативтік тезаурусы (ЭАС)*. ЭАС құрастыру жұмыстары 1968 жылдың маусым айынан 1971 жылдың мамыр айына дейінгі аралықта Эдинбург университетінде Джордж Кисс, Кристин Армстронг және Роберт Милройдың жетекшілігімен жүргізілген. Бұл тезауруста 8400 стимул бойынша 788 000-нан астам ассоциациялар тіркелген, олар 23 218 түйін және 312 342 бағытталған доғалардан тұратын ассоциативтік желіні құрайды [7]. Олар әртүрлі сөз таптарынан, грамматикалық формалардан тұрады. Жалпы, А.А. Залевскаяның айтуынша, «ассоциативтік тезауруста 55837 мақала бар» [8; 31].

Ассоциативтік эксперименттің бірінші кезеңін өткізу үшін Кисс 1000 стимулды, оның ішінде Палермо мен Дженкинс тізімінен 200 сөз [9], Торндайк пен Лордж сөздігінен [10] және Огденнің «Негізгі ағылшын тілінен» [11] ең көп қолданылатын бірінші мың сөзден 800 сөзді іріктеп алған.

Сонымен бірге, ағылшын тіліндегі *«Сөздердің шағын әлемі»* (*Small World of Words)* (SWOT-EN) жобасы шеңберінде 2011–2018 жылдары аралығында еркін ассоциативтік эксперимент жүргізіліп, жаңа ассоциативтік реакциялар жинағы құрастырылған. Зерттеу барысында 90 000-нан астам қатысушыдан 12 000 ассоциация алынған. Экспериментке американдық ағылшын және британдық ағылшын тілінде сөйлейтін 16 жастан асқан ересектер қатысқан [12; 7170].

Мақала авторлары қазақ тілінің ұлттық ассоциативтік сөздігін құрастыру үшін еркін ассоциативтік эксперимент әдісін қолданды. Ол үшін ана тілі қазақ тілі, жасы 18-ден асқан Қазақстан Республикасының азаматтары іріктеліп алынды. Айта кетерлік жайт, экспериментке қатысушылардың көпшілігін Алматы қаласында оқитын жоғары оқу орындарының студенттері құрады. Қазақ халқының ұлттық құндылықтар жүйесін анықтау мақсатында этнолексемалар болатын стимул сөздер (*мүшел, шашу, бесік жыры, бесік, кейуана* т.б.) алынып, респонденттерден ойына бірден келетін алғашқы үш сөзді жазу керек екендігі түсіндірілді. Ассоциативтік эксперимент 25 стимул сөзден тұратын *Google Forms* платформасы негізінде онлайн форматта жүргізілді. Осылайша, әрбір стимул сөзге тек бір ғана лексема ғана емес, сөз тіркестері, дәйексөздер, мақал-мәтелдер сияқты паремиологиялық сөз қолданыстары, русизмдер, англицизмдер түрінде реакциялар жинақталып, ассоциациялар арқылы қазақ халқының ұлттық танымы мен тілдік санасында қалыптасқан тілдік бірліктерге лингвистикалық және гендерлік тұрғыдан талдау жасалынды.

Талқылаулар мен нәтижелер

Ассоциативтік сөздіктің психолингвистикалық ерекшеліктерін қазақ тіл білімінде бар 2014 жылы бірнеше тілші мамандар құрастырған қазақ тілінің ассоциативтік сөздігі мен ұлттық концептілерден тұратын, қазақи құндылықтарды дәріптеп, зерттеуге мүмкіндік беретін, мақала авторлары ұсынатын ұлттық ассоциативтік сөздіктерді жан-жақты талдау арқылы анықтауға болады. Осы себепті екі сөздікке де ортақ «ұят» стимулын мысалға алып, көрнекі түрде зерделеудің ғылыми

маңызы зор болмақ. Осы орайда мақалада берілетін аббревиатуралардың мағынасын анықтап көрсеткен орынды болмақ: ҚАС — Қазақ ассоциативтік сөздігі, ҰАС — Ұлттық ассоциативтік сөздік.

Жалпы қазақ халқының ұлттық құндылықтар жүйесінде «ұят» лексемасының семантикасы мен прагматикасының ауқымы кең. Оны этнолингвистикалық, теолингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық, психолингвистикалық талдауларда жан-жақты қарастыруға болады. Оны қазақ тілінде осы лексема құрамында болатын тілдік мысалдар мен күнделікті өмірде жиі қолданылуы сипатынан байқауға болады. «Ұят болады», «Өлімнен ұят күшті», «Ұятың білсін», «Ұяттан кіретін тесік таппадым», «Ұятсыз адам иттен де жаман» сияқты тіркестер мен мақал-мәтелдер «ұят» сөзінің қазіргі заманда да қазақ халқы үшін өзектілігін айқындап, «ұяттың» адамгершілік деңгейдің көрсеткіші бола алу мен гуманистік сипатқа ие екендігін білдіреді. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» «ұятты» адам бойындағы ізгі қасиет, ары мен намысы, адамдардың қарым-қатынас мәдениетіндегі жақсы мен жаманды түсініп, ажырата білуі» деп түсіндіреді [13]. Орыс тілінің түсіндірме сөздігінде бұл сөз «стыд» ретінде алынып, «әрекеттің ерсілігі, кінәлі болудан туындайтын санадағы қатты ұялу сезімі» деп анықталса [14], ал ағылшын тілінің Оксфорд сөздігінде «ұят» лексемасы «shame» сөзімен беріліп, оған келесі анықтама келтірілген: «жасалған істің дұрыс емес немесе ерсі екенін білгенде пайда болатын қайғылы, ұялған немесе кінәлі болу сезімі» [15]. Үш түрлі тілдегі мысалдардан анық байқасақ, «ұят» ұғымы қазақ тілінде моральдық ұстаным, философиялық тұрғыда терең мағынасымен ерекшеленеді. Ал орыс, ағылшын тілдерінде бұл түсінік тек адамның бойындағы жағымсыз іс-әрекеттерді жасағаннан туындайтын психикалық күйді сипаттайды. Демек, «ұят» ұғымының қазақ тілі мен қоғамындағы мәні мен мағынасы әлдеқайда кең әрі терең. Ал аксиологиялық тұрғыдан талдасақ, «ұят» — қазақ этносы үшін жоғары моральдық ұстанымды танытатын ұлттық құндылық және этнофилософиялық танымы мен көзқарасының жарқын бір үлгісі.

ҚАС-та «Ұят» стимулына 164 түрлі реакциялар жиналып, олардың жалпы саны 1079 құраған. Осы 1079 реакцияның мағыналық сипаты, грамматикалық құрылымы сан түрлілігімен ерекшеленеді. Қазақ халқының моральді-этикалық құндылықтарын дәл білдіре алатын осы стимул сөзге берілген жауаптардың арасында оң коннотациялы лексемалар (*имандылық, ар-абырой, абырой, ар-ождан, пәк, құрмет* т.б.), теріс коннотациялы лексемалар (*жаман, ұятсыз, масқара, арсыз, ыңғайсыз жағдай, кінәлі, қобалжу, жайсыз, арсыздық* т.б.), фразеологиялық бірліктер (*беті қызару, көзіне шөп салу, бас ию, ұяттан жерге кіру* т.б.), мақал-мәтел, дәйексөздер (*ұят — өлімнен күшті, әркімнің ұяты өзіне, қыз ұяты — шешеден, ұл ұяты — әкеден, ұят — ұлы сезім, ұят — инабаттылық белгісі, ұят — ардың ісі* т.б.), сөйлемдер (*көшеде сүйісу — ұят, намыс болу керек, досын сату — ұят, сен үшін ұяламын, қыз балада ұят болу керек* т.б.) (1-кесте).

1 - к е с т е

«Ұят» стимулының қазақ тілінің ассоциативтік сөздіктеріндегі көрінісі

Стимул	ҚАС-2014	ҰАС-2024
Ұят	Ар (157), намыс (102), ұят болды (67), қызару (53), ұялу (30), адам (21), өтірік айту (21), беті қызару (20), жаман (20), ар-намыс (19), ұятсыз (19), жоқ (16), керек (16), өтірік (16), қылық (14), ұят болмасын (14), ұятты (14), ұят — өлімнен күшті (13), масқара (12), ұят іс істемеу (12) т.б.	Ар (40), ар-намыс (36), ұялу (34), ұят (33), намыс (31), ой (25), емес (22), сезім (20), ұят емес (16), эмоция (11), обал (7), сауап (6) т.б.

2014 жылы жарық көрген ҚАС пен мақала авторлары ұсынатын ҰАС бойынша жиналған реакцияларға лингвистикалық, экстралингвистикалық талдаулар жасай келе байқайтынымыз «ұят» стимулының тілдік бірлік — лексема ретіндегі де, қоғамдағы ұлттық құндылық ретіндегі мәнде жұмсалуының саны мен сапасы қатты өзгеріске ұшырай қоймаған. Тіл білімі, мәдениеттану, этнография, этнология, психология, когнитология, әлеуметтану сияқты көптеген гуманитарлық ғылым салаларында белгілі бір тіл иелерінің ұлттық тілдік санасының айнасы іспеттес рөлді атқаратын, сол арқылы құндылықтар жүйесінің дамуы мен қалпын анықтауға қызмет ететін ассоциативтік сөздіктер, біздің жағдайымызда, ҚАС мен ҰАС-тан «ұят» стимулы мысалында осы сөздің арада 10 жыл уақыт өтсе де мағынасы мен тұлғасы ұқсас реакциялардың болуы аталған стимулдың, құндылықтың қазақ халқының өмірі мен психологиясындағы әлі де тұрақты да маңызды орнын айғақтай түседі. Кестеде берілген «ар, ар-намыс, ұят, ұялу» ассоциацияларының жиі кездесуі

қазақ тілді аудиторияның моральдық ұстанымы тұрғысынан «ұят» сезімін құрмет тұтатынын, адамның бойында ұяттың болу-болмауын оның адамгершілік қасиетінің көрсеткіші, жалпы адамға психологиялық сипаттама беруде үнемі бағдар ретінде ұстанатынын білдіріп, олардың тілдік санасында берік орын алғандығы жайлы этнопсихологиялық мазмұндағы ақпарат береді.

Жақында жүргізілген ассоциативтік эксперименттің нәтижесі негізінде жасалып жатқан ҰАС-тің бір маңызды ерекшелігі — респонденттердің доминантты билингвизм жағдайында, жаһандану үдерісі, ҚР аумағындағы жүргізілген «Үш тұғырлы тіл саясаты» мәдени бағдарламасы сияқты факторлардың әсерінен үш тілде — қазақ, орыс, ағылшынша жауап беруі. Мысалға алынған «ұят» стимулы бойынша *«стыд (25), позор (15), грех (8), мудрость (5), shame (3)» реакциялары* жиналды (1-сурет). Осыдан бұрын басылып шыққан ҚАС-2014 сөздігінде екі туыс емес тіл бірліктері (қазақ және орыс тілдері) кездескен. Жалпы алғанда, осы реакциялардың тіларалық пайыздық үлесі келесідей: қазақ тілінде — 74 %, орыс тілінде — 21 %, ағылшын тілінде — 1 %, интернационализмдер — 4 %.

1-сурет:«Ұят» ассоциативтік өрісінің пайыздық көрсеткіші

Мақала авторлары тарапынан жүргізілген ассоциативтік эксперимент нәтижесінде Ұлттық ассоциативтік сөздікке енетін реакциялардың ішінде де орыс, ағылшын тілдерінде берілген жауаптар кездесті.

Қазақ тілді респонденттерден жиналған ассоциациялардың арасында русизмдердің кездесуі әлеуметтік лингвистика ғылымына таныс тілдік заңдылықтар тұрғысынан алып қарағанда орынды, себебі көпұлтты Қазақстан Республикасының аумағында мемлекеттік тіл — қазақ тілімен қатар, мемлекеттік ұйымдарда және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында ресми түрде қазақ тілімен тең дәрежеде орыс тілі де қолданылады [16]. Демек, қазақ тілінде сөйлейтіндердің күнделікті өмірінде орыс тілінің де ықпалы болып, ол тілдік санада қалыптасып, әртүрлі дәрежедегі билингвизм құбылысын, осыдан келіп билингвтерді тудырады.

Ассоциативтік экспериментке 62 стимул сөз алынса да, мақала шеңберінде олардың барлығын қамту мүмкін болмайтындықтан, төмендегі кестеде қазақ тіліндегі стимул сөздерге келтірілген русизм ассоциациялардың саны мен тізімі, гендерлік ерекшеліктері беріледі (2-кесте).

Мысалы, «мүшел» стимулына орыс тілінде болса да, қазақ дүниетанымына сәйкес келетін *«13 лет, возраст, возраст созревания, кисель, определенный год человека, подросток, подросток 13 лет, часть»* реакциялары жиналған. Олардың басым бөлігі адам өмірінің белгілі бір кезіне, жасына қатысты. Шынында да, түркі халықтарында, соның ішінде, қазақ халқында 13, 25, 37, 49 жас — мүшел жасы. «Мүшел» қазақтар арасындағы хронологияның 12 жылдық циклі; осыдан үш-бес мың жыл бұрын пайда болған. Мүшел биологиялық және әлеуметтік өзгерістермен байланысты белгілі бір жасқа қатысты шектеулі өмір сүру ұзақтығы. Бірінші мүшел 1–12 жас аралығындағы кезең — балалық шақ; 12–24 жас аралығында — жастық шақ; үшінші және төртінші кезеңдер 24–36 жас және 36–48 жас — жетілу кезеңі; бесінші кезең 48–60 жас және одан ары — кәрілік [17; 381–391].

Осындағы әйел жынысты респонденттер жауаптарының ерекшелігі — жауапты толық мәнде, сөз тіркестермен беруге ұмтылса, ер адамдардың ассоциациялары қысқа-нұсқа (*13 лет, возраст, кисель*).

Адам өміріндегі қуанышты сәттерге байланысты туындаған ұлттық салт-дәстүрлерге қатысты «шашу» стимулына берілген *«традиция, когда в воздух в сторону гостей кидают конфеты»* реакциясы да сөздің негізгі семантикасына ұқсас, себебі шашу ретінде кәмпит, күміс теңге, құрт, мейіз шашатыны қазақтілді адамға таныс жайт.

Дүниеге келген баланы ұйықтатқанда баяу ән-жыр айту салты әлемнің көптеген халықтарына тән нәрсе. Мұндай әндер баланы тыныштандырып қана қоймайды, сонымен бірге тәрбиелейді, балаға өзінің кім екенін, оның халқы қайдан шыққанын және ұлттық құндылықтарды түсінуге мүмкіндік береді. Қазақ халқында ол «бесік жыры», орыс халқында «колыбельная», украиндықтарда «калисанки», грузиндерде «нана», ағылшындарда «lullaby», француздарда «berceuse», татарларда «бишек җырлары» секілді атауларға ие. Сондықтан да *колыбельная для малышей* (әйел адам), *мама* (ер адам) секілді ассоциациялардың туындауы бірінші жағдайда респонденттің түсінігін байқатса, екінші ер адам берген реакция тағы да қысқа түрде әрі бесік жырын айтатын субъектіні көрсетіп тұр.

Осы стимулға ұқсас тағы бір сөз — *бесік*. Денотаттық мағынасы нәрестені бөлеп, ұйықтатуға арналған арнайы ағаш төсек болатын «бесік» стимулына 4 ер адам *«колыбель, ребёнок, традиция, коляска»,* 5 әйел респондент *«детская кровать, люлейка, люлька, место сна для ребёнка»* деп жауап берді. Ассоциациялар семантикасы жағынан жақын, стереотипті.

Семантикалық әртүрлілігі бойынша ерекшеленетін ассоциация — «бедная женщина». Ол қазақ тіліндегі лексикографиялық еңбектерде жағымды мәнде қолданылатын «кейуана» стимулына берілген. Салыстырып көрсек, қазақтың көне сөздеріне арналған сөздікте «кейуана» деп «ақыл тоқтатқан, жасы үлкен ақ ниетті әйелді» көрсетеді [18]. Ал орыс тіліндегі тіркесті ассоциацияның мағынасы жағымсыз, теріс.

Қазақ тілінің ауызекі тіл стилінде «бешмармақ» болып жиі кездесетін ұлттық қазақша ет тағамының атауына тағы да бастапқы денотаттық мағынасына сай *«еда, национальное блюдо, конина, блюдо, блюдо казахское национальное, еда из мяса и теста»* асссоциациялары жиналған. Яғни, гастрономиялық атауға оның ұлттық және жалпы сипаты *(еда, национальное блюдо, блюдо, блюдо казахское национальное),* тағамның құрамына *(конина, еда из мяса и теста)* қатысты ассоциациялар туындаған. Қазақша еттің негізгі құрамына қатысты жауаптың әйел адамдарда болғаны таңқаларлық құбылыс емес, себебі орташа есеппен әйел адамдар ер адамдарға қарағанда кез келген ірілі-ұсақты бөлшектерге көбірек назар аударады. Әйелдердің байқампаздық қасиеті синапстық байланыстардың әсіресе ми қыртысында көп болуына байланысты [19; 23].

Мысалдарға сүйене отырып, қазақ тіліндегі стимулға русизм ассоциациялардың берілуі «орыс тілінің қазақтардың тілдік санасына елеулі әсер еткен» [20; 261] деген тұжырым шығаруға болады.

2 - к е с т е

Ассоциативтік сөздіктегі русизм ассоциациялар

Стимул	Ассоциациялар	Жалпы саны	Ер адам	Әйел адам
Мүшел	13 лет, возраст, возраст созревания, кисель, определенный год человека, подросток, подросток 13 лет, часть	8	3	5
Шашу	Традиция, когда в воздух в сторону гостей кидают конфеты	1	0	1
Бесік жыры	Колыбельная для малышей, мама	2	1	1
Бесік	Колыбель, детская кровать, люлька, коляска, люлейка, место сна для ребёнка, ребёнок, традиция	8	4	4
Кейуана	Бедная женщина	1	0	1
Бешбармақ	Еда, национальное блюдо, конина, блюдо, блюдо казахское национальное, еда из мяса и теста	6	2	4
Барлығы		26	10	16

Қазақ тіліндегі стимулға берілген өзге тіл жауаптарының ішінде ағылшын тіліндегі ассоциациялар да бар (3-кесте). Англицизм ассоциациялардың орын алуын жаһандану заманындағы әлемдік тіл — ағылшын тілінің кең ауқымдылығы мен қолдану аясының кеңдігін, ақпараттық, медиа құралдары, соның ішінде әлеуметтік желілердегі ағылшын тілі бойынша контенттің көптігімен түсіндіруге болады. Шынымен де, респонденттердің көпшілігі жастар болғандықтан олардың

күнделікті тіршілігі (оқу, жұмыс, қызығушылықтары) ағылшын тілімен байланысты, осындай лингвоәлеуметтік жағдай тілдік санаға да әсер етпей қоймайды. 2024 жылға арналған EF English proficiency Index (EF EPI) жылдық есебіне сәйкес, Қазақстандағы ер адамдар (индексі 438) әйелдерге (417) қарағанда ағылшын тілін жоғары деңгейде меңгерген [21]. Біз жүргізген ассоциативтік эксперимент нәтижелерінде де 20 англицизм ассоциациялардың 14-ін ер адамдар берген.

Англицизм ассоциацияларды өзара жіктейтін болсақ, олардың бірінші тобына жалпы сипаттама *(food, kazakh culture, national dish, child's bed, dress, drink, kazakh, hat, song)* жатса, ары қарай оларды стимулға қатысты микроэлементтерді білдіретін ассоциациялар *(horse meat, size, cow, black, milk),* субъектілер *(baby, mummy, beautiful girl, kazakh girls),* моральдық категорияны білдіретін ассоциациялар *(shame, goodness)* деп бөліп көрсетуге болады.

3 - к е с т е

Ассоциативтік сөздіктегі англицизм ассоциациялар

Стимул	Ассоциациялар	Жалпы саны	Ер адам	Әйел адам
Бешбармақ	Food, horse meat, kazakh culture, national dish	4	3	1
Ірі қара	Size, cow, black	3	2	1
Бесік	Child's bed, baby, mummy	3	2	1
Ұят	Shame, godness	2	1	1
Кимешек	Dress, beautiful girl, kazakh girls	3	2	1
Қымыз-қымыран	Drink, milk, kazakh	3	2	1
Шапан	Hat	1	1	0
Сәукеле	Song	1	1	0
Барлығы		20	14	6

Ұлттық сана мен танымды танытатын стимул сөздерге берілген жауаптар ұлттық мәдени реакцияларды құрайды. Біз жүргізген ассоциативтік эксперименттен алынған осындай ұлттық сипаттағы реакциялар семантикалық тұрғыдан өзара бірнеше тақырыптық топтарға бөлінеді.

1-топ — *«Діни» реакциялар: айттық* — Ораза айт (50), Ораза (45), Айт (44), Айттан сарқыт (20), Ислам (14), Ислам діні (10), Айттық (10), мұсылман (6), Айт мейрамы кезінде берілетін сарқыт (2), Айт кезінде берілетін сый (2), Айт мерекесіне байланысты айттық шай беру, айттық дастарқан жаю (2), Айт мерекесінде болатын дәстүр (2), Айттық, менің ойымша, айттан кейін болады (1), *тұмар* — Құран оқытылған бойтұмар (3), *мүшел* — Пайғамбар жас (5). Нәтижесінде, «діни» вербалды-ассоциативтік өрістің өзі стимул сөздің діни мазмұнда болуына тікелей байланысты болады.

2-топ — *«Әдеби-философиялық» реминисценциялар: ұят* — Абайдың ілімінде, оның даналық түсінігінде адамның адамшылығы, ең игі қасиеті — жан сақтау емес, ар сақтау (10). Осы реакция — қазақ әдебиеті, тарихы, мәдениетінде айшықты орны бар ойшыл, философ, ақын Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының жыр шумақтары мен философиялық ойларында кездесетін этикалық көзқарастарының бейнесі.

3-топ — *Географиялық реакциялар: ірі қара* — Алматы (3), Шымкент (3), *атамекен* — Қазақстан (40), Кеген (3). Берілген реакциялар — респонденттердің туған жерлерімен байланыстағы жеке жауаптары.

4-топ — *Антропонимдік реакциялар: ірі қара* — Жәнібек (2), *сәукеле* — Заңғар (1), Райм мен Артур (5), *иткөйлек* — Бейсенов (1), Алмат (1), *тұмар* — Абылай (1). Адам есімдері түрінде жиналған жоғарыдағы реакциялар жеке және жаппай сананың *(Райм мен Артур (5)* бейнесі ретінде талданады. Себебі «сәукеле» стимулына берілген «Райм мен Артур» реакциясы отандық медиа кеңістікте кейінгі кездері пайда болып, жастар арасында танымал ән орындаушылары ретіндегі «Райм мен Артур» — Райымбек Бақтыгереев пен Артур Давлетьяровтың «Сәукеле» атты әнімен байланысты. Осы реакциялардан халық арасына кең танылатын музыкалық шығармалар мәтінінің жастар санасына тигізетін ықпалы анық байқалады.

5-топ — *«Тағам атаулары»: қымыз-қымыран* — бал қымыз (10), бие сүті (13), қымыз (31), ағарған (11), шұбат (26), *қалжа* — ет тарту (11), сүйек (3), *асату* — құлақ (4), бауыр (2).

Осылайша, қазақ тілінде берілген ассоциативтік өрістерге қазіргі қазақ қоғамының тыныс-тіршілігі мен оның әлеуметтік, психикалық, тарихи өмірінің әртүрлі жақтарын көрсететін 5 топ ажыратылды. Мұндай топтардың саны мен сапасы сан алуан экстралингвистикалық факторларға байланысты өзгеріске түсіп отырады.

Мұндай факторлардың қатарына, ең алдымен, адамның өмір сүріп отырған белгілі бір этникалық ортасы, сонымен қатар қазіргі этномәдени дәстүрлер мен нақты этноәлеуметтік жағдай жатады; ұлттық құндылықтарды насихаттауға бағытталған бұқаралық ақпарат құралдары да маңызды рөл атқарады. Этникалық сана оқшау қалыпта қалып қоймайды, ол топтық сананың басқа түрлерімен бірге оларға әсер етеді және өзі де солардың ықпалына ұшырайды да, адамдардың әлеуметтік бағдарының күрделі бейнесін жасайды.

Ассоциативтік реакцияларды осындай тақырыптық топтарға бөлу қазақ тілін үйренушілерге, қазақ халқының мәдениеті мен ұлттық рухани әлемін зерттеушілерге құнды ақпарат беретіні анық.

Ұлттық ассоциативтік сөздікті құрастыруда мақала авторларының жүргізген ассоциативтік эксперименті арқылы белгілі бір ұғымның қазақ тілділер арасында қалай интерпретацияланып, қандай сипатта тілдік санасында орын алатыны, құндылықтар жүйесінде қандай рөл атқаратыны т.б. сияқты көптеген этнотанымдық, психолингвистикалық, әлеуметтік маңызы бар ақпаратқа қол жеткізуге болады. Осындай мәліметтерді адамның ойлауы мен санасында орын алатын тілдік бірліктерді көрсететін ассоциативтік өрістер бере алады.

Жалпы тіл білімінде ассоциативтік эксперимент нәтижесінде алынған сөздердің жиынтығы ассоциативті өрістер деп аталады. «Ассоциативті өріс» терминін Ш. Балли енгізген және «семантикалық өріс» терминінің синонимі ретінде қолданған. Ассоциативтік өрістің айтарлықтай ерекшелігі — саналы түрде стимул сөз бен ассоциациялар арқылы өріс ауқымы анықталып, өрістің өзі ассоциативтік экспериментке қатысқан респонденттердің жауаптары нәтижесінде пайда болады да, семантикалық өріс секілді мәтінге емес, экспериментке қатысатын адамдардың реакцияларына байланысты болады. Ассоциативтік өрісте сөздің тікелей лексикалық мағынасы ғана емес, сонымен қатар көптеген қосымша мәндер, соның ішінде субъективті/объективті бағалау және әлем, ұлт туралы жалпы көзқарасы мен ғаламдық тілдік бейнесі де сараланады. Орыс ғалымы Ю.Н. Карауловтың пікірінше, ассоциативтік өріс дегеніміз адамның ауызша жадының (білімінің), семантикалық және грамматикалық қатынастардың көрінісі ғана емес, сонымен бірге белгілі бір мәдениетті тасымалдаушыларының сана бейнелерінің, мотивтері мен бағалауларының көрінісі [22; 200]. Ассоциативтік өріс бірнеше микро өрістерден тұрып, олардағы лексемалар бір-біріне семантикалық жағына жақын болып келеді. Ассоциативтік өріс аясында лексика-семантикалық топтың ядросы мен перифериясын анықтауға мүмкіндік туады. Өрістің ядросына адам санасында стереотип ретінде қалыптасқан, ойына бірден түсетін жиі қолданыстағы реакциялар кіреді. Ал периферияға жиілігі аз жатады.

Мысалы, экспериментіміздің стимул сөзі ретінде алынған «асар» сөзінің ядросын саны жағынан көп жиналған реакциялар құрады: *көмек (23), көмектесу (15), ырым (13), асар (10), үй (9), бірлік (8), қонақ (7), туыстардың көмегі (5), әке (3), безвозмездная помощь (2), киіз үй (1), адамдар (1), сплоченность (1).* Ассоциативтік өріс заңдылығына сәйкес, сандық сипаты тұрғысынан *көмек (23), көмектесу (15), ырым (13)* реакциялары ядро, ал *киіз үй (1), адамдар (1), сплоченность (1)* реакциялары тек 1 рет қана берілгендіктен, олар периферия қатарына қосылады (2-сурет).

Сонымен бірге, ассоциативтік эксперимент арқылы ассоциативтік өрісті анықтап қана қоймай, қазақ ұлтының мәдени, рухани құндылықтарын аксиологиялық талдаулар арқылы анықтап, респонденттердің субъективті интерпретациясы мен тілді қолдану ерекшелігін де байқауға болады. «Асар» стимулы мысалында жиналған ассоциативтік реакциялардың бірқатары қазақ халқының асармен байланысты материалдық, рухани мәдениетінен ақпарат береді. Мәселен, *«ырым, асар, бір-біріне ақысыз көмектесу, қонақ, көмек беру үй салғанда, той, құдайы беру, салт-дәстүр, жиын, ас»* реакциялары қазақтардың салт-дәстүрі мен тыныс-тіршілігіне қатысты болса, *«үй, киіз үй»* реакциялары материалдық мәдениеттің көрінісі болады. *«Көмек, көмектесу, бірлік, жәрдемдесу»* реакциялары қазақ халқының гуманистік идеяларды ұстанатын, жоғары моральді бағалайтын ұлт екендігін көрсетеді де, олар рухани құндылықтарды білдіретін жауаптар болып саналады.

Жоғарыда келтірілген реакциялар қазақ тілінде сөйлейтін респонденттер үшін «асар» сөзінің семантикасының түсінікті және стереотипті табиғатын танытады. Себебі *асар* деп ел арасында күрделі шаруаны көпшілік болып атқаруды, бір үйдің шаруасына жұрттың қол күшімен көмек беруін айтады. Көпшіліктің көмегіне мұқтаж үй мұндайда көбінесе бір қой сойып, жұртты белгілі бір уақытқа жұмысқа шақырады. Мұны *асарға шақыру* деп атайды. Асарға барған қыз-жігіттер көңілді әзіл-қалжыңмен жүріп әр үйдің қажетті киізін басып береді. Мұның өзі қазақтың дәстүрлі мәдениетінде киіз басудың тек бейнетті жұмыс қана емес, асар жасаудың арқасында ауыл адамдары үшін кішігірім жиын-той сияқты болғанын көрсетеді [23; 50].

Барша қазақ қоғамына ортақ стереотиптік реакциялармен қатар, респонденттің өмір тәжірибесі, ойы мен «асарға» қатысты өз қатынасын білдіретін жекелеген интерпретациялар да кездеседі: *«Үй салғанда туыстарды жинап, көмекке шақырады, кейін ет асып береді; бірігіп, бір адамның үйіне көмек беру; жалпы жиналып жасалатын жұмыс; құрылыста көмек беру; бір үйге жұмыла көмектесу; күрделі, көлемді жұмыстарды атқару үшін бірнеше ауылдың адамдарын асарға шақырады; бірігіп, бір адамның үйіне көмек беру; ақысыз бір-біріне көмектесу; үй салғанда жақындарын шақыру; көмектескен жандарға тамақ беру; ағайынды жұмысқа шақыру; көмек қолын созу; адамдардың жиналып көмектесуі; үй салған кезде адамдар көмектеседі; үй салғанда асар жасап шақырады, барша дос, туысқандардың басын қосып, бірігіп жасау; ауылдық жерде біреуге көмектесуді айтады. Асарлатып үй салып жатады. Асар деген біріккен көмек түрі; асар атадан қалған асыл салт; көмекке шақырып, бірігіп, істі бітіру; ауылдас, рулас, туысқандардың үй салу не ауыр жұмыста көмек беруі; үй салғанда көмекке шақыру; үй салу сияқты жұмысқа жабылып көмектесу; көптің көмегі; ұжымдасып жұмыс істеп, бір адамға көмектесу, бітіре алмай жатқан жұмысын бітіру; жетістікке жетер; көпшіліктің көмек көрсетуі».* Осындай реакциялар түрлі тұлғадағы тілдік бірліктерден құралып, респонденттердің аз пайыздық көрсеткіштегі жауаптарынан тұрады. Сондықтан да мақала авторлары оларды жеке топтастырып ұсынады. Осындай жеке сипатты реакциялар «асар» стимулының белгілі бір жағдайларда қолданылу прагматикасы мен сөздіктерде кездесе бермейтін қосымша мәндерін де келтіреді, аталған реакциялар осы қасиеттерімен де құнды болмақ.

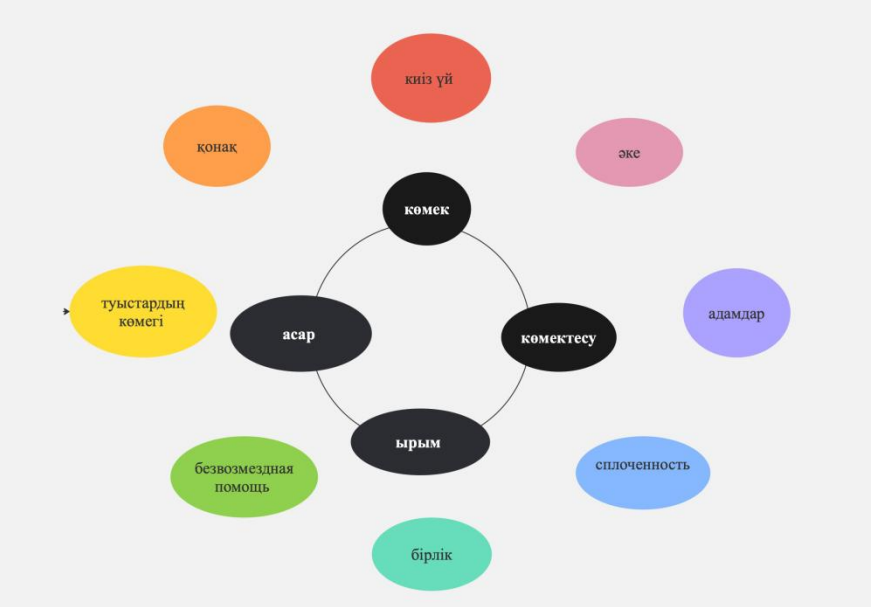

2-сурет:«Асар» стимулының ассоциативтік өрісі

Сауалнама реакцияларын кешенді түрде талдай келе, ассоциативтік эксперимент нәтижелеріне респонденттердің жас ерекшеліктерінің де, қоғамда басым сипатқа ие тенденциялардың да тікелей әсер ететіндігін анықтауға болады. Ғалым Ю.И. Алферова атап көрсеткендей, ассоциативтік эксперименттің нәтижелері тілдік мағыналардың артында тұрған әмбебап когнитивті құрылымдарды және субъектілердің жеке ерекшеліктері, олардың жеке мағыналарының мазмұны, яғни этникалық/кәсіби сананың ерекшелігі туралы білім алуға мүмкіндік береді. Ассоциативтік эксперимент материалдары бойынша әлем бейнесінің жүйелілігін зерттеудің бір әдісі — тілдік сананың өзегін, яғни берілген семантикалық желінің басқа бірліктерімен ең көп байланысы бар семантикалық желінің бірліктерін анықтау мүмкін болады [24; 106]. Сонымен бірге, жапон ғалымдары ассоциативтік сөздіктерде берілген ассоциацияларға морфологиялық талдау жасай отырып, контекстік семантикалық желі құрастырған [25; 1596]. Ассоциаттарға осындай морфологиялық талдаулар Румын сөз ассоциацияларының алғашқы жинағын құрастыруда да [26;

165] жүргізілген. Мұның өзі осындай ассоциаттардың семантикалық желісі арқылы лексемалардың прагматикасы зерттеу нысанына айналатынын білдіреді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, ассоциативтік лексикографияның тарихында әлемнің түкпір-түкпірінен түрлі қағидаттарға негізделген көптеген сөздіктер жарыққа шыққанын байқай аламыз. Олардың бірі — монолингвалды болса, бірі — полилингвалды. Барлығына тән ерекшеліктердің бірі — еркін, бағытталған ассоциативтік эксперимент негізінде жүргізіліп, түрлі мақсаттағы практикалық мәселелерді шеше алуы. Мақала авторларының жүргізген эксперименті — соның бір дәлелі. Сондықтан да халықтың мәдениетіне қатысты этнологиялық, психологиялық, елтанымдық т.б. білімін жинақтайтын тілдік санасының айнасы — ассоциативтік сөздіктердің ғылыми болашағы зор.

Мақала аясында нақты тілдік фактілер нәтижесінде ассоциативтік сөздіктердің тұтас ұлттың тілдік санасы, ғаламдық бейнесі, күнделікті өмірінен, ауызекі коммуникациясынан мол психолингвистикалық ақпарат беретіндігіне көз жеткізуге болады. Себебі нақты этнолексемалардан тұратын стимул сөздерге берілген ассоциациялар этноаксиологиялық, этнопсихолингвистикалық, этномәдениеттанымдық сипаттарымен ерекшеленеді. Сондықтан да олар бірнеше тақырыптық топтарға бөлініп, лексика-семантикалық (денотаттық, ассоциативтік, прагматикалық) мағыналары мен ассоциативтік өрістері анықталып, қазақ тілді респонденттердің полилингвалды ойлау жүйесі талданды. Берілген тілдік материалдар мысалдары негізінде ассоциативтік сөздіктерді көптеген ғылым салаларының, әсіресе психолингвистиканың өзекті мәселелерін айқындап, шешуде қолдануға болатын маңызды лексикографиялық еңбек деп анықтай аламыз.

Әдебиеттер тізімі

1 Дмитрюк Н.В. Казахско-русский ассоциативный словарь (КРАС-1978) / Н.В. Дмитрюк. — Шымкент, 1978. — 246 с.

2 Jung C.G. The psychology of dementia praecox. In The collected works of C.G. Jung. — Princeton, NJ: Princeton University Press, 2018. — Vol. 3. — 250 p.

3 Nelson L. What is free association and what does it measure? / L. Nelson, M. Cathy, D. Simon — New York: Memory & Cognition 28. — 2000. — P. 887–899.

4 Osgood C. The Measurement of Meaning / C. Osgood, S. Tannenbaum. — Illinois: University of Illinois Press, 2017. — 342 p.

5 Kent G.H. A study of association in insanity / G.H. Kent, J.R. Aaron. — New York: American Journal of Insanity. — 1910. — P. 317–390.

6 Русский ассоциативный словарь. Ассоциативный тезаурус современного русского языка [в 3-х частях, 6-ти книгах] / Ю.Н. Караулов, Ю.А. Сорокин, Е.Ф. Тарасов, Н.В. Уфимцева, Г.А. Черкасова. Кн. 1, 3, 5. Прямой словарь: от стимула к реакции. Книга 2, 4, 6. Обратный словарь: от реакции к стимулу. — М., 1998. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://tesaurus.ru/dict/. (Дата обращения: 01.03.2025).

7 Kiss G. An associative thesaurus of English and its computer analysis / G. Kiss, C. Armstrong, R. Milroy, J. Piper. — Edinburgh: Edinburgh University, 1972. — [Electronic resource]. — Access mode: http://vlado.fmf.uni-lj.si/pub/networks/data/dic/eat/Eat.htm. (Accessed: 09.03.2025).

8 Залевская А.А. Ассоциативный тезаурус английского языка и возможности его использования в психолингвистических исследованиях / А.А. Залевская // Психолингвистические исследования в области лексики и фонетики: сборник научных трудов [редкол.: А.А. Залевская (отв. ред.) и др.]. — Калинин: КГУ, 1983. — С. 26–41.

9 Palermo D.S. Word Association Norms: Grade School through College / D.S. Palermo, J.J. Jenkins. — Minnesota: Minnesota Press, 2017. — 383 p.

10 Thorndike L. The teacher's work book of 30,000 words / L. Thorndike, I. Lorge. — New York: Columbia University Press, 2020. — 274 p.

11 Ogden C.K. Basic English / C.K. Ogden. — London: Paul Treber & Co., 2021. — 525 p.

12 Fitzpatrick N. Comparing child word associations to adult associative norms: Evidence for child-specific associations with a strong priming effect in 3-year-olds / N. Fitzpatrick, C. Floccia // Behavior Research Methods. — Cham: Springer, 2024. — Vol. 56. — P. 7168–7218.

13 Қазақ әдеби тілінің сөздігі [Он бес томдық] / Құраст.: М. Малмақов, Қ. Есенова, Б. Хинаят және т.б. — Алматы, 2011. — 14-том — 800 б. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: https://sozdikqor.kz/soz?_id=229712&a=Uıat. (Қарау уақыты: 20.03.2025).

14 Толковый словарь русского языка. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://ozhegov.slovaronline.com/34158-STYID. (Дата обращения: 29.03.2025).

15 Oxford Learner's Dictionary. — [Electronic resource]. — Access mode: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/shame_1? q=shame. (Accessed: 25.03.2025).

16 Қазақстан Республикасының Конституциясы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: https://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitution. (Қарау уақыты: 20.03.2025).

17 Mukhambetova A. Nomadic life cycle structured by calendar, representative of lexical-semantic processes and genre systems / A. Mukhambetova, G. Suleyeva, A. Yessetova, S. Janseitova, A. Kaldayakova, G. Arkabayeva // Conservation Science in Cultural Heritage. — Bologna: Alma Mater Studiorum — Università di Bologna, 2022. — Vol. 22. — P. 383–403.

18 Қайыржан К. Сөз-сандық: Қазақтың көне сөздері / К. Қайыржан. — Алматы: «Өнер» баспасы, 2013. — 480 б. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: https://sozdikqor.kz/soz? id=336200&a=KEIÝANA. (Қарау уақыты: 19.02.2025).

19 Жуков Д.А. Поведение женщины и поведение мужчины. Биологические основы / Д.А. Жуков. — СПб.: ИД «ПРТ», 2012. — 298 с.

20 Бахтикиреева У.М. О перспективах исследования русско-инонационального билингвизма / У.М. Бахтикиреева. — Материалы научно-практической конференции «Жизнь языка в культуре и социуме-5». — М.: Канцлер, 2015. — С. 260–262.

21 EF English Proficiency Index (EF EPI). — [Electronic resource]. — Access mode: https://www.ef.com/kz/epi/regions/asia/kazakhstan/. (Accessed: 25.02.2025).

22 Караулов Ю.Н. Показатели национального менталитета в ассоциативно-вербальной сети / Ю.Н. Караулов // Языковое сознание и образ мира. — М.: Ин-т языкознания РАН, 2000. — С. 191–206.

23 Әлімжанова А. Қазақ тіліндегі әйел қолөнеріне байланысты халықтық лексиканың этнолингвистикалық сипаты: филол. ғыл. канд. ... дисс. / А. Әлімжанова. — Алматы, 2008. — 193 б.

24 Алферова Ю. Профессионально-маркированные компоненты языкового сознания: дис. … канд. филол. наук / Ю.И. Алферова. — Омск, 2005. — 182 с.

25 Okamoto Ju. A Contextual Dynamic Network Model for WSD Using Associative Concept Dictionary / Ju. Okamoto, K. Uchiyama, S. Ishizaki. — Paris: European Language Resources Association (ELRA), 2008. — P. 1595–1599.

26 Popa G. On the necessity of compiling an associative dictionary of the Romanian / G. Popa. — Târgu-Mureș: Arhipelag XXI Press, 2013. — P. 80–87.

П.Т. Медетбекова, Б.К. Кордабай, М.К. Мамбетова

Обзор практики составления ассоциативных словарей

В статье приводится описание основных ассоциативных словарей различных языков — в частности, русского, английского и славянских языков, изданных в конце прошлого века, — а также представлены результаты компьютерного ассоциативного эксперимента, проведённого авторами. Кратко рассматривается история ассоциативного эксперимента, широко используемого в мировой лингвистической практике. В описании словарей отражены типы ассоциативного эксперимента, выборка респондентов и особенности структуры словарей. Особое внимание уделяется вопросу записи полученных данных в словарную статью и их анализа. В ходе обзора ассоциативных словарей проанализированы лексикографические характеристики «Русского ассоциативного словаря», «Славянского ассоциативного словаря: русский, белорусский, болгарский, украинский» (сокращенно — «Славянского ассоциативного словаря»), а также Эдинбургского ассоциативного тезауруса. Результаты компьютерного ассоциативного эксперимента, проведенного на платформе формы Google в качестве пилотного опроса на 3 языках (казахском, русском и английском), представлены в виде таблицы, отражающей национальное сознание казахского народа через стимулы, являющимися национальными концептами. При составлении и анализе национального ассоциативного словаря казахского языка были выявлены языковые факты, характерные для ментальности казахского народа. Основным отличием этого словаря от аналогичных трудов на других языках является то, что в качестве реакций представлены устойчивые выражения, метафоры, эпитеты, афоризмы и крылатые слова. Кроме того, опираясь на результаты исследований психологов, авторы приходят к выводу о наличии различий в языковом сознании, мировоззрении, способах выражения эмоций, мышлении и использовании языковых единиц у мужчин и женщин. Эти гендерные различия были выявлены путём анализа статистики ассоциаций, что позволило подтвердить гипотезу авторов о наличии «гендерных» особенностей реакций. Таким образом, ассоциативный словарь позволяет выявить гендерные особенности языкового сознания, как отдельной личности, так и общества в целом. Выход в свет национального ассоциативного словаря казахского языка может стать основой для изучения этнокультурных особенностей менталитета казахского этноса. Поскольку словарь отражает лингвокультурные и этносоциальные стереотипы в языковом сознании современных носителей казахского языка, он открывает широкие возможности для решения актуальных задач современной интегративной лингвистики. Статья адресована специалистам-лексикографам, а также широкой аудитории, интересующейся вопросами языкознания.

Ключевые слова: ассоциация, ассоциативные словари, стимул, реакция, лексикография.

P.T. Medetbekova, B.K. Kordabay, M.K. Mambetova

Review of the practice of compiling associative dictionaries

The article provides a description of the main associative dictionaries of various languages — in particular, Russian, English, and Slavic languages — published at the end of the last century. It also presents the results of a computer-based associative experiment conducted by the authors. The history of the associative experiment, widely used in global linguistic practice, is briefly reviewed. The description of the dictionaries reflects the types of associative experiments, the respondent samples, and the structural features of the dictionaries. Particular attention is given to the recording of the obtained data in dictionary entries and their analysis. In the course of the review of associative dictionaries, the lexicographic characteristics of "the Russian Associative Dictionary", "the Slavic Associative Dictionary: Russian, Belarusian, Bulgarian, Ukrainian" (abbreviated as "the Slavic Associative Dictionary"), as well as the Edinburgh Associative Thesaurus are analyzed. The results of a computer-based associative experiment, conducted as a pilot survey in three languages (Kazakh, Russian, and English) using the Google Forms platform, are presented in the form of a table that reflects the national consciousness of the Kazakh people through stimuli representing national concepts. In the process of compiling and analyzing the national associative dictionary of the Kazakh language, linguistic features characteristic of the Kazakh national mentality were identified. The main distinction of this dictionary from similar works in other languages is that the reactions include fixed expressions, metaphors, epithets, aphorisms, and catchphrases. Furthermore, based on the results of psychological studies, the authors conclude that there are differences in linguistic consciousness, worldview, ways of expressing emotions, thinking, and the use of linguistic units between men and women. These gender differences were identified through the analysis of association statistics, which allowed the authors to confirm their hypothesis about the presence of "gender-specific" features in the reactions. Thus, the associative dictionary helps to reveal the gender characteristics of both individual and societal linguistic consciousness. The publication of the National Associative Dictionary of the Kazakh Language is considered a valuable foundation for studying the ethnocultural traits of the Kazakh ethnos' mentality. Since the dictionary reflects linguocultural and ethno-social stereotypes in the linguistic consciousness of contemporary speakers of the Kazakh language, it offers broad opportunities for addressing current challenges in modern integrative linguistics. The article is intended for lexicography specialists as well as a broad audience interested in linguistic studies.

Keywords: association, associative dictionaries, stimulus, reaction, lexicography.

References

1 Dmitryuk, N.V. (1978). *Kazakhsko-russkii assotsiativnyi slovar (KRAS-1978)* [Kazakh-Russian Associative Dictionary (RED-1978)]. Shymkent [in Russian].

2 Jung, C.G. (2018). *The psychology of dementia praecox*. In The collected works of C.G. Jung. Princeton, NJ: Princeton University Press. Vol. 3.

3 Nelson, L., Cathy, M., & Simon, D. (2000). *What is free association and what does it measure?* New York: Memory & Cognition 28.

4 Osgood, C. & Tannenbaum, S. (2017). *The Measurement of Meaning*. Illinois: University of Illinois Press.

5 Kent, G.H. & Aaron, J.R. (1910). *A study of association in insanity*. New York: American Journal of Insanity.

6 (1998). Russkii assotsiativnyi slovar. Assotsiativnyi tezaurus sovremennogo russkogo yazyka [Russian associative dictionary. Associative thesaurus of the modern Russian language]. Ju.N. Karaulov, Ju.A. Sorokin, E.F. Tarasov, N.V. Ufimceva, G.A. Cherkasova. Kniga 1, 3, 5. Priamoi slovar: ot stimula k reaktsii. Kniga 2, 4, 6. Obratnyi slovar: ot reaktsii k stimulu — Books 1, 3, 5. Direct vocabulary: from stimulus to reaction. Book 2, 4, 6. Reverse dictionary: from reaction to stimulus. Moscow. Retrieved from http://tesaurus.ru/dict/ (Data obrashcheniia: 01.03.2025) [in Russian].

7 Kiss, G., Armstrong, C., Milroy, R., & Piper, J. (1972). An associative thesaurus of English and its computer analysis. Edinburgh: Edinburgh University. Retrieved from http://vlado.fmf.uni-lj.si/pub/networks/data/dic/eat/Eat.htm. (Accessed: 09.03.2025).

8 Zalevskaja, A.A. (1983). Assotsiativnyi tezaurus angliiskogo yazyka i vozmozhnosti ego ispolzovaniia v psikholingvisticheskikh issledovaniiakh [The associative thesaurus of the English language and the possibilities of its use in psycholinguistic research]. *Psikholingvisticheskie issledovaniia v oblasti leksiki i fonetiki: sbornik nauchnykh trudov — Psycholinguistic research in the field of vocabulary and phonetics: a collection of scientific papers* (pp. 26–41). A.A. Zalevskaja (Ed.). Kalinin: Kalininskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].

9 Palermo, D.S., & Jenkins, J.J. (2017). *Word Association Norms: Grade School through College*. Minnesota: Minnesota Press.

10 Thorndike, L., & Lorge, I. (2020). *The teacher's work book of 30,000 words.* New York: Columbia University Press.

11 Ogden, C.K. (2021). *Basic English*. London: Paul Treber & Co.

12 Fitzpatrick, N., & Floccia, C. (2024) Comparing child word associations to adult associative norms: Evidence for child-specific associations with a strong priming effect in 3-year-olds. *Behavior Research Methods, 56*, 7168–7218.

13 (2011). Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. M. Malmakov, K. Esenova, B. KHinaiat (Comp.). (Vols. 1–15. Vol. 14). Almaty. Retrieved from https://sozdikqor.kz/soz? id=229712&a=Uıat. (Accessed: 20.03.2025). [in Kazakh].

14 Tolkovyi slovar russkogo yazyka [Explanatory dictionary of the Russian language]. Retrieved from https://ozhegov.slovaronline.com/34158-STYID. (Accessed: 29.03.2025) [in Russian].

15 Oxford Learner's Dictionary. Retrieved from https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/shame_1?q=shame. (Accessed: 25.03.2025).

16 Qazaqstan Respublikasynyn Konstitutsiiasy [Constitution Of The Republic Of Kazakhstan]. Retrieved from https://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitution. (Accessed: 20.03.2025) [in Kazakh].

17 Mukhambetova, A., Suleyeva, G., Yessetova, A., Janseitova, S., Kaldayakova, A., & Arkabayeva, G. (2022). Nomadic life cycle structured by calendar, representative of lexical-semantic processes and genre systems. *Conservation Science in Cultural Heritage, 22*, 383–403. Bologna: Alma Mater Studiorum — Università di Bologna.

18 Kajyrzhan, K. (2013). Soz-sandyq: Qazaqtyn kone sozderi [Words: old Kazakh words]. Almaty: "Oner" baspasy. Retrieved from https://sozdikqor.kz/soz? id=336200&a=KEIYANA. (Accessed: 19.02.2025) [in Kazakh].

19 Zhukov, D.A. (2012*). Povedenie zhenshchiny i povedenie muzhchiny. Biologicheskie osnovy [The behavior of a woman and the behavior of a man. Biological foundations]*. Saint Petersburg: ID «PRT» [in Russian].

20 Bahtikireeva, U.M. (2015). O perspektivakh issledovaniia russko-inonatsionalnogo bilingvizma [On the prospects of Russian-foreign bilingualism research]. *Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii «Zhizn yazyka v kulture i sotsiume-5» — Materials of the scientific and practical conference "The life of language in culture and society-5"* (pp. 260–262). Moscow: Kantsler [in Russian].

21 EF English Proficiency Index (EF EPI). Retrieved from https://www.ef.com/kz/epi/regions/asia/kazakhstan/. (Accessed: 25.02.2025).

22 Karaulov, Ju.N. (2000). Pokazateli natsionalnogo mentaliteta v assotsiativno-verbalnoi seti [Indicators of national mentality in the associative-verbal network]. *Yazykovoe soznanie i obraz mira — Linguistic consciousness and the image of the world* (pp. 191–206). Moscow: Institut yazykoznaniia Rossiiskoi Akademii Nauk [in Russian].

23 Alimzhanova, A. (2008). Qazaq tilindegi aiel qolonerine bailanysty khalyqtyq leksikanyn etnolingvistikalyq sipaty [The ethnolinguistic character of folk vocabulary in connection with women's craft in the Kazakh language]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].

24 Alferova, Ju. (2005). Professionalno-markirovannye komponenty yazykovogo soznaniia [Professionally labeled components of linguistic consciousness]. *Candidate's thesis*. Omsk [in Russian].

25 Okamoto, J., Uchiyama, K., & Ishizaki, S. (2008). *A Contextual Dynamic Network Model for WSD Using Associative Concept Dictionary*, 1595–1599. Paris: European Language Resources Association (ELRA).

26 Popa, G. (2013). On the necessity of compiling an associative dictionary of the Romanian. Târgu-Mureș: Arhipelag XXI Press.

Information about authors

Perizat Tuktibaikyzy Medetbekova — Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: medet_73@mail.ru

Bakyt Kurakbaikyzy Kordabay*(corresponding author) — PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: bakyt.kordabay@gmail.com

Manshuk Kudaibergenkyzy Mambetova — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: mmanshuk@gmail.com

Article
UDC 316.774.2
https://doi.org/10.31489/2025Ph3/64-74

Received: 31.01.2025
Accepted: 05.06.2025

T. Lyanova[1*], G. Issina[2], A. Bilyalova[3]

[1,2]Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;
[3]Kazan Federal University – Naberezhnye Chelny Institute, Naberezhnye Chelny, Russia
(e–mail: [1]lunara_10@mail.ru, [2]g.issina@mail.ru, [3]abill71@mail.ru)

Linguistic representation of the phenomenon of national identity in Kazakhstani mass media

The article explores the verbalization of the phenomenon of national identity in the context of Kazakhstani media discourse as an important channel for transmitting societal values and norms. The study focuses on two popular online news platforms that shape public opinion in Kazakhstan. The methodological framework is based on discourse analysis, which makes it possible to identify linguistic and stylistic features that contribute to the construction of perceptions of national belonging. The paper examines authors' strategies of influencing the reader, the choice of vocabulary, and mechanisms for creating persistent stereotypes that reflect or shape national self-awareness. Special attention is given to the role of the author as an active subject of media discourse and the influence of the socio-political context on the perception of identity. The research findings emphasize the significance of media discourse in the process of forming collective identity and public sentiment in contemporary Kazakhstan.

Keywords: national identity, ethnos, nation, media discourse, media text, verbalization.

Introduction

National identity represents a complex and multifaceted phenomenon, deeply interwoven with social, philosophical, psychological, cultural, and ethnic dimensions. The exploration of national identity necessitates a holistic approach, acknowledging its fluid and dynamic nature. A vast body of research dedicated to this subject has enabled the identification and categorization of key approaches to its understanding. A. Yashin defines identity as "a property of the human psyche to express in aggregate the idea of his belonging to various social, national, professional, linguistic, political, religious, racial, and other groups or communities, or to identify himself with a particular person as the embodiment of the properties inherent in these groups or communities" [1]. This definition underscores the inherent interconnectedness between individual self-perception and collective affiliation.

Given that identity involves the self-determination of an individual, its study must encompass all interacting elements. Societal elements exert a considerable influence on identity formation, as individuals internalize experiences, knowledge, and both favorable and unfavorable perspectives originating from their social milieu. The heightened interest in social identity issues witnessed in recent decades is, therefore, a natural consequence of its pervasive influence on individual and collective behavior. This study specifically focuses on the defining characteristics of national identity, a prominent subset of social identity, while acknowledging the intricate interplay between the two.

The importance of examining national identity arises from its inherent susceptibility to change, driven by crucial factors such as political ideologies, economic fluctuations, the rise of multiculturalism, and assimilation processes. Globalization, migration patterns, and technological advancements further contribute to the evolving landscape of national identity. Understanding these dynamic forces is essential for navigating the complexities of modern society and fostering inclusive and cohesive communities. The continuous re-evaluation and adaptation of national identity in response to these influences highlight its enduring relevance in the 21st century.

Material and research methods

The investigation of national identity in this work is carried out through a discursive practice approach. E. Chepkina asserts that "the identity of the subject arises in discourse and, accordingly, every statement of the subject is an action to establish his own identity" [2]. The authors examine the phenomenon of national

* Corresponding author's e-mail: *lunara_10@mail.ru*

identity in Kazakhstan through the prism of media discourse, recognizing the fundamental role of mass media in shaping and conveying concepts of national identity in contemporary society. Thanks to its extensive audience reach, media discourse possesses the capacity to influence the formation of national ideology and *national self-consciousness* while serving as a representative material for the analysis of the verbalization of national identity.

The study includes media texts from two of the most recognized Kazakhstani news websites: tengrinews.kz and inform.kz. Content analysis of the national identity phenomenon, supplemented by linguocultural commentary within the media context, facilitates not only the reinforcement of existing national stereotypes but also their re-evaluation in light of globalization and cultural exchange.

Results and Discussion

National identity encompasses a perception of "the nation as a coherent whole, represented by unique traditions, culture, and language" [3]. It is not an innate characteristic; however, an individual's nationality directly influences the self-identification process. E. Hobsbaum aptly observes that the former ideal of states comprised a linguistically, culturally, and ethnically homogeneous populace [4]. In the contemporary world due to globalization and political dynamics along with significant migration most countries have become multi-ethnic. And therefore creation of unified national identity among citizens, which serves to consolidate society, is considered an acute problem. There is a burgeoning need for developing an identity that is based not only on ethnic origin and shared historical legacies, but also on a unity of opinions, principles, and moral values.

The self-identification of individuals is an intricate and multifaceted process. Moreover, integration into a society characterized by ethnic, linguistic, religious, and cultural diversity complicates the already challenging identification process. Being part of the USSR has left an indelible mark on the current demographic landscape of Kazakhstan. In the context of the presence of numerous ethnic groups, the acquisition of independence, and a dynamically developing world, the issue of forming a national identity that can serve as a unifying tool for the multi-million population of Kazakhstani society has become one of the most pressing challenges.

The issue of national identity has been extensively examined by various Kazakhstani scholars, including R.K. Kadyrzhanov [5], I.M. Akylbaeva [6], D. Sharipova [7], M.B. Zhiyenbayev [8], M.Sh. Kabaziev [9], and Zh.E. Kolbachaeva [10]. There are also some works highlighting the importance of mass media in shaping the identity of a nation [11]. Following the attainment of independence, the state was confronted with the imperative of establishing a unified identity for all citizens of Kazakhstan. The Kazakh government has implemented several policies aimed at fostering ethnic harmony. One notable initiative is the Assembly of the People of Kazakhstan, which works towards strengthening interethnic relations and promoting national unity. President Kassym-Jomart Tokayev emphasizes the significance of preserving interethnic harmony within the nation. His principle of "Unity in Diversity" has inspired a corresponding project aimed to showcase the cultural diversity and intercultural synergy present in Kazakhstan.

Despite the vigorous promotion of the "Unity in Diversity" concept, which includes ethnic, linguistic, cultural, and religious diversity, there is a bit of dispute over national identity within society. On one hand, there is a growing population of Kazakh-speaking people who aspire to revive the heritage of the Turkic world and keep the distinctive national characteristics of the Kazakh people. On the other hand, there is a number of russified Kazakhs who are westernized, support bilingualism, and cultivated more adaptive worldview. This dichotomy regarding national self-identification among the Kazakh-speaking populace compels the authors to address this critical issue pertinent to contemporary Kazakhstan.

This article presents an analysis of selected news articles about events in Kazakhstan and globally, encompassing economic, political, and cultural issues. A prominent indicator of national identity that can easily be seen in the text is the usage of words representing nations and nationalities. Consequently, the lexemes such as «Қазақстан», «Қазақстандықтар», «Қазақстандық», less frequently «Қазақ елі» are used.

The creation of news is a collaborative effort involving the media text author and editors. Being product of multiple contributors, the news message encapsulates a wide range of representations of national identity. A significant aspect of national identity manifestation in news messages is the author's self-identification with the Kazakh nation, which reflects a sense of belonging. In this context, the focus shifts to the varied linguistic expressions indicative of such involvement, representing a linguistic approach to the examination of national identity. The use of possessive pronouns, in particular, often serves to express the author's identification with his nation. Compare:

– Дипломат экотуризмнің Қазақстан үшін маңыздылығына ерекше тоқталды. Кэти Личтің айтуынша, біздің ел-құстарды бақылайтын қауымдастық үшін басты бағыттардың бірі [inform.kz 13.01.25];

– 2024 жылы еліміз халықаралық аренада бірқатар маңызды іс-шараларға қатысты, бұл елдің жаһандық беделін арттыруға және халықаралық ынтымақтастықты нығайтуға ықпал етті [inform.kz 04.01.25].

The identity factor may also be examined through the lens of modality, particularly text modality. According to N. Valgina, modality constitutes a crucial component of text formation and perception, as it integrates all text units into a cohesive semantic and structural entirety [12]. E. Anisimova posits that "modality is a category that encompasses a variety of types of qualification of the reported, incorporating both subjective (emotional, positive, negative, etc.) and objective (logical, intellectual, etc.) assessments of the text's content" [13].

Objectivity in journalism represents an aspirational standard that is exceedingly challenging to attain. Despite the ostensible neutrality of presentation, the author's perspective on the events described inevitably infiltrates the text, manifesting implicitly through subtle cues that an observant reader must discern. Uncovering this implicit subjectivity necessitates considerable effort and critical analysis. The challenge lies not solely in the intentional manipulation of facts — although this occurs — but in the unconscious influence of the author's worldview, values, and beliefs throughout the news story creation process.

This subjectivity is evident at all phases of text development, from topic selection to final editing. At the outset, during the fact selection stage, the journalist filters the information. He chooses one incident that is worth audience attention among dozens or even hundreds. This selection, regardless of its apparent obviousness, is inherently subjective.

The subsequent stage, interpretation of events, is particularly vulnerable to subjectivity. The author of the media text employs various verbal techniques, specific words, syntactic constructions, and stylistic devices to shape the reader's perception of unfolding events.

Ultimately, the manifestation of modality is reflected in the accompanying commentary. An analysis of the presentation style, the frequency of certain word usage, and the application of rhetorical devices enables the revelation of the author's underlying position. For example:

– Квадробинг Қазақстанға да келді: тосқауыл қою жолы қандай? Дәл осы жат қылық елімізге де жетіп отыр [inform.kz 21.12.24].

Informing readers about the appearance of quadrobics in Kazakhstan, the author intentionally depicts this phenomenon in a negative light, as evidenced by the selective vocabulary, including terms such as «тосқауыл» (obstacle) and «жат қылық» (inappropriate behavior). The title of the article, which captivates the reader's attention, is formulated as an interrogative sentence (Quadrobics have come to Kazakhstan: how can they be prevented?), thereby semantically reflecting the author's stance regarding quadrobics.

A notable characteristic of media texts is evaluative semantics. The analysis revealed that articles and news reports from Kazakhstani media over the past two years predominantly convey positive information. Compare:

– Қазақстанның 400-ге жуық дипломаты сирек тілдерді меңгерген [inform.kz 19.12.24].

Positive information disseminated through the media significantly influences a nation's image, with national identity serving as a crucial component. An individual's capacity to identify with their country is enhanced by an appealing image and favorable reputation of the country. Both image and reputation are dynamic constructs; thus, they necessitate continuous management. The media plays a pivotal role in this regard. The publication of positive articles instills a sense of pride among the citizens of Kazakhstan and cultivates favorable associations among international audience. Phenomenon of national identity elucidates the choice to highlight the proficiency of domestic diplomats in foreign languages. Although the role of a diplomat inherently requires knowledge of foreign languages, the author of the media text deemed it essential to underscore the number of Kazakhstani diplomats proficient in rare foreign languages. Take a look at another example:

– Биыл Мәжіліске үш заң таза қазақ тілінде әзірленіп түскен. Жыл басынан Парламент қарауына түскен заңдардың ішінде үшеуі таза қазақ тілінде әзірленген. Бұл туралы депутат Абзал Құспан Түркістан қаласының ерекше мәртебесі туралы заң жобасын талқылау кезінде айтты [inform.kz 18.12.24].

The formulation of three bills in the Kazakh language is another example of positive news. Previously, laws and other normative legal acts were written in Russian and then translated into Kazakh, which empha-

sizes the prevailing language dynamics in Kazakhstan, marked by a distinct predominance of Russian over the state language. Such developments, which pertain to linguistic matters, are prevalent within the media discourse of Kazakhstan, as language serves a pivotal role in national differentiation.

Additionally, the realm of positive news encompasses notable events on the global stage and the accomplishments of compatriots, which collectively evoke a sense of national pride. In Kazakh media, articles referencing foreign states and representatives of other nationalities are particularly common. It reflects a desire for acknowledgment by the international community. This endorsement and recognition of "others", in this context, serves to enhance the collective self-esteem of the nation. For example:

– Ұшақ апаты: Әзербайжан жұрты қазақ халқына алғыс айтып жатыр. Өкінішке қарай, әуе апатынан мерт болғандар бар, бортта болған барлық Қазақстан азаматы қайтыс болды. Апаттан аман қалған жандарға біздің дәрігерлер мен басқа да құзырлы органдардың мамандары жан-жақты көмек көрсетіп жатыр [inform.kz 28.12.24].

In the context of the Azerbaijani plane crash near Aktau, the author documents the gratitude expressed by Azerbaijani citizens towards the Kazakh populace. This gratitude emphasizes the provision of healthcare by Kazakh doctors and various support services. Such expressions of appreciation reflect a sense of pride in the proactive stance of the state and its commendable ethical character.

– Қазақ халқының қиын сәттегі көмегін әрдайым есте сақтаймыз — әзербайжан тілшісі [inform.kz 25.12.24].

The author included a quotation from an Azerbaijani correspondent in the title, in which he thanks Kazakh people for their assistance during challenging times. This indicates author's engagement in the event and his civic stance. The existence of an "observer" in the form of the international community may exemplify the emergence of ethnocentrism, manifested in the aspiration to showcase the distinctiveness of one's culture. Compare:

– Мажарстанда «Қазақстанның көшпенділері» атты көрмені 12 мың адам тамашалады [inform.kz 10.12.24].

The announcement regarding the exhibition "Nomads of Kazakhstan" in Hungary highlights the attendance of 12,000 visitors, subtly suggesting a significant interest in nomadic culture among foreign audience. Culture plays a crucial role in the development of national identity. The internalization of culture, its preservation, and its acknowledgment by external entities are integral to the process of national self-identification among individuals.

The achievements of citizens and recognition by the international community, also significantly influence individuals' positive perceptions of their national identity. The success of notable compatriots instills a sense of pride. This pride constitutes a fundamental element of the emotional component of national identity, which is reflected in the prominence of publications about distinguished representatives of Kazakhstan within the media discourse. Examples include:

– Қазақстандық актер Нью-Йоркте марапатқа ие болды [inform.kz 10.01.25];

– Қазақстандық жас әнші Ержан Максим Дубайда өткен халықаралық беделді SANREMO BEST SONG 2025 байқауының бас жүлдесін жеңіп алды [inform.kz 10.01.25];

– Қазақстан Global Firepower (GFP) 2025 рейтингінде 1,1016 ұпай жинап, 58-ші орыннан 57-ші орынға көтерілді. Бұл ретте еліміз әскери қуаты жағынан Орталық Азиядағы ең үздік мемлекет мәртебесін сақтап қалды [inform.kz 13.01.25].

Another determinant in the formation of national identity is the territorial expanse of the state. The size of the territory, natural resources, and geographical features collectively shape the image of the country for its citizens, while also serving as influential factors in attracting tourists. Pay attention:

– Қазақстан 2025 жылы Қытайдағы ең перспективалық туристік бағыт деп танылды [inform.kz 10.01.25].

Acknowledgment of Kazakhstan as the best destination to travel in 2025 by Chinese citizens reflects a positive international public opinion of Kazakhstan in the matter of tourism supply.

A recurring theme in Kazakhstan's media discourse is the aspiration to engage with cultural phenomena that are likely to captivate the audience. For instance:

– Жақында 2021 жылы әлемге әйгілі болған танымал «Кальмар ойыны» сериалының көптен күткен екінші маусымы жарық көрді. Сериалда қазақ халқына етене таныс үстел ойындары көрініс тапты. Сериал авторлары көрерменді динамикалық сюжетімен ғана емес, жаңа сынақтарымен де қайта таңғалдырды. Қызығы сол, жаңа маусымдағы кейбір ойындар Орталық Азия көшпенділерінің ұлттық ойындарына қатты ұқсайды [inform.kz 06.01.25].

In this media text, the author draws an analogy between the games portrayed in the widely acclaimed television series "The Squid Game" and the ancient games of nomadic societies. Such content reflects the author's intention to highlight the rich spiritual and cultural legacy of the Kazakh people. Recently, Kazakhstan has aimed to distance itself from Russia while advancing closer relations with the Turkic world. This pursuit of Eurasian integration is similarly endorsed by other Turkic nations. Evidence of this is manifested through the organization of the "Nomad Games" and various cultural events that promote Turkic traditions and customs. The inclination to reconnect with one's roots is grounded in the notion that the preservation of identity is significantly influenced by the recollection of historical narratives. The perception and assessment of oneself and the surrounding world are largely shaped by national history and culture, which are transmitted across generations. Thus, the identity of a community, people, or state is constructed through historical traditions that have evolved over extended periods. Within the media landscape of Kazakhstan, an "external perspective" on the country is especially prevalent. In one of the articles, the author offers readers an overview of significant political developments from the preceding year:

– 2024 жылы еліміз халықаралық алты ұйымға төрағалық етті. Ешқашан еліміз бір жылда мұнша ұйымға төрағалық етпеген. Атап айтқанда, Қазақстан Шанхай ынтымақтастық ұйымы, Ұжымдық қауіпсіздік шарты ұйымы, Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңес, Түркі мемлекеттері ұйымы, Аралды құтқару халықаралық қоры, Азық-түлік қауіпсіздігі жөніндегі Ислам ұйымына төраға болды [inform.kz 19.12.24];

– Биылғы ақпан айында Германияның беделді ғылыми-сараптамалық орталығы — «Ғылым және саясат қоры» «Орта державалар — халықаралық саясаттағы маңызды факторлар» атты көлемді мақалалар жинағын шығарды. Онда Қазақстан алғаш рет орта державалар қатарына енді [inform.kz 19.12.24].

Acknowledgement of Kazakhstan as a middle power strengthens its *position of influence on* the international *political arena*. It is widely recognized that the enhancement of a nation's foreign policy potential is essential for the effective identification and representation of its citizens.

The category of positive news often includes news about the most developed areas of Kazakhstan. One of them is digitalization. Kazakhstan is among the most digitally developed countries in the world. This is definitely something people of Kazakhstan can be proud of:

– Қазақстандықтар eGov Mobile қосымшасы арқылы газға қосылуға өтініш бере алады [inform.kz 19.12.24];

– Қазақстан онлайн-қызметтер индексі бойынша 10 көшбасшы елдің қатарына кірді. Бүгінде БҰҰ бағалауы бойынша Қазақстан цифрландыру саласында ілгері жетістіктерді көрсетіп отыр. Біздің еліміз 193 мемлекет арасында 24-ші орында, сондай-ақ онлайн-қызметтер индексі бойынша 10 көшбасшының қатарына кіреді. Қазақстан Тәжікстан, Того, Сьерра-Леоне сияқты елдермен электронды үкімет саласындағы озық шешімдерін бөлісе бастады [inform.kz 11.12.24].

The author emphasizes that Kazakhstan intends to share its experience with other nations, including Tajikistan, Sierra Leone, and Togo. Articles highlighting achievements in digitalization accentuate the importance of digital reforms in Kazakhstan. It is posited that showcasing greatest strengths and masking weaknesses may reflect a national characteristic of the Kazakh people. This is evidenced by culturally infused phrase such as «Жаманын жасырып, жақсысын асырып», which has similar meaning with the idiom "Don't wash your dirty linen in public".

An analysis of media texts indicates that negative assessments in the Kazakh mass media, when depicting events or facts, is less prevalent than positive portrayals. For instance:

– Қазақстан көпір мәселесі оқтын-оқтын көтеріледі. Себебі арасында сапасыз салынғаны, жылға жетпей ақау шыққаны бар. Жөндеуді қажет ететіні қаншама [inform.kz 20.12.24];

– «Тәж жемісі»: Қазақстандықтардың көбі ананасты жаңа жыл мерекесінде ғана алады [inform.kz 20.12.24].

It is important to note that in the last example, the negative assessment is subtly veiled. No adverse events or situations are listed; however, the reader may discern an implicit critique of the financial circumstances of Kazakhs, raising the question, "Why can Kazakhs afford pineapples only for New Year?"

The predominance of positive articles in Kazakh media discourse may be attributable to several factors. Primarily, this tendency reflects a characteristic of the Kazakh mentality to slide over one's faults and showcase one's dignity. Secondly, Kazakh mass media lack full freedom of expression. In a country where a majority of media outlets rely on government funding, there're almost no opportunities for criticizing activities of the government. Consequently, the restriction or absence of this fundamental right profoundly impacts the

construction of national identity in Kazakhstan. Having large audience, mass media functions not only as a channel for transmitting the national idea but also as an instrument in its formation.

Continuing the discussion on evaluation semantics within the Kazakhstani media landscape, particularly in the Kazakh-language segment, attention is drawn to the optimistic perspective of the author in a media text:

– Шетелде білім алып жүрген студенттердің саны бойынша әлемдегі ең үздік 15 елдің арасында Қытай (1 млн-нан астам студент) көш бастаса, Қазақстан тізімнің соңында (78 мыңнан астам студент) тұр. Дегенмен, ел тұрғындарының шетелде оқитын студенттерге қатынасын есептейтін болсақ, әлемдегі топ-3 елдің қатарына Сирия, Өзбекстан және Қазақстан кіреді. Қазақстанның әрбір 250–ші тұрғыны шетелде білім алып жатыр. ЖІӨ деңгейін талдау көрсеткендей, Сирия, Непал, Өзбекстан және Қазақстанның экономикалық көрсеткіштері төмен болғанына қарамастан, бұл елдер өз жастарын шетелге озық білім алуға жіберуге тырысып келеді [inform.kz 10.01.25].

According to the journalist, China occupies the foremost position in the global ranking of countries with the highest number of students studying abroad, whereas Kazakhstan ranks last. This text fragment is characterized by ambivalence; on one hand, there is a distinctly negative assessment, while on the other hand, the author endeavors to alter the narrative. The author highlights that in relation to the population of Kazakhstan, one in every 250 Kazakhs studies at a foreign university, which constitutes a considerable statistic. Furthermore, it is indicated that, despite low economic indicators, nations such as Uzbekistan, Nepal, Syria, and Kazakhstan are striving to send their youth to developed countries for educational opportunities. The media text conveys the author's optimistic perspective on the situation. The trait of optimism, perceived as a national characteristic of the Kazakh people, has been evident throughout the historical development of society. Presently, the significance of public optimism has begun to be articulated by members of the Assembly of the People of Kazakhstan (APK) at various forums. It is apparent that the concept of fostering a unified national identity in a multinational and sovereign Kazakhstan is bolstered by the citizens' belief in a prosperous future.

Sports hold a prominent position within the information landscape of Kazakhstan. Specifically, the athletic accomplishments of the nation's citizens on the global stage frequently serve as a source of national pride, contributing to a positive national image and influencing individual self-perception positively. Kazakhstan's mass media is abundant with articles dedicated to the success of its athletes. Examples include:

– Фристайл–могулдан Қазақстан құрамасының спортшысы Анастасия Городко Алматыда өтіп жатқан жасөспірімдер арасындағы әлем чемпионатында күміс медаль жеңіп алды [inform.kz 07.01.25];

– Қазақстан қысқы Азия ойындары тарихында 200-ге жуық медаль жеңіп алған [inform.kz 09.01.25];

– Қазақстан құрамасы семсерлесуден Әлем кубогында жүлдегер атанды [inform.kz 05.01.25];

– Қазақстандық ауыр атлет Катарда екі рет рекорд орнатты [inform.kz 24.12.24].

The role of sports as a subdiscourse in the formation of national identity was studied in the work of P.G. Astashkina regarding the 2016 Olympic Games, demonstrating how the Olympics "served as a catalyst for both the construction of national identity within the media and its representation by commentators" [14].

Another media text discusses the conclusion of a tournament involving the Kazakhstan national team:

– Қазақстан қатысқан United Cup турнирінің жеңімпазы анықталды. Осы аралас командалық жарысқа екінші рет қатысқан Қазақстан құрамасы жартылай финалға дейін жетті. Онда Польшаға жол берді. Ширек финалда қазақстандықтар өткен жылғы чемпион Германияны ұтты [inform.kz 05.01.25].

Notably, despite the national team's loss, the author perceives participation itself as a significant achievement, emphasizing that the Kazakhstan team managed to reach the semifinals in only its second appearance. This fact highlights the theme of optimism prevalent in much of the Kazakh media's material.

Within the Kazakh media, the topic of national identity is intrinsically linked to the figure of the country's president, Kassym-Jomart Tokayev. For example:

– Президент: Қазақ тіліндегі медиаға қолдау көрсеткім келді [inform.kz 03.01.25];

– Қасым-Жомарт Тоқаев биыл 23 рет шет мемлекетке сапарлады, 19 халықаралық форум мен саммит жұмысына атсалысты. Халықаралық іс-шаралар аясында өзге елдің басшыларымен 27 рет кездесті. Мемлекет басшыларымен 49 мәрте телефон арқылы сөйлесті» [inform.kz 04.01.25].

The President frequently asserts the necessity of strengthening national identity, elevating the status of the state language, and emphasizing principles of harmony, unity, and peace. It's a known fact that National identity is recognized as a determinant of an individual's affiliation with the nation as a political community. The President, along with the entire political elite, assumes a prominent role within the media landscape of Kazakhstan. Each of his statements expresses not only personal but also collective position of the whole nation.

The analysis indicates that, in recent years, the Kazakh media has endeavored to reinforce national pride within society by enhancing the promotion of social values, traditional family structures, and healthy lifestyle, while also highlighting the nation's historical heritage. The Kazakh language is portrayed as a symbol of national pride, and individuals who significantly contribute to its popularization often become heroes in TV news and newspaper articles. For example:

– Петропавлдық бойжеткен Аяжан Қойшыбай қазақша фильм, мультфильмдер интернетте қолжетімді болуы үшін шетелдік туындыларды қазақша сөйлетіп жүр [inform.kz 13.01.25];

– Сенатор мемлекеттік тапсырыспен жарық көретін фильмнің бәрін қазақша түсіруді ұсынды [inform.kz 19.12.24].

These text fragments illuminate the intricate language dynamics within Kazakhstan, characterized by its duality. In a multi-ethnic society, language frequently becomes a battleground for political and social conflict. The preeminence of the Russian language over recent decades has relegated the Kazakh language to a peripheral position within the consciousness of the titular ethnic group. The contemporary language policy in Kazakhstan necessitates a reevaluation of this issue. Presently, various initiatives are being undertaken to elevate the status of the Kazakh language. One illustrative example is the holding of a national forum called "The Kazakh Language as the Interethnic Language of the Great Steppe".

– Шымкентте «Қазақ тілі — ұлы даланың ұлтаралық тілі» республикалық форумы өтті. Форумның басты мақсаты — қазақ тілінің тек бір ұлттың емес, бүкіл халықтың ортақ қарымқатынас құралына айналу қажеттігін жүзеге асыру. Қазақ тілін үйренуге, дамытуға және оны қоғамдағы барлық салада кеңінен қолдануға бағыттау, қоғамдағы ролін арттыру, сондай-ақ, көптілділікті насихаттау болды [tengrinews.kz 07.09.24].

The author emphasizes that the aim of the forum is to elevate the Kazakh language to the status of a medium for interethnic communication, thereby incorporating representatives of diverse ethnic groups into the Kazakh-speaking environment. In light of the prevailing policy, the authorities of Kazakhstan recognize the potential risks of conflicts arising from linguistic, cultural, and other differences, and consequently endeavor to foster unity among the diverse populace of Kazakhstan surrounding a predominant identity. Accordingly, the ethical principles, foundations, and values of traditional Kazakh society are increasingly depicted as common for the entire multinational Kazakhstan.

– Қазақстандықтар 10 жылдан астам уақыт бойы бірлік пен отбасылық құндылықтардың маңыздылығын білдіретін мерекені атап өтіп келеді. Мерекенің басты мәні — ұлттық дәстүрлі құндылықтарды еске түсіру, бір–бірімізге қамқорлық жасау және отбасында жылулық пен сүйіспеншілікті сақтау маңызы [tengrinews.kz 08.09.24].

In the aforementioned example, by "traditional national values," the author means the original Kazakh values.

Statistical data indicate a rising proportion of native Kazakh speakers, signifying an increase in the number of individuals belonging to the titular nation in comparison with other ethnic groups. One contributing factor to this growth is the state policy advocating for the resettlement of ethnic Kazakhs. Interestingly, previous term for repatriated Kazakhs was «оралмандар», which translates as "returnees". Later, this term was supplanted by the term «қандастар», which can be translated as relatives, fellow tribesmen, or those of consanguineous ties. In 2024, a total of 14,391 Kazakhs repatriated to their historical homeland:

– 2024 жылда 14 391 этникалық қазақ тарихи отанымен табысып, қандас мәртебесін алды [tengrinews.kz 22.10.24].

The significance of ethnicity is paramount for the Kazakh-speaking population of Kazakhstan. This is evidenced by the proliferation of publications concerning native Kazakhs residing in other countries. For instance, in reporting on an Englishman's visit to Kazakhstan, the author emphasizes in the headline that he has Kazakh roots.

– Бойында қазақ қаны бар ағылшын Қазақстанға велосипедпен келді. Ұлыбритания тұрғыны Аманжол Николас Мухамеджанов Макинтайр Келлетт Қазақстанға нағашы жұртын іздеп келген.

Ұлыбритания азаматы Аманжолдың қарындасы мен інісінің де есімдері қазақша, Жандос, Тоғжан атты бауырлары бар [inform.kz 10.01.25].

It is further noted that the young man and his siblings have both Kazakh and English names. The fact that this young man, who has Kazakh roots, came to visit Kazakhstan and get acquainted with his relatives conveys implicit encouragement of the author.

The triumph of the Chinese athlete in the cross-country skiing championship is also presented to the Kazakh reader using the lexeme «қандас», thereby emphasizing the athlete's ethnicity.

– *«Қандасымыз шаңғы жарысынан Қытай чемпионы атанды»* [tengrinews.kz 22.10.24].

Although the athlete competes under the flag of a different nation, the author of the media text expresses a profound sense of pride for the ethnic Kazakh and her achievements. This illustrates that, in certain instances, ethnic identity may take precedence over national identity.

Frequently, Kazakhstani news outlets feature extensive articles on prominent historical figures. One of them is Zhanabil Smagulov, a prominent state and public figure in the People's Republic of China. The article's title indicates that during his time, there were 733 Kazakh schools in Xinjiang. In this manner, the author conveys his sentiments regarding the public figure, demonstrating respect and commending him for his strong bond with his community.

– *Жанәбіл Сымағұлұлы тұсында Шыңжаңда 733 қазақ мектебі болған. Қытайдың белгілі мемлекет және қоғам қайраткері, қазақ халқының қадірлі азаматы Жанәбіл Сымағұлұлы өз заманында Қытай елінде үлкен лауазымды қызметтер атқарған, беделді, танымал тұлға болды. Ғұмырының соңына дейін туған халқымен етене араласып, келелі ой, кесімді сөзімен ұлты үшін ұлағатты істер атқарды* [tengrinews.kz 21.10.24].

The usage of the expressions «қазақ халқының қадірлі азаматы» (honorary citizen of the Kazakh people) and «ұлты үшін» (for the sake of his people) serves to augment the emotional resonance of the text and distinctly articulate the author's stance through the selected lexical units. This illustrates that, for the Kazakh-speaking segment of the population, ethnic identity dominates national identity.

Conclusion

In contemporary scientific discourse, the phenomenon of national identity is recognized as a subject of interdisciplinary interest, garnering attention from scholars across various fields, including linguistics. However, despite the extensive body of literature addressing this topic, numerous aspects of the self-identification process of individuals remain underexplored. The current globalized context, characterized by unprecedented population mobility and rapid cultural exchange, significantly complicates the landscape of national identity, giving rise to new hybrid identities and challenging traditional models of national consciousness.

Investigating national identity through the lens of media discourse represents a promising avenue of research, facilitating the analysis of not only the presentation of identity but also its formation and reproduction. Mass media serve as a powerful tool reflecting and influencing socio-cultural processes. Analyzing media texts across different linguistic cultures enables the identification of distinctive characteristics of national identity within each context, the assessment of the impact of globalization and mediatization on its transformation, and the exploration of how various media platforms cultivate and convey diverse national identity narratives.

The authors of this study scrutinized approximately fifty media texts to examine the mechanisms of national identity representation. This analysis focused on identifying the linguistic and communicative strategies employed in the discourse. Authors isolated key thematic elements prevalent within the media discourse such as the history of Kazakhstan, national heroes, cultural traditions, relations with neighboring nations, economic challenges, and achievements in sports.

The authors contend that national identity within Kazakhstani media discourse frequently manifests implicitly, through nuanced and subtextual messages that rely on a cultural code comprehensible only to audiences familiar with the Kazakhstani context. The subjectivity, value orientations, and political perspectives of the authors significantly influence the portrayal of national identity. The research indicates that ethnicity remains an important, albeit not exclusive, marker of self-identification. Materials published in the state language (Kazakh) exhibit a more pronounced and representative portrayal of national identity, reflecting specific cultural and historical dimensions.

Modern Kazakhstan is engaged in the construction of its national identity upon a complex and multifaceted historical backdrop, encompassing its Soviet legacy, diverse population, and geopolitical standing. This situation presents both challenges and opportunities for the development of a distinct and sustainable nation-

al identity. It is crucial to underline that national identity is in a state of continual evolution, influenced by both internal and external factors. Further research is warranted to consider the variety of media platforms and to incorporate qualitative analysis of the interactions among different ethnic groups in forging a cohesive Kazakhstani self-awareness. An integrated approach is essential for a comprehensive understanding and elucidation of this significant phenomenon. Specifically, the role of new media, social networks, and bloggers in the shaping and reconfiguration of national identity in contemporary Kazakhstan necessitates thorough investigation.

Funding: This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP23485158).

References

1 Яшин А.В. Феномен идентичности и его современная эволюция / А.В. Яшин // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. — 2012. — Т. 4. — № 4. — С. 50–53.

2 Проблемы конструирования идентичности в дискурсе СМИ под влиянием концепта «информационная война» / под ред. Э.В. Чепкиной. — Москва; Екатеринбург: Кабинетный ученый, 2017. — 196 с.

3 Искусство и цивилизационная идентичность / отв. ред. Н.А. Хренов. — М.: Наука, 2007. — 603 с.

4 Хобсбаум Э. Язык, культура и национальная идентичность / Э. Хобсбаум // Логос: Философско–литературный журнал. — 2005. — № 4. — С. 173–183.

5 Кадыржанов Р.К. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана / под общ. ред. З.К. Шаукеновой. — Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. — 168 с.

6 Акылбаева И.М. Тренды этнической идентичности в истории казахского народа [Электронный ресурс] / И.М. Акылбаева // Вестник КазНПУ. — 2016. — Режим доступа: https://articlekz.com/article/18264 (дата обращения: 15.01.2025).

7 Sharipova D. Perceptions of National Identity in Kazakhstan: Pride, Language, and Religion / D. Sharipova // The Muslim World. — 2020. — Vol. 110. — P. 89–106. — DOI: 10.1111/muwo.12320.

8 Zhiyenbayev M. The national building policy in Kazakhstan: civic or ethnosocial identity? / M. Zhiyenbayev // Qogam jane Dauir. — 2024. — Vol. 83. — P. 93–103. — DOI: 10.52536/2788–5860.2024–3.07.

9 Кабазиев М.Ш. Формирование национальной идентичности Республики Казахстан: особенности и противоречия [Электронный ресурс] / М.Ш. Кабазиев // Современная Европа. — 2022. — № 7 (114). — Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie–natsionalnoy–identichnosti–respubliki–kazahstan–osobennosti–i–protivorechiya (дата обращения: 16.01.2025).

10 Колбачаева Ж.Е. Особенности формирования национальной идентичности Казахстана в современных условиях / Ж.Е. Колбачаева // Проблемы постсоветского пространства. — 2021. — Режим доступа: https://doi.org/10.24975/2313–8920–2018–5–1–101–107 (дата обращения: 16.01.2025).

11 Assyltayeva E. The influence of mass media on the formation of civic identity: The example of Kazakhstan (content analysis) / E. Assyltayeva, S. Ishmukhamedov, Z. Tolen, Z. Agybay // Quarterly Review of Film and Video. — 2023. — Vol. 42. — No 2. — P. 283–301. https://doi.org/10.1080/10509208.2023.2259260 (Date of request: 11.05.2025).

12 Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке: учебное пособие / Н.С. Валгина. — М.: Логос, 2001. — 304 с.

13 Анисимова Е.Е. Лингвистика текста и межкультурная коммуникация (на материалах креолизованных текстов): учеб. пособие для студ. фак. иностр. яз. вузов / Е.Е. Анисимова. — М.: Издательский центр «Академия», 2003. — 128 с.

14 Асташкина П.Г. Олимпиада 2018 как тематическая доминанта репрезентации национальной идентичности / П.Г. Асташкина // Ученые записки Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого. — 2018. — № 1 (13). — С. 1–5.

Т. Лянова, Г. Исина, А. Билялова

Қазақстандық масс–медиадағы ұлттық бірегейлік феноменінің тілдік репрезентациясы

Мақалада қоғамдық құндылықтар мен нормаларды таратудың маңызды арнасы ретінде қазақстандық медиа дискурс контексіндегі ұлттық бірегейлік феноменін вербализациялау қарастырылған. Зерттеу нысаны Қазақстандағы қоғамдық пікірді қалыптастыратын екі танымал интернет-ресурс. Әдістемелік база ұлттық бірегейлік туралы ойларды құруға ықпал ететін лингвистикалық және стилистикалық

ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік беретін дискурстық талдауға негізделген. Автордың оқырманға әсер ету стратегиялары, сөздік қорын таңдауы және ұлттық өзіндік сананы көрсететін немесе қалыптастыратын тұрақты стереотиптерді құру тетіктері талданған. Автордың медиа дискурстың белсенді субъектісі ретіндегі рөліне және әлеуметтік-саяси контекстің жеке тұлғаны қабылдау әсеріне ерекше назар аударылған. Зерттеу нәтижелері қазіргі Қазақстандағы ұжымдық бірегейлік пен қоғамдық көңіл-күйді қалыптастыру процесінде медиа дискурстың маңыздылығын атап көрсетеді.

Кілт сөздер: ұлттық бірегейлік, этнос, ұлт, медиадискурс, медиамәтін, вербализация.

Т.Е. Лянова, Г.И. Исина, А.А. Билялова

Языковая репрезентация феномена национальной идентичности в казахстанских масс–медиа

В статье рассматривается вербализация феномена национальной идентичности в контексте казахстанского медиадискурса как важного канала трансляции общественных ценностей и норм. Объектом исследования стали два популярных новостных интернет-ресурса, формирующих общественное мнение в Казахстане. Методологическая база опирается на дискурсивный анализ, позволяющий выявить лингвистические и стилистические особенности, способствующие конструированию представлений о национальной принадлежности. Анализируются авторские стратегии воздействия на читателя, выбор лексики и механизмов создания устойчивых стереотипов, отражающих или формирующих национальное самосознание. Особое внимание уделено роли автора как активного субъекта медиадискурса и влиянию социально-политического контекста на восприятие идентичности. Результаты исследования подчеркивают значимость медиадискурса в процессе формирования коллективной идентичности и общественных настроений в современном Казахстане.

Ключевые слова: национальная идентичность, этнос, нация, медиадискурс, медиатекст, вербализация.

References

1 Yashin, A.V. (2012). Fenomen identichnosti i ego sovremennaia evoliutsiia [The phenomenon of identity and its modern evolution]. *Vestnik Viatskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta — Bulletin of Vyatka State University for the Humanities, 4*, 4, 50–53 [in Russian].

2 Chepkina, E.V. (Ed.). (2017). *Problemy konstruirovaniia identichnosti v diskurse SMI pod vliianiem kontsepta «informatsionnaia voina»* [Problems of constructing identity in the media discourse under the influence of the concept of "information war"]. Moscow; Ekaterinburg: Kabinetnyi uchenyi [in Russian].

3 Khrenov, N.A. (Ed.). (2007). *Iskusstvo i tsivilizatsionnaia identichnost* [Art and civilizational identity]. Moscow: Nauka [in Russian].

4 Hobsbaum, E. (2005). Yazyik, kultura i natsionalnaia identichnost [Language, culture, and national identity]. *Logos: Filosofsko-literaturnyi zhurnal — Logos: Philosophical and Literary journal*, 4, 173–183 [in Russian].

5 Kadyrzhanov, R.K. (2014*). Etnokulturnyi simvolizm i natsionalnaia identichnost Kazakhstana* [Ethnocultural symbolism and national identity of Kazakhstan]. (Z.K. Shaukenova, Ed.). Almaty: Institut filosofii, politologii i religiozovedeniia KN MON RK [in Russian].

6 Akylbaeva, I.M. (2016). Trendy etnicheskoi identichnosti v istorii kazakhskogo naroda [Trends of ethnic identity in the history of the Kazakh people]. *Vestnik Kazakhskogo Nationalnogo Pedagogicheskogo Universiteta — Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University*. Retrieved from https://articlekz.com/article/18264

7 Sharipova, D. (2020). Perceptions of National Identity in Kazakhstan: Pride, Language, and Religion. *The Muslim World, 110*, 89–106. https://doi.org/10.1111/muwo.12320

8 Zhiyenbayev, M. (2024). The national building policy in Kazakhstan: Civic or ethnosocial identity? *Qogam jane Dauir, 83*, 93–103. https://doi.org/10.52536/2788–5860.2024–3.07

9 Kabaziev, M.Sh. (2022). Formirovanie natsionalnoi identichnosti Respubliki Kazakhstan: Osobennosti i protivorechiia [Formation of national identity of the Republic of Kazakhstan: features and contradictions]. *Sovremennaia Evropa — Modern Europe, 7*(114). Retrieved from https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie–natsionalnoy–identichnosti–respubliki–kazahstan–osobennosti–i–protivorechiya

10 Kolbachaeva, Zh.E. (2021). Osobennosti formirovaniia natsionalnoi identichnosti Kazakhstana v sovremennykh usloviiakh [Features of national identity formation in Kazakhstan in modern conditions]. *Problemy postsovetskogo prostranstva — Problems of the post-Soviet space*. Retrieved from https://doi.org/10.24975/2313–8920–2018–5–1–101–107 [in Russian].

11 Assyltayeva, E., Ishmukhamedov, S., Tolen, Z., & Agybay, Z. (2023). The influence of mass media on the formation of civic identity: The example of Kazakhstan (content analysis). *Quarterly Review of Film and Video*, *42*(2), 283–301. https://doi.org/10.1080/10509208.2023.2259260

12 Valgina, N.S. (2001). *Aktivnye protsessy v sovremennom russkom yazyke: uchebnoe posobie* [Active processes in modern Russian language: A textbook]. Moscow: Logos [in Russian].

13 Anisimova, Ye.Ye. (2003*). Lingvistika teksta i mezhkulturnaia kommunikatsiia (na materialakh kreolizovannykh tekstov): uchebnoe posobie dlia studentov fakultetov inostrannykh yazykov vuzov* [Text linguistics and intercultural communication (based on materials of creolized texts): A textbook for students of foreign language faculties of universities]. Moscow: Izdatelskii tsentr «Akademiia».

14 Astashkina, P.G. (2018). Olimpiada 2018 kak tematicheskaia dominanta reprezentatsii natsionalnoi identichnosti [The 2018 Olympics as a thematic dominant in the representation of national identity]. *Uchenye zapiski Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta — Scientific notes of the Novgorod State University named after Yaroslav the Wise*, 1(13), 1–5 [in Russian].

Information about the authors

Lyanova Togzhan Yerbolatovna (corresponding author) — Doctoral candidate, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; e–mail: lunara_10@mail.ru

Issina Gaukhar Ilikeshevna — Doctor of Philology, Prof., Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; e–mail: g.issina@mail.ru

Bilyalova Albina Anvarovna — Doctor of Philology, Prof., Kazan Federal University – Naberezhnye Chelny Institute, Naberezhnye Chelny, Russia; e–mail: abill71@mail.ru

Научная статья
УДК 81’42
https://doi.org/10.31489/2025Ph3/75-87

Получено: 01.05.2025 г.
Принято: 05.06.2025 г.

А.К. Есимова[1*], Г. Ерик[2], В.А. Разумовская[3]

[1, 2] *Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан;*
[3] *Сибирский Федеральный университет, Красноярск, Россия*
[1] *ORCID: https://orcid.org/0009-0003-6198-4648*
[2] *ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7283-2402*
[3] *ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0751-7964*

Прецедентные имена в медиадискурсе: сравнительный анализ на материале «Егемен Қазақстан» и «The Times»

В статье рассмотрены проблемы символической репрезентации прецедентных имен в медиадискурсе и их влияния на формирование национальных и идеологических идентичностей. Проанализированы характерные особенности употребления таких имен в корпусе из 50 публикаций 2023-2024 гг. (по 25 из «Егемен Қазақстан» и «The Times»). Выявлена и обоснована необходимость комплексного подхода, объединяющего качественный контент-анализ, критический дискурс-анализ и культуролингвистическое моделирование, позволяющего увидеть неочевидные когнитивные и прагматические механизмы смыслопорождения. На основе проведенного исследования автором предлагается многоуровневая типология функций прецедентных имен (идеологическая, культурообусловленная, эвфемистическая, манипулятивная) и матрица интерпретационных схем, отражающая различия двух медиакультур. Установлено, что в казахскоязычном дискурсе доминирует сакрализирующий и мобилизующий ракурс подачи (имена Абая, Абылай хана и др. выполняют роль моральных ориентиров и символов преемственности), тогда как в британских текстах преобладает аналитическая, ироничная и постмодернистская стратегия (имена Churchill, Shakespeare, Nightingale используются для критического переосмысления современности). Показано, что упоминание прецедентного имени активирует архетипические образы «мудрого наставника», «героя-защитника» или «ироничного критика», задавая читателю готовый сценарий интерпретации события и тем самым скрыто направляя оценку. Установлено, что контекстуальная частотность и стилистическая маркерность имен коррелируют с редакционной позицией изданий и социокультурными приоритетами общества. Автор формулирует критерии диагностики этих корреляций, пригодные для последующего мониторинга идеологического содержания СМИ. Кроме того, обоснована практическая значимость результатов: разработанная типология может применяться в курсовых и магистерских программах по медиалингвистике, а также в экспертной практике контент-анализа, требующей оперативной оценки скрытых ценностных посылов. Таким образом, статья вносит вклад в решение задачи межкультурного сопоставления медийных нарративов, расширяет инструментарий критического анализа и закладывает основу для дальнейших исследований динамики прецедентных имен в онлайн-платформах и социальных сетях, где они приобретают меметический характер и способны трансформировать национальный дискурс в условиях глобализированной информационной среды.

Ключевые слова: прецедентные имена, медиадискурс, лингвокультурный дискурс-анализ, культурный код.

Введение

Современный медиадискурс — это сложная, многослойная система, в которой языковые единицы не только передают информацию, но и формируют мировоззренческие ориентации, культурные коды и символические идентичности. Одним из важнейших компонентов этой системы являются прецедентные имена, которые выступают в качестве символических маркеров, способных активизировать целые пласты национальной и культурной памяти в сознании реципиента. Изучение функционирования прецедентных имен в медиапространстве разных стран позволяет выявить как универсальные механизмы смыслообразования, так и национально-специфические семантические стратегии, отражающие когнитивные представления различных поколений и общества в целом.

* Корреспондент-автор. E-mail: *akmaral84@inbox.ru*

Актуальность исследования

В условиях глобализации и интенсификации межкультурного взаимодействия особое значение приобретает сравнительный анализ языковых средств, формирующих идеологический и культурный облик нации. Прецедентные имена в данном контексте становятся средством репрезентации коллективной идентичности и медиального влияния. Несмотря на растущий интерес к символической и концептуальной нагрузке таких названий в политическом и культурном дискурсе, сравнительные исследования с участием представителей казахскоязычных СМИ остаются редкостью. Это делает данную конкретную работу актуальной и востребованной как с точки зрения лингвистики, так и в контексте исследований культуры и медийных коммуникаций.

Целью данной статьи является проведение сравнительного анализа функционирования прецедентных имен в медиатекстах казахскоязычной газеты «Егемен Қазақстан» и британского издания «The Times», выявление семантических, прагматических и культурных особенностей их употребления. В задачи исследования входит:

- определить типы прецедентных названий, характерных для каждого медиакорпуса;
- выявить функциональные различия в их использовании;
- описать когнитивно-семантических механизмов репрезентации;
- проанализировать культурную маркировку имен и их символическое значение.

Теоретические основы концепции прецедентных имен

Понятие прецедентных феноменов впервые было систематизировано в работах Ю.Н. Караулова, который определил их как единицы, отсылающие к культурно значимым событиям, именам, текстам или реальности, зафиксированным в коллективной памяти [1]. Это понятие было значительно расширено в работах А.К. Железняка, который предложил классифицировать прецедентные имена на антропонимы, топонимы, хронологические и текстовые названия в соответствии с их прагматической значимостью и степенью узнаваемости [2]. В.В. Красных отметил, что прецедентные названия «работают» только в том случае, если у коммуникантов есть общий культурный фон, обеспечивающий их интерпретацию [3]. Впоследствии представления о когнитивной природе прецедента развивались в рамках лингвокультурологии и концепта.

В англоязычной традиции феномен прецедента анализируется в основном в рамках изучения интертекстуальности, культурной референции и коллективной памяти [4]. В частности, в исследовании Рут Водак и Теодоры Коллер отмечается, что использование прецедентных имен в СМИ формирует не только нарративную основу, но и нормативные модели интерпретации реальности [5].

Функционирование прецедентных названий в СМИ связано с несколькими уровнями воздействия: информационным, манипулятивным и уровнем культурной идентификации. Согласно исследованию С. Кара-Мурзы и Е.Н. Михальченко, прецедентные имена часто используются для легитимации власти, моральной аргументации и эмоционального воздействия, особенно в новостных и публицистических жанрах [6, 7].

На постсоветском пространстве прецедентные имена в СМИ изучались как инструменты формирования дискурсивного авторитета, особенно в политическом и историческом контексте — И.П. Лысакова, У.М. Кесебаева [8], например, У.М. Кесебаева анализирует тексты казахскоязычных СМИ и показывает, как образы Абая, Абылай Хана и Бауыржана Момышулы используются для построения единой национальной повестки дня и культурного самосознания [9]. Исследования, подобные работе Якушкиной и Петровой, показывают, что интерпретация прецедентных имен тесно связана с культурными сценариями, характерными для конкретного общества, и может варьироваться в зависимости от политической ситуации и жанра медиатекста [10]. Сравнительный подход к анализу медийного дискурса и лингвокультурных стратегий активного цитирования был предложен рядом современных ученых, в том числе Т. ван Дейком, который рассматривал прецедентные элементы как ключевые компоненты идеологического конструирования. Его подход к критическому дискурсивному анализу позволяет интерпретировать использование имен как механизм включения читателя в определенную систему значений [11].

В работах Файрклафа, Рейзигла и Водака и Флауэрдью (2014), посвященных политическому дискурсу, также подчеркивается, что прецедентные имена функционируют как элементы идеологической репрезентации, способные легитимизировать социальные роли и политические действия [12, 13, 14].

В казахстанском научном пространстве анализ прецедентных имен в СМИ остается недостаточно разработанным, но значительные наработки уже есть. В частности, А. Ерназарова и Н. Серикбаева указывают на важность изучения таких имен в связи с формированием национального самосознания [15, 16]. Работы С.Б. Айдарханова раскрывают смысловую глубину использования исторических личностей в казахстанских СМИ, отмечая их двойную функцию как символов героического прошлого и ориентиров для современного общества [17].

Дополнительную перспективу открывает работа McGlashan & Jaworska, которая показала, что групповые символы в цифровой прессе активируются иначе, чем в печатных форматах, что подтверждает необходимость многоуровневого анализа [18]. В исследовании Allen & Featherstone были проанализированы семиотические сценарии, с помощью которых прецедентные названия легитимируют идеологические рамки в британских политических репортажах [19]. Садыкова и Курманбаева демонстрируют, что в современном казахскоязычном медиапространстве отсылки к культовым фигурам все чаще сочетаются с интернет-мемами, создавая гибридный дискурс [20]. Наконец, сравнительное исследование, проведенное Zhang & Liu, показало, что степень эмоциональной насыщенности прецедентных имен коррелирует с уровнем субъективности редакции и жанровой спецификой публикации [21]. Эти результаты проясняют наш взгляд на динамику символической репрезентации и подтверждают актуальность комплексного сравнительного подхода.

Таким образом, интерпретация прецедентных имен в медиадискурсе невозможна без учета журналистских механизмов смыслопроизводства. Как подчеркивает Г.В. Лазутина, прецедентные фигуры в прессе выступают не только как элементы повествования, но и как модули культурной и ценностной репрезентации, формирующие медиакартину мира [22]. Дополняет эту линию исследование А.А. Мусиновой, анализирующей казахстанские СМИ как пространство взаимодействия культуры, искусства и журналистской практики, где прецедентные имена играют роль символических посредников между культурной традицией и современным нарративом [23]. Эти подходы позволяют обогатить теоретическую базу настоящего исследования, расширив ее в сторону медиапрактик и культурной герменевтики в журналистике.

Материалы и методы

Настоящее исследование представляет собой сравнительный анализ медиатекстов двух авторитетных печатных изданий — казахстанской государственной газеты «Егемен Қазақстан» (на казахском языке) и британской ежедневной газеты «The Times» (на английском языке). Выбор этих источников обусловлен их высокой репрезентативностью в национальных медиапространствах, устойчивыми идеологическими позициями и значительной частотой использования прецедентных имен в социально-политических и культурных нарративах. Анализируемый корпус охватывает публикации, опубликованные в течение 2023-2024 годов, отражающие как внутриполитические, так и внешнеполитические события, актуальные для каждого из государств.

Корпус состоял из 25 публикаций от каждого издания, отобранных по критериям тематической значимости, жанрового единства (журналистика, аналитические статьи, интервью) и наличия прецедентных названий. Всего было проанализировано 50 материалов, которые свидетельствуют об активном использовании прецедентных имен, представляющих исторических, культурных, политических и религиозных деятелей. Особое внимание было уделено контекстуальному использованию этих имен и их прагматической функции в медийном дискурсе.

Методологическая основа исследования включает элементы следующих подходов:

- Качественный контент-анализ, направленный на выявление и классификацию прецедентных имен в текстах публикаций. Этот метод позволил нам систематизировать имена, имеющие символическое, идеологическое или культурное значение.

- Сравнительный анализ, который был использован для выявления различий и сходств в функционировании прецедентных имен в англоязычном и казахскоязычном медиапространстве. Сравнение было основано на семантических, прагматических и культурно-кодовых параметрах.

- Дискурс-анализ, в ходе которого была изучена роль прецедентных имен в формировании смыслов, нарративов и идеологических позиций текстов. Данный подход основан на разработках Т. Ван Дейка, а также отечественных и казахстанских лингвистов [1, 9].

- Культуролингвистический анализ, позволяющий рассматривать прецедентные имена как представителей культурного кода нации, передающих устойчивые архетипы и символические

значения. Метод был адаптирован с учетом работ В.В. Красных, А.К. Железняка, а также современных исследований.

Для обеспечения достоверности данных в ходе анализа были использованы следующие методы:

- Электронные архивы egemen publications.kz и thetimes.co.uk;
- Маркировка прецедентов с выделением прецедентных единиц;
- Табличная запись об использовании с указанием источника, даты публикации, типа названия и контекста использования.

Таким образом, применяемая методология обеспечивает всестороннее и многоуровневое исследование прецедентных имен в медиадискурсе, позволяя выявить как универсальные механизмы их функционирования, так и уникальные особенности, характерные для казахстанской и британской медийных традиций.

Результаты и обсуждение

1. Типология прецедентных имен в казахскоязычном и англоязычном медиадискурсе

Прецедентные имена в медиадискурсе выполняют ключевую функцию идентификации культурных ориентиров и общественно значимых фигур, а их типологическое распределение позволяет выявить характер национального медианарратива. В рамках данного исследования была проведена классификация прецедентных имен, обнаруженных в корпусе статей двух изданий — «Егемен Қазақстан» (на казахском языке) и «The Times» (на английском языке). Классификация строилась на основе общепринятых категорий: исторические, политические, культурные и религиозные прецедентные имена, как это предложено в работах А.К. Железняка и В.В. Красных [2, 3], а также в современных англоязычных исследованиях [10, 19]. Анализ показал, что оба издания активно используют прецедентные имена как часть медиастратегии. Однако количественное распределение по типам демонстрирует национально-культурные приоритеты и тематические различия:

Таблица 1

Типология прецедентных имен в материалах газет «Егемен Қазақстан» и «The Times» (2023-2024 гг.)

Тип прецедентного имени	Примеры из «Егемен Қазақстан»	Кол-во упоминаний	Примеры из «The Times»	Кол-во упоминаний
Исторические	Абылай хан, Кенесары, Әлихан Бөкейхан	18	Winston Churchill, Queen Victoria	14
Политические	Назарбаев, Тоқаев, Н.Назарбаева	26	Margaret Thatcher, Boris Johnson, Rishi Sunak	32
Культурные	Абай, Мұхтар Әуезов, Бауыржан Момышұлы	21	Shakespeare, David Attenborough, Charles Dickens	24
Религиозные	Қожа Ахмет Яссауи, Аллажар, Мұхаммед пайғамбар	11	Jesus Christ, Pope Francis, St. Paul	9

Как видно из таблицы, в казахскоязычном медиадискурсе преобладают политические и культурные прецедентные имена, при этом особое внимание уделяется фигурам, имеющим значение для национальной идентичности. Например, частое упоминание Абая и Момышұлы не только отсылает к культурной памяти, но и актуализирует моральные ориентиры общества. В материалах «The Times» также доминирует политическая категория, однако исторические имена чаще используются в контексте интерпретации современных событий через призму национального наследия (например, отсылки к Черчиллю в риторике о внешней политике).

Таким образом, уже на первом уровне анализа прослеживается культурная специфика: в казахском медиадискурсе прецедентные имена глубоко укоренены в национально-историческом сознании, тогда как в англоязычном — выполняют преимущественно оценочную и концептуализирующую функцию.

2. Функции прецедентных имен в медиатексте

Прецедентные имена в медиадискурсе выполняют не только номинативную, но и важнейшую **семиодискурсивную функцию**, являясь инструментами воздействия на массовое сознание. Их

функции выходят за рамки простой отсылки к известной персоне — они активируют целые кластеры культурных и политических смыслов, которые варьируются в зависимости от медиаконтекста, идеологической направленности и национальной когнитивной картины мира. В результате сопоставительного анализа текстов из «Егемен Қазақстан» и «The Times» были выделены три ключевые функции прецедентных имен, имеющие высокую степень повторяемости и семиотическую нагрузку: **идеологическая, культурообусловленная, эвфемистическая / манипулятивная.**

2.1. Идеологическая функция

Наиболее доминирующей функцией в казахстанском и британском медиадискурсе является идеологическая, которая выражается в стремлении легитимизировать определенную точку зрения путем обращения к фигурам, обладающим безусловным авторитетом в общественном сознании. Например, в «суверенном Казахстане» имя Абылай хана используется не только как исторический символ, но и как риторическая фигура, обосновывающая призыв к консолидации общества и сохранению целостности государства:

«Единство страны и целостность земли — это основа суверенности, о которой мечтал Абылай»

(«Единство народа и территориальная целостность сегодня являются основой суверенитета, о котором мечтал Абылай хан»)

Аналогично, в «The Times» имя Уинстона Черчилля часто используется для оправдания решительных мер в отношении международных вызовов, связанных с концепцией национальной толерантности:

«В моменты национального кризиса непокорность Черчилля напоминает нам о том, что сильное лидерство — это не роскошь, а необходимость».

Такой призыв формирует позитивную основу для интерпретации политических решений и направляет общественное мнение на их одобрение.

2.2. Функция культурной обусловленности

Вторая важная функция — это функция культурной обусловленности, которая реализуется через репрезентацию национальных ценностей, ментальных моделей и коллективной памяти. В текстах на казахском языке часто встречается имя Абай, которое служит не только маркером культурной элиты, но и источником нравственной ориентации в современных социально-нравственных дискуссиях:

«Черный словарь мыслей Абая о судьбе нации и человечества также актуален»

(«Мысли Абая о судьбе нации и человечества в «словах назидания» остаются актуальными»).

В «The Times» имя Шекспира выполняет аналогичную культурно-центральную функцию, отражая британскую интеллектуальную традицию и глубину национальной литературной мысли. Такие фигуры служат своеобразными кодексами культурного права.

2.3. Эвфемистические и манипулятивные функции

Менее заметной, но важной является эвфемистическая и манипулятивная функция, которая в основном используется для сглаживания негативных коннотаций или неявного аксиологического кодирования. Например, ссылка на Мухтара Ауэзова в «Суверенном Казахстане» часто используется в статьях, обсуждающих социальные проблемы, придавая им культурный контекст и скрытую критику:

«По словам Мухтара Ауэзова, судьбу страны решают сами люди».

(«Как сказал М. Ауэзов, судьбу страны решает сам народ»)

Имя Дэвида Аттенборо, широко используемое в «The Times» в связи с экологическими темами, часто становится методом аксиологического подкрепления позиций по защите окружающей среды без прямого политического давления.

Таким образом, выявленные функции прецедентных имен демонстрируют многоуровневый характер семантической и коммуникативной нагрузки в медиатексте. С целью наглядного представления степени доминирования различных функций в каждом корпусе была построена сравнительная диаграмма, отражающая частотность идеологической, культурообусловленной и эвфемистической/манипулятивной функций в публикациях «Егемен Қазақстан» и «The Times» за 2023-2024 гг.

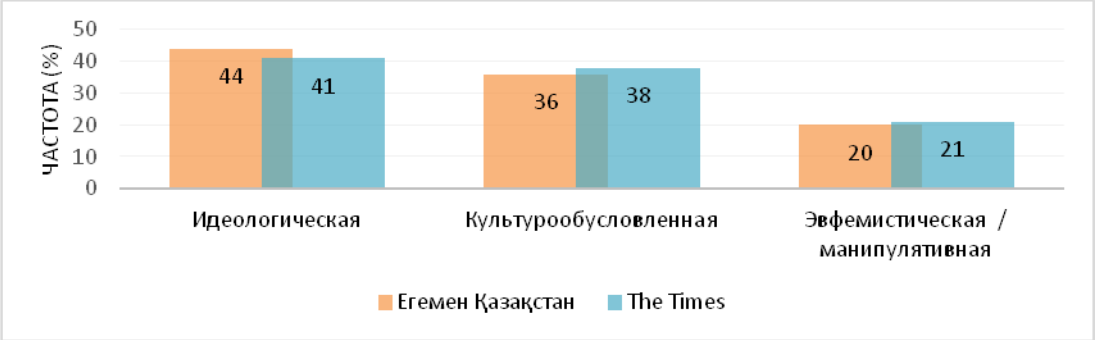

Рисунок. Распределение функций прецедентных имен по частоте (%) в анализируемых текстах

Как видно из диаграммы, идеологическая функция занимает ведущее место в обоих изданиях, однако в казахскоязычном дискурсе она дополнительно подкрепляется культурно-историческим кодом. В то время как «The Times» демонстрирует более сбалансированное распределение между идеологическим и культурным употреблением прецедентных имен, «Егемен Қазақстан» подчеркивает их ценностно-идентификационную роль. Эвфемистическая и манипулятивная функции имеют меньшую, но все же значимую долю, свидетельствуя о скрытых механизмах влияния и легитимации через прецедентные образы.

3. Когнитивно-семантические особенности употребления

Прецедентные имена в медиадискурсе выполняют не только референтную, но и концептуализирующую функцию, отражая глубинные когнитивные схемы, лежащие в основе национального мышления. Их употребление в текстах СМИ является актом не просто именования, но и интерпретации, в которой активизируются культурные ассоциации, ментальные образы, идеологические конструкции. Сравнительный анализ материалов «Егемен Қазақстан» и «The Times» выявил значительные различия в когнитивно-семантической проработке прецедентных имен, обусловленные особенностями исторического опыта, риторической традиции и социокультурного контекста.

3.1. Образные схемы и метафоризация

В обоих корпусах прецедентные имена активно метафоризируются, превращаясь в знаки-символы и архетипы. В казахскоязычных материалах имя **Абылай хан** интерпретируется как символ суверенитета, воли к свободе и стратегического лидерства. Его имя актуализируется в статьях, где речь идет о территориальной целостности и национальной сплоченности. Например:

«Бүгінгі таңда ел бірлігі мен жер тұтастығы — Абылай армандаған егемендіктің басты тұғыры»

(«Сегодняшнее единство народа и территориальная целостность — основа суверенитета, о которой мечтал Абылай хан»).

В «The Times» аналогичным образом функционирует имя **Winston Churchill,** которое олицетворяет национальную стойкость, мужество и лидерство в период кризисов:

“In moments of national crisis, Churchill’s defiance reminds us that strong leadership is not a luxury — it is a necessity.”

В обоих случаях имя выполняет функцию концептуального маркера, активируя метафорические образы устойчивости, решительности и стратегического мышления.

3.2. Семантическое насыщение и ассоциативные пласты

Семантический потенциал прецедентных имен раскрывается не только через прямую номинацию, но и посредством контекста, в котором имя приобретает новые, вторичные значения. В казахском медиадискурсе имя **Абай** используется как символ морального авторитета, интеллектуального самосознания нации и духовного обновления:

«Абайша ойлау — қоғамды жаңғыртудың негізі»

(«Мыслить по-Абаевски — значит обновлять общество»).

В «The Times» подобную функцию выполняет имя **Shakespeare**, которое интерпретируется как репрезентант универсальной гуманистической традиции: *“In times of chaos, Shakespeare reminds us of our humanity.”*

Такие высказывания демонстрируют высокий уровень ассоциативной нагрузки и трансформации значения имени в зависимости от целей медиатекста.

3.3. Прагматические и стилистические различия

Сравнение стилистики употребления прецедентных имен также выявило принципиальные различия. В текстах «Егемен Қазақстан» преобладает высокая степень торжественности, оценочной риторики и идеализации. Имя **Мұхтар Әуезов,** например, подается как сакральная фигура национального духа: *«Мұхтар Әуезов — ұлт рухының сәулетшісі» («Мұхтар Әуезов — архитектор национального духа»).*

В то же время в «The Times» характерна ироническая или аналитическая стилистика. Даже культовые фигуры могут быть предметом критического сопоставления, как в случае с **Boris Johnson,** чьи действия нередко противопоставляются фигурам прошлого:

“Unlike Churchill, Mr. Johnson’s speeches stir more confusion than courage.”

Это свидетельствует о более гибкой и аналитичной традиции публичного дискурса в англоязычных СМИ.

С целью систематизации и сопоставления когнитивно-семантических характеристик употребления прецедентных имён в казахскоязычном и англоязычном медиадискурсе представляется целесообразным оформить результаты анализа в табличной форме. Ниже приведенная сравнительная таблица (Таблица 2) обобщает ключевые параметры — образные схемы, ассоциативные пласты и прагматико-стилистические особенности, что позволяет выявить не только универсальные механизмы репрезентации, но и уникальные, культурно-обусловленные стратегии их медиального функционирования.

Таблица 2

Когнитивно-семантические особенности употребления прецедентных имен в «Егемен Қазақстан» и «The Times» (2023-2024 гг.)

Медиакультура	Пример прецедентного имени	Основная образная схема	Ассоциативный ряд / вторичные значения	Прагматико-стилистическая особенность
Егемен Қазақстан	Абылай хан	Метафора национальной независимости	Лидерство, историческая преемственность	Риторическая гиперболизация, сакрализация
	Абай	Интеллектуальный эталон	Мудрость, мораль, обновление общества	Философская глубина, апелляция к традиции
	Мұхтар Әуезов	Архитектор национального духа	Культура, литература, национальная идея	Эмоционально-оценочная лексика
The Times	Winston Churchill	Символ национальной стойкости	Лидерство, борьба с угрозой, преемственность	Критическое сравнение с современниками
	Shakespeare	Универсальный культурный код	Человечность, вечные темы, драма	Сатира, ирония, интеллектуальная репрезентация
	Boris Johnson	Контраст с историческими фигурами	Современность, ирония, двойственные смыслы	Ироничная критика, прагматическое переосмысление

4. Национально-культурная маркированность прецедентных имен

Одним из ключевых выводов настоящего исследования стало выявление **национально-специфичной маркировки** прецедентных имен, обусловленной различием культурных кодов, ментальных моделей и исторического сознания, характерного для казахского и британского медиадискурса. Прецедентные имена в данном случае выполняют функцию **репрезентантов национальной идентичности,** закрепляя за собой устойчивые ассоциации, ценностные конструкции и идеологические ориентиры, значимые для той или иной культуры.

4.1. Уникальные имена как маркеры национального кода

В корпусе статей «Егемен Қазақстан» особое место занимают имена **Абылай хан, Әлихан Бөкейхан, Абай, Шоқан Уәлиханов, Бауыржан Момышұлы —** это фигуры, глубоко укорененные в исторической памяти и коллективной самоидентификации казахского народа. Употребление

данных имен, как правило, сопровождается высоко оценочной лексикой, риторической подачей и символической нагруженностью. Например:

«Әлихан Бөкейхан — Алаш арманын арқалаған ұлттық көшбасшы»

(«Әлихан Бөкейхан — национальный лидер, воплотивший мечту движения Алаш»).

В британском медиапространстве параллельную функцию выполняют такие имена, как **Winston Churchill, Queen Elizabeth II, Isaac Newton, Florence Nightingale, Princess Diana** — каждая из этих фигур репрезентирует значимый пласт национальной истории, культуры и ценностей. Например:

"Florence Nightingale's legacy still defines British compassion and civic duty."

Таким образом, каждый медиакорпус формирует свой **набор национально значимых имен**, функционирующих как культурные маркеры.

4.2. Интертекстуальные параллели и различия культурной нагрузки

Особый интерес вызывают случаи, когда **интертекстуально сопоставимые** имена (например, философы, писатели, государственные лидеры) приобретают в разных культурах **отличную символическую и прагматическую нагрузку**. Так, фигура **Абай** в казахском медиадискурсе интерпретируется как воплощение национальной этики и духовного авторитета, в то время как **Shakespeare** в британском дискурсе — как универсальный носитель гуманистического наследия. Несмотря на схожесть в статусе культурного канона, их интерпретация и стилистическое обрамление радикально различаются.

«Абай — ар мен ой тазалығының символы»

(«Абай — символ нравственной чистоты и просвещенного разума»)

"Shakespeare's texts are not merely literary monuments; they are moral compasses."

Эти случаи демонстрируют, как **одна и та же культурная функция (наставник, мыслитель, основатель)** заполняется **различным содержанием в зависимости от национального контекста.**

В целях наглядного сопоставления культурно обусловленных отличий в репрезентации прецедентных имен в казахском и британском медиадискурсе представляется целесообразным структурировать полученные данные в сравнительной таблице. Ниже приведена таблица 3, которая обобщает ключевые параметры: тип прецедентной фигуры, доминирующий семантический образ и функциональную нагрузку имени в дискурсе. Такой формат позволяет не только выявить национальные приоритеты в выборе репрезентативных фигур, но и проследить различие в их символической интерпретации, демонстрируя, как идентичные по статусу категории (лидер, мыслитель, культурный деятель) наполняются принципиально разным содержанием в зависимости от социокультурного кода.

Таблица 3

Национально-специфичные прецедентные имена и их интерпретация в медиадискурсе «Егемен Қазақстан» и «The Times» (2023-2024 гг.)

Медиакультура	Прецедентное имя	Тип фигуры	Семантический образ	Функция в дискурсе
Егемен Қазақстан	Абылай хан	Исторический лидер	Суверенитет, сила, мудрость	Символ государственности и стратегии
	Әлихан Бөкейхан	Политик, идеолог	Свобода, независимость	Легитимация нац. идентичности
	Абай Құнанбайұлы	Поэт, философ	Мудрость, мораль	Этический ориентир
	Бауыржан Момышұлы	Герой, офицер	Мужество, воинская честь	Патриотическая мобилизация
The Times	Winston Churchill	Премьер-министр	Стойкость, решимость	Лидерство в кризис
	Queen Elizabeth II	Монарх	Стабильность, долг	Символ преемственности
	Florence Nightingale	Медицинский деятель	Милосердие, жертвенность	Культурный архетип заботы
	Shakespeare	Писатель	Драма, человек, судьба	Гуманистическая перспектива

Как показывает таблица, каждая культура вырабатывает **собственный пантеон имен,** имеющий строго национально-маркированную семантику. Даже при внешней структурной схожести типов фигур (поэт, политик, лидер) различия в их интерпретации, контекстуальном употреблении и идеологическом наполнении принципиальны. Прецедентные имена в данном случае играют роль

семиотических реперов культурной памяти, формируя не только содержательную структуру медиатекста, но и отражая глубинные когнитивные установки общества.

Завершая практический анализ, представляется важным не только систематизировать выявленные параметры употребления прецедентных имен, но и раскрыть **структурные различия и точки культурной дивергенции** между казахским и британским медиадискурсами. Для этого ниже приводится **сводная сравнительная таблица**, в которой объединены результаты контент-анализа, когнитивно-семантической интерпретации и стилистико-дискурсивного анализа, проведенных на материале «Егемен Қазақстан» и «The Times».

Таблица 4

Сравнительный анализ ключевых характеристик прецедентных имен в «Егемен Қазақстан» и «The Times» (2023-2024 гг.)

Параметр	«Егемен Қазақстан»	«The Times»
Частотность по типам	Доминируют политические и культурные имена; активное использование героических образов	Преобладают политические и исторические фигуры; выражена привязка к актуальным событиям
Функции прецедентных имен	Идеологическая мобилизация, апелляция к национальной идентичности, этико-моральный ориентир	Репрезентация либеральных ценностей, критическая интерпретация власти, символический гуманизм
Контекстуальные особенности	Часто используются в торжественных речах, редакционных колонках, праздничных номерах	Распределены по тематическим колонкам, часто интегрированы в полемические и сатирические форматы
Стиль подачи	Эмфатичный, оценочный, насыщенный риторическими конструкциями и апелляциями к традиции	Рациональный, ироничный, интертекстуальный; допускается деконструкция канонических фигур
Культурный код	Коллективистская, традиционно-историческая парадигма, усиленная сакральной функцией	Индивидуалистская, постмодернистская парадигма с акцентом на персональную рефлексию
Типы метафоризации	Лидер как отец нации, писатель как носитель духовности, герой как воплощение мужества	Политик как объект сомнения, автор как свидетель эпохи, лидер как фигура переоценки
Примеры	Абылай хан, Абай, Бөкейхан, Әуезов, Момышұлы	Churchill, Shakespeare, Queen Elizabeth II, Florence Nightingale, Diana

Анализ позволяет утверждать, что структура прецедентного дискурса в обоих медиапространствах строится по принципу соотнесения имени с коллективными архетипами и культурной памятью, однако способы реализации этого механизма значительно различаются. В казахском медиадискурсе прецедентные имена являются частью ритуализированной идентичности: они не столько описываются, сколько воспроизводятся как символы несомненной истины, встроенные в вертикальную иерархию национального повествования. Такие имена легитимируют идеалы государственности, традиции, преемственности и коллективного духа.

Напротив, в англоязычном дискурсе наблюдается деконструктивная модель обращения к прецеденту: каноническая фигура подвергается анализу, нередко иронии или критике, встраиваясь в горизонтальный, плюралистический медианарратив, в котором допустимы сомнения, интерпретации и переосмысления. Это отражает характерную для западного медийного ландшафта тенденцию к рефлексии и переоценке исторического наследия, где культурный символ не столько утверждается, сколько обсуждается.

При внешнем сходстве структур (типологически сопоставимые фигуры, повторяющиеся тематические кластеры), семантическое наполнение, прагматика и культурная функция прецедентного имени оказываются диаметрально противоположными. Это делает использование прецедентных имен мощным индикатором национального медиастиля и мировоззренческой установки общества, фиксируя границы между коллективным единством и индивидуальной интерпретацией.

Заключение

Результаты исследования подтвердили, что названия прецедентов в медиа-дискурсе выполняют не только номинативную, но и важную концептуальную и культурную функцию, выступая в качестве активного инструмента для семиотической интерпретации реальности и представления национального кодекса. Сравнительный анализ текстов двух ведущих газет — «Егемен Қазақстан» на казахском языке и «The Times» на английском языке выявил универсальные и глубоко специфические закономерности использования прецедентных названий в медиа-среде.

Во-первых, было обнаружено, что в обеих медиа-культурах прецедентные имена активно используются для идеологической маркировки дискурса, но степень их символического и эмоционального бремени значительно различается. В суверенном Казахстане прецедентные имена часто выполняют ритуальную и сакральную функцию, выступая в качестве культурных архетипов, узаконивающих национальные ценности и историческую преемственность. Однако в эпоху наблюдается тенденция к интерпретации и размышлениям, когда даже канонические фигуры становятся объектом иронического переосмысления или аналитической деконструкции.

Во-вторых, было установлено, что типология прецедентных имен, доминирующих в текстах СМИ, тесно связана с современной общественно-политической повесткой дня и культурными приоритетами. В казахстанском дискурсе преобладают имена национальных лидеров, деятелей культуры и символы независимости, а в британском — политики, мыслители и культурные иконы, универсализированные через призму гуманистической традиции. Это отражает различные стратегии формирования национального символического капитала.

В-третьих, анализ когнитивно-семантических и прагматических параметров показал, что прецедентные имена выступают посредниками значений, способных формировать ассоциативные ряды, образы и интерпретационные рамки. Различия в стиле презентации, дискурсивной структуре и оценочной маркировке отражают различные модели медиа-коммуникации: от экспрессивно-патриотической в казахской традиции до аналитико-критической в британской.

Таким образом, прецедентные имена в медиа-дискурсе служат социокультурным маркером, отражающим особенности коллективной идентичности, исторической памяти, риторических норм. Сравнительный подход позволил не только охарактеризовать деятельность этих единиц в рамках двух национальных дискурсов, но и показать возможности лингвистического и культурного анализа как методологического инструмента медиаисследований в условиях глобализации.

Перспективы дальнейших исследований

Дальнейшее развитие этой темы представляется перспективным в направлении расширения состава источников, охватывающих онлайн-СМИ и социальные сети, а также включения в анализ таких мультимодальных элементов, как темы, визуальные компоненты и инфографика. Значительный потенциал раскрывается при использовании количественных методов, в частности корпусной лингвистики, что раскрывает закономерности частоты использования прецедентных названий в различных жанрах медиа коммуникации. Кроме того, изучение диахронического функционирования прецедентных имен позволяет отслеживать изменения значений и культурных ассоциаций с течением времени. Сравнение этих единиц в широком межкультурном паттерне в медиа-дискурсе других языков и культур также является важной областью, углубляя понимание универсальных и уникальных механизмов символизации и интерпретации. Таким образом, модель анализа, представленная в статье, может служить основой для всесторонних лингвистических и культурных исследований, направленных на изучение процессов формирования национального и идеологического дискурса через язык в современной медиа-среде.

Список литературы

1 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н: Караулов. — М.: Наука, 2010. — 270 с.

2 Железняк А.К. Прецедентные феномены в структуре языкового сознания / А.К. Железняк. — М.: Изд-во МГУ, 2004. — 132 с.

3 Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология / В.В. Красных. — М.: Гнозис, 2001. — 284 с.

4 Assmann J. Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination / J. Assmann. — Cambridge: Cambridge University Press, 2011. — 304 p. — DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306.

5 Discourse and Power in Media / R. Wodak, M. KhosraviNik (Eds.). — London: Palgrave Macmillan, 2013. — DOI: https://doi.org/10.1057/9781137030810.

6 Кара-Мурза С.Г. Язык и сознание / С.Г. Кара-Мурза. — М.: Алгоритм, 2004. — 832 с.

7 Михальченко Е.Н. Социолингвистика: учебник / Е.Н. Михальченко. — М.: Флинта, 2010. — 456 с.

8 Лысакова И.П. Медийная лингвистика: вопросы теории и практики / И.П. Лысакова. — Воронеж: ВГУ, 2017. — 239 с.

9 Кесебаева У.М. Лингвокультурные особенности прецедентных имен в казахских СМИ / У.М. Кесебаева. — Алматы: Қазақ университеті, 2022. — 198 с.

10 Yakushkina M. Cultural semantics in media: interdiscursive and symbolic aspects / M. Yakushkina, E. Petrova // Media Studies Journal. — 2021. — Vol. 14, No 3. — P. 51–66. — DOI: https://doi.org/10.1016/j.medsj.2021.03.006.

11 van Dijk T.A. Discourse and Power / T.A. van Dijk. — New York: Palgrave Macmillan, 2008. — DOI: https://doi.org/10.1057/9780230584334.

12 Fairclough N. Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research / N. Fairclough. — London: Routledge, 2003. — 272 p. — DOI: https://doi.org/10.4324/9780203697078.

13 The discourse-historical approach / R. Wodak, M. Meyer (Eds.) // Methods of Critical Discourse Analysis. — London: SAGE, 2009. — P. 87–121. — DOI: https://doi.org/10.4135/9780857028020.n4.

14 Flowerdew J. Critical Discourse Analysis in Historiography / J. Flowerdew. — London: Palgrave Macmillan, 2014. — DOI: https://doi.org/10.1057/9781137440060.

15 Ерназарова А. Прецедентные имена как средство формирования казахской идентичности в медиа / А. Ерназарова. — Астана: ЕНУ, 2020. — 167 с.

16 Серикбаева Н. Роль культурных констант в медиарепрезентации национального героя / Н. Серикбаева. — Алматы: Раритет, 2021. — 142 с.

17 Айдарханов С.Б. Историко-дискурсивные модели героизации в казахской журналистике / С.Б. Айдарханов. — Шымкент: ЮКГУ, 2019. — 188 с.

18 McGlashan M. Symbols in the digital press: the evolving role of precedent names in online news narratives / M. McGlashan, S. Jaworska // Journal of Language and Politics. — 2020. — Vol. 19, No 4. — P. 515–540. — DOI: https://doi.org/10.1075/jlp.19069.mcg.

19 Allen J. Framing authority: precedent names and ideological alignment in British political reporting / J. Allen, C. Featherstone // Media, Culture & Society. — 2022. — Vol. 44, No 5. — P. 815–833. — DOI: https://doi.org/10.1177/01634437211046721.

20 Sadykova A. Hybrid discourses: meme-based adaptation of precedent figures in Kazakh online media / A. Sadykova, D. Kurmanbayeva // Central Asian Journal of Cultural Studies. — 2023. — Vol. 5, No 2. — P. 34–52. — DOI: https://doi.org/10.5603/cajcs.2023.0004.

21 Zhang L. Emotion and precedent: cross-cultural variability of symbolic names in opinion journalism / L. Zhang, Y. Liu // Discourse & Communication. — 2024. — Vol. 18, No 1. — P. 66–85. — DOI: https://doi.org/10.1177/17504813231234567.

22 Лазутина Г.В. Основы творческой деятельности журналиста / Г.В. Лазутина. — М.: Аспект-Пресс, 2010. — 240 с.

23 Мусинова А.А. Культура и СМИ: культура и искусство в прессе Казахстана / А.А. Мусинова. — Алматы: Қазақ университеті, 2011. — 210 с.

А.К. Есимова, Г. Ерик, В.А. Разумовская

Медиа дискурстағы прецеденттік атаулар: «Егемен Қазақстан» және «The Times» материалдарына салыстырмалы талдау

Мақалада медиа дискурстағы прецеденттік атаулардың символдық бейнеленуі мәселелері және олардың ұлттық-идеологиялық бірегейлікті қалыптастыруға әсері қарастырылған. 2023–2024 жылдар аралығындағы 50 жарияланымнан тұратын («Егемен Қазақстаннан» және «The Times»-тен 25-тен) корпуста мұндай атаулардың қолданылу ерекшеліктері талданған. Сапалы мазмұнды талдауды, сыни дискурсты талдауды және мәдени-лингвистикалық модельдеуді біріктіретін кешенді тәсілдің қажеттілігі анықталып, дәлелденді, бұл мағынаны тудырудың айқын емес когнитивтік және прагматикалық механизмдерін көруге мүмкіндік береді. Зерттеу негізінде авторлар прецеденттік атаулар функцияларының көп деңгейлі типологиясын (идеологиялық, мәдениетке тәуелді, эвфемистік, манипуляциялық) және екі медиа мәдениеттің айырмашылығын көрсететін интерпретациялық схемалардың матрицасын ұсынады. Қазақ тіліндегі дискурста киелі және жұмылдырушы презентация (Абай, Абылай хан және т.б. есімдері моральдық нұсқаулар мен сабақтастықтың нышаны ретінде қызмет етеді), ал британдық мәтіндерде аналитикалық, ирониялық және постмодерндік стратегия басым болатыны (Черчилль, Шейкспаре, Найтингейл есімдері қазіргі заманды сыни тұрғыдан қайта қарау үшін қолданылады) дәлелденген. Прецеденттік есімді еске түсіру оқырманға оқиғаны түсіндірудің дайын сценарийін беру және осылайша бағалауды жасырын түрде бағыттау арқылы

«дана тәлімгердің», «қорғаушы батырдың» немесе «ирониялық сыншының» архетиптік бейнелерін белсендіретіні көрсетілген. Атаулардың контекстік жиілігі мен стилистикалық маркерлері басылымдардың редакциялық ұстанымымен және қоғамның әлеуметтік-мәдени басымдықтарымен сәйкес келетіні анықталды. Мақала авторлары бұқаралық ақпарат құралдарының идеологиялық мазмұнын кейінгі бақылауға жарамды осы корреляцияларды диагностикалау критерийлерін тұжырымдайды. Сонымен қатар, нәтижелердің практикалық маңыздылығы дәлелденді: әзірленген типологияны медиалингвистика бойынша курстық және магистратура бағдарламаларында, сондай-ақ жасырын құндылық хабарламаларды жедел бағалауды талап ететін контент-талдаудың сараптамалық тәжірибесінде қолдануға болады. Осылайша, мақала медиа нарративтерді мәдениетаралық салыстыру мәселесін шешуге ықпал етеді, сыни талдау құралдарының жиынтығын кеңейтеді және олар меметикалық сипатқа ие және жаһанданған ақпараттық орта контексінде ұлттық дискурсты түрлендіруге қабілетті онлайн платформалар мен интернеттегі платформалардың прецеденттік атаулардың динамикасын одан әрі зерттеуге негіз қалайды.

Кілт сөздер: прецеденттік атаулар, медиа дискурс, лингвомәдени талдау, дискурс-талдау, мәдени код.

A.K. Yesimova, G. Yerik, V.A. Razumovskaya

Precedent names in media discourse: a comparative analysis based on the material of “Egemen Kazakhstan” and “The Times”

This article examines the problems of symbolic representation of precedent names in media discourse and their influence on the formation of national and ideological identities. The characteristic features of the use of such names in the corpus of 50 publications from 2023-2024 (25 each from “Egemen Kazakhstan” and “The Times”) are analyzed. The necessity of an integrated approach combining qualitative content analysis, critical discourse analysis and cultural linguistic modeling, which allows us to see non-obvious cognitive and pragmatic mechanisms of meaning generation, is identified and substantiated. Based on the conducted research, the author proposes a multilevel typology of the functions of precedent names (ideological, culturally conditioned, euphemistic, manipulative) and a matrix of interpretative schemes reflecting the differences between the two media cultures. It is established that the Kazakh-language discourse is dominated by the sacralizing and mobilizing perspective of presentation (the names of Abai, Abylai Khan, etc. They serve as moral guidelines and symbols of continuity), whereas the British texts are dominated by an analytical, ironic and postmodern strategy (the names Churchill, Shakespeare, Nightingale are used to critically rethink modernity). It is shown that mentioning a precedent name activates archetypal images of a “wise mentor”, “hero-defender” or “ironic critic”, asking the reader a ready-made scenario for interpreting the event and thereby covertly directing the assessment. It is revealed that the contextual frequency and stylistic marker of names correlate with the editorial position of publications and sociocultural priorities of society. The author formulates criteria for the diagnosis of these correlations, suitable for subsequent monitoring of the ideological content of the media. In addition, the practical significance of the results is substantiated: the developed typology can be used in coursework and master’s degree programs in media linguistics, as well as in the expert practice of content analysis, which requires an operational assessment of hidden value messages. Thus, the article contributes to solving the problem of cross-cultural comparison of media narratives, expands the tools of critical analysis and lays the foundation for further research on the dynamics of precedent names in online platforms and social networks, where they acquire a memetic character and are able to transform national discourse in a globalized information environment.

Keywords: precedent names, media discourse, linguistic and cultural analysis, discourse analysis, cultural code.

References

1 Karaulov, Yu.N. (2010). *Russkii yazyk i yazykovaia lichnost* [Russian language and language personality]. Moscow: Nauka [in Russian].

2 Zheleznyak, A.K. (2004). *Pretsedentnye fenomeny v strukture yazykovogo soznaniia* [Precedent phenomena in the structure of language consciousness]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo Gosudarstvennogo Universiteta [in Russian].

3 Krasnykh, V.V. (2001). *Etnopsikholingvistika i lingvokulturologiia* [Ethnopsycholinguistics and cultural linguistics]. Moscow: Gnosis [in Russian].

4 Assmann, J. (2011). *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, remembrance, and political imagination*. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306

5 Wodak, R. & KhosraviNik, M. (Eds.). (2013). *Discourse and Power in Media*. London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9781137030810

6 Kara-Murza, S.G. (2004). *Yazyk i soznanie* [Language and consciousness]. Moscow: Algoritm [in Russian].

7 Mikhaltchenko, E.N. (2010). *Sotsiolingvistika: uchebnik* [Sociolinguistics: Textbook]. Moscow: Flinta [in Russian].

8 Lysakova, I.P. (2017). *Mediinaia lingvistika: voprosy teorii i praktiki* [Media linguistics: issues of theory and practice]. Voronezh: Voronezhskii Gosudarstvennyi Universitet [in Russian].

9 Kesebaeva, U.M. (2022). *Lingvokulturnye osobennosti pretsedentnykh imen v kazakhskikh SMI* [Linguocultural features of precedent names in Kazakh media]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].

10 Yakushkina, M., & Petrova, E. (2021). Cultural semantics in media: interdiscursive and symbolic aspects. *Media Studies Journal*, *14*(3), 51–66. https://doi.org/10.1016/j.medsj.2021.03.006

11 van Dijk, T.A. (2008). *Discourse and power*. New York: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230584334

12 Fairclough, N. (2003). *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203697078

13 Reisigl, M., & Wodak, R. (2009). The discourse-historical approach. In R. Wodak & M. Meyer (Eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis* (pp. 87–121). London: SAGE. https://doi.org/10.4135/9780857028020.n4

14 Flowerdew, J. (2014). *Critical Discourse Analysis in Historiography*. London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9781137440060

15 Ernazarova, A. (2020). *Pretsedentnye imena kak sredstvo formirovaniia kazakhskoi identichnosti v media* [Precedent names as a means of forming Kazakh identity in media]. Astana: Evraziiskii Natsionalnyi Universitet [in Russian].

16 Serikbaeva, N. (2021). *Rol kulturnykh konstant v mediareprezentatsii natsionalnogo geroia* [The role of cultural constants in the media representation of a national hero]. Almaty: Raritet [in Russian].

17 Aydarkhanov, S.B. (2019). *Istoriko-diskursivnye modeli geroizatsii v kazakhskoi zhurnalistike* [Historical-discursive models of heroization in Kazakh journalism]. Shymkent: Yuzhno-Kazakhstanskii Gosudarstvennyi Universitet [in Russian].

18 McGlashan, M., & Jaworska, S. (2020). Symbols in the digital press: the evolving role of precedent names in online news narratives. *Journal of Language and Politics*, *19*(4), 515–540. https://doi.org/10.1075/jlp.19069.mcg

19 Allen, J., & Featherstone, C. (2022). Framing authority: precedent names and ideological alignment in British political reporting. *Media, Culture & Society*, *44*(5), 815–833. https://doi.org/10.1177/01634437211046721

20 Sadykova, A. & Kurmanbayeva, D. (2023). Hybrid discourses: meme-based adaptation of precedent figures in Kazakh online media. *Central Asian Journal of Cultural Studies*, *5*(2), 34–52. https://doi.org/10.5603/cajcs.2023.0004

21 Zhang, L., & Liu, Y. (2024). Emotion and precedent: Cross-cultural variability of symbolic names in opinion journalism. *Discourse & Communication*, *18*(1), 66–85. https://doi.org/10.1177/17504813231234567

22 Lazutina, G.V. (2010). *Osnovy tvorcheskoi deiatelnosti zhurnalista* [Foundations of Journalistic Creative Activity]. Moscow: Aspekt-Press [in Russian].

23 Musinova, A.A. (2011). *Kultura i SMI: kultura i iskusstvo v presse Kazakhstana* [Culture and Media: Culture and Art in the Press of Kazakhstan]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].

Information about the authors

Yesimova Akmaral Kanievna (corresponding author) **—** Doctoral student (2nd year), L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: akmaral84@inbox.ru

Yerik Gulnur — PhD in Philology, Senior lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: yerikgulnur88@mail.ru

Razumovskaya Veronika Adolfovna — Candidate of Philological Sciences (equivalent to PhD), Associate professor, Siberian Federal University, Krasnoyarsk, Russia; e-mail: veronica_raz@hotmail.com

Ғылыми мақала
ӘОЖ 81.11, 81'33
https://doi.org/10.31489/2025Ph3/88-98

Мақаланың редакцияға түскен күні: 28. 03.2025 ж.
Қабылданған күні: 05.06.2025 ж.

Ж.М. Қоңыратбаева*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
E-mail: zhanarkon@mail.ru

Қазақ тілінің академиялық корпусын әзірлеу: мақсаты, міндеті, маңызы (гуманитарлық ғылымдар бағытында)

Академиялық корпус — білім беру және ғылыми кеңістіктің негізгі бөлігінің бірі. Корпус әзірлеу ісі жоғары білім беру жүйесінің сапасын арттырып, ғылыми әлеуетін дамытуға бағытталған кешенді үдеріс ретінде танылады. Мақалада гуманитарлық ғылымдар бағытындағы қазақ тілі академиялық корпусын әзірлеу мәселесі қарастырылған: корпусты жасақтаудың мақсат-міндеттері мен маңызы талданған. Академиялық корпус әзірлеу ісінің маңыздылығы ұлттық тілдегі ғылыми мәтіндердің кешенді эмпирикалық базасын құру, сол арқылы ұлттық тілді ғылым тілі ретінде зерделеу саналады. Зерттеу жұмысының мақсаты — гуманитарлық ғылымдар бағытында жарық көрген қазақ тілі деректері корпусының мақсат-міндетін, оның қазақ ғылыми тілін дамытудағы атқарар рөлін, мазмұндық сипатын талдау. Корпус әзірлеу ісіне гуманитарлық ғылымдардың философия, тарих, діntану, археология және этнология, шығыстану, теология, түркітану, шығыстану, мұражай ісі, шетел филологиясы, аударма ісі, қазақ филологиясы сынды бағыттарының деректері алынады. Академиялық корпус әзірлеу ісі оған қойылатын талап-меже тұрғысынан сипатталады. Корпус әзірлеудің табиғи тілді өңдеу жүйелерін дамытудың маңызды тетігі екендігіне назар аударылады. Қазақ тілінің академиялық лексика, академиялық морфология, академиялық синтаксис ерекшеліктерін жинақтауға мүмкіндік беретіндігі сипатталады. Корпус жасағына енгізілетін қысқаша аңдатпа, тезис, баяндама, мақаладан бастап кең көлемді монография, диссертация, оқулық, оқу құралы кешендерінің ғылыми деректерді талдау үшін аса қажет болатындығы талдауға түседі. Тілдік деректерді жинау, редакциялау, цифрландыру кезеңіндегі метадеректер (метабелгіленім) базасының маңызы әлемдік тәжірибе мысалында қарастырылады. Метадеректер аясында қазақ тілін ғылым тілі ретінде зерттеуді дамытудың оңтайлылығы көрсетіледі. Академиялық корпус әзірлеудің ғылыми-практикалық негізін зерттеу барысында сипаттау, салыстыру, филологиялық сараптау, талдау секілді әдістер қолданылған. Әлемдік тәжірибелерге шолу жасауда сипаттау, салыстыру әдістері, тілдік деректерді мазмұндық, құрылымдық жағынан қарастыруда сипаттау, талдау әдістері пайдаланылған. Алынған нәтижелерді терминология, лексикография, когнитивтік тіл білімі, гендерлік лингвистика, аударматану және т.б. ғылым салаларында жаңаша зерттеу жүргізуге мүмкіндік беретіндігі талданады. Гуманитарлық ғылымдар бағытын зерттеу нысаны бойынша іштей топтастырып, тілдік деректерді жинауда атқарылар ғылыми-практикалық жұмыс барысында ескеруге, пысықтауға тиіс мәселелер қатары да сөз етіледі. Атап айтқанда, корпус әзірлеудің мақсат-міндеттерін айқындау кезеңінде, тілдік деректерді жинау, редакциялау, цифрландыру кезеңінде, сондай-ақ белгіленім (разметка) кезеңінде ғылыми-әдіснамалық тұрғыдан аса мән берілуі тиіс жайттардың орын алатындығы көрсетіледі. Академиялық корпустың мақсатына сай оған енгізілетін мәтіндер теңгерімділігін (сбалансированность) сақтаудың пәнаралық ерекшелігі айқындалған. Кейбір пәндердің ұлттық тілдегі үлес салмағынан гөрі өзге (ағылшын, орыс) тілдердегі жарияланым жиілігі басымдығының теңгерімділік шартына әсер ету жайы талданған.

Кілт сөздер: академиялық корпус әзірлеу, корпус лингвистикасы, академиялық мәтін, гуманитарлық ғылымдар, қазақ тілі, ғылыми стиль, метадеректер.

Кіріспе

Заманауи тіл білімі ғылымының ең жас саласы ретінде корпус лингвистикасы соңғы уақытта қарқынды дамып отырғаны белгілі. Бұл мәселе ғылым мен технологияның цифрландырылуымен тікелей байланысты. Әлемдік ғылымда корпус түрлерінің сандық, типтік жиілігі де артып келеді.

Корпус лингвистикасының тарихында материалдарды қомақты шоғырландыруда ұлттық корпустар маңызды рөл атқарып отыр. Ағылшын тілінің Британ ұлттық корпусы (BNC, 100 млн.) (http://www.natcorp.ox.ac.uk/), американдық ұлттық корпус (ANC, 15 млн.) (https://anc.org), түрік тілінің ұлттық корпусы (TNC, 50 млн.) (https://www.tnc.org.tr), орыс тілінің ұлттық корпусы (RNC, 2 млрд.) (http://www.ruscorpora.ru) және т.б. корпустар — тіл ресурстарын бір платформа аясына жинай алған ірі құрылымдар.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: *zhanarkon@mail.ru*

Отандық ғылымда қазақ тілінің ұлттық корпустары (qazcorpus.kz және qazcorpora.kz), қазақ тілі корпусы (ISSAI) және Алматы қазақ тілі корпусы (АҚТК) қалыптасу үстінде. Қазақ тілінің ұлттық корпусында (А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында әзірленіп жатқан) 70 миллион бірлік қарастырылған. Корпус өзге ұлттық корпустар секілді (ағылшын, орыс, түрік, т.б.) іштей бірнеше ішкорпустан тұрады: негізгі корпус, Ахмет Байтұрсынұлы ішкорпусы, ауызша ішкорпус, тарихи ішкорпус, параллель ішкорпус, мәдени-репрезентативті ішкорпус, жарнама ішкорпусы, диалектілік ішкорпус, мақал-мәтелдер ішкорпусы, фразеологизмдер ішкорпусы, ономастикалық ішкорпус, жазушы мәтіндері ішкорпусы, терминологиялық ішкорпус, оқу ішкорпусы және ағылшын тілділерге қазақ тілін үйренуге арналған Learner Corpus оқу ішкорпусы [1]. Қазақ тілінің ұлттық корпусының екінші бір нұсқасы Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығында әзірленген. Корпус, негізінен, қазақ тілі публицистикалық мәтіндерінің кіші корпусынан тұрады. Онда «Егемен Қазақстан», «Ана тілі», «Түркістан», «Қазақ әдебиеті», «Заң» және басқа да мерзімді басылымдар материалдары қамтылған. Корпус базасына 24 миллиондай сөзқолданыс тіркелген [2]. Негізгі мақсаты — табиғи тіл ресурстарын жинақтап, тілді нормаландыру, жүйелендіру, тұтынушыларға ұтымды цифрландыру платформасын ұсыну. Келесі корпус түрі — Назарбаев университеті Ақылды жүйелер мен жасанды интеллект институты (ISSAI) әзірлеген қазақ тілі корпусы. Корпус базасында 2000-нан астам адамнан алынған 300 сағаттық ауызша дерек жиналған. Корпус жұмысы қазақша сөз тануға және оны синтездеу технологиясын әзірлеуге арналған [3]. Тағы бір корпус түрі — Алматы қазақ тілі корпусы. Онда 40 миллион бірлік қамтылған. Алматы қазақ тілі корпусында көркем әдебиет, ғылыми және көркемсөз стильдері мәтіндері жинақталған [4]. Атап көрсетілгендей, ұлттық корпустар өз ішінен түрлі ішкорпустарға жіктеліп, тұтас ұлттың бай қазынасын жинақтауға ықпалдасады.

Корпус лингвистикасының зерттеу әдіс-тәсілдері дамыған сайын корпус түрлерін жасақтау мәселесі де алғы шепке шыға бастады. Соның ішінде білім беру жүйесінде академиялық мәтіндер корпусын әзірлеу ісі өзекті мәселеге айналып отыр. Бұрын ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу мысал жинау, сол бойынша картотека жасау, оларды іріктеу, топтастыру, жіктеу, салыстыру, т.с.с. ұзақ уақыт бойғы қол жұмыстарын талап етсе, қазіргі таңда компьютердің көмегімен корпус түзу ісі уақыт үнемділігі мен жұмыс өнімділігін арттыруға мүмкіндік береді, яғни *картотекадан → корпусқа* ұстанымы жолға қойыла бастады. Корпустың бұл түрі академиялық корпус деп аталады. Корпус лингвистикасында бұндай корпус түрін білім беру немесе оқу корпусының ішінде қарастырады. Білім беру/оқу корпусының бір түрі тіл үйренушілерге оқу материалдарын ұсыну үшін әзірленетін болса, екіншісі — оқу үдерісінде білім алушылардың пайдалануына арналған ғылыми мәтіндер ресурсы [5; 134]. Академиялық корпус осылардың екіншісіне жатады.

Академиялық корпус әзірлеу, жалпы білім беру/оқу корпусын құру ісі XX ғасырдың соңы — XXI ғасырдың басында қарқын ала бастады. Алғашқы белгілі корпус қатарына 1990 жылдары Бельгияда әзірленген халықаралық ағылшын тілі корпусын (ICLE) жатқызуға болады. Онда ағылшын тілін бастапқы деңгейден жетік деңгейге дейін меңгерген білім алушылардың эссе жұмыстары қамтылған. Корпус жұмысын Лувен-ла-Неве университетінің профессоры С. Гранжер 1990 жылдары бастаған. 2009 жылы екінші нұсқасы (ICLEv2), ал 2020 жылы корпустың кеңейтілген үшінші нұсқасы (ICLEv3) әзірленген. Алғашқы нұсқасында 14 ұлттық тіл тұтынушыларының эсселері енгізілген. Соңғы нұсқасында 26 түрлі ішкорпус қамтылған. Корпус деректері арқылы ағылшын тілінің ерекшеліктерін тереңірек зерттеумен қатар, әртүрлі тілдердің өзара ықпалдастығын да (тілдік аударма) танып меңгеруге болады. Өзіндік веб-интерфейсі жасақталған аталмыш корпус ағылшын тіліндегі 5 миллион сөзден тұрады [6].

Танымал оқу (академиялық) корпусының ең ірісі ретінде ағылшын академиялық корпусын атауға болады. Британ академиялық жазбаша ағылшын тілі корпусы (BAWE) — Ұлыбританиядағы университеттерде жазылған ғылыми жұмыстардың кешенді жинағы. Онда өнер ғылымы, гуманитарлық ғылымдар, әлеуметтік ғылымдар, өмір жайлы ғылым және физика ғылымы салаларының мәтіндері мен оқу деңгейлері (бакалавриат және магистратура) ресурстары біркелкі тәртіппен қамтылған. Корпус 500-ден 5000 сөзге дейінгі тілді меңгеру деңгейі бойынша бағаланатын білім алушылардың (студенттер мен магистранттардың) жазбаша жұмыстарынан тұрады. Білім алушыларға арналған 3000-дай тапсырма ұсынылған. BAWE корпусында барлығы 6,9 миллион сөз тіркелген. 30 негізгі пән қамтылған [7].

Орыс тілінің білім беру/оқу корпусы (RLC) соңғы он-он бесжылдықта қалыптасты. Онда академиялық та, академиялық емес те деректер тіркелген. Корпус құрамында академиялық мәтін

тіліне арналған субкорпус (RULEC) жеке жұмыс істейді [8]. Ол екінші тілді үйренуге қызығушылық танытатындарға арналған. Корпустың көлемі шағын, қысқа абзацтардан бастап 8 беттен тұратын ғылыми жұмыстарға дейінгі 3800-дей жазбаша жұмыстарды қамтиды.

Отандық ғылымда академиялық корпус арнайы қалыптаспағанымен, Ұлттық корпустың ішкорпусы ретінде қарастырылады. Оқу ішкорпусын әзірлеуде қазақ тілін деңгейлік оқыту принципі ұстанылған. Тілдік деңгейлерге қарай оқу ішкорпусының базасы 1) Практикалық қазақ тілі; 2) Кәсіби қазақ тілі; 3) Теориялық қазақ тілі; 4) Іскери қазақ тілі; 5) Шешендік қазақ тілі секілді оқу пәндерімен жасақталған [1].

Қазақ тілінің оқу корпусы мәселесі корпус лингвистикасының ғылыми-әдіснамалық негізін салған ғалым А. Жұбановтың еңбектерінен бастау алады [9], [10]. Кейінгі жылдары оқу корпусын әзірлеу ісі жөнінде Н. Аитованың ғылыми мақаласында [11], сондай-ақ А. Жаңабекованың ұжымдық мақаласында арнайы сөз етіледі [5]. Бұл еңбектерде оқу корпусын әзірлеудің маңыздылығы мен қазақ ғылым тілін зерттеуді оңтайландырудағы жаңашылдығы сипатталады.

Қазақ тілінің академиялық корпусын әзірлеудің маңыздылығы әлемдік тәжірибеде көрсетілгендей, ұлттық тілдегі ғылыми мәтіндер кешенін жасап, сол арқылы қазақ тілін ғылым тілі ретінде әр қырынан зерттеуде жатыр.

Академиялық корпус әзірлеудің негізгі мақсаты — академиялық мәтін тілінің ерекшеліктерін зерттеудің әдіс-тәсілдерін оңтайландыру. Ол мақсатты орындаудың басты межесіне ғылыми стильде жазылған мәтін тілінің негізгі тетіктерін айқындау жатады. Демек, ғылыми ортада жұмсалатын академиялық мәтін тілінің лексикалық, синтаксистік, терминологиялық жиілігін, стилистикалық ерекшелігін анықтау міндеттері жүзеге асырылады. Мақалада гуманитарлық ғылымдар бағытында жарық көрген қазақ тілді деректердің кешені бойынша әзірленіп жатқан академиялық корпустың мақсат-міндеті, қазақ ғылыми тілін дамытудағы атқарар рөлі, мазмұндық сипаты қарастырылады.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Мақаланың зерттеу материалы ретінде корпус лингвистикасы, оның ішінде академиялық корпус лингвистикасы саласы бойынша жарық көрген отандық (А. Жұбанов, А. Жаңабекова, Г. Мәдиева, С. Бектемірова, Ж. Күзембекова, Н. Аитова, т.б.) және шетелдік зерттеушілердің (С. Гранжер, В.П. Захаров, М. Заки, М. Матте, Э. Штумпф, т.б.) ғылыми-әдістемелік еңбектері қарастырылды. Талдаудың эмпирикалық материалына әзірленіп жатқан қазақ тілінің гуманитарлық бағыттағы академиялық корпусының кейбір деректері алынды. Зерттеу барысында Халықаралық ағылшын тілі корпусы (ICLE), Британ академиялық жазбаша ағылшын тілі корпусы (BAWE), орыс тілінің білім беру/оқу корпусы (RLC), қазақ тілінің ұлттық корпусы (ҚТҰК) базалары дереккөз ретінде қызмет атқарды.

Мақалада зерттеу мақсат-міндетіне байланысты ғылыми және эмпирикалық әдіс-тәсілдердің бірқатары пайдаланылды. Қазақ тілінің академиялық корпусын әзірлеудің ғылыми-практикалық негізіне шолу жасауда сипаттау, салыстыру, филологиялық сараптау, талдау әдістері пайдаланылды. Атап айтқанда, әлемдік тәжірибедегі академиялық корпус кешендеріне шолу жасауда сипаттау, салыстыру әдістері, жинақталған тілдік деректерді мазмұндық, құрылымдық жағынан қарастыруда сипаттау, талдау әдістерімен, корпус деректеріне қысқаша шолу жасауда филологиялық сараптау әдісімен жұмыс жасалды.

Нәтижелер мен талқылау

Академиялық корпус әзірлеу мәселесін қарастыруда «Академиялық мәтін дегеніміз не?», «Оның құрамына қай мәтін түрі жатады?» деген сұрақтарға тоқтала кеткен жөн. Академиялық мәтін — белгілі бір ғылым немесе білім беру саласындағы түрлі мәселелерді саралап, талдап, ғылыми болжамдар келтіру, оны дәлелдермен дәйектеу мақсатында әзірленетін жазбаша құрылым. «Академиялық мәтіннің мазмұнында артық сөзге, эмоцияға, идеологиялық немесе діни нанымдарға жол берілмейді. Онда бәрі оқырманға (ізденушіге, ғылыми қызметкерге) қажетті ақпаратты тез тауып, олардың шынайылығына көз жеткізуге бағынады» [12; 20]. Демек, ол өзінің логикалық нақтылығымен, қатаң стилімен, объективті баяндауымен ерекшеленеді.

Академиялық мәтін бастапқы және екінші реттік жанрларға бөлінеді. Бастапқы жанрға мақала, монография, монография тарауы, рецензия, оқулық, оқу құралы, баяндама немесе хабарлама, презентация, дәріс, диссертация жатады, ал екінші реттік түрі бастапқы жанрдың мазмұнын қысқарту арқылы жасалған мәтіндерді қамтиды. Мысалы, аннотация (мақала, баяндама немесе диссертация

туралы қысқаша ақпарат), автореферат (диссертацияның қысқартылған мазмұны), тезистер (мақала немесе сөз сөйлеудің қысқаша сипаттамасы), конспект (бір немесе бірнеше бастапқы мәтіннің негізгі тұжырымы) [13; 18].

Қазақ тілінің академиялық корпусы жасағында бастапқы және екінші реттік жанрлардың негізгі түрлері, атап айтқанда, *монография, диссертация, оқулық, оқу құралы, мақала, баяндама, тезис, аңдатпа* қамтылатын болады.

Қамтылатын мәтін түрлері мен оларды зерттеудің ғылыми және қолданбалы міндеттеріне байланысты корпустың біршама түрі қалыптасып үлгерді. Олар алға қойған мақсат-міндеттері мен жіктелім белгілеріне қарай бірнеше типке топтастырылып беріледі [14; 12] (1-кесте).

1 - к е с т е

Тілдік корпустардың жіктелімі (В.П. Захаров бойынша):

Белгісі:	Корпус түрлері:
Деректер түрі	Жазбаша, ауызша, аралас
Мәтіндер тілі	Орысша, ағылшынша және т.б.
Параллель	Біртілді, екітілді, көптілді
Әдеби Мамандандырылған	Әдеби, диалектілік, ауызекі, Терминологиялық, аралас
Жанры	Әдеби, фольклорлық, драматургиялық, аралас
Қолжетімділігі	Қолжетімді, коммерциялық, жабық
Мақсаты	Зерттеу, иллюстративті
Динамикасы	Динамикалық, статикалық
Белгіленімі	Белгіленген, белгіленбеген
Белгіленім сипаты	Морфологиялық, синтаксистік, семантикалық, просодикалық және т.б.
Мәтіндердің көлемі	Толық мәтін, мәтін үзіндісі
Хронологиялық белгісі	Синхронды, диахронды
Жалпылығы	Жалпы, бір жазушынікі
Құрылымы	Орталық және мұрағаттық, орталық және перифериялық

Тілдік корпустардың көрсетілген осы жіктелімі негізінде қазақ тілінің академиялық корпусының құрылымын былайша жіктеуге болады: корпусқа тек қазақ тіліндегі жазбаша деректер енгізіледі; яғни біртілді, ғылыми мәтіндер кешені құрылады; корпус ашық түрде жұмыс істейді, кез келген тұтынушыға қолжетімді; қамтылған мәтіндер сан-салалы бағытта зерттеуге арналады; тілдік деректер белгіленген (разметка) сипатта жүзеге асады; белгіленімі жағынан морфологиялық, синтаксистік, семантикалық және т.б. қыры талданады; корпус базасында толық мазмұнды мәтіндер жинақталады, бұл өз кезегінде академиялық мәтін тілін әртүрлі ғылыми-әдістемелік мақсатта пайдалануға мүмкіндік береді (2-кесте):

2 - к е с т е

Қазақ тілі академиялық корпусының сипаты

Белгісі:	Корпус түрі:
Деректер түрі	Жазбаша
Мәтіндер тілі	Қазақша
Параллель	Біртілді
Мәтін стилі	Ғылыми
Қолжетімділігі	Қолжетімді
Мақсаты	Зерттеу
Белгіленімі	Белгіленген
Белгіленім сипаты	Морфологиялық, синтаксистік, семантикалық
Мәтіндердің көлемі	Толық мәтін

Гуманитарлық ғылымдар бағытында қазақ тілінің академиялық корпусын әзірлеу жұмысы да өзге корпус түрлеріне қойылатын талап-меже тұрғысынан қарастырылады [15]. Оның басты сипаты мынадай кезеңдерден тұрады:

- Корпус әзірлеудің мақсат-міндеттерін айқындау кезеңі;

- Тілдік деректерді жинау, редакциялау, цифрландыру кезеңі;
- Белгіленім (разметка) кезеңі;
- Корпус менеджерін таңдау кезеңі.

Академиялық корпуста ЖОО-ында оқытылатын гуманитарлық ғылымдар бағыты бойынша деректер қамтылу көзделеді. Корпус базасы кемінде 5 000 000 сөзден тұратын болады, оның ішінде 50 000 сөз аннотацияланады. Қазіргі кезде гуманитарлық бағыттың әр пәні бойынша 2000 тілдік деректен жинақталды [15]. Алдағы уақытта төмендегі он екі ғылыми бағыттың мәтіндері (қысқаша аңдатпадан бастап кең көлемді монографияларға дейін) жинақталып, аннотациясы берілетін болады:

5В020100 –	Философия
5В020300 –	Тарих
5В020600 –	Дінтану
5В020800 –	Археология және этнология
5В020900 –	Шығыстану
5В021100 –	Теология
5В021200 –	Түркітану
5В021500 –	Исламтану
5В041900 –	Мұражай ісі және ескерткіштерді қорғау
5В021000 –	Шетел филологиясы
5В020700 –	Аударма ісі
5В020500 –	Филология

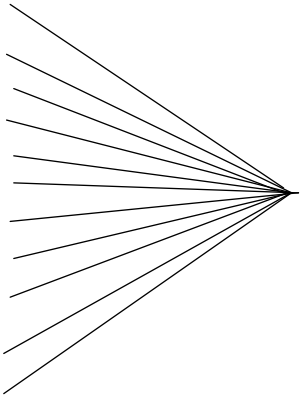

аңдатпа, тезис, мақала, баяндама, оқулық, оқу құралы, диссертация, монография

Академиялық корпус әзірлеудің маңызды кезеңінің бірі — гуманитарлық ғылымдар бағыттарын зерттеу нысаны бойынша іштей топтастырып, тілдік деректерді жинау, оларды word және pdf құжаттарда сақтау. «Бұл кезеңде мәтіндердің қай жанр, қандай стильде екендігі, сонымен қатар хронологиялық кезеңі қарастырылуы қажет» [16; 99]. Сонымен қатар аталған бастапқы кезеңде тілдік деректерді іздестіру, жүйелеу жұмысымен қатар бірқатар техникалық мәселелерді пысықтап алу маңызды. Академиялық мәтіндерде кездесетін графикалық кескіндемелер, түрлі кестелер, яғни тілдік деректерге жатпайтын өзге мәліметтерді корпусқа енгізу/енгізбеуге байланысты сұрақ туындауы мүмкін. Мысалы, мәтін бойында тілдік деректің негізгі мазмұнын ашу мақсатында ұсынылған графикалық кескіндемені, суретті (скриншот) не кестені сол күйінде қалдыру корпус құрудың IT технологиясын пайдалану тетігімен сәйкес келе бермейді. Сол себепті көп жағдайда корпусқа тек мәтіндік деректер ғана алынады.

Корпус әзірлеу ісінің негізгі бөлігінің бірі — метадеректер (метабелгіленімдер) базасы. Метадеректер құрамына, негізінен, *мәтін типі, жанры, авторы, тақырыбы, мәтіннің жариялану мерзімі, баспасы* және т.б. мәліметтер жатады. Бұл жөнінде А. Жұбанов корпус құрастыруда метабелгіленімдер (оқулық атауы, авторы, жылы, шыққан орны, стилі, жанры, көлемі және т.б.) мен грамматикалық белгіленімдерді мәтінге енгізудің әдіс-тәсілдерін, түрлерін, компьютерлік бағдарламаларын, т.б. зерттеудің маңызы зор екендігін атап көрсетеді [10; 81]. Демек, корпус метадеректері (метабелгіленімдері) мазмұнында ғылыми-әдіснамалық тұрғыдан жан-жақты зерттеу жүргізуге мүмкіндік туады.

Академиялық корпуста қамтылған метадеректерді түрлі бағытта пайдаланудың тиімділігі зерттеулерде қарастырылады. Мәселен, араб тілі академиялық тезистеріндегі метадискурс пен риторикалық тәсілдердің қолданылуын зерттеген арнайы еңбекті атауға болады. Зерттеу авторы М. Заки араб тілінде жазылған ғылыми мақалалар мен диссертациялық жұмыстар бойынша 400 тезистен тұратын корпус құрады [17]. Метадискурс қызметін қолданудың өзгерістерін екі бағытта алып қарайды: 1) тезистің түрлеріне (диссертациялар мен зерттеу мақалалары) қарай және 2) авторлардың жынысына (ер, әйел немесе аралас) қарай. Тезистердің бойында түрлі маркерлер (өтпелі, фрейм), дәлел, түсіндірмелердің кездесетіндігі, оның ішінде, әсіресе, маркерлер мен фреймдердің басым қолданысқа ие екендігі сарапталып беріледі. Зерттеу нәтижесі ғылыми ортаны, оқырманды қызықтыру үшін араб ғалымдарының қолданған тілдік ерекшеліктерін тануға мүмкіндік береді.

Корпус метадеректерінде мәтін типі, жанры, авторы(лары), тақырыбы, баспасы, т.б. мәліметтермен қатар, алынған мәтіннің не туралы екендігін баяндайтын қысқаша аннотация берілуі тиіс.

Қазақ тілінің академиялық корпусының метадеректерінде он алты түрлі мәлімет қамтылады, олар: мәтін деңгейі (кімдерге арналғандығы, яғни бакалавриат, магистратура, докторантура, профессор-оқытушылар құрамы); пән саласы; жанры; пәні (мамандығы); шифры; академиялық мәтін тақырыбы; баспасы; авторлардың аты-жөні; авторлар коды (метадеректе тіркелген); жарияланым мерзімі; деңгейі; мәтіннің сөз саны; мәтіннің бет саны; авторлардың саны; авторлардың жынысы (ер, әйел, аралас тип) және корпусқа тіркелген күні (1-сурет).

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P
1	деңгей (Б/М/Д/ПО)	пән саласы	жанр/регистр	пән	шифр, мамандық	тақырып	баспа/ұйым атауы	автор(лар)дың аты-жөні	ID автор(лар)дың код ы	жарияланған мерзімі	деңгей	сөз саны	бет саны	авторлар саны	жынысы	жиналған мерзімі
	ПО		баяндама	Аударма ісі	Аударма ісі	ІС-ТӘЖІРИБЕСІ	Хрестоматия. Құрастырушы Г. Қ. Қазыбек	А. Курелла	10343	Алматы «Қазақ	ПО	9055	32	1	ерлер	04.01.2025
647	ПО	ТӨ (тілдер және әдебиет)	баяндама	Аударма ісі	Аударма ісі	АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ОРЫС ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУЫ	ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ. АУДАРМА ТАҒЫЛЫМЫ. Хрестоматия. Құрастырушы Г. Қ. Қазыбек	А. Көпбасарова	10344	Алматы «Қазақ	ПО	8126	32	1	әйел	04.01.2025
648	ПО	ТӨ (тілдер және әдебиет)	баяндама	Аударма ісі	Аударма ісі	ТӘРЖІМЕШІ ТАРАЗЫСЫ	ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ. АУДАРМА ТАҒЫЛЫМЫ. Хрестоматия. Құрастырушы Г. Қ. Қазыбек	В. Ларбо	10345	Алматы «Қазақ	ПО	794	3	1	ерлер	04.01.2025
649	ПО	ТӨ (тілдер және әдебиет)	баяндама	Аударма ісі	Аударма ісі	КЛЕР КЛЕРМОНТ – ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ НЕМЕСЕ «ВЛАДИМИР МЕН ЗАРА» ПОЭМАСЫ	ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ. АУДАРМА ТАҒЫЛЫМЫ. Хрестоматия. Құрастырушы Г. Қ. Қазыбек	М. Нетапиев	10346	Алматы «Қазақ	ПО	2262	9	1	ерлер	04.01.2025
650	ПО	ТӨ (тілдер және әдебиет)	баяндама	Аударма ісі	Аударма ісі	МЕН ТҮРГЕНЕВТІ АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕ ҚАЛАЙ ТӘРЖІМЕЛЕДІМ	ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ. АУДАРМА ТАҒЫЛЫМЫ. Хрестоматия. Құрастырушы Г. Қ. Қазыбек	А. Паймен	10347	Алматы «Қазақ	ПО	4160	15	1	ерлер	04.01.2025
651	ПО	ТӨ (тілдер және әдебиет)	баяндама	Аударма ісі	Аударма ісі	СИНХРОНДЫ АУДАРМАНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ	ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ. АУДАРМА ТАҒЫЛЫМЫ. Хрестоматия. Құрастырушы Г. Қ. Қазыбек	Ә. Тарақов	10348	Алматы «Қазақ	ПО	1069	4	1	ерлер	04.01.2025
652	ПО	ТӨ (тілдер және әдебиет)	баяндама	Аударма ісі	Аударма ісі	АУЫЗША АУДАРМА ТАРИХЫ	ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ. АУДАРМА ТАҒЫЛЫМЫ. Хрестоматия. Құрастырушы Г. Қ. Қазыбек	Ә. Тарақов	10349	Алматы «Қазақ	ПО	1079	5	1	ерлер	04.01.2025
653	ПО	ТӨ (тілдер және әдебиет)	баяндама	Аударма ісі	Аударма ісі	И.А. КРЫЛОВ МЫСАЛЫНДАҒЫ ДИАЛОГТАРДЫҢ ҚАЗАҚ КӨРКЕМ АУДАРМАСЫНДА БЕРІЛУІ	ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ. АУДАРМА ТАҒЫЛЫМЫ. Хрестоматия. Құрастырушы Г. Қ. Қазыбек	Қ.С. Телгожаева	10350	Алматы «Қазақ	ПО	1714	8	1	әйел	04.01.2025
654	ПО	ТӨ (тілдер және әдебиет)	баяндама	Аударма ісі	Аударма ісі	АУДАРМА ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ МӘСЕЛЕЛЕРІ	ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ. АУДАРМА ТАҒЫЛЫМЫ. Хрестоматия. Құрастырушы Г. Қ. Қазыбек	Г. Тіхенбай	10351	Алматы «Қазақ	ПО	1259	6	1	ерлер	04.01.2025
655	М/Б	ТӨ (тілдер және әдебиет)	баяндама	Аударма ісі	Аударма ісі	ИРОНИЯ ЖӘНЕ ОНЫ АУДАРУ ТӘСІЛДЕРІ	Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті	Алимбекова Л.У., Богенбай А.М.	10352	2022	М/Б	1227	3	2	аралас	04.01.2025
656	М/ПО	ТӨ (тілдер және әдебиет)	баяндама	Аударма ісі	Аударма ісі	ФЭНТЕЗИ ЖАНРДАҒЫ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫҢ БЕЙНЕЛІ ТУЫНДЫЛАРЫН АУДАРУДАҒЫ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті	Усали А.Қ., Куркимбаева А.М.	10353	2022	М/ПО	1369	3	2	аралас	04.01.2025

1-сурет. Қазақ тілінің академиялық корпусының метадеректері базасының үлгісі
(гуманитарлық ғылымдар бағыты бойынша)

Академиялық корпус метадеректерінің базасы белгілі бір автордың (ғалымның/зерттеушінің) ғылыми дискурсын корпустық зерттеуде де нақты мәліметтер қоры бола алады. Корпусқа тіркелген автордың ғылыми еңбектерін жинақтау, сұрыптау, талдау арқылы ғылыми-әдістемелік тұрғыдан зерттеу мүмкіндігі туады. Корпус лингвистикасында бұндай тәжірибе бар. Қазақ тілінің ұлттық корпусының Ахмет Байтұрсынұлы мәтіндерінің ішкорпусын [18], сондай-ақ Ахмет Байтұрсынұлының қазақша-орысша параллель корпусын [19] осындай ізденістердің оң нәтижесі деуге болады. А. Байтұрсынұлы шығармаларын («Қырық мысал», «Маса» жинақтарын) корпустық зерттеу нәтижесі ғылыми зерттеулерде баяндалады [20]. Авторлардың пайымдауынша, мәтіндердің белгілі бір тарихи кезеңдер мен қазіргі жай-күйіндегі сөздердің жиілігін автоматты сараптау біріншіден, белгілі кезеңдердегі сөзқолданыс жиілігінің сандық ақпаратын білуге мүмкіндік береді; екіншіден, тілдік қолданыстардың белгілі бір уақыт аралығындағы теңгерімділігін, қоғамның түрлі саласында өмір сүру қабілетін, т.с.с. сапалық, сандық өзгерістерді анықтауға, тәпсірлеуге және болжауға септігі тиеді [20; 14].

Гуманитарлық ғылымдар бағытында әзірленіп жатқан академиялық корпус метадеректері негізінде белгілі бір автордың (ғалымның) ғылыми дискурсының ішкорпусын, терминдік-глоссарийлік корпусын, академиялық жазылымының жиілік цифрлық базасын және т.б. бағыттарда автоматтандырылған өнімдер әзірлеуге мүмкіндік алуға болады.

Сонымен, академиялық корпустың метадеректері аясында:

- академиялық мәтіндердің тілі мен терминдер базасын зерттей отырып, қазақ ғылым тіліне еніп жатқан жаңа терминдерді, оларды біріздендіру жайын анықтауға;

- гуманитарлық ғылымдар бойынша жарық көрген академиялық мәтін тақырыптарының өзекті бағытын айқындауға;

- әртүрлі ғылым бағыттары мәтіндерін салыстыра қарастырып, пәнаралық зерттеу байланыстарын, олардың мәнін, себебін, нәтижесін, маңыздылығын ашуға;

- академиялық мәтін авторларының үлес салмағын бақылай отырып, қазақ гуманитарлық ғылымдарындағы «ер» және «әйел» копцептісінің үлес салмағын гендерлік лингвистика тұрғысынан зерттеуге және т.с.с. өзекті мәселелерді ғылымның жаңа әдіс-тәсілдері арқылы зерттеуге мүмкіндік

туады. Демек, метадеректер (метабелгіленімдер) академиялық мәтіннің ішкі құрылымдануы бойынша да, сондай-ақ ғылыми зерттеулерге әсер ететін сыртқы ықпалды да бірдей қарастыруға көмектеседі.

Корпус деректерінің теориялық еңбектерді эмпирикалық материалдармен толықтыруда мүмкіндігі зор. Жалпы алғанда, корпустар тілдік зерттеулер барысында пайдалануға болатын үш типті дерек бере алады: *эмпирикалық қолдау, жиілігі бойынша ақпарат, экстралингвистикалық ақпарат (метаақпарат)* [21; 85]. Корпус базасына енгізілген мысалдар легі зерттеушілердің болжамдарына, белгілі бір түйіндеріне эмпирикалық қолдау бола алады. Сонымен қатар корпус деректері сандық зерттеу жүргізу үшін сөздердің, фразалар мен сөз тіркестерінің қолдану жиілігі туралы да ақпарат бере алады. Ал метаақпарат әртүрлі мәтін типтері мен әртүрлі сөйлеушілер топтарын салыстыруға мүмкіндік береді [21; 86].

Академиялық корпус әзірлеу нәтижесінің тағы бір маңыздылығы — корпус құрамына енгізілген тілдік деректер бойынша түрлі тақырыпта зерттеу жүргізуге мүмкіндік алу. Ол зерттеу жұмысы тілдің фонетикалық қабатынан грамматикалық құрылымына дейінгі кез келген нысан болуы мүмкін. Бұл мәселе соңғы уақытта әртүрлі Ұлттық корпус деректері аясында жүргізіле бастады. Сондай ізденістің бірі ретінде М. Матте мен Э. Штумпфтың португал тіліндегі ғылыми мақалаларда кездесетін етістіктердің қолданылуын қарастырған зерттеу мақалаларын атап өтуге болады. Авторлар Португал тілі корпусынан «autor» сөзін алып, одан соң етістіктерді жинақтайды. Жинақтау кезеңінен соң корпустағы жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдарда жиі кездесетін етістіктерді құрылымдық және семантикалық қолданылуы жағынан саралайды. Нәтижесінде екі ғылым саласында жұмсалатын етістіктердің арасында айтарлықтай ұқсастықтың бар екені анықталған. Сонымен қатар авторлар ғылыми мақалалардағы дереккөздерде осы шақ пен өткен шақ етістіктерінің бірлікте қолданылатынын дәйектеуге қол жеткізгенін көрсетеді [22; 68-69].

Етістіктердің академиялық мәтін тіліндегі өзіндік сипатын, қызметін ұлттық корпустың деректері бойынша ашуға бағытталған зерттеу жұмыстары отандық ғылымда да бар. А.Е. Бижкенова мен Р. Кенжебекованың ғылыми мақалаларында әр типтес тілдердегі (қазақ, орыс, ағылшын тілдері) қимыл етістіктерінің қолданылу жиілігі салыстырыла қарастырылады [23]. Нәтижесінде авторлар үш тілдегі қимыл етістіктерінің тілдегі қозғалыс динамикасының әртүрлі екендігін айқындауға мүмкіндік алған. Орыс тіліндегі қимыл етістіктерінің қазақ және ағылшын тілдерімен салыстырғанда айырмашылығы бар екені: қазақ және ағылшын тілдерінде префикстердің жоқ екендігі деректер негізінде талдауға түскен. Авторлар корпустармен жұмыс істеудің тиімділігін: олар алынған нәтижелердің шынайылығын, олардың қаншалықты шынайы екендігін тексеруге мүмкіндік бере алатындығын атап көрсетеді [23; 92-94].

Академиялық корпус мәтіндері өзге корпустардағы секілді белгілі бір жүйе бойынша іріктеліп алынады. Демек, корпустың мақсатына сай оған енгізілетін мәтіндер теңгерімділігі (сбалансированность) сақталуы қажет. Бұл — корпус жасаудағы негізгі шарттың бірі. Бұл жерде туындайтын мәселе бар. Академиялық корпусқа мәтін жинақтауда «Қазақ тілі мен әдебиеті», «Аударма ісі», «Шетел тілдері: екі шет тілі» мамандықтары бойынша мәтін теңгерімділігі біраз қиындық туындатуы мүмкін. Себебі аталған мамандықтар бойынша жарияланған қазақ тілді мәтіндер саны біркелкі емес. Егер «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы мәтіндері, негізінен алғанда, қазақ тілінде жарияланса, ал «Аударма ісі», «Шетел тілдері: екі шет тілі» мамандықтары жарияланымдарының ұлттық тілдегі үлес салмағы анағұрлым аз, көбінесе ағылшын, орыс тілдерінде жарық көрген. Сондықтан теңгерімділік шартына жауап беру үшін «Аударма ісі», «Шетел тілдері: екі шет тілі» мамандықтары мәтіндерінің шегін ескеру керек. Бұл жайт өз кезегінде корпустың көлемділігіне әсер етуі мүмкін. «Әртүрлі жанрдағы мәтіндердің бірінің көлемі аз, бірінің көлемі үлкен болуы белгілі бір дәрежеде сандық, сапалық мәліметтер алуға кедергі келтіреді» [10; 52]. Сондықтан академиялық корпус әзірлеу ісінде ғылыми-әдістемелік тұрғыдан пысықталуы тиіс мәселелер қатары орын алады.

Қорытынды

Сонымен, қазақ тілі академиялық корпусын әзірлеу ісінің отандық ғылым үшін берер нәтижесін мыналар деп тануға болады:

- біріншіден, қысқаша аңдатпадан кең көлемді монографиялық еңбектерге дейін жинақталатын академиялық корпус базасы мәтіндер кешені ғана емес, осы бағытта ғылыми жұмыспен айналысатын зерттеушілер мен ғалымдар үшін бай репрезентативті жүйе ретінде қызмет ете алады;

- екіншіден, қазақ тілінің академиялық жазылым тілі лексикасын іріктеп, қазақ тілін ғылым тілі ретінде бекітуге атсалысады;

- үшіншіден, гуманитарлық ғылымдар бағытындағы академиялық мәтіндердің тілін өзара салыстыра зерттей отырып, ғылымның әртүрлі бағытындағы ортақ терминдер мен әдіс-тәсілдерді, олардың қазақ ғылым тілінің дамуына қосар үлесін айқындауға мүмкіндік береді. Әсіресе заманауи ғылым кеңістігіндегі антропоөзектік парадигма шеңберіндегі зерттеулердің ортақтығы мен олардың маңызын ашуға, келешектегі бағыт-бағдарын анықтауға оң ықпалдасады;

- төртіншіден, корпус метадеректері (метабелгіленімі) арқылы гуманитарлық ғылымдар бағытының автоматтандырылған жүйесін жетілдіруге мүмкіндік береді және т.с.с. өзекті мәселелерді қарастырудың ғылыми-әдіснамалық амал-жолын жеңілдетуге үлес қосады.

Қорыта келгенде, академиялық корпус әзірлеу ісі ғылымның соңғы технологиялық жетістіктерін барынша пайдалануды талап ететін күрделі де кешенді жұмыс саналады. Мақалада гуманитарлық ғылымдар бағытындағы қазақ тілінде жарық көрген академиялық мәтіндер корпусын құрудың мақсат-міндеттері мен маңыздылығы талдауға түсті. Алдағы уақытта корпусқа енгізілетін эмпирикалық материалдарды арттырып, оларды редакциялап, цифрландырып, аннотацияларын әзірлеп, қолжетімді түрде ғылыми-көпшілік ортаға ұсыну міндеті тұр.

Бұл зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан гранттық қаржыландырылған ЖТН AP23488585 «Цифрлық гуманитарлық ғылымдар: Академиялық қазақ тілінің корпусын әзірлеу» ғылыми жобасы аясында әзірленді.

Әдебиеттер тізімі

1 Қазақ тілінің ұлттық корпусы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: https://qazcorpus.kz

2 Қазақ тілі ұлттық корпусы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: https://qazcorpora.kz/

3 Қазақ тілі корпусы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: http://test-test-issai.nu.edu.kz/kz-speech-corpus/

4 Алматы қазақ тілі корпусы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: http://webcorpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=ru

5 Жаңабекова А.Ә. Қазақ тілінің оқу корпусын әзірлеу мәселелері / А.Ә. Жаңабекова, Г.Б. Тлегенова, А.Ж. Мұқатаева, М.С. Жолшаева // Тілтаным. — 2024. — № 1 (93). — Б. 133–143. doi.org/10.55491/2411-6076-2024-1-133-143

6 Granger S. International Corpus of Learner English. — [Electronic resource]. — Access mode: https://www.researchgate.net/publication/353637356

7 British Academic Written English Corpus. — [Electronic resource]. — Access mode: https://www.sketchengine.eu/british-academic-written-english-corpus

8 Учебный корпус русского языка. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.web-corpora.net/RLC/rulec

9 Жұбанов А.Қ. Компьютерлік лингвистикаға кіріспе / А.Қ. Жұбанов. — Алматы, 2013. — 204 б.

10 Жұбанов А.Қ. Корпустық лингвистика / А.Қ. Жұбанов, А.Ә. Жаңабекова. — Алматы: Қазақ тілі, 2017. — 336 б.

11 Аитова Н.Н. Оқу корпусын жасау және мектеп терминологиясын зерттеуді оңтайландыру / Н.Н. Аитова // «Мектеп оқулықтары: пән терминдерін жетілдіру және біріздендіру» атты Республикалық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. — Астана, 2023. — Б. 8–11.

12 Короткина И.Б. Академическое письмо: процесс, продукт и практика / И.Б. Короткина. — Москва: Юрайт, 2024. — 349 с.

13 Ярская-Смирнова Е. Создание академического текста / Е. Ярская-Смирнова. — Москва, 2013. — 156 с.

14 Захаров В.П. Корпусная лингвистика / В.П. Захаров. — Санкт-Петербург: СПб., 2005. — 48 с.

15 Қазақ тілінің академиялық корпусы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: https://academickazakhcorpus.kz/

16 Мәдиева Г.Б. Лингвистикалық зерттеулердегі компьютерлік технологиялар / Г.Б. Мәдиева, С.Б. Бектемірова, Ж.Ж. Күзембекова. — Алматы: Қазақ университеті, 2014. — 119 б.

17 Zaki M. The metadiscourse of Arabic academic abstracts: A corpus-based study / M. Zaki // Research in Corpus Linguistics. — Spain, 2022. — 10/2. — P. 113–146. //https://DOI 10.32714/ricl.10.02.06

18 А. Байтұрсынұлы мәтіндерінің ішкорпусы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: https://qazcorpus.kz/findahmeti/

19 А. Байтұрсынұлының қазақша-орысша параллель корпусы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: http://baitursynuly-corp.kz/

20 Аитова Н.Н. А. Байтұрсынұлы шығармаларын корпустық зерттеу («Қырық мысал», «Маса» жинақтары негізінде) / Н.Н. Аитова, Г.Ж. Байшукурова, А.Б. Иргебаева // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2024. — 29-т., 3(115)-шығ. — Б. 14–23. https://doi.org/10.31489/2024Ph3/14-23

21 Пірманова К.Қ. Ұлттық корпустарға негізделген лингвистикалық зерттеулер жүргізу (қазақ, орыс, ағылшын тілі материалдары негізінде) / К.Қ. Пірманова, А.Ә. Жаңабекова, А. Барменқұлова // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. — 2022. — № 3(187). — Б. 83–93. https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v186.i2.01

22 Matte M. A corpus-based study of reporting verbs in academic Portuguese / M. Matte, E. Stumpf // Research in Corpus Linguistics. — Spain, 2022. — 10/2. — P. 46–69. //https://DOI 10.32714/ricl.10.02.04

23 Бижкенова А.Е. Семантика глаголов движения в русском, казахском и английском вариантах (с опорой на корпусные и словарные данные) / А.Е. Бижкенова, Р. Кенжебекова // Вестник Карагандинского университета. Серия филология. — 2024. — Т. 24, № 1(113). — С. 80–95. https://doi.org/10.31489/2024Ph1/80-95

Ж.М. Коныратбаева

Разработка академического корпуса казахского языка: цель, задачи, значимость (в направлении гуманитарных наук)

Академический корпус — одна из ключевых составляющих образовательного и научного пространства. Его разработка рассматривается как комплексный процесс, направленный на повышение качества системы высшего образования и развитие научного потенциала. В статье рассматривается проблема создания академического корпуса казахского языка в области гуманитарных наук. Анализируются цели, задачи и значение формирования такого корпуса. Актуальность проекта заключается в создании комплексной эмпирической базы научных текстов на государственном языке, что способствует изучению казахского языка как языка науки. Цель исследования — анализ функций и задач корпуса гуманитарных текстов на казахском языке, его роли в развитии казахского научного языка, а также характеристик корпуса. Для его создания были использованы тексты по направлениям: философия, история, религиоведение, археология и этнология, востоковедение, теология, тюркология, музеология, иностранная филология, переводоведение и казахская филология. В статье описывается процесс формирования корпуса с учётом предъявляемых к нему требований и критериев. Отдельное внимание уделено значению корпуса как инструмента для развития технологий обработки естественного языка. Корпус позволяет выявить особенности академической лексики, морфологии и синтаксиса казахского языка. Обоснована необходимость включения в корпус различных видов научных источников: аннотаций, тезисов, докладов, статей, а также монографий, диссертаций, учебников и учебных пособий — для всестороннего анализа научных данных. Особое значение придаётся метаданных (метаразметке), важным на всех этапах — от сбора до цифровизации материалов. Метаданные рассматриваются в контексте международного опыта, подчёркивается их роль в дальнейшем изучении казахского языка как языка научной коммуникации. В методологической части применялись методы описания, сравнения, филологической экспертизы и анализа. При изучении международного опыта использовались методы описания и сопоставления, а при анализе языковых данных с содержательной и структурной стороны — методы описания и анализа. Результаты исследования открывают новые перспективы для научных изысканий в таких областях, как терминология, лексикография, когнитивная и гендерная лингвистика, переводоведение и другие смежные дисциплины. Отмечается, что на всех этапах — от постановки задач до разметки — необходимо учитывать научно-методологические аспекты. Также поднимаются вопросы, требующие доработки в рамках научно-практической деятельности, с учётом внутренней классификации гуманитарных наук по объекту исследования. Выявлена междисциплинарная специфика соблюдения сбалансированности текстов, включаемых в корпус, в зависимости от его назначения. Анализируется влияние преобладания публикаций на английском и русском языках по ряду дисциплин на соблюдение принципа сбалансированности корпуса по отношению к казахскому языку.

Ключевые слова: разработка академического корпуса, корпусная лингвистика, академический текст, гуманитарные науки, казахский язык, научный стиль, метаданные.

Zh.M. Konyratbayeva

Development of the academic corpus of the Kazakh language: goal, task, significance (in the direction of humanities)

The academic corpus is one of the key components of the educational and scientific sphere. Its development is recognized as a comprehensive process aimed at improving the quality of higher education and enhancing scientific potential. The article addresses the issue of creating an academic corpus of the Kazakh language in

the field of the humanities. It analyzes the goals, objectives, and significance of developing such a corpus. The relevance of the project lies in the creation of a comprehensive empirical database of scholarly texts in the state language, which contributes to the study of Kazakh as a language of science. The aim of the study is to analyze the functions and objectives of the corpus of humanities texts in the Kazakh language, its role in the development of the Kazakh scientific language, as well as the characteristics of the corpus. For its creation, texts were used from the following fields: philosophy, history, religious studies, archaeology and ethnology, oriental studies, theology, Turkology, museology, foreign philology, translation studies, and Kazakh philology. The article describes the process of corpus development in accordance with the relevant requirements and criteria. Particular attention is given to the significance of the corpus as a tool for the advancement of natural language processing technologies. The corpus makes it possible to identify the features of academic vocabulary, morphology, and syntax of the Kazakh language. The inclusion of various types of scientific sources in the corpus — such as abstracts, theses, conference papers, journal articles, as well as monographs, dissertations, textbooks, and teaching materials — is justified for a comprehensive analysis of scholarly data. Particular emphasis is placed on metadata (meta-annotation), which plays a crucial role at all stages — from the collection to the digitization of materials. Metadata is examined in the context of international practices, with its importance highlighted for the continued study of the Kazakh language as a medium of scientific communication. The methodological section employs methods of description, comparison, philological examination, and analysis. In the study of international practices, descriptive and comparative methods were used, while the analysis of linguistic data from both content-related and structural perspectives involved descriptive and analytical methods. The research results open up new prospects for scholarly inquiry in fields such as terminology, lexicography, cognitive and gender linguistics, translation studies, and other related disciplines. It is emphasized that at all stages — from defining objectives to annotation — it is essential to take scientific and methodological aspects into account. The article also raises issues that require further refinement within the framework of scientific and practical activities, considering the internal classification of the humanities based on their objects of study. The interdisciplinary specificity of maintaining a balanced selection of texts included in the corpus — depending on its intended purpose — has been identified. The study analyzes the impact of the predominance of publications in English and Russian in a number of disciplines on the implementation of the principle of balance in relation to the Kazakh language within the corpus.

Keywords: development of academic corpus, corpus linguistics, academic text, humanities, Kazakh language, scientific style, metadata.

References

1 Qazaq tilinin ulttyq korpusy [National Corpus of the Kazakh Language]. Retrieved from https://qazcorpus.kz/find [in Kazakh].

2 Qazaq tili ulttyq korpusy [National Corpus of the Kazakh Language]. Retrieved from https://qazcorpora.kz/ [in Kazakh].

3 Qazaq tili korpusy [Corpus of the Kazakh Language]. Retrieved from http://test-test-issai.nu.edu.kz/kz-speech-corpus/ [in Kazakh].

4 Almaty qazaq tili korpusy [Almaty Kazakh Language Corpus]. Retrieved from http://webcorpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=ru [in Kazakh].

5 Janabekova, A.A., Tlegenova, G.B., Mukatayeva, A.Zh., & Jolshayeva, M.S. (2024). Qazaq tilinin oqu korpusyn azirleu maseleleri [Issues of Development of the Kazakh Language Training Corpus]. *Tiltanym — Linguistics*, 1(93). 133–143. DOI: doi.org/10.55491/2411-6076-2024-1-133-143 [in Kazakh].

6 Granger, S. International Corpus of Learner English. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/353637356.

7 British Academic Written English Corpus. Retrieved from https://www.sketchengine.eu/british-academic-written-english-corpus.

8 Ushebnyi korpus russkogo yazyka [Russian learner corpus]. Retrieved from http://www.web-corpora.net/RLC/rulec [in Russian].

9 Jubanov, A. (2013). *Kömpüterlik lıngvıstıkağa kirispe* [Introduction to computational linguistics]. Almaty [in Kazakh].

10 Jubanov, A., & Janabekova, A.A. (2017). *Korpystyq lıngvıstıka* [Corpus linguistics]. Almaty: Qazaq tili [in Kazakh].

11 Aitova, N.N. (2023). Oqu korpusyn zhasau zhane mektep terminologiasyn zertteudi ontailandyru [Development of an academic building and optimization of the study of school terminology]. *«Mektep oqulyqtary: pan terminderin zhetildiry zhane birizdendiry» atty Respublikalyq gylymi-adistemelik konferensia materialdary — Materials of the Republican scientific and methodological conference «School textbooks: improvement and unification of subject terms»* (pp. 8–11). Astana [in Kazakh].

12 Korotkina, I.B. (2024). *Akademisheskoe pismo: protsess, product i praktika* [Academic Writing: process, product and practice]. Moscow: Yurait [in Russian].

13 Yarskaya-Smirnova, E. (2013). *Sozdanie akademisheskogo teksta* [Creation of Academic text]. Moscow [in Russian].

14 Zakharov, V.P. (2005). *Korpusnaia lingvistika* [Corpus linguistics]. Saint Petersburg [in Russian].

15 *Qazaq tilinin akademialyq korpusy* [Academic Corpus of the Kazakh language]. Retrieved from https://academickazakhcorpus.kz/ [in Kazakh].

16 Madieva, G.B., Bektemirova, S.B., & Kuzembekova, J.J. (2014). *Lingvistikalyq zertteulerdegi kömpüterlik tekhnologialar* [Computer technologies in linguistic research]. Almaty: Qazaq University [in Kazakh].

17 Zaki, M. (2022). The metadiscourse of Arabic academic abstracts: A corpus-based study. *Research in Corpus Linguistics*. 10/2, P. 113–146. Spain. https://DOI 10.32714/ricl.10.02.06.

18 A. Baitursynuly matinderinin ishkorpusy [The corpus of A. Baitursynuly's texts]. Retrieved from https://qazcorpus.kz/findahmeti/ [in Kazakh].

19 A. Baitursynulynyn qazaqsha-oryssha parallel korpusy [Kazakh-Russian parallel corpus of A. Baitursynuly]. Retrieved from http://baitursynuly-corp.kz/ [in Kazakh].

20 Aitova, N.N., Baishukurova, G.Zh., & Irgebayeva, A.B. (2024). A. Baitursynuly shygarmalaryn corpustyq zertteu («Qyryq mysal», «Masa» zhinaqtary negizinde) [Corpus-based study of the works of A. Baitursynov (based on the collections "Kyryk mysal" ("Forty examples") and "Masa" ("Mosquito")]. *Qaragandy universitetinin Qabarshysy. Filologiia seriiasy — Bulletin of the Karaganda University. Series Philology, 29, 3*(115), 14–23. DOI: https://doi.org/10.31489/2024Ph3/14-23 [in Kazakh].

21 Pirmanova, K.K., Janabekova, A.A., & Barmenkulova, A. (2022). Ulttyq korpustarğa negizdelgen lingvistikalyq zertteuler zhurgizu (qazaq, opus, ağylshyn tili materialdary negizinde) [Conducting linguistic research based on national corpus (based on materials of Kazakh, Russian, English)]. *Al-Farabi atyndağy Qazaq Ulttyq Universitetinin KHabarshysy. Filologiia seriiasy — Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University*, 3(187), 83–93. https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v186.i2.01 [in Kazakh].

22 Matte, M. & Stumpf, E. (2022). A corpus-based study of reporting verbs in academic Portuguese. *Research in Corpus Linguistics*. 10/2, P. 46–69. Spain. https://DOI 10.32714/ricl.10.02.04.

23 Bizhkenova, A.E. & Kenzhebekova, R. (2024). Semantika glagolov dvizhenia v russkom, kazakhskom i angliiskom variantakh (s oporoi na korpusnye i slovarnye dannye) [Semantics of verbs of motion in Russian, Kazakh and English versions (based on corpus and dictionary data)]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriia Filologiia — Bulletin of the Karaganda University. Series Philology, 24*, 1(113), 80–95. https://doi.org/10.31489/2024ph1/80-95 [in Russian].

Information about of author

Konyratbayeva Zhanar Moldalykyzy — Candidate of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: zhanarkon@mail.ru

Ғылыми мақала
ӘОЖ 81'373
https://doi.org/10.31489/2025Ph3/99-109

Мақаланың редакцияға түскен күні: 03. 04.2025 ж.
Қабылданған күні: 05.06.2025 ж.

Г.А. Кенжебекова[1*], Е.Е. Түйте[2]

[1, 2]*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан*
(E-mail: gulya.aytykenovna84@mail.ru, eldos_t_e@mail.ru)
[1]*https://orcid.org/0009-0006-1402-1074*
[2]*https://orcid.org/0000-0003-3297-8911*

Қазақ ертегілеріндегі бала бейнесінің берілу амалдары

Қазақ халқының танымындағы балаға қатысты атаулар, оны сипаттаудағы лексикалық бірліктер, қазақ балаларының таным-талғамын, көзқарасын, сезімін, сан иірімді ерекшеліктерін тануға, қазақ мәдениетіндегі орнын айқындауға мүмкіндік беретіні сөзсіз. Қазақ тіл білімінде балаға қатысты тілдік бірліктер тола болғанымен оларды бір жүйеде қарастыру, қандай лексика-грамматикалық ерекшеліктері бар, сонымен қатар этнолингвистикалық, когнитивтік аспектіде қарастыру мәселелері аса зерттелмеген. Осы орайда бала бейнесін ашуда, оның қандай тілдік амал-тәсілдер арқылы берілгендігін анықтауда қазақ ертегілерінің алатын орны ерекше. Ертегі тілі арқылы ұлттық мәдениетті сақтауға, баланың тіл байлығын арттыруға, сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға болады. Қазақ ертегілеріндегі бала бейнесінің қандай тілдік амалдар арқылы жасалғандығын зерттеу арқылы баланың қоғамдағы рөлін, оның қазақ отбасындағы алатын орнын айқындауға болады. Қазақ халқы балаға тек бала деп қана қарамай, оны тұлға ретінде бағалап, өмірінің жалғасы деп санаған. Бұл мақалада қазақ ертегілеріндегі бала бейнесінің берілу жолдары, оның қоғамдағы рөлі қарастырылған. Қазақ ертегілерінде бала бейнесі маңызды әрі символдық мәнге ие. Ерекше қасиеттерге ие бала кейіпкер көбінесе қоғамның болашағын, адамгершілік құндылықтарын және идеалдық тұлғаны бейнелейді. Ертегілерде бала бейнесі тек жас ұрпақтың өкілі ретінде ғана емес, сондай-ақ моральдық және этикалық сабақтардың жеткізушісі ретінде көрінеді. Бала бойында кездесетін адалдық, қайырымдылық, батырлық, еңбекқорлық сияқты қасиеттер арқылы ол оқырманға жақсы мен жаманның арасындағы күресті, жеңіс пен жеңілістің мәнін түсіндіреді. Халықтың болмысымен ежелден ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан қазақ ертегілеріндегі бала бейнесінің тілдік табиғатын ашып көрсетуге және ұлттық дүниетанымын терең пайымдауға талпыныс жасалады. Қазақ ертегілеріндегі бала бейнесінің берілу жолдары ұлттық құндылықтар арқылы сипатталады, бала бейнесінің тілдік көрінісі және ертегілердегі лингвомәдени бірліктердің қолданыс ерекшеліктерін анықтау көзделеді, бала бейнесі ертегілерде әртүрлі әдістермен сипатталады: индирект және директ сипаттау, қиял мен шындықтың үйлесімі, аллегория мен метафоралар арқылы бейнелеу әдістері қолданылып, оның мінез-құлқы мен әрекеттері арқылы ертегілердің негізгі идеясы ашылады. Қазақ халқының мәдениеті мен педагогикалық дәстүрлерін көрсететін бала бейнесі ұрпақ тәрбиесінде маңызды рөл атқарады. Қазақ ертегілеріндегі бала бейнесі жас ұрпақтың адамгершілік тұрғыдан қалыптасуы мен өмірге деген көзқарасын қалыптастырудағы маңызды құрал болып табылады.

Кілт сөздер: қазақ ертегілері, бала бейнесі, сипаттау әдісі, моральдық құндылықтар, адамгершілік қасиеттер, тәрбиелік мән, әлемнің тілдік бейнесі, этно-мәдени лексика.

Кіріспе

Қазақ халқында бала сөзін ұғым тұрғысынан алғанда, ол — адамның перзенті, ұрпағы. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде балаға мынадай анықтама берген: «Бала» бөбек, сәби, періште, нәресте ата-ананың перзенті, ұрпағы, тұқымы» деп берілген [1]. Ал, таным тұрғысынан қазақтар баласына тек ұрпағым деп қарамай, Алланың берген сыйы, өмірінің сәні, күлкісінің себепкері, үйінің шуағы, көзінің нұры, бала бауыр етің, атасы мен әжесінің медеті, әкесі мен анасының көз қуанышы, баға жетпес байлығы мен қазынасы, қызығым, қуанышым, бақытым деп қарайды. Бала жынысына қарай, ұл және қыз болып бөлінеді. Ұл бала мен қыз баласына берілер тәрбиенің айырмашылығы, олардың халық ортасындағы белгілері де ерекше. Мысалы, қыз бала дүниеге келсе ата-анасы үйіне қуаныш, шаттық пен қатар нәзіктік, әдемілік келді деп ұғады. Ал, ер бала дүниеге келсе, ұрпақ жалғастырушы, шаңырақтың, ошақтың иесі келгені деп түсінеді. Қазақ танымында қыз бала сұлулықтың, нәзіктіктің символы болса, ұл бала батырлықтың, күштің символы болған [2]. Әлемнің тілдік бейнесін жасауда баланың рөлі аса маңызды мәнге ие. А. Хайдер: «Образ ребенка является важным для языковой картины мира в любой культуре. Он входит в структуру более крупной единицы — гиперобраза (гипер-

* Хат-хабарларға арналған автор. e-mail: *gulya.aytykenovna84@mail.ru*

концепта) человека, занимающего центральное место в картине мира, в том числе в роли наиболее востребованного средства характеристики и оценки любых реалий действительности. На фоне образа человека образ ребенка, не всегда отчетливо отделяющийся от образа взрослого человека, является менее частотным, но тем не менее активно функционирует в роли средства образной характеристики других реалий» [3; 4]. Бала тек адамның перзенті емес, оның іс-әрекеті арқылы да үлкендердің бейнесін қалыптастыруға болады. Әсіресе, ертегілердегі бала образы ересектердің іс-әрекетін бейнелейді: ерекше дүниеге келуі, тез өсуі, айналасына қамқорлық танытуы, ерлік көрсетуі.т.с.с. Шынайы өмірдегі бала бейнесі ол — аңғал, мақтаншақ, қарапайым, шыншыл, ақымақ, пәк, түрлі эмоцияға (қуану, күлу, жылау т.б.) тез берілетін, нәзік жаратылыс. Осыған қатысты ғалым М.Ю. Лебедева балаға тән ерекшеліктерді келесідей сипаттайды: «1) о чертах, свойственных ребенку (по-детски наивный, доверчивый, хвастливый, простодушный, бесхитростный, искренний, глупый, невинный, беззаботный и др.); 2) о типичном речевом и невербальном поведении ребенка (например, чаще всего наречие по-детски образует коллокации с глаголами эмоциональных реакций: обрадоваться, засмеяться, улыбнуться; захныкать, заплакать, всхлипнуть, вздохнуть; воскликнуть; обижаться и др.); 3) о (прото)типичной внешности ребенка (по-детски пухлый — о человеке, лице, чертах, щеках, губах, рте, руках, ногах; по-детски тонкий — о телосложении, шее, голосе, руках и др.)» [4; 18].

Қазақ халқы баланы болашақ ұрпақтың жалғасы деп қабылдайды және оның тәрбиесі отбасының ғана емес, бүкіл қоғамның жауапкершілігі болып саналады. Баланы тәрбиелеу — оның үлкенге құрмет көрсетіп, кішіге қамқор болуын үйретуден басталады. Әсіресе, әдептілік, сыйластық, ата-ананы құрметтеу, өз халқының тарихын, мәдениетін білу секілді қасиеттер бала тәрбиесінің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады.

Баланың тәрбиесі мен болашағы жайында қазақ мәдениетінде ерекше орын алатын тағы бір ұғым — «ұлттық сана-сезім» қалыптастыру. Қазақ халқы балаға өз халқының тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрлерін үйрету арқылы оның ұлттық болмысын қалыптастыруға тырысады. Бұл — ұлттық тәрбиенің маңызды бөлігі, себебі бала өскенде өз халқының мәдени мұрасын сақтап, дамытуға үлес қосуы қажет.

Ертегідегі бала бейнесі — бұл әдеби шығарманың ерекше әрі маңызды тұлғасы, өйткені ертегілерде бала өмір мен адамгершілік туралы көптеген маңызды мәселелерді шешетін кейіпкер ретінде суреттеледі. Әрбір ертегідегі бала бейнесі өзінің ерекше қасиеттері мен мінез-құлқымен ерекшеленеді, ал оның әрекеттері мен таңдаулары оқырмандарға құндылықтар мен өмірлік сабақтарды ұсынады. Бала ертегілерде көбінесе жақсылық пен жамандықтың, әділеттілік пен әділетсіздіктің күресін бейнелейді, оның іс-әрекеттері арқылы адамгершілік және моральдық мәселелер шешіледі.

Ертегілерде бала көбінесе жақсы, әділ, адал, тапқыр, қайсар әрі батыл кейіпкер ретінде көрсетіледі. Бұл қасиеттер балаға үлкендер әлеміндегі қиындықтарды жеңуге, қорқыныш пен күдікке қарамастан өз мақсатына жетуге мүмкіндік береді. Мысалы, ертегілерде бала көбінесе қиын жағдайларға тап болады: зұлым күштер, қиял-ғажайып тіршілік иелері немесе әділетсіздікпен күреседі. Бірақ ол өз іс-әрекеттері мен ақылдылығы арқасында осы қиындықтарды жеңіп, жеңіске жетеді. Бұл процесс арқылы бала қоғамның моральдық құндылықтарын игереді, әрі өзінің жеке тұлғалық дамуына ықпал етеді.

Ертегілерде бала бейнесі — тек ерлік пен әділеттің символы емес, сонымен бірге болашақтың үміті, қоғамның жаңаруы мен дамуының белгісі. Бала бейнесі арқылы авторлар жас оқырмандарға өмірлік маңызды құндылықтар мен сабақтарды ұсынуға тырысады.

Зерттеу материалы мен әдістері

Халық ауыз әдебиеті шығармаларының ғылыми тұрғыдан зерттеле бастауы XIX ғасырда еуропалық романтизм бағытының дамуына байланысты болды, яғни белгілі бір ұлтқа тән ерекшеліктерге деген ғылыми қызығушылықтың артуы нәтижесінен орын алды. Шетелдік лингвистика мен әдебиеттану ғылымында халық ертегілерінің мәселелеріне арналған көптеген еңбектер мен мақалалар жарияланған. Мәселен, Т. Бенфей, ағайынды Я. Гримм және В. Гримм, Л.Н. Афанасьев, Э. Тэйлор, А.Н. Веселовский, И.Н. Березин, В.В. Радлов, А.В. Васильев, А.Е. Алекторов, Г.Н. Потанин және т.б. ғалымдар болса, қазақ ғылымында Ы. Алтынсарин, Ә. Диваев, Ш. Уәлиханов, С. Қасқабасов, М. Көпеев, М. Әуезов, Т. Қоңыратбаев, С. Қондыбай және т.б. ғалымдардың еңбектерін атап көрсеткен дұрыс. Бала бейнесі, балалық шақ мәселелері орыс

әлемінің тілдік бейнесінде көптеген ғалымдардың (И.С. Кон, М.Д. Воейкова, А.Т. Ашхарава, М.Ю. Лебедева, У.А. Басова, А.Н. Попова, Н.Г. Архипова, А.В. Закирова, Ю.В. Маслова, М.А. Баранова, О.А. Усачева, Е.Ю. Удалых, С.В. Селеменева, А.Р. Лисенко, т.б.) назарын аударды. Дүниенің лингвистикалық суретінің бұл фрагменті салыстырмалы зерттеулердің, оның ішінде орыс және неміс (И.А. Калюжная), орыс және қытай (Ч. Цзинь, Е.В. Харченко) лингвистикалық мәдениетінің негізгі нысаны болды. Балалық шақ мәселелерін көркемдік интроспекциялау эксперименттері ғалымдардың (В.В. Сальникова, Г.А. Шипова, т.б.) назарын аударды. Бала бейнесінің метафоралық мәнде берілуі бірнеше еңбектерде (И.А. Калюжная, М.Ю. Лебедева, Л.В. Балашова, О.А. Усачева, У.А. Басова, Ч. Джин, т.б.) талдау нысанасына айналды. Дегенмен, бұл бейненің салыстырмалы құрылыстың бөлігі ретінде қызмет етуі арнайы зерттеу нысаны болған жоқ. Салыстыру категориясы тіл білімінде әртүрлі тәсілдер аясында зерттеу пәні болып табылады: грамматикалық (С.О. Картцевский, А.Ф. Прияткина, Н.И. Формановская, М.И. Черемисина, Е.Т. Черкасова, Н.А. Широкова, А.Г. Руднев, және т.б.), функционалдық (А.Е. Камышова, М.М. Паршукова, т.б.), фразеологиялық (Л.А. Лебедева, В.М. Мокиенко, Е.К. Оголцева, В.М. Огольцев, М.Л. Ковшова т.б.), стилистикалық (Е.В. Одинцов, И.М. Панкова, В.В. Эк, т.б.), категориялық (функционалдық, семантикалық) (В.П. Беркова, А.В. Трегубчак, И.В. Левит, М.Н. Крылова, т.б.) бағытындағы зерттеулерден көруге болады.

Халық ертегілерін арнайы зерттеп, оған түбегейлі өзгерістер әкелген В.Я. Пропптың «Қиял-ғажайып ертегінің морфологиясы» атты еңбегі функционалды лингвистика тұрғысынан қарастырылатын зерттеулерге жаңа жол ашты [5]. Оның теориясы бойынша барлық фантастикалық (қиял-ғажайып) ертегілерді отыз бір қызмет аясында қарастыруға болады. В.Я. Пропп атап көрсеткен барлық отыз бір қызметті қазақ ертегісінің тек біреуінен ғана, мысалы, «Ер Төстік» ертегісінен кездестіруге болатындығын қазақ ғалымдары С. Қасқабасов пен С. Қондыбай дәлелдеп көрсетеді. Көп жағдайда бұл қызмет синтагмалық және парадигмалық қатынастар арқылы бір-бірімен байланысып, жұп, үштік құрап, реттелетіні белгілі. Қазақ ертегілерінде бала бейнесін сипаттау үшін түрлі әдістер мен тәсілдер қолданылады. Олардың басты ерекшелігі бала кейіпкерінің ересектер әлемімен, табиғатпен және басқа ертегі кейіпкерлерімен қарым-қатынасы арқылы өзіндік жеке тұлғалық қасиеттерінің ашылуынан көрінеді. Мақаланы жазу барысында төмендегідей әдістер басшылыққа алынды.

Сипаттау әдісі (Директ және индирект сипаттау).

Қазақ ертегілерінде бала бейнесі көбінесе индирект сипаттау әдісі арқылы беріледі. Мысалы, бала әртүрлі оқиғалар мен жағдайлар арқылы сипатталады, оның мінез-құлқы мен іс-әрекеті арқылы оқырман оның ішкі дүниесі мен адамгершілік қасиеттерін түсінеді. Кейде бала тікелей сипатталып, оның ақылды, адал немесе батыр екенін айту арқылы, кейде оқиға арқылы оның мінезі мен әрекеттері арқылы бейнеленеді.

Директ сипаттау да қолданылады, мұнда бала мінезінің немесе қасиеттерінің нақты сипаттамасы беріледі. Мысалы, баланың адалдық, қайырымдылық, батылдық сияқты қасиеттері оның сөздері мен әрекеттері арқылы ашылады. Мысалы:

«Патша Тазша баладан көп нәрсе сұрады. Ол патшаға былай деп жауап берді:

– Егер сен маған сенсең, мен саған ақыл айтамын.

Патша таңырқап, оның айтқанын тыңдады. Тазша бала өзінің ақылымен барлық сұрақтарға жауап беріп, патшаға кез келген қиындықты жеңуге көмектесті».

Бұл ертегідегі бала бейнесі тікелей сипатталады. Тазша бала өте ақылды, тапқыр және батыл болғаны анық көрінеді. Оның шешімдер мен жауаптарында ақылдылығы мен тапқырлығы анық байқалады.

«Қырық өтірік» ертегісінің басты кейіпкері Тазша бала өзінің ақылдылығы мен тапқырлығы арқылы қиындықтарды жеңіп, әділдікке жетеді.

«Ертөстік» ертегісінде бала бейнесі оның сыртқы келбеті, мінез-құлқы, ішкі сезімдері мен ойлары арқылы сипатталады.

Қазақтың халық ертегісінде Тазша бала бейнесі әрдайым қайсар, ақылды, парасатты, нағыз халық адамы, тапқыр, батыл жігіт ретінде беріледі.

«Алдар көсе» ертегілерінде Алдар көсенің ақылдылығы мен тапқырлығы арқылы қиындықтарды жеңуі сипатталады. Бұл ертегілерде бала бейнесі оның сыртқы келбеті, мінез-құлқы, ішкі сезімдері мен ойлары арқылы сипатталады, бұл әдіс арқылы баланың адамгершілік қасиеттері мен ішкі дүниесі ашылады.

2. Жанама бейнелеу әдісі (Аллегория мен метафоралар).

Қазақ ертегілерінде бала бейнесі жанама әдістер арқылы да беріледі. Мысалы, бала көбінесе табиғатпен байланыстырылады. Бала табиғаттың символы ретінде бейнеленіп, оның пәктігі мен тазалығы өмірдің идеалын көрсетеді. Баланың ержетуі, түрлі сынақтарды жеңуі — бұл оның өмірдегі жолы мен жеке тұлға ретінде қалыптасуының символы болып табылады.

Аллегориялық сипаттамаларда бала жаңа дүниенің ашылуына, қоғамдағы жақсы өзгерістерге апаратын жолдың бастаушысы ретінде көрінеді. Мысалы, қазақ ертегілерінде табиғатпен байланысты баланың өміріндегі оқиғалар көбінесе әлемді тануға, адамдар арасындағы қарым-қатынастарды түсінуге, жақсылықты жеңуге бағытталады.

3. Диалогтар мен оқиғалар арқылы бейнелеу әдісі.

Қазақ ертегілерінде бала бейнесі диалогтар мен оқиғалар арқылы беріліп, оның тұлғалық қасиеттері көрініс табады. Баланың басқа кейіпкерлермен сөйлесуі, сұрақ қоюы, шешім қабылдауы оның ойлау жүйесінің дамуы мен ерлікке деген ұмтылысын көрсетеді. Бұл әдіс бала мен басқа кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынастардың орын алуына мүмкіндік береді.

4. Қиял мен реализмді үйлестіру әдісі.

Қазақ ертегілерінде бала бейнесі қиял мен шындықтың арасындағы шекараларда бейнеленеді. Бұл әдіс баланың ерекше қасиеттерін ашып көрсетіп, оның өмірдегі қиындықтарды жеңу жолдарын суреттейді. Қиялдағы кейіпкерлер мен шын өмірдегі мәселелер арасындағы байланыс бала бейнесінің маңызды аспектісін құрайды.

Нәтиже мен оның талқылануы

Қазақ ертегілерінің көпшілігінде бала образы кездеседі. Оқиға сол арқылы өрбиді. Халық қиялындағы арман-тілегін бала образы арқылы жеткізіп, өскелең ұрпақты адалдық пен әділдікке, тапқырлық пен шешендікке, табандылық пен ерлікке, шешім қабылдау мен жауапкершілікке, қиын сәтте берілмеуге, жақсылыққа ұмтылуға тәрбиелеп отырған. Баланың бейнесін сипаттаудың тілдік құралдары ертегілерде ұқсас болып келеді. Қазақ ертегілерінің тақырыбы алуан түрлі және түрліше сипатталады. Оларды шартты түрде былай бөлуге болады:

а) хайуанат жайындағы ертегілер;

б) қиял-ғажайып ертегілері;

в) ғұрыптық ертегілер;

г) аңыз ертегілер;

д) балаларға арналған ертегілер» [6; 173].

Қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілерін зерттеуші ғалым Ә. Қоңыратбаев: «Қазақ ертегісінің кез келген түрі — бұл уақыт аралығынан өтіп, халықтың санасына енген сюжеттер. Онда бірқатар елдерге ортақ және бірегей сюжеттері бар мотив-бейнелер аз емес», – деп айта келіп, қазақ ертегілерін тақырыбына қарай: «мифтік ертегілер, хайуанаттар туралы ертегілер, тұрмыс-салт ертегілері» деп бөледі [7]. Осылайша, ертегілердің басқа халық ауыз әдебиеті үлгілерінен айырмашылығы — әңгімелеуші айтады, ал тыңдаушылар оны ең алдымен поэтикалық, бейнелі шығарма ретінде қабылдайды. Ертегілер бұл тұрғыдан ерекшеленеді. Алайда бұл ертегілер идеялық мазмұнды, тілді, сюжеттердің сипатын, мотивтерді, бейнелерді айқындайтын шындықпен байланысты емес дегенді білдірмейді. Бастапқыда ертегінің тарихында классикалық ертегілердің басты белгісі болып табылатын саналы ойлап табу туралы әңгіме болған жоқ. Адам табиғат күштерінен тәуелсіз бола алатынын, сондай-ақ қоршаған ортаны тану процесін тереңдете бастағаннан бастап, ақынның болмысы ежелгі ертегілердің мифологиялық көзқарастарымен толық сәйкес келмейді. [7]. Шындығына келгенде, ертегілер алуан түрлі, олардың тақырыптық аясы да түрліше. Сондықтан оларды толық көлемде зерделеу мүмкін емес. Ол үшін міндетті түрде материалды бөлшектеу, яғни жіктеу қажет: «Дұрыс жіктеу — бұл ғылыми сипаттаманың бірінші сатысы. Сыныптаудың дұрыстығы келесі зерттеудің дұрыстығына тікелей байланысты... ертегілердің ең қарапайым жіктелуі таңғажайып мазмұны бар ертегілер, тұрмыстық және жануарлар туралы және т.б.» деп атап көрсетеді В.Я. Пропп [8]. Көпшілік халықтың ертегілерінде, соның ішінде қазақ халық ертегілерінің желісі мынандай тілдік құрылымдармен басталады: *«Баяғы өткен заманда, дін мұсылман аманда; Баяғыда...; Ерте, ерте, ерте екен, ешкі жүні бөрте екен..; Бұрынғы өткен заманда..; Өткен заманда...; Бір күні..; Өткен уақытта...; Бұрынғы уақытта..., Ертеде...; Баяғы бір заманда...; Ерте заманда...» және т.б.* Ертегілердегі уақыт белгісіз, кеңістік нақты емес. Ертегілер желісіне тән синтаксистік құрылымға *«ерте, ерте, ертеде, ешкі жүні келтеде кемпір мен шал*

болыпты / бір бай болыпты / балаға зар болыпты», «сағат сайын емес, минут сайын өсіпті», «құс атып, аң аулап күн көріпті», «Тоғыз ай, тоғыз күн болғанда, әйел толғатып, босаныпты. Торсық шеке, аппақ ұл тауыпты» сынды сөйлемдерді жатқызуға болады.

Қазақтың қиял-ғажайып ертегілеріне тән негізгі қасиет олардың халықтың мәдениетімен, тұрмыс-тіршілігімен, арман-тілегімен, мақсат-мүддесімен байланыстылығы. «Біздің ойымызша, дәл осы халық қиял-ғажайып ертегілер тілі белгілі бір мәдениетке тән келетін аялық білімдер кодталатын орны, қоймасы болып табылады. Тіл ақиқат шындықты құрылымдап, ақиқат дүниені де, ақиқат шындықтан тыс дүниені де айқындап көрсетеді» [9; 74]. Қазақтың қиял-ғажайып ертегілерінің бастамасы болады, содан кейін ол кейіпкерлері арқылы өрбіп, түрлі оқиғаларды туғызады. Мысалы, көбіне ертегілер желісі екі ұрпақтың өкілі — балалар мен ата-аналар, кішілер мен үлкендер арқылы өрбіп отырады. Қазақ ертегісінің басталуы балалары жоқ немесе қартайған адамдардың құдайдан жалбарынып бала сұрауына байланысты болады, сөйтіп ғажайыптан бала өмірге келеді. Мысалы: *«төстіктен, бір үздік майдан, наннан, күн нұрынан» «төстіктен» т.б., өсуі де өзгеше болады («Ер Төстік», «Нан батыр»).* Олар күн сайын емес сағат сайын өседі екен: «*бір айда бір жастағы баладай, үш айда үш жастағы баладай, бір жылда он бестегі жасөспірімдей болып, екі жасында алысқан кісілерін алып ұратын бала болады. Садақ тартып үйренеді, тартқан садағын тоғыз қабат кетпеннен өткізеді. Аң аулап, құс атып, шал әкесі мен кемпір шешесін асырайды*» («Ер Төстік»).

Қазақ ертегілері — халықтың дәстүрлері мен дүниетанымын, дүниеге деген көзқарасын көрсететін, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан асыл мұра. Қазақ ертегілерінде бала бейнесі ерекше орын алады. Бұл бейне көптеген қасиеттермен, тағдырлы оқиғалармен, халықтың адамгершілік құндылықтарымен тығыз байланыста қалыптасқан. Қазақ ертегілеріндегі бала тек қана жас ұрпақтың өкілі емес, сонымен қатар қоғамның болашағын, ұлттың тағдырын сақтаушы тұлға. Халықтың қиялынан туған ертегілердегі бала есімдерінің қойылуының өз уәжі бар. Баланың өмірге келуіне, болмысына, табиғатына, дене бітіміне, түр-түсіне, бойындағы қасиеттеріне, хайуанаттарға байланысты қойылатын есімдер көптеп кездеседі. Мұндай есімдерге *Ер Төстік, Тазша бала, Толағай, Аюалпаң, Ерсары, Нанбатыр, Көрұғлы, т.б.* «Ертегідегі хайуанаттарға байланысты қойылған есімдер. Мысалы, «Аюдәу» ертегісіндегі: *«Күндерде бір күн қыз аюдан ұл табады. Ұлы күніне бір жасайтын болады, келбетті адам, түрі аю нәсілді болады. Атын Аюдәу қойды»* [10; 85]. Мұнда ертегі кейіпкерінің сыртқы келбетіне қатысты қойылып тұрғанын аңғарамыз. «Аюалпаң, Судысалпаң, Таудыалпаң» ертегісінде: *«...Артынан баланың атын «Аюалпаң» қояды, Мұның әкесі аю, соған сәйкес аты Алпаң болсын деген ойы тура болып шығады»* [10; 92]. Ертегідегі антропонимнің құрылымын тарқатар болсақ Аю+алып+аң, яғни үш компонентті күрделі есім екенін аңғарамыз», – дейді А.С. Бектұрсын [11; 123] немесе: «Кейіпкердің өмірге келуіне байланысты қойылған есімдер: «Нанбатыр» ертегісінде: «Бір күні нан пісіру үшін иленген наннан бір баланың бейнесін жасайды да, сырттағы жер ошаққа от жағуға шығады. Үйіне келсе, әлгі бала ғып жасап кеткен наны жоқ, оның орнына аппақ сазандай бір ұл екі өкшесімен жер тепкілеп жылап отырады... Елді жинап Нанберген деп ат қояды» [11; 124]. Ертегілердегі бала есімдерінен оның тұлғалық ерекшеліктерін аңғару қиынға соқпайды. «Есімдер жеке тұлғаның болмысына әсер етеді, өйткені сөз арқылы адам тәрбиеленеді. Есімде жеке тұлғаның бастамасы айқындалады» [12; 49]. Ертегі дискурсындағы жалқы есімдерді «менталды құрылымдарға» теңеуге болады. Олар бірнеше ұрпақ тәжірибесін бойына сіңіріп, белгілі бір халық сипатында баяндаудың көп қабаттылығын айқындайды» [9; 103].

Қазақ ертегілеріндегі бала бейнесі әрқашан да символдық мәнге ие. Бала таза, пәк, әлемнің құпияларын ашуға дайын, әлі күнге дейін адамгершілік принциптеріне адал болатын, өз өмірінің бастауы мен болашағы ретінде бейнеленеді. Бала бейнесі арқылы халық жас ұрпақтың ертеңгі күні, оның қоғамдағы орны, өсу процесі мен оның адамгершілік құндылықтарды бойына сіңіруі мәселелеріне көңіл бөледі.

Қазақ халқы балаға үлкен үміт артып, оның болашағына сеніммен қарайды. Әсіресе, қазақ ертегілерінде бала арқылы өмірдің мәні, қайырымдылық пен адалдық, батырлық пен ерлік сияқты маңызды қағидаттар көрсетіледі. Бала көбінесе қиял әлемі мен шындықтың арасындағы шекарада өмір сүретін кейіпкер ретінде көрінеді. Оның іс-әрекеттері мен шешімдері арқылы өмірдің әділеттілігі мен заңдылықтары ашылады.

Қазақ ертегілерінде бала бейнесі адамгершілік құндылықтар мен моральдық тәрбие үшін маңызды рөл атқарады. Бала бейнесі арқылы ертегілерде жақсылық пен жамандық, әділдік пен

әділетсіздік, батырлық пен қорқақтық сияқты құндылықтар көрсетіледі. Әрбір бала өз әрекеттері арқылы осы құндылықтардың маңыздылығын түсініп, оларды өмірде іске асырады

Ертегілерде бала көбінесе әділеттілік пен адалдықтың үлгісін көрсетеді. Мысалы, «Қырық өтірік» ертегісінде баланың өтірік айтуға қарсы күресі оның адамгершілік ұстанымын, дұрыс жолды таңдай білу қабілетін көрсетеді. Бұл ертегі арқылы балаға адалдықтың маңыздылығы мен жалғандықтың зияны туралы терең ой салады. *«Бала ақырында қырық өтірікті айтып болғаннан кейін, бір кезде өзін-өзі ұстап тұра алмай, бәрін айтып береді. «Мен өтірік айттым, мен өзімнің қатемді түсіндім, енді дұрыс жолмен жүріп, адал боламын» деп шешім қабылдайды».* Бұл жерде бала бейнесі бірнеше маңызды қырынан көрінеді:

1. **Өзін-өзі тану және қателігін мойындау:** Бала өтірік айту арқылы белгілі бір жеңілдікке жетуге тырысады, бірақ соңында өзінің қателігін түсініп, шындықты айтуға шешім қабылдайды. Бұл оның адамгершілік ұстанымының күшті екенін, адалдыққа деген ұмтылысын білдіреді.

2. **Адалдық пен әділдік:** Бала өтірік айтуға қарсы күресін ішкі сезімімен бастайды, бұл оның ақиқатқа ұмтылуын көрсетеді. Ол адамгершілік қағидаларын бұзбай, өзінің өткен әрекеттерін түзеуге, дұрыс жолды таңдауға талпынады.

3. **Шешім қабылдау және жауапкершілік:** Өтірікті айтып алғаннан кейін бала оның зиянын түсініп, оны түзету үшін әрекет етеді. Бұл оның жауапкершілікті қабылдайтынын, өз әрекеттеріне жауап бере алатынын және дұрыс жолды таңдауға дайын екендігін көрсетеді.

Қазақ ертегілерінде бала бейнесі қоғамның болашағын, мәдениетін және дәстүрін сақтаушы ретінде көрінеді. Ертегілерде бала өз ата-анасынан, үлкендерден алған тәрбиесі мен білімін қоғамның игілігіне жұмсайды. Оның бойындағы жақсы қасиеттер, адамгершілік принциптері оның қоғамда дұрыс орын табуына, халықтың дәстүрін сақтауға ықпал етеді. Баланың әрекеттері мен шешімдері арқылы қоғамдағы әділеттілік пен зұлымдықтың арасындағы күрес бейнеленеді.

Қазақ ертегілеріндегі бала бейнесі өте көпқырлы және жан-жақты. Бала ертегілерде тек қиял әлеміндегі кейіпкер емес, ол қоғамның болашағын қалыптастыратын, адамгершілік құндылықтарды бойына сіңірген тұлға ретінде көрінеді. Бала бейнесі арқылы қазақ халқы ұрпақ тәрбиесінің, адамгершілік принциптерінің және ұлттық дәстүрлердің маңыздылығын насихаттайды. Қазақ ертегілеріндегі бала қоғам мен мәдениеттің болашағын сақтаушы, оның моральдық дамуы мен рухани өсуіне ықпал ететін символ болып табылады.

«Бұрынғы өткен заманда; сол баяғы ерте ешкі құйрығы келтеде; сол уақытта; бір күндерде; ертеде; бұрынғы тұста; тоғыз ай, тоғыз күн болғанда; бірсыпыра уақыт; күндерде бір күн; сағат сайын емес, минут сайын; көзді ашып-жұмғанша қуып жетіп; түн қатып жүріп; түн жүреді, күн жүреді, ай жүреді, апта жүреді; ертеңіне таңсәріден; бұдан бірнеше жыл» сияқты қолданыстар ертегілерде немесе тарихи әңгімелерде уақыттың өткенін, алыс заманды білдіру үшін қолданылады. Бұл амалдар оқырманды белгілі бір уақытқа немесе кезеңге шақырады, сонымен қатар әңгіменің ертегілік немесе аңыздық сипатта екенін көрсетеді. Осындай қолданыстарға мысалдар келтірейік:

Өткен замандарда:

«Өткен замандарда бір кедей өмір сүріпті. Оның жалғыз ұлы болған екен. Баласы медреседе оқып, әр күні ерте кетіп, кеш келетін көрінеді» («Бала мен қарлығаш» ертегісі).

Бұрынғы тұста:

2. *«Бұрынғы тұста Қалабай деген батыр болған. Ол заманда елдің көпшілгі барымтамен күн көрген»* («Қалабай батыр» ертегісі)

3. Сол баяғы ерте ешкі құйрығы келте заманда:

«Сол баяғы ерте ешкі құйрығы келте заманда Шықбермес Шығайбай дейтін бай болыпты» («Алдардың Шықбермес Шығайбайға қонақ болғаны» туралы ертегі)

4. Ертеде:

«Ертеде бір бай болыпты. Байдың бір жалғыз баласы бар екен. Бала ерекше болып өседі. Оның жаны кеудесінде емес, ақ бәкісінде көрінеді» («Бай мен баласы» ертегісі)

Мұндай тілдік амалдарды қолдану арқылы автор оқиғаға ертегілік атмосфера қосады және оқырманды ерекше әлемге енгізеді.

Балаға қатысты қазақ ертегілерінің желісі бала дүниеге келгеннен кейін оның іс-әрекетімен (жоғалған малды, ағаларын, жоқты іздеумен) өрбиді. «Қазақ ертегілері, көп жағдайда мал жоғалуымен немесе оны біреу айдап кетуімен және жұт секілді табиғаттың қолайсыз құбылыстарымен басталады да, басты кейіпкер жалғыз өзі иә бауырларымен, көмекшілерімен іздеуге аттанады («Ер Төстік», «Қасқыр мен жігіт» т.б.). Жалпы, қалыптасқан дәстүр бойынша басты

кейіпкерлерді екіге бөліп көрсетеді: іздеуші-кейіпкер және құрбан болушы кейіпкер. Қазақ ертегілеріне біріншісі тән келеді» [9; 46].

Барлық қиял-ғажайып ертегілерде ертегі уақыты нақты уақытқа сәйкес келмейді. Ол абстрактілі бірлікті білдіреді және белгілі бір тілдік орамалармен сипаталады: «Ерназардың сегіз ұлы сол кеткеннен хабарсыз кетеді, айлар өтеді — келмейді, жылдар өтеді — келмейді» («Ер Төстік»); «Кемпір-шалға аң мен құстың етін қақтап үйіп береді де, Төстік жолға шығады. Беліне садақ байланады, қолына темір таяқ алады, аяғына темір етік киеді Ай жүреді, жыл жүреді, талай елді, талай жерді аралайды. Жолдасы да садағы, азығы да садағы, жолында кез келген аңды атып жеп отырады» («Ер Төстік»); «Ер Төстік ертегісіндегі «кемпір шалға аң мен құстың етін үйіп береді де жолға шығады» деген сөйлемде баланың бейнесі белгілі бір қасиеттерге сәйкес жасалған:

1. **Қамқорлық пен мейірімділік:** Ер Төстік кемпір мен шалға аң мен құстың етін үйтіп беру арқылы олардың қажеттіліктерін ескеріп, қамқорлық танытады. Бұл баланың мейірімді, қайырымды, үлкендерге деген сүйіспеншілігін білдіреді. Ол тек өз қызығушылығымен емес, басқаларға көмек көрсету арқылы әлемді жақсырақ етуге ұмтылады.

2. **Жауапкершілік:** Ер Төстік өз жолына шықпас бұрын, кемпір мен шалға азық беріп, олардың жағдайын жасап кетуі арқылы жауапкершілік танытады. Ол сапарға шықпас бұрын, үйдің тыныштығын қамтамасыз етіп, айналасындағыларды елемей кетпейтінін көрсетеді.

3. **Қиындыққа төзімділік және батылдық:** Ер Төстік аң мен құстың етін дайындап бергеннен кейін жолға шығып, үлкен сапарға аттанады. Бұл оның батылдығын, үлкен мақсаттарға жету үшін еш нәрседен қорықпай алға жылжитынын көрсетеді. Бала ретінде ол көптеген қиындықтарға дайын екенін, сондай-ақ үлкендер мен әлемге жауапкершілікпен қарайтынын аңғартады.

4. **Өзіне сенімділік:** Ер Төстік үйренген нәрселерін, жинақтаған тәжірибесін қолдана отырып, жолға шыққан кезде оның бойында өзіне деген сенімділік бар. Ол өз күшіне, мүмкіндігіне сенеді, сондықтан қиын жолға шығып, жаңа белестерді бағындыруға дайын.

Бұл лексикалық сипаттамалар арқылы бала бейнесі ертегідегі әрекеттер мен мінез-құлықтар арқылы тереңірек ашылады. Ер Төстік өз әрекеттері арқылы көпшілікке үлгі болатын қасиеттерді көрсетеді: жауапкершілік, қамқорлық, батылдық, және өзіне сенімділік.

«Бала мың ділдәні алып, киік астына қоятын тақты жасайтын Мысыр шаһарының жанындағы шеберге жүреді. Бірнеше күн жүріп, шеберге келеді» («Үш батыр») деген іс-әрекетте бала бейнесі кейде оның батылдығы, табандылығы, арманға ұмтылуы сияқты қасиеттер арқылы сипатталады. Бұл эпизодта бала тек физикалық тұрғыдан ғана емес, рухани тұрғыдан да өсу мен даму жолында екенін көрсетеді. Мұнда баланың мінез-құлқы мен сапары арқылы оның мынадай қасиеттері көрінеді:

1. **Батылдық пен ерік-жігер:** Бала ұзақ жолды өтіп, шеберге жету үшін бірнеше күн бойы жүріп өтуі, оның қиындықтарға қарсы тұруға дайын екенін және мақсатына жетуге деген беріктігін білдіреді. Бұл оның күшті ерік-жігерін және мақсатқа жету үшін талпынысын көрсетеді.

2. **Табандылық:** Бала ұзақ жолды өтсе де, ешқашан тоқтап қалмай, алға ұмтылып, қиындықтарды жеңуге тырысады. Бұл оның табандылығы мен өзін-өзі басқару қабілетін айқындайды.

3. **Арман мен үміт:** Бала шеберге жетуді мақсат тұтып, оның алдындағы үлкен үмітпен сапарға шығады. Бұл бейне оның арманына адалдығын және болашаққа деген сенімін білдіреді.

4. **Жақсылыққа ұмтылу:** Шеберге жету оның үлкен білім мен дағды алуға деген ниетін білдіреді. Бала бейнесі осы тұрғыдан да өсіп келе жатқан тұлға ретінде беріледі, ол болашақта өз қоғамына пайдалы болу үшін еңбек етеді.

Мұндай тілдік қолданыстар мен әрекеттер арқылы бала бейнесін, оның өсуін, ішкі дүниесінің өзгерісін, және үлкен мақсаттарға жетуге деген ұмтылысын көруге болады.

«Ата-анасына бір жылдық азық дайындап беріп, сауыт-сайманын киініп, жау-жарағын асынып, азығына алпыс құлынның қазысын алып, баяғы жетім баланың әке-шешесін іздеуге шығады. Керқұла ат құстай ұшып, құйғытып барады, айлық жерді алты-ақ аттайды. Көз ұшындағы құс қанатын жазып, жерден көтерілгенше Керқұла ат үстінен аттап өтіп кетеді. Теңізді көл, дарияны шалшық, тауды қырат құрлы көрмейді. Сонымен, Кендебай күн жүреді, түн жүреді, ай жүреді, апта жүреді, бір жерлерге келгенде аспанмен тіресken бір биік тау көрінеді».

«Керқұла атты Кендебай» ертегісіндегі бала бейнесі, әсіресе ата-анасына бір жылдық азық дайындап, сауыт-сайманын киіп шыққан кезде, бірнеше маңызды қасиеттермен көрінеді:

1. **Мінсіз дайындық және жауапкершілік:** Бала ата-анасына азық дайындап, қажетті дайындықтарды жасауы арқылы өз міндетін толық орындауға тырысады. Бұл оның үлкен жауапкершілікті сезінуін, отбасы алдындағы міндетін түсінуін көрсетеді. Бала өзінің іс-әрекеті арқылы ересек адамдарға тән дүниелерді қайталайды.

2. **Жауапкершілік пен батылдық:** Сауыт-сайман киіп, қиын тапсырмаларды орындауға дайын болуы — баланың батылдығы мен ержүректілігін білдіреді. Ол тек бала емес, күреске шыққан батыр сияқты бейнеленеді. Бұл бейне оның қиындықтарға қарсы тұра алатындығын, қорқынышсыз әрі сенімді түрде алға ұмтылатындығын көрсетеді.

3. **Өзгелерге көмектесу және қамқорлық:** Ата-анасына азық дайындау арқылы бала өз қамқорлығын және отбасы мүшелеріне деген сүйіспеншілігін көрсетеді. Бұл бала бейнесі оның басқаларға пайдалы болуға, үлкендерге көмектесуге дайын екенін айқындайды.

4. **Өсу мен дамудың символы:** Бала ертегінің осы бөлігінде тек қана физикалық тұрғыда ғана емес, рухани жағынан да өсу жолында екенін көрсетеді. Ол өмірдегі қиындықтарды жеңуге, өмірде орын алатын жауапкершіліктерді дұрыс орындауға дайын болуын білдіреді. Бала бейнесі ересек адам ретінде көрінеді, ол өзінің жан-жақты дамығандығын көрсетеді.

Жалпы алғанда, Кендебай ертегісіндегі бала бейнесі батыл, жауапты, қамқор және өз ісіне сенімді тұлға ретінде сипатталады. Бұл бейне ертегідегі бала тұлғасының шын мәнінде нағыз ержүрек және өнегелі болашақ батырға айналатынын айқындайды. Баланың бойына мұндай қасиеттер ең алдымен, ата-анасының, жақындарының ықпалымен қалыптасады. Себебі бала мәдениеттің маңызды бөлігі бола отырып, дәстүрлі құндылықтарды бойына сіңіреді және оны жеткізудің алғышарты болып табылады. Бұл туралы Ц. Чжи былай дейді: «Ребѐнок является важной частью культуры и отражает традиционные ценности... Образ ребенка в каждой культуре базируется на культурных традициях. Можно выделить также современные события, оказавшие влияние на образ мира» [13; 14]. Қазақ ертегілерінде бала образын жасауда қолданылатын этномәдени лексикаға *шырағым, балам, отау, шаңырақ, бесік, ошақ, қаптағы құрт, қарындағы сары май, қоралы қой, асық, алтын сақа, періште, шоқпар, жүген, ер, үзеңгі, тоқым, құрық* т.б. жатады. Мысалы: *«Бала құрығын құлдыратып, жүгенін сылдыратып, жылқыға келсе, шеттегі бір қотыр тай балаға қарай қалады. Бала сол қотыр тайды ұстайды да, жүгендейді. Жүгендегенде тайдың қотыры жазылады. Үстіне тоқым салғанда, құнан болады. Үстіне ер салғанда, дөнен болады. Айылын тартқанда, бесті ат болады. Бала үстіне қарғып мінгенде, тұлпар болып, көзді ашып-жұмғанша жұртқа жетіп келеді. Жұртқа келсе алтын сақасы ошақ басындағы тезек түбінде жатыр екен. Сақа жанында бір кемпір отыр екен. Бала кемпірге:*

– Шеше, анау жатқан сақамды алып берші! — дейді.

Сонда кемпір:

– Шырағым, өзің түсіп ал. Кәріліктен отырсам тұра алмаймын, тұрсам отыра алмаймын, — дейді» («Алтын сақа» ертегісі).

Жоғарыдағы мысалдан байқағанымыздай, кез келген халықтың ертегісінде сол ұлттың тілдік коды болады. Ол жасырын тілдік элементтер арқылы жүзеге асып отырады. «Кез келген ұлттың болмыс-тіршілігі, мәдениеті, танымы мен ойлауы т.б. тіл арқылы көрінісі табатыны белгілі. Осыған орай, адамзат жаратылысының, сондай-ақ ұлттық мәдениеттің, танымның бір бөлігі — ертегілерді танымдық тұрғыдан талдау оның терең этнотанымдық табиғатын ашуға мүмкіндік береді» [9]. Демек, ертегі арқылы қазақ тілінің сөз байлығы мен оның танымдық қырларын да көрсетуге болады. Көбіне қазақ ертегілеріндегі бала бейнесі ұл балалар арқылы беріліп отырады. Мәселен, «Тазша бала», «Ер Төстік», «Алтын сақа» т.б. ертегілерде негізгі бала кейіпкерлер — ұл балалар. Себебі E. Wong, K. Koeppe, M. Cychosz, B. Munson «Gendered speech development in early childhood: Evidence from a longitudinal study of vowel and consonant acoustics» атты мақалада былай дейді: «A person's gender is one of the most vivid, immediate, and robust pieces of person-kind information that language conveys» [14], яғни адам жынысы (жағдаятқа байланысты ұл не қыз) арқылы өзімізге қажетті ақпаратты тез әрі анық бере аламыз. Яғни халқымыз ұл бала арқылы өзінің болашағына сенім білдіріп отырған. Оны батырлықтың, тапқырлықтың, қырағылықтың, шешендіктің символы санаған.

Қорытынды

Қазақ ертегілерінде бала бейнесі өте күрделі және көпқабатты. Бұл бейнелерді нақтылап көрсету үшін қолданылатын әдістер де әр түрлі: сипаттау, жанама бейнелеу, диалогтар мен оқиғалар арқылы бейнелеу және қиял мен шындықты үйлестіру. Бала ертегілерде әрқашан позитивті сипатта болып,

қоғамдағы идеал тұлғаның немесе ұлттың болашағының бейнесі ретінде көрінеді. Қазақ ертегілерінде бала — болашақтың символы, ол ерте жастан бастап тәрбиенің, білім мен өнегелі өмірдің алғашқы сабақтарын алатын тұлға. Оның бойындағы адамгершілік қасиеттері мен өмірге деген көзқарасы көбінесе қоғамның моральдық құндылықтарына негізделеді. Қазақ ертегілеріндегі бала бейнесі әрқашан маңызды әрі ерекше орын алады. Бала — таза жүректі, адалдық пен әділдікке ұмтылатын, қиындықтарға қарамастан, жақсылық пен ақиқат жолын таңдауға тырысатын тұлға ретінде көрсетіледі. Ертегілердегі баланың бейнесі көбіне ерлік, батылдық, тапқырлық және мейірімділік сияқты қасиеттермен толықтырылған.

Ертегілер арқылы бала өзінің қиындықтарды жеңу қабілеті мен табандылығын, сондай-ақ, адамдарға көмек көрсету мен әділеттілікті сақтауды үйренеді. Мұндай бейне балаға өмірде дұрыс шешімдер қабылдауға, адамгершілікті ұстануға және өз бойындағы ең жақсы қасиеттерді дамытуға шабыт береді.

Бала бейнесінің ертегілерде берілуі қазақ халқының рухани, сөз байлығы мен педагогикалық тәсілдерінің бір көрінісі. Балаларға арналған ертегілер тек көркем туындылар емес, олар ұрпақтан-ұрпаққа жететін тәрбие құралы болып қала береді. Қазақ халқының ертегілерінде бала бейнесі ұлттық мәдениеттің сақтаушысы, адамгершілік және этикалық қағидаттарды насихаттаушы ретінде көрінеді.

Әдебиеттер тізімі

1 Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Б. Қалиев. — Алматы, 2014. — 728 б.

2 Сыздық Р.Ғ. Эпос тілі және лингвистикалық поэтика мәселелері / Р.Ғ. Сыздық // Тілтаным. — 2001. — № 1. — Б. 37–41.

3 Хайдер А. Образ ребенка как средство характеристики в составе сравнения: дис. ... канд. фил. наук / А. Хайдер. — Самара, 2022. — 214 с.

4 Лебедева М.Ю. Концептуальное поле «детство» и его репрезентация в русском языке: дис. ... канд. фил. наук / М.Ю. Лебедева. — М., 2013. — 260 с.

5 Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В.Я. Пропп. — М.: Просвещение, 1999. — 289 с.

6 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы / М. Әуезов. — Алматы: Жазушы. 1985. — Он жетінші том. Мақалалар, зерттеулер. — 350 б.

7 Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы / Ә. Қоңыратбаев. — Алматы, 1991. — 288 б.

8 Пропп В.Я. Русская сказка / В.Я. Пропп. — М.: Лабиринт, 2000. — 416 с.

9 Қасымбекова А.Т. Ертегілердегі ғаламның концептуалдық бейнесі (қазақ және ағылшын тілдері негізінде). Философия док. (PhD) дәр. ... дисс. / А.Т. Қасымбекова — Алматы, 2020. — 139 б.

10 Қазақ ертегілері. — Алматы: «Жазушы», 2000. — Т. 4. — 248 б.

11 Бектұрсын А.С. Халық ертегілеріндегі есімдерге филологиялық және этнографиялық талдау А.С. Бектұрсын // Мәдени мұра ғылыми журнал. — 2023. — № 3 (102). — Б. 116-128.

12 Флоренский П.Л. Имена / П.Л. Флоренский. — М.: АСТ. 2003. — 330 с.

13 Чжи Ц. Образ ребенка в языковом сознании (на примере разных лингокультур). Автореф. ... канд. фил. наук / Ц. Чжи. — Екатеринбург, 2019. — 23 с.

14 Wong E. Gendered speech development in early childhood: Evidence from a longitudinal study of vowel and consonant acoustics [Electronic resource] / E. Wong, K. Koeppe, M. Cychosz, B. Munson // Journal of Child Language. — 2025. — P. 1–28. — Cambridge University Press. — Access mode: https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-child-language/article/gendered-speech-development-in-early-childhood-evidence-from-a-longitudinal-study-of-vowel-and-consonant-acoustics/B59018F02312ADEA42CB31ED35B8D12E

Г.А. Кенжебекова, Е.Е. Туйте

Приемы передачи образа ребенка в казахских сказках

Образ ребёнка в казахской культуре отражает ценности, мировоззрение и особенности национального мышления. Лексические единицы, связанные с ребёнком, позволяют выявить предрасположенности, взгляды и чувства казахского народа, определить роль ребёнка в его культурной системе. Несмотря на наличие таких языковых единиц в казахском языкознании, они редко рассматриваются в единой системе, особенно с точки зрения их лексико-грамматических, этнолингвистических и когнитивных особенностей. Особое значение в формировании образа ребёнка занимают казахские сказки. Через сказочный дискурс не только сохраняется национальная культура, но и расширяется словарный запас ре-

бёнка, формируется его речевая культура. Изучение языковых средств, с помощью которых создаётся образ ребёнка в казахских сказках, позволяет определить его роль в обществе и семье. В казахских сказках ребёнок наделяется важными и символическими качествами. Он выступает не только как представитель молодого поколения, но и как носитель моральных ценностей, идеалов и традиций. Его образ создаётся через прямое и косвенное описание, метафоры, аллегории, сочетание реального и воображаемого. Такие качества, как честность, милосердие, героизм и трудолюбие, подчёркивают воспитательную функцию сказок, раскрывая борьбу добра и зла, суть побед и поражений. Таким образом, образ ребёнка в казахских сказках выполняет важную нравственно-педагогическую функцию, отражает культурные и образовательные традиции казахского народа и способствует формированию мировоззрения подрастающего поколения.

Ключевые слова: казахские сказки, образ ребенка, метод описания, моральные ценности, нравственные качества, воспитательная ценность, языковая картина мира, этнокультурная лексика.

G.A. Kenzhebekova, Ye.Ye. Tuite

Methods of conveying the image of a child in Kazakh fairy tales

The image of the child in Kazakh culture reflects the values, worldview, and characteristics of national thinking. Lexical units related to the child make it possible to reveal the predispositions, views, and emotions of the Kazakh people, as well as to determine the role of the child within their cultural system. Despite the presence of such linguistic units in Kazakh linguistics, they are rarely examined as part of a unified system, especially from the perspective of their lexico-grammatical, ethnolinguistic, and cognitive features. Kazakh fairy tales play a special role in shaping the image of the child. Through the fairy-tale discourse, not only is the national culture preserved, but the child's vocabulary is also expanded, and their speech culture is developed. Studying the linguistic means by which the image of the child is created in Kazakh fairy tales allows us to determine the child's role in society and the family. In Kazakh fairy tales, the child is endowed with important and symbolic qualities. The child acts not only as a representative of the younger generation but also as a bearer of moral values, ideals, and traditions. Their image is created through direct and indirect description, metaphors, allegories, and a combination of the real and the imaginary. Qualities such as honesty, compassion, heroism, and diligence emphasize the educational function of the tales, revealing the struggle between good and evil, as well as the essence of victories and defeats. Thus, the image of the child in Kazakh fairy tales performs an important moral and educational function, reflects the cultural and educational traditions of the Kazakh people, and contributes to the formation of the worldview of the younger generation.

Keywords: Kazakh fairy tales, image of a child, method of description, moral values, moral qualities, educational value, linguistic picture of the world, ethnocultural vocabulary.

Referenses:

1 Kaliev, B. (2014). *Qazaq tilinin tusindirme sozdigi* [Explanatory Dictionary of the Kazakh Language]. Almaty [in Kazakh].

2 Syzdyq, R.G. (2001). *Epos tili zhane lingvistikalyq poetika maseleleri* [Epic language and problems of linguapoetics]. Almaty [in Kazakh].

3 Haider A. (2022). Obraz rebenka kak sredstvo kharakteristiki v sostave sravneniia [The image of a child as a means of characterization in the composition of comparison]. *Candidate's thesis.* Samara [in Russian].

4 Lebedeva, M.Y. (2013). Kontseptualnoe pole «detstvo» i ego reprezentatsia v russkom yazyke [The conceptual field of "childhood" and its representation in the Russian language]. *Candidate's thesis.* Moscow [in Russian].

5 Propp, V.Y. (1999). *Istoricheskie korni volshebnoi skazki* [Historical roots of the fairy tale]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].

6 Auezov, M. (1985). *Zuyrma tondyq shygarmalar zhinagy* [Collected works in twenty volumes]. Maqalalar, zertteuler [Articles, research]. Vol. 17. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

7 Konyratbaev, A. (1991). *Qazaq folklorynyn tarihy* [History of Kazakh folklore]. Almaty [in Kazakh].

8 Propp, V.Y. (2000). *Russkaia skazka* [Russian fairy tale]. Moscow: Labirint [in Russian].

9 Kasymbekova, A.T. (2020). *Ertegilerdegi galamnyn kontseptualdyq beinesi* [Conceptual image of the world in fairy tales]. Almaty [in Kazakh].

10 (2020). *Qazaq ertegileri* [Kazakh fairy tales]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

11 Bektursyn, A.S. (2020). *Khalyq ertegilerindegi esimderge filologialyq zhane etnografialyq taldau* [Philological and ethnographic analysis of names in folk tales]. Astana [in Kazakh].

12 Florenski, P.L. (2003). *Imena* [Names]. Moscow: AST [in Russian].

13 Chji C. (2019). *Obraz rebenka v yazykovom soznani* [The image of a child in linguistic consciousness]. Ekaterinburg [in Russian].

14 Wong, E., Koeppe, K., Cychosz, M., & Munson, B. (2025). Gendered speech development in early childhood: Evidence from a longitudinal study of vowel and consonant acoustics. *Journal of Child Language*, 1–28. Cambridge University Press. Retrieved from https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-child-language/article/gendered-speech-development-in-early-childhood-evidence-from-a-longitudinal-study-of-vowel-and-consonant-acoustics/B59018F02312ADEA42CB31ED35B8D12E

Information about the authors

Kenzhebekova Gulvira Aitykenovna (corresponding author) — Doctoral Candidate, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: gulya.aytykenovna84@mail.ru

Tuite Yeldos Yergazyuly — Candidate of Philological Sciences, Professor of the Department of Kazakh Linguistics, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; email: eldos_t_e@mail.ru

Ғылыми мақала
ӘОЖ 16.21.29
https://doi.org/10.31489/2025Ph3/110-121

Мақаланың редакцияға түскен күні: 17.04.2025 ж.
Қабылданған күні: 05.06.2025 ж.

М.К. Ахметова[1*], Г.О. Сыздықова[2], А.Б. Абилмажинова[3], А.Н. Ғабдірашит[4]

[1, 2, 3]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;
[4]Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: ma7988335@gmail.com, go.syzdykova@mail.ru, abilmazhinova1010@gmail.com, gabdirashit.aruzhan@gmail.com)

Тілдік сана көрінісін этникалық-когнитивтік тұрғыда зерделеу

Тілдік сана мәселесі философия, логика, психология, когнитология, лингвистика салаларында әр қырынан зерттеледі. Тіл білімінде тілдік сана сипаты тіл мен ойлау, тіл мен сана, тіл мен әлем бейнесінің, сана мен сөйлеу әрекетінің бір-бірімен байланысын анықтау арқылы ашылады. Мақалада этномәдени бірліктердің тілдік санадағы көрінісі талданып, психолингвистикалық тұрғыда қарастырылған. Тілдік сана көрінісі — санадағы бейнелер жүйесінің түрлі тілдік деңгей бірліктері арқылы заттануы. Тіл таңбалар жүйесінен тұратын құрылым ғана емес, ол — санада әлем бейнесі туралы қалыптасқан ұғым-түсініктерді жеткізуші таным құралы. Белгілі бір ұлттың тілдік сана көрінісін зерделеу ұлттық бірегейлікті, ұлттық мәдени кодты, оның сақталу деңгейін анықтауға жол ашады. Сондықтан қазақ жастарының этномәдени санасының тілдік көрінісін айқындау сана түкпірінде жатқан этникалық-когнитивтік ерекшелікті тануға, ұлттық болмысты сипаттауға, жастардың таным-түсінігіндегі құндылықтар жүйесін тануға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында 17-35 жас аралығындағы қазақ жастарының этномәдени санасындағы тілдік көріністерді анықтау үшін эмпирикалық зерттеу әдісі қолданылып, еркін ассоциациялық тәжірибе жүргізілді. Алынған нәтижелер сараланып, *көрімдік, құйрық-бауыр, қошқар мүйіз* секілді стимул-сөздерге берілген реакциялар талданды. *Көрімдік* ассоциациялық-вербалды өрісінің өзегі — *ақша*, *құйрық-бауыр* өрісінің өзегі — *құдалық*, *қошқар мүйіз* өрісінің өзегі — *ою* екені анықталып, респондент жауаптарында қайталанған реакциялардың ұжымдық сана көрінісін сипаттайтыны дәйектелді. Кейбір жауаптардан жеке тұлғаның көзқарас-пікіріне, алған әсері мен өмірінде есте қалған белгілі бір сәттеріне қатысты мәліметтер алынды. Этномәдени сана көрінісінің сөз, сөз тіркесі, сөйлеммен ассоциацияланып, түрліше таңбаланғанына қарамастан, әр стимул-сөзге алынған реакциялардан мазмұн ортақтығы мен мағына бірлігі байқалды. Талданған ассоциациялық-вербалды өрістерде этномаркерлі ұғым-түсініктердің кездесуі қазақ жастарының санасында «этномәдени білімнің» жинақталғанын, тілдік санада ұлттық айшықтың бедерленгенін көрсетті. Ассоциациялық-вербалды өріс қазақ жастарының тілдік сана көрінісін беретін, әлемнің бейнесін модельдейтін маңызды мағыналық құрылым ретінде айқындалды. Сонымен қатар тәжірибеге қатысушылардың тілдік санасындағы көрініс-бейнелердің қалыптасуына ықпал еткен факторлар (БАҚ, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, қоршаған орта, мектеп, өнер туындылары т.б.) талданып, рухани, материалдық мәдениетке қатысты ұғым-түсініктерді орнықтыруда отбасының басты қызмет атқаратыны анықталды. Тәжірибеге қатысушылар салт-дәстүр, әдет-ғұрып, қоршаған орта, әдебиет, мәдениеттің де таным-түсініктеріне әсер еткенін атап көрсетті. Нәтижесінде қоршаған әлем туралы білімді жинақтау және оны белгілі бір тілдік таңбалар арқылы жеткізу сананың түрлі факторлармен қарым-қатынасы негізінде жүзеге асатыны дәйектелді.

Кілт сөздер: тілдік сана көрінісі, этномәдени лексика, еркін ассоциациялық тәжірибе, стимул-сөз, реакция-сөз, өріс өзегі.

Кіріспе

Антропоөзекті парадигманың дамуымен байланысты қазақ тіл білімінде «тіл-ұлт-мәдениет», «тіл-ұлт-таным» үштағаны тұрғысынан көптеген зерттеулер жүргізіліп, «тіл — ұлттың өткенін таңбалап, бүгінінен хабар беретін мол қазынасы, келешегін бағамдайтын құнды құралдардың бірі» екені, сөйтіп, тіл мен ұлттың ажырамас бірлікте қарастырылатын біртұтас дүние екені анықталды. Тілдегі этномәдени бірліктердің басты белгілері ішкі, сыртқы лингвистиканың әдіс-тәсілдерімен Ә. Қайдар [1-4], Е. Жанпейісов [5], Р. Сыздықова [6], Ж. Манкеева [7], Г. Смағұлова [8], Н. Уәли, Р. Шойбеков [9], Р. Авакова [10] т.б. еңбектерінде жан-жақты зерттелді. Дегенмен олардың қазақ халқының санасында қалай ассоциацияланатыны, яғни қазақ тілін қолданушылардың аталған тілдік таңбаларды қандай көрініс-бейнелермен, атаулармен байланыстырып танитыны арнайы зерттеу нысанына алынбады. Қазіргі жаһандану кезеңінде сан түрлі ақпараттармен алмасып отырған қазақ

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: *ma7988335@gmail.com*

жастарының «ана тілі әлеміндегі» (Ә. Қайдар) тілдік санасы ашылмады. Сондықтан зерттеуімізде қазақ жастарының ұлттық санасындағы дәстүр сабақтастығы мен өскелең ұрпақты ерекшелейтін тілдік сананы қарастырамыз. Бұл жұмыстың жаңашылдығын, маңызын көрсетеді.

Ж. Манкеева атап өткендей, «қоғамдық сана мен жаңа бағыттағы зерттеулер контексінде... ұлттық тіл ерекшелігінің сырын, табиғатын сол тілде сөйлеуші ұлт өкілінің рухани, психологиялық, әлеуметтік, т.б. сипаттарымен біртұтастықта зерттеу» қажет [11; 187]. Ол тілдің мына қызметтерімен де байланысады: «1) Тіл арқылы әлем бейнесі жасалады, бұл адам санасындағы әлемнің ең терең қабаттарын бейнелейді. 2) Тіл осы бейнелерді басқаларға жеткізу, түсіндіру үшін қолданылады, осылайша жеке адамнан ұжымға дейін жинақталған білім таралады» [12]. Сондықтан қазақ лингвистикасында тілдік сана көрінісін зерттеу этномәдени санадағы ақпаратты айқындауға мүмкіндік беретін өзекті мәселе қатарына жатады. Сана көрінісіне деген қызығушылықтың артуы жаһандану дәуірінде мәдениет пен тілдердің қарым-қатынасқа түсіп, ықпалдасуына қатысты деп есептейміз. Мәселен, Ф. Артықбаева, т.б. мәдениетаралық коммуникация тұрғысынан ассоциациялық сөздіктерді талдау арқылы қазақ, ағылшын, испан халқы менталды лексиконының өзегін қарастырады [13].

Әдебиеттерге шолу

Этномәдени сана — «ұлттық мәдениет пен ұлттық психологиялық ерекшеліктермен байланысты мәдени шартталған әлемнің инвариант бейнесі... Этнолингвистикалық сана әлемнің тілдік бейнесімен пара-пар емес, өйткені оған танып-түсінілген, құрылымданып, вербалданған біліммен қатар бейсаналық та тән» [14; 10]. Қазақ жастарының этномәдени сана көріністерін анықтау үшін стимул-сөз ретінде *көрімдік, құйрық-бауыр, қошқар мүйіз* секілді этникалық бірліктер алынды. Е. Жанпейісов пайымдауынша, қазақ халқының этномәдени лексикасы — этностың тарихынан, халықтың материалдық және рухани мәдениетінен мол ақпарат беруші, этникалық қасиеттердің негізгі тасымалдаушысы. Этнолексика — дәстүрлі-тұрмыстық мәдениетті, тұрмыстық тілді, қарапайым сананы бейнелеуші [5; 178]. Бұл бірліктер — халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігінде қолданған, көріп-білген заттар дүниесі мен құбылыстарды, салт-сананы таңбалаушы.

«... *Идиоэтника* сөзі (гректің *идио* — «өзіндік», «ерекше» және *этнос* — «тайпа», «халық» сөздерінің бірігуінен жасалған) «ұлттық ерекшелік» дегенді айқындайды. Демек *идиоэтникалық семантика* «ұлттық-мәдени ерекшелікті, этникалық өзгешелікті, этнос болмысын танытатын семантика» дегенді білдіреді» [15; 4]. Идиоэтникалық бірліктердің көнерген аталымдар қабатына енгендері баршылық. Қазақ тілін қолданушылар, соның ішінде жастар көнерген аталымдардың мән-мағынасын түсінбеуі мүмкін. Ол — саяси-әлеуметтік, қоғамдық-тарихи, тұрмыс-тіршіліктегі өзгерістермен байланысты үздіксіз жүріп отыратын үрдіс. Мағынасы көмескіленген атауларды стимул-сөз ретінде ұсыну ассоциациялық тәжірибе нәтижесіне әсер етеді. Сондықтан зерттеуімізде қазіргі қарым-қатынаста жиі қолданылып жүрген мағынасы түсінікті тілдік бірліктер алынды.

Әлемдік тіл білімінде тіл, мәдениет, таным (Э. Сепир, Б. Уорф, т.б.), ойлау мен сөйлеу (Л. Выготский, А. Леонтьев, т.б.) тіл мен ой (А. Потебня, т.б.), тіл мен сана (А. Лурия, Н. Болдырев т.б.), тіл мен білім (Е. Кубрякова, т.б.), тілдік сана, ой суреттері (менталды бейнелер) мен олардың тілдік көріністері арасындағы байланыс (Н. Уфимцева, Т. Ушакова, т.б.) көптеген ғалымдардың еңбектерінде қарастырылды. Сана мен тіл байланысын зерттеген Д. Серл сананы ас қорыту т.б. дене мүшелері секілді ағзаның бір бөлігі ретінде қарастырады, «алайда басқа биологиялық құбылыстарда кездеспейтін маңызды белгісі бар», – деп, сананың «субъективтілігін» көрсетеді. Оны әр адам санасының даралығымен, біреу сезінген ауруды, ойды, басқа да нәрселерді екінші біреудің дәл солай сезініп, ойлай алмайтынымен түсіндіреді [16]. Бұл айтылған пікірді ассоциациялық тәжірибе барысында түрлі жауаптардың берілуімен байланыстыруға болады.

А. Вежбицкая еңбектерінде кілт сөздердің мағыналарын мәдениетпен, ұлтпен, ойлау тәсілімен сабақтастықта талдау арқылы тілдің этноөзектілігіне назар аударады. Ғалым: «Қоғам өмірі мен ол сөйлейтін тілдің сөздік құрамы арасында тығыз байланыс бар. Бұл өмірдің ішкі және сыртқы жақтарына бірдей қатысты. Оған мысал ретінде материалдық салаға енетін тамақты алуға болады. Мәселен, поляк тілінде *бұқтырылған қырыққабат (bigos)*, *қызылша сорпасы (barszcz)*, *қара өрік тосабы (poividta)* деген сөздер бар, ал мұндай сөздер ағылшын тілінде жоқ немесе ағылшын тілінде *апельсин тосабын (marmalade)*, ал жапон тілінде *күріштен жасалған ішімдікті (sake)* білдіретін ерекше атаулардың болуы кездейсоқтық емес. Шындығында, бұл сөздер халықтың тамақтану дәстүріне қатысты біраз мәлімет берері анық», – дейді [17]. Зерттеуімізде стимул-сөз ретінде

ұсынылған тілдік бірліктер — басқа тілде кездеспейтін, қазақ салтынан хабар беретін атаулар, ал алынған реакциялар — ұлттық кодтың ашылуын, әлемнің ұлттық тілдік бейнесін сипаттайтын таңбалар. Осы тұста Н. Уфимцеваның: «Ассоциациялық-вербалды желі — белгілі бір мәдениетті/тілді қолданушының қарапайым санасындағы әлемнің тілдік бейнесінің үлгісі. Ол тілдік бейненің жүйесі мен мазмұнын, оған ықпал ететін факторларды зерттеуге мүмкіндік береді. Орыс тілі/мәдениетінің иеленушісі үшін мұндай факторларға аймақ пен шет тілді мәдени орта жатады», – деген пікірін келтіреміз [18]. Демек, өскен орта, жат жұрттық мәдениет т.б. факторлар тілдік санадағы көрініс-бейнелердің мазмұнына өз әсерін тигізеді. Әлемнің тілдік бейнесін қалыптастырушы факторлар ұсынылған стимул-сөздің прагматикалық әлеуетіне де қатысты.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Зерттеу нысанына алынып отырған этномәдени лексика — ұлттың өмірінен, тұрмыс-тіршілігінен, танымынан, рухани және материалдық мәдениетінен хабар беретін бірлік. Осы сөздердің астарында жатқан сын-сипатты, іс-әрекетті және түрлі бейне-көріністерді анықтау мақсатында сауалнама, еркін ассоциациялық тәжірибе жүргізілді. Ассоциациялық тәжірибе — сана түкпірінде жатқан сөздердің жарыққа шығуына әсер ететін әдістің бірі. Психолингвистикада ассоциациялық тәжірибенің еркін, бағытталған, тізбекті деген бірнеше түрі қолданылады [19; 202; 20; 54]. Еркін ассоциациялық тәжірибе лингвистикалық зерттеулерде, соның ішінде когнитивтік, этнолингвистикалық, психолингвистикалық ізденістерде кеңінен жүргізіліп келеді. Еркін ассоциациялық эксперимент қарапайымдылығымен, тиімділігімен сипатталады. Нәтижесінде реакция түрлері тіркеледі, сөздің ассоциациялық мағынасы, біртектес ассоциациялардың жиілігі, адамның менталды лексиконы анықталады.

Еркін ассоциациялық тәжірибеден алынатын реакцияларға екі фактор әсер етеді: 1) Лингвистикалық, яғни ұсынылған стимул-сөздің өзіндік сипаты; 2) прагматикалық, яғни тәжірибеге қатысушының жеке тұлғасы. Е.И. Горошко алынатын реакцияларға әсер етуші факторлардың енді біріне тәжірибенің өткізілу барысын да жатқызады. Еркін ассоциациялық тәжірибеде зерттеушімен сөйлесудің, танымдық әрекеттерді жүзеге асырудың қажеттілігі байқалмайды, себебі тәжірибеге қатысушы еш ойланбастан, ойына бірінші келген бейне, көрініс арқылы жауап береді [20; 55]. Осы зерттеуде еркін ассоциациялық тәжірибе сауалнама сұрақтарымен бірге ұсынылып, негізгі әдіс ретінде қолданылды. Біздің зерттеуімізде ассоциациялық тәжірибе онлайн түрде Google формада өткізілді. Сауалнама 2024 ж. тамыз айында жүргізілді. Тәжірибені өткізуші бұл үрдіске тікелей қатыспай, сырттай бақылаушы қызметін ғана атқарды. Реакцияларды жазуда респонденттерге уақыт және кеңістік жағынан еш шектеу қойылмады, әркім өз тілдік санасындағы көрініс-бейнелерді жазып толтырды, көзқарас-пікірлерін білдірді. Зерттеуге 17-35 жас аралығындағы қазақ жастары қатысты. Бұлар — тәуелсіздік жылдарында дүниеге келген әрі бірнеше тілді меңгеріп, соған сәйкес көп мәдениетті, көп ұлтты ортада өскен ұрпақ. Осы жас аралығы сауалнамада арнайы белгіленіп, көрсетілді. Демек, жас жағынан белгілі бір дәрежеде шектеу қойылды. Өйткені зерттеу қазақ жастарының тілдік санасындағы этникалық-когнитивтік сипатты ашуға бағытталды.

Сонымен қатар ассоциациялық өрістегі бірліктердің ерекшеліктерін анықтап түсіндіруде сипаттау, жинақтау, жүйелеу, топтастыру, компоненттік және сандық талдау әдістері қолданылды. Сауалнама нәтижелері R-Studio, Microsoft Excel бағдарламалары арқылы өңделді. Тілдік бірліктердің мән-мағынасын ашуда лексикографиялық материалдар пайдаланылды.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Ассоциациялық тәжірибеде стимул-сөз ретінде қолданылған *құйрық-бауыр, көрімдік, қошқар мүйіз* лексемалары сауалнамаға қатысушылардың санасында жинақталған ұғым-түсініктерді өзектендіріп, олардың интуитивті түрде сөз, сөз тіркесі, сөйлем, мәтін түрінде сыртқа шығуына түрткі болады. Ассоциациялану кезінде ана тілін қолданушының санасында қалыптасқан стереотиптер, құндылықтар жүйесі мен осы мәдени ортаға тән басты деген дүниелер көрініс береді.

Ассоциациялық тәжірибеге қатысушылардың ұлттық-мәдени, әлеуметтік-тілдік бейнесін сомдау үшін төмендегі мәліметтерді келтірейік. Бұлар — қазақ жастарының тілдік санасындағы әлем бейнесін түсінуге қажетті ақпарат. Сонымен, экспериментке қатысқандардың жалпы саны — 62. Олардың 87,1 %-ы әйел, 12,9 %-ы ерлер. Жас шамасына келер болсақ, 54,8 %-ы 17-21, 30,6 %-ы 22-29, 14,5 %-ы 30-35 жастағылар. Соның ішінде 51,6 %-ы — студент, 11,3 %-ы — магистрант, 4,8 %-ы

— докторант, 29 %-ы — қызметкер, 3,2 %-ы — бала күтімімен отырған ана. Информанттардың мамандықтары әр алуан: 67,7 % — гуманитарлық, 16,1 % — техникалық, 6,5 % — қоғамдық, 6,5 % — медицина, 4,8 % — жаратылыстану бағытындағылар. Сауалнамаға қатысушылардың қазіргі кезде 85,5 %-ы қалада, 14,5 %-ы ауылдық жерде тұратынын, ал ұзақ уақыт бойы 56,6 %-ы қалада, 43,5 %-ы ауылда тұрғанын көрсеткен. Бұдан респонденттердің жартысынан астамының қалалық жерде өмір сүргені байқалады. Ассоциациялық тәжірибеге қатысушылардың барлығы 100 % — қазақ, ҚР азаматтары. Осылардың ішінде екі адам 2006, 2011 жылары Қазақстанға қоныс аударғаны туралы мәлімет келтірген. Ұлты, өсіп-өнген орта секілді сыртқы лингвистикалық факторлар респонденттердің ассоциацияларына тікелей әсер етеді.

Тәжірибеге қатысушылардың 96,8 %-ы қазақ мектебінде, 3,2 %-ы орыс мектебінде оқыған. Бұлардың 11,3 %-ы — мектепке дейін орыс, 88,7 %-ы қазақ тілінде сөйлеген. ЖОО-да 80,6 %-ы қазақ, 16,1 %-ы ағылшын, 1 %-ы орыс, 1 %-ы қазақ-орыс тілдерінде білім алған не білім алып жатқан жастар. Респонденттердің 74,2 %-ы қазақ, 21 %-ы орыс, 4,8 %-ы қазақ-орыс тілдерінде қарым-қатынас жасайды. «Ана тіліңізді қандай деңгейде білесіз?» деген сұраққа 91,9 %-ы «еркін сөйлеймін, оқимын, жаза аламын», 3,2 %-ы «еркін сөйлеймін, оқимын, бірақ жаза алмаймын», 4,8 %-ы «түсінемін, ойымды жеткізуде қиналамын», 3,2 %-ы «түсінемін, сөздік арқылы аударамын», 1,6 %-ы «түсінемін, бірақ ойымды жеткізе алмаймын», – деп жауап берген. Пайыздық арақатынастан көріп отырғанымыздай, ағылшын, орыс тілдерін қолданатындарға қарағанда, респонденттердің басым көпшілігі мектепке дейін қазақ тілінде сөйлеген; мектепте, ЖОО-да қазақ тілінде оқыған; қарым-қатынаста қазақ тілін қолданады және еркін сөйлейді, оқып, жаза алады. Сауалнамаға қатысқан аудиторияның басым бөлігін қазақ тілі арқылы әлем бейнесі қалыптасқан орта деп есептейміз, өйткені тіл ақпаратты сақтайды, тасымалдайды, тіл арқылы қарым-қатынас жасалады. «Жеке тұлғаның тілдік санасы қарым-қатынас тәжірибесінің нәтижесінде қалыптасады, себебі тілді қарым-қатынассыз игеру мүмкін емес. Тілдік сана диалогтік сипатты иеленеді және мәдениетпен тікелей байланысты болады. Тілдік сананы этномәдени тұрғыда сипаттағанда, ол — субмәдениеттің полилогы ретінде танылады» [21; 17].

Көрімдік — халық арасында бүгінгі күнге дейін жойылмай, қолданылып келе жатқан кәделердің бірі. Сөздіктерде: «көрімдік — зат. этн. жас нәрестені, жаңа түскен келінді т.б. бірінші рет көргендігі үшін қонақтың, дос-жараның үй иелеріне не олардың жақын-жуықтарына беретін сыйлығы» [22], «орын алған қуанышқа ортақтас екендігінің нышаны ретінде берілетін кәде. Дәстүрлі қазақы ортада көрімдік қуанышты жағдайлардың әрқайсысына қатысты беріледі» деп түсіндірілген [22]. Тілде *көрімдік*тің мән-мағынасын ашатын көптеген мысалдар бар: *Келіңдер бетін ашамын, Көрімдік сұрап аламын* (Ә. Тәжібаев. Сарыарқа). *Көрімдік қып мен осыған, Көк аспанды бергім келді* (Қ. Сарин. Керім).

Ассоциациялық тәжірибе барысында *көрімдік* сөзіне алынған реакциялар саны — 21. Оның ішінде *ақша* (24) және осы тілдік көрініс шеңберінде қарастыруға болатын *Қазақ халқының қызыққа берілетін ақшалай немесе басқа да сыйлықтары (1); Ақша беру көрген дүниеге (жаңа) (1); Бала егер бір жетістікке жетсе, жаңа зат сатып алса туысқандары беретін ақша (1); Бір дүниені көргені үшін ақша салу (1); Жаңа зат алғанда берілетін ақша (1)* (респонденттердің стилі өзгеріссіз берілді) деген 5 сөйлем реакцияны қоса қарастырамыз. Сонда 29 респондент қабылдауында, *көрімдік* стимулы *ақшамен* ассоциацияланады.

Сыйлық (5) және 4 респондент *Белгілі бір жиында құттықтау барысында берілетін сыйлық (1); Құттықтап сыйлық жасау (1); Қуанышты дүниеге берілетін сыйлық (1); Жаңа туған нәрестеге, жаңа түскен келінге берілетін сыйлық түрі (1)* деген ассоциацияларды жазған. Сөйлемдерде негізгі логикалық екпін *сыйлық* сөзіне түсірілгендіктен, 9 респонденттің жауабын *сыйлық* реакциясымен байланысты аламыз. *Сый* сөзі 4 адамның жауабында кездесті. Олардың жауаптары сөйлеммен берілген: *Қуанышқа берілетін сый (1); Жаңа бір нәрсеге берілетін сый (1); Жаңа дүниеге немесе жақсы жаңалыққа берілетін сый (1); Келінді, немесе бір нәрсені жаңа көргенде берілетін, сұралатын кішігірім сый (1).* Жауаптарда одан басқа мынадай реакциялар да алынды: *Қуаныш* (3); *Зат* (2); *Салт-дәстүр* (2); *Жаңа* (2); *Жаңа нәрсеге ең алғаш көрген кезінде берілетін нәрсе (1); Мереке* (1); *Жақсылық* (1); *Құттықтау* (1); *Сүйінші* (1); *Жаңалық* (1); *Ұсыныс* (1); *Кәде* (1); *Даналық* (1); *Көрімдік беру* (1); *Сүйіншіге берілетін сый-сияпат* (1); *Негізі сүйінші сұрағанда берілетін кәде сыйлардың бірі* (1); *Балалық шағымда жаңа киім сатып алып, үйдегілерге киіп «мода» көрсеткен сәттер* (1); *Жақсы жаңалықпен бөлісу* (1). Демек, *көрімдік* ассоциациялық өрісінің орталығында орналасқан тілдік бірлік — *ақша* сөзі. Бұл — шынайы, өмір көрінісін бейнелейтін заңды

жауаптардың бірі. Өйткені күнделікті тұрмыста келін түсіру тойында «Беташарға», жаңа туылған нәрестеге, жаңадан сатылып алынған заттарға т.с.с. ақша беру кәдесі сақталған.

Негізінде, *көрімдік* жанды, ал *байғазы* — жансыз жаңа заттарға берілетін кәдені білдіретін атаулар. «Байғазы — жаңа киімге не затқа беретін жоралғы, ырым» [22]; «жас балалардың, жастардың жаңа киімі, жаңа бұйымдары үшін берілетін ақшалай, заттай сый, көрімдік (мысалы, қамшы, шана, ер-тоқым т.б.)», – деп анықталған [22]. Нәтижелерден қазақ жастарының тілдік санасында көрімдік пен байғазы ұғымдарының сараланбағаны, олардың мәндес сөздер ретінде ұғынылатыны байқалды. Өйткені *көрімдік* сөзіне берілген ассоциацияларда жанды да, жансыз да нәрселер қамтылып, қазақтың қуанышқа ортақтастығын білдіретін мағынаны бейнелейтін тілдік көріністер респондент жауаптарында толық көрініс тапқан. Көрімдіктің *ақша, сыйлық* екені, оның жаңа түскен келінмен, жаңа туылған нәрестемен, жаңа зат, дүниелермен, жақсылықпен байланысты екені жазылған. Үш респондент жауабында *көрімдік — сүйіншіге* берілетін кәдемен репрезентацияланған. Бұл кәделердің айырмашылықтары бар. *Сүйінші* мағынасы — «жаңалықты, қуанышты хабарлаушыға берілетін сыйлық, жоралғы» [22] дегенді білдіреді. Ә. Қайдар: «Сүйінші — адам өмірінде болатын елеулі қуаныштарды (мыс. әйелі ұл тапқанын, баласы соғыстан сау оралғанын, жары сапардан аман келгенін, соғыстың тоқтағанын т.б. осы тәрізді) хабарлауы, жақын адамдардан кәде (сүйінші) алу салты... «Сүйінші» деп жариялап айтқан адамға өз қалауы бойынша жомарттылығы мен ауқаттылығына қарай ақшалай, не заттай кәде-ырым жасасуға міндетті», – деп [4; 397], осы сыйлық-кәденің этнолингвистикалық табиғатын ашады. Жастардың санасында *көрімдік, байғазы, сүйінші* жоралғыларын ұқсастырып ассоциация тудырып отырған нәрсе — жақсылыққа, қуанышқа орай берілетін ақша, сыйлық екендігі. Түйіндейтін болсақ, тәжірибеге қатысушылардың 47 %-ының жауабына сәйкес, *көрімдік* ассоциациялық-вербалды өрісінің өзегінде *ақша* сөзі орналасады. *Ақша* ассоциациясы — *көрімдік* стимулына қатысты жастардың танымын бейнелейтін, олардың салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ырым-жоралғыға қатысын көрсететін менталды бірлік.

Көрімдік сөзіне жоғарыда талданған көрініс-бейнелерді қалыптастырушы факторлар ретінде, 1-диаграммада көрсетілгендей, 88,7 % отбасын, 41,9 % салт-дәстүр, әдет-ғұрыпты, 22,6 % қоршаған ортаны (достар т.б.), 19,4 % әдебиетті, 17,7 % мәдениетті белгілеген. Сауалнамаға қатысушылардың тілдік санасына әлеуметтік желілер, тарих, кино, мультфильм, өнер туындылары, мектеп, ЖОО, БАҚ, балабақша, мемлекеттік бағдарламалар да ықпал еткен.

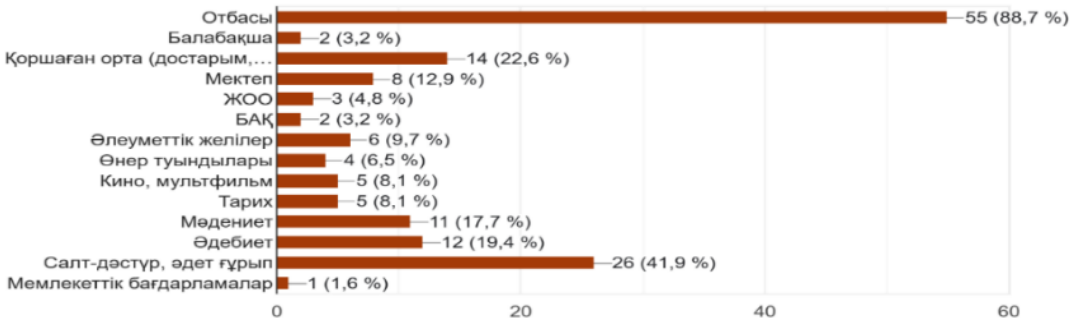

1-диаграмма. «Көрімдік» ассоциациялық өрісін қалыптастырушы факторлар

Зерттеуде ұсынылған келесі стимул — құйрық-бауыр. Құйрық-бауыр — құдаласу рәсімінде, құдалықты бекіту мақсатында ұсынылатын тағам атауы. Сөздікте: «Құда болды (болып), құйрық жесті — Біреудің қызын баласына алып берді немесе қызын біреудің баласына күйеуге берді; жекжат болды»; «Құда болып, құйрық-бауыр жесті — Құда болу рәсімін істеп, құдаласты» деген түсіндірме берілген [22]. Ә. Қайдар құйрық-бауыр асатуды салт деп көрсетеді: «бұл құдалық дәстүр рәсімі екі жақ келісіп құда болған жағдайда оларға құйрық-бауыр салып арнаулы сый әкеледі. Әкелуші әйел «бауырдай жақын, құйрықтай тәтті болыңдар» деп тілек білдіреді. Одан барлық құдалар ауыз тиеді. Құйрық-бауыр қазақ дәстүрінде құда болудың заңды белгісі — құжат болып бекітілген. «Құйрық-бауыр жедің бе, құда болдым дедің бе (мәтел)» [4; 341]. Респондент жауаптарын талдау барысында құйрық-бауыр сөзінің 22 көрініс, бейнемен ассоциацияланғаны анықталды. Соның негізгісі — құдалық сөзі. Бұл реакция 18 респонденттің жауабында тіркеліп, ассоциациялық-вербалды өрістің орталығына орналасты. Себебі құдалық лексемасы — ең көп қайталанған бірлік, ол тәжірибеге қатысушылар жауабының 29,03 %-ын құрап отыр.

Информанттар жазған келесі ассоциациялар мыналар, бұл жауаптардың көпшілігінде құдаласу рәсімімен байланысты ұғым-түсініктер қамтылған. Мәселен, құда(лар) (8); қазақтың ұлттық салт-дәстүрі (5); құдаларға берілетін (қойылатын, ұсынатын) ас (4); тағам, Құдаласқан құдаларға жегізетін тағам, Құдалардың бір біріне беретін тағамы (4); той (3); тамақ (3); құдалардың жеуі (2); ет (2); құйрық-бауыр (1); құдаларға жегізетін дәм (1); екі құда бір-біріне береді (1); Тіркес деп ойлаймын. Жақын араласқан деген (1); қой (1); қойдың майы (1); үйлену (1); астың түрі (1); бауырым (1); туысқандар (1); қуырдақ тағамы (1); ит тағамы (1); Құда, құда дегізген құйрық-бауыр жегізген (1). Алынған жауаптардан құйрық-бауыр стимул-сөзінің құдалық, құда, салт-дәстүр, тағам, бауыр, туыс, қой секілді көріністермен бейнеленетіні анықталды. Соңғы реакция интермәтіндік сипатта берілген, яғни отбасы ғұрып фольклорында құйрық-бауыр асату кезінде айтылатын өлеңнің 2-тармағынан алынған: Құда, құда дегізген, Құйрық-бауыр жегізген. Айналайын баладан, Құдасы бар дегізген. Немесе: Құда, құда дегізген, Құйрық-бауыр жегізген. Құйрық-бауыр жемесе, Несіне құда дегізген [23; 158]. Құдалықты өткізбейтін қазақ отбасы кемде-кем, сондықтан әрбір құдалықта құйрық-бауыр ұсынар кезде айтылатын өлең жолдары жадыда сақталған. Осы тұста А. Леонтьевтің: «әр халықтың дүниетанымы мен түсінігі өзіне тән заттық мағыналар жүйесіне, әлеуметтік стереотиптерге, когнитивтік схемаларға негізделеді, адам санасы әрқашан этникалық шартты», – деген пікірін келтіруге болады [24; 20].

Ассоциациялық-вербалды өрісте анықталған «құйрық-бауыр — құдалық» когнитивтік схемасы қазақ тіліндегі «Отбасы» концептісінде толық ашылады. Бұл концептіге қатысты бірнеше жарияланымдар бар [25-27]. Соның ішінде «Отбасы» концептісін сөз еткен Ғ.А. Байтилеуова және т.б. [27] зерттеуі негізінде «құйрық-бауыр — құдалық» ассоциативті қатынасын аталған концепті құрылымындағы «ағайын-туыс», «некелесу», «отбасылық дәстүр» слоттарымен байланыстырамыз, өйткені құдалық сөзі — бірімен-бірі тығыз байланысып жатқан бірнеше лингвомәдени мағынаны бойына жинақтаған бірлік. Респондент жауаптарынан алынған нәтиже қазақ жастарының этномәдени санасында «Той» концептісімен де ұштасады. Бұл «отбасылық мейрам-той — құдалық — құйрық-бауыр асату рәсімі» семантикалық тізбегінің үзілмей, бүгінге дейін жеткенін дәлелдейді.

Алынған ассоциациялардың тілдік санада қалыптасуына «Не әсер етті?» деген сұраққа (2-диаграмма) 75,8 % отбасын, 48,4 % салт-дәстүр, әдет-ғұрпты, 19,4 % қоршаған ортасын (достары т.б.), 17,7 % әдебиетті, 8,1 % тарихты, 8,1 % мәдениетті, 8,1 % мектепті, 6,5 % кино, мультфильмді, 3,2 % әлеуметтік желілерді, 1,6 % өнер туындыларын көрсетті. Құйрық-бауыр стимулының құдалықпен ассоциациялануына отбасы, салт-дәстүр ықпал еткен, өйткені құдалық — қазақ халқының салт-дәстүрімен байланысты атқарылатын отбасылық мейрам-тойларының бірі.

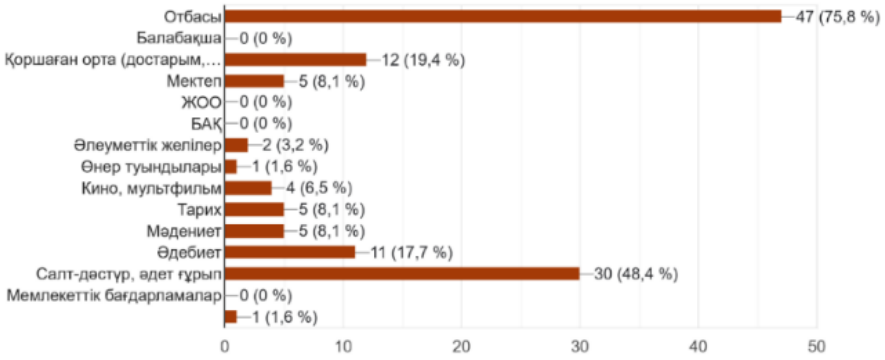

2-диаграмма. «Құйрық-бауыр» ассоциациялық өрісін қалыптастырушы факторлар

«Қазақ оюы — этн. қолөнер. Үй жиһаздарын, сәндік, тұрмыстық бұйымдар мен киімдерді нақыштап безендіруге қолданылатын өрнектер. Жануардың сыртқы пішініне ұқсас келетін «қошқар мүйіз — қошқардың мүйізі тәрізді өрнек, ою» [22]. Қазақ халқы төсеніште, киім-кешекті, басқа да бұйымдарды сәндеп, безендіру үшін ою-өрнектің осы түрін молынан қолданған. Қазір де қошқар мүйіз ою-өрнегі түрлі заттарды айшықтауда салынады (тігіледі). Респонденттерге ұсынылған келесі стимул-сөз қазақ оюының атауы — *қошқар мүйіз*. Эксперимент кезінде бұл сөзге қатысты 16 реакция алынды. Сауалнамаға қатысушылардың 34-і *ою* сөзін жазған, сонымен қатар 7 респондент осы лексикалық бірлік қатысқан *Оюдың түрі* (3); *Қазақтың оюы* (2); *Ою атауы* (2) деген тіркестермен репрезентациялаған. *Қошқар мүйіз — ою* ассоциациясы 41 жауапта берілген, бұл информанттардың

66,12 %-ын құрайды. *Ою* этнолексикасы *қошқар мүйіз* ассоциациялық-вербалды өрісінің өзегіне жатады. Бұған қоса *ою-өрнек* (4); *қой* (3); *қошқар* (2); *қошқардың мүйізі* (2); *мүйіз* (2); *қазақи ою-өрнек* (1); *өрнек* (1); *ақ киіздегі қызыл қошқар мүйіз өрнегі* (1); *қазақтың қос мүйізді өрнегі* (1); *киіз* (1); *ешкінің мүйізі* (1); *тау* (1); *би* (1) деген реакциялар да алынды. Осылардың ішінде *ою-өрнек, өрнек* репрезентациясы 8 адамның жауабында кездеседі. Сөйтіп, *қошқар мүйіз* стимулы қазақ жастарының санасында негізінен *ою-өрнекпен* ассоциацияланатыны байқалды. Ал *білмеймін* (2); *еш нәрсе* (1) жауаптары респонденттердің тілдік санасында осы ұғым-түсінікке қатысты көрініс, бейнелердің қалыптаспағанын, не мағынасын түсінбегенін, не жауап беруден бас тартқанын білдіреді.

Қошқар мүйіз — қазақ халқы үшін жай атау ғана емес, молшылық, берекемен астасатын символдық мәні бар ою-өрнек концептісі құрылымындағы басты бірлік [28-30], басқа да ою-өрнек түрлерімен қатар жастардың бойына ұлттық құндылықтарды сіңіртуде тәрбиелік маңызы зор ұғым [28]. Қазақ ұлтының сан ғасырлық дәстүрлі мәдени білім қорындағы таным-түсінік пен қазақ жастарының этномәдени санасындағы көріністерді салыстырсақ, жастардың әлемнің тілдік бейнесінде *қошқар мүйіздің* символдық мәнінен гөрі, номинативтік мағынасының басымдылығы анықталды. Бұл — жастардың тілдік санасында *қошқар мүйізге* қатысты негізгі, тура мағынаның орныққанын көрсетті (3-диаграмма).

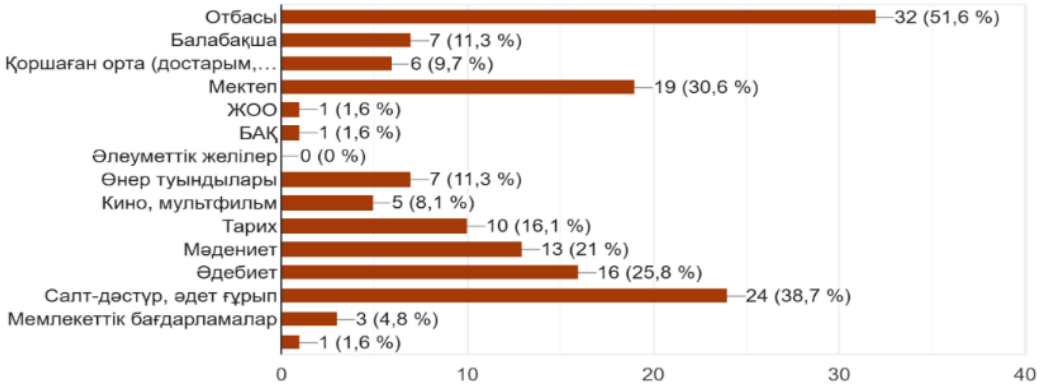

3-диаграмма. «Қошқар мүйіз» ассоциациялық өрісін қалыптастырушы факторлар

Жоғарыдағы 3-диаграммадан көріп отырғанымыздай, *қошқар мүйіз* сөзіне берілген реакциялардың қалыптасуына әсер етуші факторлардың ішінен респонденттердің басым бөлігі, яғни 51,6 % отбасын, 30,6 % мектепті, 38,7 % салт-дәстүр, әдет-ғұрыпты, 25,8 % әдебиетті, 21 % мәдениетті көрсетті. Сонымен қатар бірқатар жауап берушілер тарих, балабақша, өнер туындылары, қоршаған орта (достарым т.б.), кино, мультфильм, мемлекеттік бағдарламалар, ЖОО, БАҚ-ты белгіледі.

Қорытынды

Көрімдік, құйрық-бауыр, қошқар мүйіз стимул-сөздері қазақ жастарының этномәдени санасында халықтың салт-дәстүрін, тұрмыс-тіршілігін, әдет-жоралғысы мен түрлі кәделерін, қолөнерін танытатын көрініс-бейнелермен логика-семантикалық жағынан тікелей байланысты реакцияларды туғызды. Нәтижесінде *көрімдік* ассоциациялық-вербалды өрісінің өзегінде — *ақша*, *құйрық-бауыр* өрісінің өзегінде — *құдалық*, *қошқар мүйіз* өрісінің орталығында — *ою* лексемасының орналасқаны айқындалды. 3 стимул-сөзге алынған 59 реакция (*көрімдік* стимулына — 21, *құйрық-бауыр* стимулына — 22, *қошқар мүйіз* стимулына — 16) ұжымдық тілдік санаға тән суреттер мен жекелеген адамдардың тілдік санасындағы көрініс-бейнелерді талдауға мүмкіндік берді. Қазақ жастарының этномәдени санасын ассоциациялық-вербалды өріс арқылы зерделеуге септігін тигізді.

Алынған нәтижелер респонденттердің тілдік санасында көрініс-бейнелердің дара және күрделі ұғымдармен, қоршаған болмыс туралы біршама аяқталған тиянақты ойлармен байланысты екенін көрсетті. Себебі сауалнамаға қатысушылар жеке сөзбен (*қуаныш, құдалар, мүйіз, т.б.*), сөз тіркесімен (*көрімдік беру, қойдың майы, оюдың түрі,* т.б.) және сөйлеммен (*Балалық шағымда жаңа киім сатып алып, үйдегілерге киіп «мода» көрсеткен сәттер; Құда, құда дегізген құйрық-бауыр жегізген.*

т.б.) жауап берді. Бұл әрбір жеке тұлғаның аялық білімінің, санасының даралығын сипаттайды, соған сәйкес тілдік санада әлемнің түрліше бейнеленетінін дәлелдейді.

Стимул-сөздерге алынған жауаптарды жинақтасақ, қазақ жастарының этномәдени санасында «*көрімдік» — қазақ халқының кәде, жоралғысымен; «құйрық-бауыр» — құдаласу рәсімімен; «қошқар мүйіз» — қазақтың ою-өрнек түрімен* логика-семантикалық жағынан байланысатыны анықталды. Респонденттер тілдік санада осы көрініс-бейнелердің қалыптасуына ықпал еткен бірнеше сыртқы лингвистикалық факторларды көрсетті. Олардың ішінде отбасы қазақ қоғамында этномәдени санадағы ұғым-түсініктердің мол қорын шоғырландыруға ықпал етуші, ұлттық болмысты қалыптастырушы орта ретінде бағаланды. Рухани дүниені дәріптейтін салт-дәстүр, әдет-ғұрып, әдебиет, мәдениет, өнер туындыларының да қазақ жастарының бойына ұлттық құндылықтарды сіңіртуде маңызы зор деп санаймыз. Қорыта айтқанда, *көрімдік, құйрық-бауыр, қошқар мүйіз* ассоциациялық-вербалды өрісі — этномәдени бірліктердің когнитивтік құрылымын ашатын, тілдің ұлттық ерекшелігін сипаттайтын тілдік сана көрінісін бейнелеуші менталды құрылым.

Мақала 2024-2026 ж. ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылатын AP23488671 «Қазақ жастарының этномәдени санасының тілдік көріністері» тақырыбындағы гранттық жоба негізінде жазылды.

Әдебиеттер тізімі

1 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері / Ә. Қайдар. — Алматы: Ана тілі, 1998. — 304 б.

2 Қайдар Ә. Халық даналығы / Ә. Қайдар. — Алматы, 2004. — 560 б.

3 Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік / Ә. Қайдар. — Алматы: ДайкПресс, 2009. — Т. 1. Адам. — 784 б.

4 Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік / Ә. Қайдар. — Алматы: «Сардар» баспасы, 2013. — Т. 2. Қоғам. — 728 б. — Т. 3. Табиғат. — 608 б.

5 Жанпейісов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М. Ауезова) / Е.Н. Жанпейісов. — Алма-Ата: Наука, 1989. — 288 с.

6 Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан): көптомдық шығармалар жинағы / Р. Сыздықова. — Алматы: «Ел-Шежіре», 2014. — 412 б.

7 Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері / Ж. Манкеева. — Алматы: Жібек жолы, 2008. — 356 б.

8 Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда: монография / Г. Смағұлова. — Алматы: «Елтаным» баспасы, 2020. — 256 б.

9 Қазақ тілінің лингвомәдени сөздігі: этносемантикалық талдау / Н. Уәли, Р. Шойбеков. — Алматы: Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі, 2022. — 268 б.

10 Авакова Р.А. Фразеологиялық семантика / Р.А. Авакова. — Алматы: Қазақ университеті, 2002. — 152 б.

11 Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Ж. Манкеева. — Алматы: «Абзал-ай» баспасы, 2014. — 640 б.

12 Talgatqyzy G. Exploring the Semantic Significance “Camel” and Cultural Representation in the Kazakh Ethnic Worldview as Reflected in the National Corpus / G. Talgatqyzy, A. Amirbekova, A. Fazylzhanova // Forum for Linguistic Studies. — 2024. — Vol. 6(4). — P. 268–276. https://doi.org/10.30564/fls.v6i4.6986

13 Artykbayeva F. et al. Value characteristics of the core the mental lexicon of native speakers of language and culture in the light of Intercultural Communication / F. Artykbayeva et al. // Journal of Psycholinguistic Research. — 2024. — Vol. 53(3). — [Electronic resource]. — Retrieved from: https://doi.org/10.1007/s10936-024-10074-9

14 Привалова И.В. Языковое сознание: этнокультурная маркированность: теоретико-экспериментальное исследование: автореф. дис. … д-ра филол. наук / И.В. Привалова. — Москва, 2006. — 50 с.

15 Айтмұқашева А.А. Ғұрыптық фольклор лексикасы: идиоэтникалық семантика: филол. ғыл. канд. ... автореф. / А.А. Айтмұқашева. — Алматы, 2007. — 25 б.

16 Searle J.R. Consciousness and Language / J.R. Searle. — Cambridge: Cambridge University Press, 2010. https://doi.org/10.1017/CBO9780511606366

17 Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese / A. Wierzbicka. — New York: Oxford University Press, 1997. — 317 p.

18 Ufimtseva N.V. Association-Verbal Network as A Model of the Linguistic Picture of the World / N.V. Ufimtseva // Cognitive, Pragmatic and Cultural Aspects. — 2020. — Vol. 86. — P. 1460–1465. — European Publisher. https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.08.169

19 Горелов И.Н. Основы психолингвистики / И.Н. Горелов, К.Ф. Седов. — Москва: Лабиринт, 2001. — 304 с.

20 Горошко Е.И. Проблемы проведения свободного ассоциативного эксперимента / Е.И. Горошко // Известия ВГПУ. Серия Филол. науки. — 2005. — № 3. — С. 53–61. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-provedeniya-svobodnogo-assotsiativnogo-eksperimenta/viewer

21 Баринова И.А. «Языковое сознание»: к вопросу об определении и интерпретации термина / И.А. Баринова, Н.М. Нестерова, И.Г. Овчинникова // Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. Проблемы языкознания и педагогики. — 2010. — № 3. — С. 10–21. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovoe-soznanie-k-voprosu-ob-opredelenii-i-interpretatsii-termina/viewer

22 «Сөздікқор» порталы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімді: https://sozdikqor.kz/ (өтініш берген күні: 08.01.2025).

23 Сейітжанұлы З. Құйрық-бауыр асату өлеңдері / З. Сейітжанұлы // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. — 2015. — № 3 (155). — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімді: https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1520/1458

24 Леонтьев А.А. Языковое сознание и образ мира / А.А. Леонтьев // Язык и сознание: парадоксальная реальность. — М.: ИЯ РАН, 1993. — С. 16–22.

25 Амантай Ж.Б. Қазақ лингвомәдениетіндегі отбасы концептісінің қолданысы / Ж.Б. Амантай // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. — 2012. — № 4 (61). — Б. 38–42.

26 Байзакова В.Е. Тілдік санадағы «отбасы/family» концептісі / В.Е. Байзакова, К.К. Дүйсекова // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. — 2023. — № 1 (189). — Б. 13–20.

27 Байтилеуова Ғ.А. Фрейм арқылы сөздік қорды дамыту / Ғ.А. Байтилеуова, М.П. Ешимов, Р.И. Дүйсенбаева // ЕАГИ хабаршысы. — 2023. — № 1 (155). — Б. 21–34. https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.02

28 Әбдіғаппарова Ұ.М. Қазақтың ұлттық ою-өрнектері / Ұ.М. Әбдіғаппарова. — Алматы: Өнер, 1999. — 152 б.

29 Акимашева Ж.Ә. Ою-өрнек атауларының уәждемесі және таңбаның табиғаты: филол. ғыл. докт. ... автореф. / Ж.Ә. Акимашева. — Алматы, 2004. — 50 б.

30 Мажитаева Ш. Ұлттық ою-өрнектің тілсіз қатынастағы орны / Ш. Мажитаева, С. Рахимберлина, Н. Асқар. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімді: https://www.rusnauka.com/5_NITS_2015/Philologia/7_186953.doc.htm

М.К. Ахметова, Г.О. Сыздықова, А.Б. Абилмажинова, А.Н. Ғабдірашит

Изучение репрезентации языкового сознания: этнокогнитивный аспект

Проблема языкового сознания изучается с различных сторон в таких областях, как философия, логика, психология, когнитология и лингвистика. В языкознании характеристика языкового сознания раскрывается через определение взаимосвязи между языком и мышлением, языком и сознанием, языком и картиной мира, сознанием и речевой деятельностью. В статье рассматривается репрезентация этнокультурных единиц в языковом сознании и проводится её анализ с психолингвистической точки зрения. Репрезентация языкового сознания — это воплощение системы образов в сознании посредством единиц различных языковых уровней. Язык выступает не только как система знаков, но и как средство познания, передающее представления и понятия, сложившиеся в сознании о картине мира. Изучение репрезентаций языкового сознания определённого народа позволяет установить уровень сохранности национальной идентичности и культурного кода. В этой связи выявление языковых репрезентаций этнокультурного сознания казахской молодёжи даёт возможность понять этнокогнитивные особенности, лежащие в глубинных слоях сознания, описать национальную сущность, а также определить систему ценностей, отражённую в восприятии молодёжи. В ходе исследования для выявления языковых проявлений этнокультурного сознания казахской молодёжи в возрасте от 17 до 35 лет был применён эмпирический метод — свободный ассоциативный эксперимент. Полученные результаты были проанализированы; рассмотрены реакции на такие слова-стимулы, как *көрімдік*, *құйрық-бауыр*, *қошқар мүйіз*. Выяснилось, что ядро ассоциативно-вербального поля *көрімдік* — «деньги», *құйрық-бауыр* — «сватовство», *қошқар мүйіз* — «орнамент». Повторяющиеся ответы отразили проявления коллективного сознания, однако были зафиксированы и индивидуальные мнения, впечатления и воспоминания, связанные с личным жизненным опытом. Несмотря на различную языковую форму реакций — слово, словосочетание, предложение — в ответах прослеживалось содержание, объединённое общностью смысла. В проанализированных ассоциативных полях встречались этномаркерные понятия, что свидетельствует о наличии «этнокультурных знаний» в сознании молодёжи и проявлении национальных черт в языковом сознании. Ассоциативно-вербальное поле было определено как важная семантическая структура, моделирующая картину мира и отражающая языковое сознание казахской молодежи. Кроме того, были проанализированы факторы, влияющие на формирование образов в языковом сознании участников эксперимента: СМИ, обычаи и традиции, окружающая среда, школа, произведения искусства и др. Установлено, что основную роль в формировании представлений, связанных с духовной и материальной культурой, играет семья. Участники также отметили влияние традиций, литературы и культуры на их восприятие и понимание. В результате подтвердилось, что накопление знаний об окружающем мире и их передача через языковые знаки осуществляется на основе взаимодействия сознания с различными факторами.

Ключевые слова: репрезентация языкового сознания, этнокультурная лексика, свободный ассоциативный эксперимент, слово-стимул, слово-реакция, ядро поля.

M.K. Akhmetova, G.O. Syzdykova, A.B. Abilmazhinova, A.N. Gabdirashit

Study of representation of language consciousness: ethnocognitive aspect

The problem of linguistic consciousness is studied from various perspectives in fields such as philosophy, logic, psychology, cognitive science, and linguistics. In linguistics, the characterization of linguistic consciousness is revealed through the definition of the interrelation between language and thought, language and consciousness, language and worldview, as well as consciousness and speech activity. The article examines the representation of ethnocultural units in linguistic consciousness and provides an analysis from a psycholinguistic perspective. The representation of linguistic consciousness is the embodiment of a system of images in consciousness through units of various linguistic levels. Language functions not only as a system of signs but also as a means of cognition, conveying the ideas and concepts formed in consciousness about the worldview. The study of representations of the linguistic consciousness of a particular people allows for determining the level of preservation of national identity and cultural code. In this regard, identifying the linguistic representations of the ethnocultural consciousness of Kazakh youth provides an opportunity to understand the ethnocognitive features lying in the deep layers of consciousness, describe the national essence, and also determine the value system reflected in the perception of the youth. In the course of the study, an empirical method — a free associative experiment — was applied to identify linguistic manifestations of the ethnocultural consciousness of Kazakh youth aged 17 to 35. The obtained results were analyzed; reactions to stimulus words such as *korimdik, quyryq-bauyr*, and *qoshqar muiiz* were examined. It was revealed that the core of the associative-verbal field of *korimdik* is “money”, *quyryq-bauyr* is “matchmaking”, and *qoshqar muiiz* is “ornament”. The recurring responses reflected manifestations of collective consciousness, but individual opinions, impressions, and memories related to personal life experience were also recorded. Despite the different linguistic forms of the responses — word, phrase, sentence — the content showed a unity of meaning. Ethnocultural marker concepts were found in the analyzed associative fields, which indicates the presence of “ethnocultural knowledge” in the consciousness of the youth and the manifestation of national traits in linguistic consciousness. The associative-verbal field was defined as an important semantic structure that models the worldview and reflects the linguistic consciousness of Kazakh youth. In addition, factors influencing the formation of images in the linguistic consciousness of the experiment participants were analyzed: mass media, customs and traditions, the surrounding environment, school, works of art, and others. It was established that the family plays a primary role in shaping ideas related to spiritual and material culture. The participants also noted the influence of traditions, literature, and culture on their perception and understanding. As a result, it was confirmed that the accumulation of knowledge about the surrounding world and its transmission through linguistic signs occurs based on the interaction of consciousness with various factors.

Keywords: representation of linguistic consciousness, ethnocultural lexicon, experience of free associations, word-stimulus, word-response, field core.

References

1 Kaidar, A. (1998). *Qazaq tilinin ozekti maseleleri* [Topical issues of the Kazakh language]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].

2 Kaidar, A. (2004). *KHalyq danalygy* [Folk wisdom]. Almaty [in Kazakh].

3 Kaidar, A. (2009). *Qazaqtar ana tili aleminde: etnolingvistikalyq sozdik. T. 1. Adam* [Kazakhs in the world of the mother tongue: Ethnolinguistic dictionary. Vol. 1. Human]. Almaty: DaikPress [in Kazakh].

4 Kaidar, A. (2013). *Qazaqtar ana tili aleminde: etnolingvistikalyq sozdik. T. 2. Qogam. T. 3. Tabigat* [Kazakhs in the world of the mother tongue: Ethnolinguistic dictionary. Vol. 2. Society. Vol. 3. Nature]. Almaty: Sardar baspasy [in Kazakh].

5 Zhanpeisov, E.N. (1989). *Etnokulturnaia leksika kazakhskogo yazyka (na materialakh proizvedenii M. Auezova)* [Ethnocultural vocabulary of the Kazakh language (based on the works of M. Auezov)]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].

6 Syzdykova, R. (2014). *Sozder soileidi (sozderdin qoldanylw tarikhynan): koptomdyq shygarmalar zhinagy* [Words speak (on the history of word usage): Collected works]. Almaty: El-Shezhire [in Kazakh].

7 Mankeeva, Zh. (2008). *Qazaq tilindegi etnomadeni ataulardyn tanymdyq negizderi* [Cognitive foundations of ethnocultural terms in the Kazakh language]. Almaty: Zhibek zholy [in Kazakh].

8 Smagulova, G. (2020). *Qazaq frazeologiiasy lingvistikalyq paradigmalarda: monografiia* [Kazakh phraseology in linguistic paradigms: A monograph]. Almaty: Eltanym baspasy [in Kazakh].

9 Uali, N.. & Shoibekov, R. (2022). *Qazaq tilinin lingvomadeni sozdigi: etnosemantikalyq taldau* [Linguocultural dictionary of the Kazakh language: Ethnosemantic analysis]. Almaty: Qazaqstan Respublikasynyn Memlekettik Ortalyq Muzeii [in Kazakh].

10 Avakova, R.A. (2002). *Frazeologiialyq semantika* [Phraseological semantics]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].

11 Mankeeva, Zh. (2014). *Qazaq til biliminin maseleleri* [Issues of Kazakh linguistics]. Almaty: Abzal-ai baspasy [in Kazakh].

12 Talgatqyzy, G., Amirbekova, A., Fazylzhanova, A., et al. (2024). Exploring the Semantic Significance “Camel” and Cultural Representation in the Kazakh Ethnic Worldview as Reflected in the National Corpus. *Forum for Linguistic Studies*, *6*(4), 268–276. https://doi.org/10.30564/fls.v6i4.6986

13 Artykbayeva, F., et al. (2024). Value characteristics of the core of the mental lexicon of native speakers of language and culture in the light of Intercultural Communication. *Journal of Psycholinguistic Research*, *53*(3). https://doi.org/10.1007/s10936-024-10074-9

14 Privalova, I.V. (2006). Yazykovoe soznanie: etnokulturnaia markirovannost: teoretiko-eksperimentalnoe issledovanie [Linguistic consciousness: Ethnocultural markedness: Theoretical and experimental research]. *Extended abstract of Doctor’s thesis.* Moscow [in Russian].

15 Aitmykhasheva, A.A. (2007). *Guryptyq folklor leksikasy: idioetnikalyq semantika [Lexicon of ritual folklore: Idioethnic semantics]*. *Extended abstract of candidate’s thesis.* Almaty [in Kazakh].

16 Searle, J.R. (2010). *Consciousness and Language*. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511606366

17 Wierzbicka, A. (1997). *Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. New York: Oxford University Press.

18 Ufimtseva, N.V. (2020). Association-verbal network as a model of the linguistic picture of the world. Cognitive, pragmatic and cultural aspects. *European proceedings of social and behavioural sciences, 86,* 1460–1465). European Publisher. https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.08.169.

19 Gorelov, I.N., & Sedov, K.F. (2001). *Osnovy psikholingvistiki [Fundamentals of psycholinguistics]*. Moscow: Labirint [in Russian].

20 Goroshko, E.I. (2005). Problemy provedeniia svobodnogo assotsiativnogo eksperimenta [Problems of conducting a free associative experiment]. *Izvestiia Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Filologicheskie nauki — Proceedings of the Volgograd State Pedagogical University. Philological sciences,* 3, 53–61. https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-provedeniya-svobodnogo-assotsiativnogo-eksperimenta/viewer.

21 Barinova, I.A., Nesterova, N.M., & Ovchinnikova, I.G. (2010). «Yazykovoe soznanie»: k voprosu ob opredelenii i interpretatsii termina [“Linguistic consciousness”: On the issue of definition and interpretation of the term]. *Vestnik Permskogo natsionalnogo issledovatelskogo politekhnicheskogo universiteta. Problemy yazykoznaniia i pedagogiki — Bulletin of the Perm National Research Polytechnic University. Problems of linguistics and pedagogy,* 3, 10–21. Retrieved from https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovoe-soznanie-k-voprosu-ob-opredelenii-i-interpretatsii-termina/viewer.

22 «Sozdikqor» portaly [Sozdikqor Portal]. Retrieved from https://sozdikqor.kz/ (Date of request: 08.01.2025) [in Kazakh].

23 Seitzhanuly, Z. (2015). Quyryk-bauyr asatu olenderi [Tail-liver offering songs]. *Qazaq Ulttyq Universitetinin Khabarshysy. Filologiia seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. The philological series,* 3 (155). https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1520/1458 [in Kazakh].

24 Leontiev, A.A. (1993). *Yazykovoe soznanie i obraz mira [Linguistic consciousness and the image of the world]*. Moscow: Yazyk i soznanie: paradoksalnaia realnost (pp. 16–22). Moscow: IYA RAN [in Russian].

25 Amantai, Zh.B. (2012). Qazaq lingvomadenietindegi otbasy konseptisinin qoldanysy [The usage of the family concept in Kazakh linguoculture]. *Qazaq Ulttyq Universitetinin Khabarshysy. Shygystanu seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. Oriental Studies series*, (4)61, 38–42 [in Kazakh].

26 Baizakova, V.E., & Duisekova, K.K. (2023). Tildik sanadagy «otbasy/family» kontseptisi [The concept of “family” in linguistic consciousness]. *Qazaq Ulttyq Universitetinin Khabarshysy. Filologiia seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. The philological series,* 1(189), 13–20 [in Kazakh].

27 Baitileuova, G.A., Yeshimov, M.P., & Duissenbayeva, R.I. (2023). Freim arqyly sozdik qordy damytu [To Enrich Vocabulary Using Frames]. *Euraziia Gumanitarlyq institutynyn khabarshysy — Bulletin of the Eurasian Humanities Institute*, 1(155), 21–34. https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.02 [in Kazakh].

28 Abdigapparova, U.M. (1999). *Qazaqtyn ulttyq oiu-ornekteri* [Kazakh national ornaments]. Almaty: Oner [in Kazakh].

29 Akimasheva, Zh.A. (2004). Oiu-ornek ataularynyn uazdemesi zhane tanbanyn tabigaty [Motivation of ornament names and the nature of the symbol]. *Extended abstract of Doctor’s thesis.* Almaty [in Kazakh].

30 Mazhitayeva, Sh., Rakhimberlina, S., & Askar, N. (2015). Ulttyq oiu-ornektin tilsiz qatynastaqy orny [The role of national ornaments in non-verbal communication]. Retrieved from https://www.rusnauka.com/5_NITS_2015/Philologia/7_186953.doc.htm [in Kazakh].

Information about the authors

Akhmetova Marzhan Kakimovna (corresponding author) — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Acting Professor of the Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: ma7988335@gmail.com; ORCID: 0000-0003-0542-1755

Syzdykova Gulbarshin Olzhabayevna — Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: go.syzdykova@mail.ru; ORCID: 0000-0001-6365-0113

Abilmazhinova Arai Birlikovna — PhD student of the Faculty of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: abilmazhinova1010@gmail.com; ORCID: 0009-0004-9697-9301

Gabdirashit Aruzhan Nurbolatkyzy — Project Administrator at the L.N. Gumilyov Eurasian National University and Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan; e-mail: gabdirashit.aruzhan@gmail.com; ORCID: 0009-0003-7280-3531

Article
UDC 800
https://doi.org/10.31489/2025Ph3/122-132

Received: 27.12.2024
Accepted: 05.06.2025

A. Amirova*, A. Beisenbay

Eurasian National University named after L.N. Gumilyov
Astana, Kazakhstan
E-mail: aika210683@mail.ru

Paremiological space of language: the concept of "state" (based on the materials of the Kazakh and English languages)

The purpose of the article is to conduct a comparative analysis of the linguistic and cultural representations of the concept "state" within the paremiological frameworks of the Kazakh and English languages. The term "state" denotes a sovereign political entity characterized by defined territorial boundaries, institutional governance, and a collective cultural identity. As the most dominant form of political organization in a modern history, its conceptualization through folk wisdom provides critical anthropological insights. Proverbs, as crystallized expressions of popular ethos transmitted across generations, offer a unique lens to examine how distinct cultures encode sociopolitical values. Furthermore, similar conceptual aspects of the concept of "state" were taken into consideration, selected, and classified in the form of drawings from paremies in the Kazakh and English languages, given that the concept of "state" emerged considerably later and other alternatives were used in informal conversation among the people earlier. The study first establishes the theoretical foundations of conceptual analysis and paremiology, drawing on frameworks from cognitive linguistics (Lakoff's metaphor theory) and cultural semioyics. Methodologically, it employs contrastive analysis to categorize and compare state — related proverbs from both languages, with data sourced from ethnological archives, literary corpuses (Kazakh oral traditions and English classical texts), and digital paremiological databases. It is noted that the concept of the "state" emerged relatively late in human history, displacing earlier models of clan-based and tribal governance; this historical shift is reflected in how proverbs reinterpret pre-state metaphors (such as "the ruler as a shepherd") to express ideas of statehood. The analysis reveals three core findings: 1) Kazakh paremiology predominantly conceptualized the state through organinc metaphors (e.g. «El birligi — eldin tiregi» ("National unity is the state's backbone")), emphasizing communal harmony and territorial stewardship. 2) English proverbs favor *mechanistic imagery* (e.g., "Laws are the pillars of the state"), highlighting institutional order and legal sovereignty. 3) Cross-cultural parallels emerge in proverbs linking state stability to collective welfare, though cultural priorities diverge: Kazakh traditions prioritize ecological and kinship bonds, while Anglo-American paremiologies stress individual rights and institutional checks. The study acknowledges limitations, including regional dialectal variations within Kazakh and the underrepresentation of post-colonial contexts in English corpora.

Keywords: concept, state, Kazakh paremia, English paremia, linguistic-cultural content.

Introduction

In modern linguistics, numerous changes and innovations, as well as the process of accumulation and modernization of already known cultural trends, are still ongoing. A person acquires knowledge through language and knowledge, receives and processes various information, compares the necessary data and forms its special laws. Cognitive linguistics is a branch of linguistics that directly connects language with a person and his thinking. That is, "...among all the ways of expressing the spirit and behavior of the people, language is the only one that can depict the features of the spirit and behavior of the people and open the way to its secrets" [1]. At the same time, along with the language, there is a "culture that includes traditions and beliefs" [2] that is embedded in our life. The history of the language and the history of culture turn individual events in the human mind into a common good, live in close contact with the people and are an indicator of the spiritual wealth of that people. And it is a concept that forms its linguistic image and forms the informational basis.

The concept is a means of perceiving the world and understanding it, the continuity of knowledge and experience, the intersection of human thinking and psychological perception, and the main concept of cognitive linguistics, which opens the way to information sharing and understanding of the environment. In turn, each concept is not only a cognitive indicator of a person, but also a cultural indicator. This can be evidenced by the study of the concept by scientists from different angles. Sadirkyzy K., Abitzhanova Zh. et.al. describe

* Corresponding author's e-mail: *aika210683@mail.ru*

the concept as "a unit that stores and continues information about reality. It is a group of ethnocultural words and the main mental phenomenon that expresses the cognitive consciousness of the local population. Concept is a small unit of the ideal mind and experience of native speakers" [3]. The concept is a "replacement of our cognitive tools because in explaining a new thing or case, we use already formed concepts, that is, we replace the features of newness with concepts. It is said that the concept is a manifestation of our thoughts" [4]. Therefore, the concept is not only knowledge about the world around us, but also a cultural indicator connected with the life experience of the people. Jackendoff R. considers the concept to be a value that is passed down from generation to generation based on culture, religion, and worldview, and it is a structure whose meaning increases as one learns more deeply about an object or phenomenon [5]. This is because it is studied through the culture of a certain people. A concept can be filled with lexemes specific to only one nation or one cultural group, and it is not a phenomenon that appears in one or two years. The culture of the people lives and develops together with the people, and the concepts change and grow with them according to the course of time. Each cultural group has its own history, its own religion, its own language, and its own characteristics, and it is these indicators that open the way for the concept to be described from different angles and, in turn, have different meanings. Therefore, the history, traditions, language and characteristics of the people are directly connected with the paremiological space. The paremiological space of the language is a set of proverbs (proverbs, sayings, phraseological units) that reflect the values, thoughts, and mentality of the people. And the concept of "state" is one of the most important concepts in paremiology, because it reflects the ideas of power, order, law and justice. As a result, it was intriguing to compare the theoretical paremiological space of the "state" concept in Kazakh and English and ascertain the extent of research on the subject. Furthermore, the planned paper will gather and examine proverbs concerning the state in both Kazakh and English, as well as identify the linguistic and cultural characteristics of the similarities and differences between these languages' conceptions of the state.

Research methods

Based on the research of scientists, there are three components of the analysis of the concept in the linguistic and cultural context: 1) universal (common to all) — a set of real, meaningful signs common to all mankind and language groups that form the basis of the concept; 2) national — a type of concept constituents, a set of semantic signs, distinguished by their linguistic, cultural and ethno-semantic properties and associated with the mentality of native speakers or the mentality of a national language person; 3) personal — cognitive features related to the individual experience of a person [6]. Using the following research methods, we examine the language's paremiological space — the second aspect of the national concept — in our work. The approach of comparative examination of the paremiological space of the Kazakh and English conceptions of "state" is used in this article. We uncover the cultural content of the concept of "state" in paremiology through the application of content analysis as well as linguistic and cultural analysis methods. Collections of proverbs of the Kazakh and English languages were analyzed for this purpose. In addition to Kazakh proverbs, collections of English, including English and American proverbs were analyzed. Sources of proverbs are presented in the table below (Table). Since English-American proverbs related to the pure concept of "state" were not found, it was necessary to search among the common proverbs of these countries. As a result, more than 2000 proverbs were considered.

Table

Sources of proverbs Literature review

Kazakh proverbs	Proverbs in English (English, American)
Kazaksha makal-matelder zhinagy. https://maqal.kz/#	Mieder W. Proverbs: a handbook Library of Congress Catalog-ing-in-Publication
Maqal-matelder. https://www.zharar.ru/kz/bilim/makal/	Collis H. 101 American English Proverbs. — Passport books ntc/Contemporary Publishing Group. — 1992. — 116 p.
Otan turaly makal-matelder. http://surl.li/rwiso	50 Common Proverbs in English https://www.engvid.com/wp-content/media/50-Common-Proverbs-in-English.pdf
Otan, el, kogam turaly makal-matelder https://adebiportal.kz/kz/blogs/view/otan-el-qogam-	45 Thought-Provoking Native American Proverbs By Kyle PearceJuly 17, 2023

turaly-maqal-matelder__46	https://www.mindfulecotourism.com/native-american-proverbs/
Memleket turaly makal-matelder (5). https://zharar.info/index.php?do=shorttexts&category_id=1&tag_id=2967	100+ Common Proverbs with Meaning and Examples https://leverageedu.com/blog/common-proverbs/
Yel, halyk. https://www.zharar.com/kz/makal/782-el.html	200+ Common Proverbs in English https://lemongrad.com/proverbs-with-meanings-and-examples/
Folklore of Kazakhstan https://www.orexca.com/kazakhstan/culture/proverbs.htm	https://www.biblestudytools.com/gnta/proverbs/passage/?q=proverbs+29:18-27
	https://www.openbible.info/topics/love_of_motherland
	English Proverbs https://en.wikiquote.org/wiki/English_proverbs#Government

Research on the paremiological fund of language is conducted in linguistics, folklore, psychology, and ethnography, among other fields. The substantive analysis of proverbs and sayings was first carried out under the auspices of folkloristics, the scientific discipline that analyzes folk art, and it was considered that these formations were minor manifestations of collective creativity. Nevertheless, this method overlooked the linguistic aspect of proverbs and sayings, which resulted in a lack of theoretical and practical studies on the subject of paremia. Subsequently, scholars were able to pinpoint some essential aspects of proverb functioning and explain how these aspects relate to the linguistic and cultural identities of the linguistic and cultural communities that created them by employing the techniques of linguistic and cognitive analysis within the framework of an anthropocentric approach to language description.

According to Oxford English Dictionary paremia is “a proverb or adage; an aphorism” [7]. Mieder W. notes that paremiologists have expanded the basic definitions, making them more inclusive and descriptive, as well as illustrating various characteristics of proverbs by means of examples [8]. Different analyses of paremi of different languages are presented in the works of authors, so Akbaraliyeva K. considered a comparative analysis of somatic proverbs of Uzbek and English languages [9], the identity of paremiology of the Kazakh language is highlighted in the articles of Bayram B., Hrisztova-Gotthardt H., Varga M.A. analysed the essence and nature of proverbs and sayings [10, 11] Kuramagomedova Z.M., Nurudinova N.M., Guseynova M.K. [12] consider paremi as a means of improving the expressiveness of speech, Biriş G. notes that the formal and semantic structure of proverbs differs from each other [13]. The study of paremic units as “cultural codes” [9] of linguistic worldview of different nations provides an opportunity to discover similar and different perceptions and patterns in the surrounding world. Syzdykov K.A. identifies proverbs as “the people’s world view, outlook on life, philosophy, and they always convey a certain idea, wisdom teaching that feeds a person’s life from the willow cradle to the cradle of the soil, in other words, they are a person’s linguistic and cultural heritage [14].

Hrisztova-Gotthardt H. indicates “What we usually call proverbs are traditional, short, often formulaic and/or figurative, stable and commonly recognized units. Proverbs are characteristic of making a complete statement in a speech event, contributing to a complete conversation, and/or performing a speech act. Proverbs make apodictic (stated as undisputed truth) statements. Proverbs are valued as a source of folk wisdom, traditional knowledge” [11]. Paremi’s cultural comparison, or intercultural comparison of proverbs, including intercultural transmission, is one of its key characteristics. Akbaraliyeva A. mentioned that “comparative is an adverb that compares one thing with another to show a common feature” [9]. Consequently, by comparing the paremi of different languages, we receive a visual representation of the representatives of the studied nations and a linguistic picture of that nation. It is in the paremi that we get acquainted with ethical and normative preferences, identification of the nation.

The concept “state” is one of the most important in the linguistic picture of the world. It reflects people’s ideas about the essence of the state, its functions, structure and role in the life of society. Also at present the concept of the state as the main element of the political system is the subject of close study in the humanities. Philosophers Aristotle, J.J. Rousseau, T. Hobbes, I. Kant, G.W.F. Hegel, etc. were engaged in clarification of the political concept “state”, understanding of the essence, origin and purpose of the state. In Oxford

English Dictionary state is identified as "A territory, or one of a number of territories, controlled by a sovereign or a sovereign state". Kenzhekanova K.K. notes that in the metaphorical model the state is described as a "living human organism" [15]. This is due to the fact that the "state" is a highly structured political power structure that controls a certain region and permits its citizens to live there freely. It is also required to carry out socially important common responsibilities. In the Kazakh language, the concept of "state" is used in several meanings: 1) As an apparatus that governs society — this corresponds to the concept of "government". 2) As an association of members of society — this corresponds to the concepts of "people", "country", or "society". The "state" is considered the central element of the political system. Historically, there was no state in early human communities, as these societies were based on equality and lacked social stratification. The state emerged later, during the slave-owning system, as a result of the appearance of rulers and subjects [16].

Similar ideas are presented by Kukathas, C. The author argues that the concept of the "state" refers to a political community, although not all political communities qualify as states. A state is not synonymous with a nation or a people, though it may encompass a single nation, parts of different nations, or several entire nations. A state arises from society and possesses a government [17]. Consequently, in the paremiological analysis of the concept of the "state", we will also refer to the terms "government", "people", "country", and "society".

Moreover, in the context of the United States of America, the term "state" refers to the semi-sovereign political entities that make up the federation of the United States. A state is a territory with defined boundaries and a permanent population, which may or may not be a sovereign political entity. Each state has its own government, constitution, laws, and court system within the overarching federal system. States possess defined geographic boundaries, a permanent population, and the authority to govern themselves within the framework of the U.S. Constitution. They have the right to organise their local governments, establish public institutions, levy taxes, and exercise police power within their jurisdictions. Currently, there are 50 states that make up the United States of America [18]. In England, the term "state" typically refers to the sovereign political entity and governmental system of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland. Some key points about the meaning of "state" in relation to England are as follows: England is one of the four constituent countries that make up the United Kingdom, along with Scotland, Wales, and Northern Ireland. The United Kingdom is a unitary state with a parliament, government, and monarchy at the national level. While England does not have its own separate government or parliament, it is considered one of the historical nations or countries within the sovereign state of the United Kingdom. In a broader sense, the "state" can refer to the public administrative apparatus, bureaucracy, and institutions that govern England as part of the UK's constitutional monarchy. In relation to England, "state" primarily denotes the overarching sovereign nation of the United Kingdom, its system of government, and the public administrative structures that extend their authority over the territory of England [19]. Analysing the scientific works of domestic and foreign authors, it should be noted that the concept "state" is considered from different angles. For example, E.A. Samohina considered the paremiological representation of the concept "land" in the English-speaking linguoculture [20], Gritskevich Y.N. analysed the concept "state" depending on the geographical location of the informants' place of residence [21], Gnevek O.V. touches upon the theme of the concept "motherland" in modern paremiology [22], Zeyada B., Kibirai J.E. analysed the concept "homeland" in the modern linguoculture [23], Kibirai J.E. analysed the concept "power" in Kazakh and Turkish paremi and considered proverbs related to state structure and administration [24]. However, there are no comparative analyses of the concept "state" in the context of Kazakh and English paremi. Based on the above given review we try to analyse paremiological space of the concept "state" of Kazakh and English languages and find out similarities and differences of Kazakh and English proverbs about the concept "state".

Findings

By analyzing multiple paremies in Kazakh and English, we attempted to structure the concept of "state" using the schematic model proposed by S.G. Vorkachev. According to this approach, a concept can be represented visually—as a drawing or contour scheme. When we form a concept in our minds, it can be structured schematically, and once visualized, it becomes more tangible and easier to interpret. Therefore, we present the results of our analysis in the form of a schematic representation. Our research confirms that the concept of "state" holds a significant place in the paremiological space of both Kazakh and English languages and is interpreted from multiple perspectives.

In defining the ethnic linguistic and cultural aspects, the thematic, semantic pattern of language expressions in the conceptual space can be determined by means of semantic paradigms. Accordingly, we define and analyze the semantic features of the concept of "state" in the paremiological space of the Kazakh and English languages. As a result of the analysis of the concept of "state" in more than 2000 Kazakh and English proverbs, we have made sure that the conceptual scope of the concept of "state" is very wide. However, we identified the main conceptual aspects reflected in the most common proverbs related to the concept of "state," and conducted a comparative analysis of these elements (Fig.). As the main aspects of the concept of "state," we identified the following: **In Kazakh paremias**: *Homeland (Otan); People; Khan, Akim; Land (Zher); Birthplace, Motherland (Tugan zher)*. **In English paremias**: *Home; Nation, People; Country; King, Lord, Power*. We grouped "King, Lord, Power" together due to the limited number of English proverbs found on each of these topics individually. However, this does not imply that such proverbs do not exist in the English language.

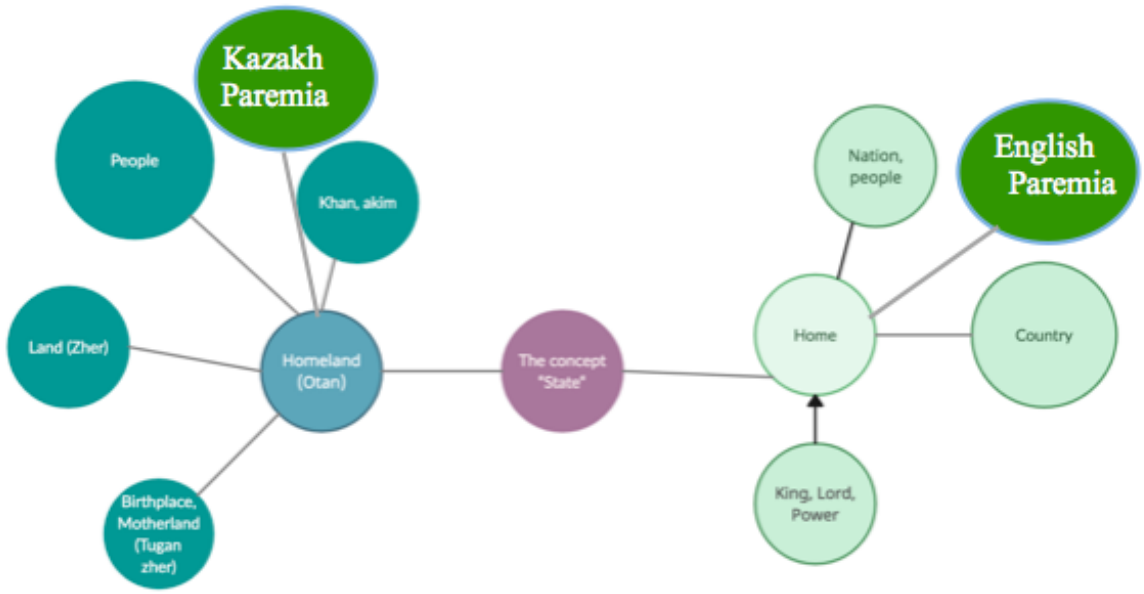

Figure. Main aspects of conceptual analysis of the concept "state" in Kazakh and English paremia

Kazakh and English proverbs include several conceptual aspects around the single concept of "state" (Fig.).

Homeland in Kazakh (Otan) is like the equivalent of the concept of "state" because it is a concept that is close to a person's heart and creates a special warm feeling within the country; the words "ana", "otbasy", "el", "dos" are often found in Kazakh proverbs related to "Otan". In the proverb: "Eñ jaqsy dos-ANA, eñ küştı memleket — Otan" (The best friend is Mother, the mightiest state — Homeland) as the strongest "state" is supposed to be a Kazakh's Homeland. Here we feel a person's love, devotion to Homeland, admiration for it. The following example, "Otan — eldiń anasy, El — erdiń anasy" (Homeland — the mother of people, People — a man's (hero's) mother) identifies homeland as a mother of the whole nation. Here, the love between mother and son is depicted metaphorically: the **mother** represents the **homeland**, and the **son** symbolizes the **people**. "Otansyz adam — ormansyz bulbul" (A person without a homeland is a nightingale without a forest) means, a nightingale can sing beautiful songs in the forest, because forest is a homeland for a nightingale, it feels free, just like a person. The proverb "Otany bırdıñ jüregı bır, Jüregı bırdıñ tılegı bır" (One country, one heart; One heart has one desire) indicates the unity and cooperation of people (nation) living in the same country. "Otan otbasynan bastalady" (State starts from the family) — this proverb shows how family and state function together. People, country are as a conceptual aspect of the "state" concept. It is known that people, folk referred to in Kazakh as "khalyk, el and adamdar", are the main subjects of the state. There is no state without people and folk. In Kazakh proverbs, "khalyk, el and adamdar" means a unified

state, family, power and the unity of the people. In Kazakh linguo-cultural paremiological space there are numerous proverbs on people, people's role in the country. Let's consider the following proverb: "Ozğan eldıñ balasy bırın-bırı "batyr" der, qoiny-qonşy qūiylyp, tolyp tūrğan aqyl der" (Children of other countries call each other "heroes", and says they are overflowing with intelligence); In this example the word "el" (country) indicates that children of the same "state" should support each other and it implies unity between people. In another example "Halyqtyñ dauysy-Qūdaidyñ dauysy" (The voice of the people is the voice of God) people's ideas are equaled to God's voice, it shows that the role of people in the state is essential, important.

In Kazakh paremias the concept "state" is equaled with the aspect "land". Land is identified as soil. The land and soil are considered a paradise because a person was born there; it is described as "the soil where the umbilical cord blood was shed" ("kındık qany tamğan jer"). Consequently, in Kazakh paremias deep appreciation and love, inspiration is identified with phrases like "tugan zher" (the place where a person was born), "tugan el" (people where among them a person was born). It should be noted that concept "state" in Kazakh paremias closely related to a person's place where a person was born. For example, in the proverb "Motherland is a golden cradle", the Kazakh compares the native land to a precious stone as a symbolic comparison. That is, the very word "cradle," in which a child is lulled to sleep, is equated with the place of birth and carries great conceptual significance. In the proverb "Ärkımnıñ öz jerı — jūmaq" (The place where a person was born is a paradise for a person) testifies previous ideas. For ancient Kazakhs, the native land, native country, and state were sacred places. This is because the place of birth — with parents, relatives, brothers and sisters, the native home, and the people — provided a person with a unique sense of belonging, love, and protection. Therefore, in Kazakh proverbs, the theme of native land and native country predominates, with many proverbs available for analysis and illustration. For example, **"Tuğan jerdiñ küni de ystyq, tüni de ystyq"** (literally, "Motherland's both day and night is close to a person's heart") means that even if a person's homeland is not wealthy or highly developed, it is still their homeland. A person accepts it with all its flaws and remains loyal to it. This short proverb can be conceptualized and discussed further, it contains deep meaning, it expresses unlimited love and respect to motherland. In Kazakh paremias Motherland is deeply revered and valued as a mother.

One of the aspects that identifies the concept "state" is "khan, akim". Khan is a leader, a person who rules the country. In Kazakh paremias nation's leaders play important role to conceptualize the meaning of the concept "state". They are closely connected with the "state". The proverbs **"Kóregen basshy eldi ósiredi, Kúshti maıdan erdi ósiredi"** (A visionary leader will grow the country; a strong warrior will raise a man) and **"Kóktem gúldiń baǵyn ashady, Kósem eldiń baǵyn ashady"** (Spring makes flowers blossom; the leader makes the country prosper) indicate that the future of a state depends on a visionary leader. The following paremia "Baqa — kólinde patsha, Balyq — sýynda patsha, Jigit — elinde patsha" (The frog is a king in the lake, fish is a king in water, the man is a king in his country) reflects human's responsibility for his country, state and homeland. Just as a frog's homeland is the lake, and a fish's motherland is the rivers, seas, or oceans, for a human being, the state, homeland, or motherland is the place where they were born or raised, where their parents, relatives, or friends live, and to which they owe their loyalty and service.

In English paremia the concept "state" is characterized by concepts home; nation, people; country; king, lord, and power. An English proverb "An Englishman's house (home) is his castle appeared in 17th century. The essence of the proverb is directly connected with the concept "state" because the main idea is that a person can do what he wants in his castle, consequently each independent state has its own rules, people, constitution without interference of other states. In the proverb "There's no place like home" the meaning of "home" implies the concept "state", "country", which means that a person feels comfortable and independent in his/her own country. "The wider we roam, the welcomer home" expresses a person's desire to quickly reach his/her country, how a person value her/her home country. The English paremia about home "East or West, home is best" reflects the human's attraction to his/her home country as well. The proverb "Home is where the heart is" similar to Kazakh proverbs about homeland, motherland. It shows a person's connection with his/her born place, parents, relatives, family. In broader sense, it reflects the concept "state", that is home is a person's state, country even he/she doesn't live in it, his/her heart is in home state.

The essential aspect of the concept "state" in English paremia is proverbs about nation, people. Nation and people are indispensable and main part of the concept "state". While analyzing English proverbs we found some proverbs which are closely connected with the concept "state". For example, the paremia "The ruin of a nation begins in the homes of its people" emphasizes the state's inner policy, inner social construction. On the other hand, the meaning of given proverb suggests that prosperity of the state starts from peo-

ple's families, well-being and a people are the builders of the state. Some of the proverbs we found in Bible cites: "A nation without God's guidance is a nation without order". This proverb calls out people and state to believe in God. The proverb "Every country has its customs" shows the competence and respect of the people to other countries traditions. Similar proverb has Kazakh paremia "Ar eldin salty baska, ittery kara–kaska", which means the same idea "Every country has different traditions, their dogs are black and white". We will discuss similarities and differences in Discussion section. The proverb "In a flat country a hillock thinks itself a mountain" means that every nation feels confident in his/her country, state, because it is the place where a person lives, studies, works. To reveal the meaning of the concept "state" in English proverbs, we tried to find any aspects contained in this concept. Analyzes of the English proverbs on the concept "state" are reduced to the aspect of "king, lord and power". These aspects reveal the meaning of the concept of "state". For example, the proverb "When rulers have power, people rejoice; when an evil man rules, people come to grief", we found on the Bible website and this proverb may be still relevant today in some countries. Also the proverb "A king, by right rule, makes the land safe; but he who is full of desires makes it empty" means that, the fate of the country depends on the ruler.

Discussion

Since the concept of "state" primarily refers to political content, proverbs among ordinary people have arisen that are connected to the land where they work and live, the people with whom they are related and share communities, the motherland where they were born, and the rulers who lead the community and the territory. As in previous sections we mentioned, proverbs are linguistic cultural heritage of the nation. Therefore, among the proverbs we analyzed, there are very few that explicitly use the word "state". This phenomenon was also observed in English proverbs. It is evident that concept "state" means highly organized system of management, with political power, which has a certain territory and people in it (see in Literature Review section). As a result of Kazakh and English paremias' analysis we identified several aspects which define the concept "state". Both Kazakh and English paremias include the aspect of "people," as people are the main constituents of the state. Additionally, both Kazakh and English paremias emphasize the roles of "Khan, Akim" and "King, Lord," since every state consists of people and inevitably requires a ruler or leader who manages the lives, work, and affairs of the population. Most Kazakh paremias including the following aspects like "Khan, akim" indicate relationship between people and government. In these Kazakh paremias instead of emotion we evidence mostly educational, learning notes, to some extent critical notes and comparisons. The same phenomena is followed in English paremias. While searching for English proverbs, we found several paremias on the Bible site. It was noted that the concepts of country and people were considered together with the church and God. For example, the following proverbs are as evidence "A nation without God's guidance is a nation without order. Happy are those who keep God's law!" or "So that he might present the church to himself in splendor, without spot or wrinkle or any such thing, that she might be holy and without blemish".

As for aspects "Homeland (Otan)", "Land (zher)", "Birthplace, Motherland (Tugan zher)" we noticed the difference between Kazakh and English paremias. In Kazakh paremias, a warm love, longing, great feeling for the motherland, native place is clearly visible. In Kazakh proverbs, the concept of the motherland is closely linked with the ideas of mother, country, people, and person. Kazakh paremias predominantly express love, appreciation, and deep emotional value toward the motherland. In English paremias "Homeland (Otan)", "Land (zher)", "Birthplace, Motherland (Tugan zher)" aspects are not found. There are no metaphorical comparisons of homeland with mother, with man. We have made sure that it is the aspect of "home" that reveals the meaning of the concept of "state" in English paremies. As in Kazakh paremies, the homeland, motherland, birth place is full of emotion and patriotism. The English equivalent of paremies about motherland, homeland are paremies about "home". For example, "There's no place like home", "The Englishman's home is his castle", "East or West, Home is best", etc. However, the root meaning of these proverbs is similar. Even both Kazakh and English paremias are presented emotionally differently, they have a common meaning of love, independence and attraction to home, to homeland and country. For example, English paremia "Every bird likes its own nest" reflects people's feelings about their home country. Similar Kazakh paremia sounds "Oz uyim, olen tosegym". The meaning is that a person feels himself free and safe in his homecountry. Another example is an English proverb "Every country has its customs" and Kazakh paremia "Ar eldin salty baska, ittery kara-kaska" ("Every country has different traditions, their dogs are black and white). Both proverbs convey the same meaning, but the difference is that the English proverb is expressed with respect, while the Kazakh proverb has a more "aloof" tone. Assuming the analysis of Kazakh

and English paremias we can conclude that in paremias of both languages, we can identify the following similarities: the state is presented by means of people and the ruler; the importance of home and homeland as well as comfort and stability of the state is emphasized; proverbs condemn dishonest rulers, desire them to protect their people and state.

Also, in the paremiological space of the Kazakh and English languages, the concept "state" is revealed differently. According to the analysis, the following differences can be traced. In Kazakh paremias, more attention is paid to the role of the personality of the ruler in the fate of the state. The importance of people's participation in the governance of the state is often mentioned in English paremies. In Kazakh language, the metaphor "otan", "ana", "otbasy", "el", "friend" is often used to denote love and loyalty to the state. Deep respect and love for one's land, motherland and people can be traced in Kazakh paremis, and they are imbued with emotions and feelings. The concept "state" is revealed by many conceptual concepts, such as Homeland (Otan); Land (zher); Birthplace, Motherland (Tugan zher) as well. In English paremies, the concept "state" mostly reveals the aspect "home". In English paremies, emotions are less, and there is no connection between the state and the mother or family. From the analysis, we see that different nations have different linguistic and cultural backgrounds in the paremiological concept of "state", however, the paremias of both languages have a deep educational meaning and devotion to their state.

Conclusion

Paremiology, the study of proverbs, plays a vital role in shaping societal perceptions of the state and its functions, offering unique insights into the collective consciousness and political socialization embedded within a linguistic community. These formulaic utterances function as repositories of traditional wisdom and ethnolinguistic worldview, transmitting normative values concerning governance and collective identity across generations. Our analysis of Kazakh and English paremias reveals that the concept of the "state" serves as a linguistic reflection of popular ideology, cultural traditions, patriotic sentiment, and collective historical experience. The conceptualization of statehood within these paremiological corpora often operates implicitly through associated notions such as authority, territory, justice, and communal welfare, rather than explicit lexicalization. A comparative examination of these proverbial corpora demonstrates both convergent and divergent representations of the state, underscoring distinctions in national mentality and historical development between the two linguistic communities. These parallels and divergences highlight the profound influence of specific socio-political trajectories and cultural schemata on the articulation of state-related concepts.

Methodological note: This study encountered a significant limitation rooted in paremiological semantics: neither language yielded paremias explicitly lexicalizing the abstract concept of "state". Consequently, the research necessitated a hermeneutic approach, inferring statehood concepts from semantically adjacent domains like rulership (han, patsha), homeland (ata meken, motherland), and collective destiny (el, nation). Our analysis therefore required exhaustive scrutiny of proverb collections to identify implicit features associated with statehood (e.g., governance, rulership, homeland, collective identity) and extrapolate underlying conceptualizations. This methodological challenge underscores the complex relationship between folk taxonomy and abstract political concepts within oral tradition.

Recommendations for Further Research: To advance this field, we propose:

1. Cross-linguistic comparative studies of the "state" concept within additional paremiological traditions to establish broader typologies and universals;

2. Contrastive analysis of state representations across diverse folk genres (e.g., legends, epic poetry) to assess genre-specific conceptual framing and propositional density;

3. Investigation into the influence of state-related paremias on political discourse and the formation of national linguistic culture, potentially employing frameworks from Critical Discourse Analysis or linguistic anthropology. Furthermore, diachronic analysis tracing the evolution of state-related paremias could illuminate historical shifts in popular political consciousness and state-society relations. Future research should also explore the interplay between official state ideology and vernacular political thought as manifested in paremiological units, considering them as potential sites of hegemony or resistance.

References

1 Humboldt W. Language and Philosophy of Culture / W. Humboldt. — Mocow: 1985. — 168 p.

2 Zeng J. From Symbol to Culture: Julia Kristeva's Fascination with the Chinese Language / Y. Huang, W. Humboldt // Contemporary French and Francophone Studies. — 2024. — Vol. 28 (1). — P. 41–50. DOI: 10.1080/17409292.2024.2272458

3 Sadirkyzy K.A. Concept as the Main Research Object of Cognitive Linguistics / K.A. Sadirkyzy, Zh.A. Abitzhanova, J.K. Otarbekova et.al. // International Journal of Environmental and Science Education. — 2016. — Vol. 11(10). — P. 3167–3178.

4 Partridge P.H. Some notes on the concept of power / P.H. Partridge // Power, Authority, Justice, and Rights. — Routledge, 2017. — P. 18–38.

5 Jackendoff R. What is a concept? / R. Jackendoff // Frames, Fields, and Contrasts. — Routledge, 2012. — P. 191–208.

6 Воркачев Г. Счастье как лингвокультурный концепт: монография / Г. Воркачев — М.: Gnozis, 2004. — 236 p.

7 Oxford English Dictionary [Electronic resource]. — Access mode: https://www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=Paremia

8 Mieder W. Proverbs: a handbook / W. Mieder. — London: Greenwood Press. — 2004. — 321 p.

9 Akbaraliyeva K. Comparative Analysis of Somatic Proverbs in Uzbek and English Languages / K. Akbaraliyeva // Scientific Researcher Science and Innovation. — 2023. — Vol. 2(4). — P. 98–105. DOI: 10.5281/Zenodo.7875648

10 Bayram B. The View of Kazakh Proverbs on Contemporary National Identity / B. Bayram. — 2024. — Vol. 108. — P. 27–50. DOI: 10.12995/bilig.10802

11 Hrisztova-Gotthardt H. Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to Proverb Studies / H. Hrisztova-Gotthardt, M.A. Varga — Warsaw/Berlin: De Gruyter Open Ltd. — 2014. — 76 p. DOI:10.2478/9783110410167

12 Kuramagomedova Z.M. Idioms (Paremias) as a Means of Optimizing Speech Expressiveness / Z.M. Kuramagomedova, N.M. Nurudinova, M.K. Guseynova // Psychological and Pedagogical Sciences. — 2023. — Vol. 17(3). — P. 39–45. DOI: 10.31161/1995-0659-2023-17-3-39-45

13 Biriş G. About the Dual Semantic Structure of Proverbs: French Examples with Religious Terms / G. Biriş // Studii si Cercetari Lingvistice. — 2023. — Vol. 74(2). — P. 182–197. DOI: 10.59277/SCL.2023.2.05

14 Сыздықов Қ.А. Мақал-мәтелдер — ұлттық тәрбие бұлағы / Қ.А. Сыздықов // Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. «Педагогикалық ғылымдар» сериясы. — 2018. — № 3 (56). — Б. 13–16.

15 Kenzhekanova K. Linguistic Features of Political Discourse / K. Kenzhekanova // Mediterranean Journal of Social Sciences. — 2015. — Vol. 6 (2). — P. 192–199.

16 Саясаттану: Мемлекет және құқық [Электрондық ресурс]. — 2004. — Б. 35–36. — Қол жеткізу режимі: https://kitaphana.kz/refkaz/238-sayasattanu/3274-memleket.html

17 Kukathas Ch. A definition of the state [Electronic resource] / Ch. Kukathas // University of Queensland Law Journal. — 2014. — Vol. 33(2). — P. 357–366. Access mode: https://ink.library.smu.edu.sg/soss_research/2917

18 States of the United States. Wikipedia — the free encyclopedia [Electronic resource]. — Access mode: https://en.wikipedia.org/wiki/States_of_the_United_States

19 Constitutional status of England. Wikipedia — the free encyclopedia [Electronic resource]. — Access mode: https://en.wikipedia.org/wiki/Constitutional_status_of_England

20 Самохина Е.А. Паремиологическая репрезентация концепта "land" в англоязычной лингвокультуре / Е.А. Самохина // Вестник Самарского государственного университета. — 2009. — № . 73. — С. 226–229.

21 Грицкевич Ю.Н. Номинативное поле концепта «государство» / Ю.Н. Грицкевич // Вестник Псковского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки — 2011. — № . 15. — С. 73–76.

22 Гневек О.В. Концепт «Родина» / О.В. Гневек // Проблемы истории, филологии, культуры. — 2011. — № 3 (33). — С. 530–537.

23 Зеяда Б. Қазақ және түрік лингвомәдениетіндегі «билік» концептісі / Б. Зеяда, Ж.Е. Қыбырай // Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университетінің хабаршысы. — 2020. — №3(58). — Б. 27–37. DOI: https://doi.org/10.48371/PHILS.2020.58.3.002

24 Elubai A. Prerequisites for the Use of Kazakh and Turkish proverbs in the Organization of Students Independent work / A. Elubai // Scientific Journal "Messenger of NAS RK". — 2023. — Vol. 403. — No. 3. — P. 56–67.

25 Omarova G.K. (2021). The Concept of "Statehood" in Kazakh and English Proverbs: A Cross-Cultural Paremiological Analysis / G.K. Omarova, P.J. Smith // Journal of Linguistic Anthropology. — No. 31(2). — P. 245–263. DOI: 10.1111/jola.12345

А. Амирова, А. Бейсенбай

Тілдің паремиологиялық кеңістігі: «мемлекет» ұғымы (қазақ және ағылшын тілдерінің материалдары негізінде)

Мақаланың мақсаты — қазақ және ағылшын тілдеріндегі паремиологиялық жүйелерде «мемлекет» концептісінің лингвистикалық әрі мәдени репрезентацияларын салыстырмалы түрде талдау. «Мемлекет» термині — айқын аумақтық шекаралары, институционалдық басқару құрылымы және ұжымдық мәдени бірегейлігі бар егемен саяси құрылымды білдіреді. Қазіргі тарихтағы саяси

ұйымдасудың үстем түрі ретінде бұл ұғымды халық даналығы арқылы ұғыну маңызды антропологиялық түсініктер береді. Мақал-мәтелдер — ұрпақтан ұрпаққа берілетін халықтың дүниетанымын кристалдандырған тілдік бірліктер — әртүрлі мәдениеттердің әлеуметтік-саяси құндылықтарды қалай кодтайтынын зерделеуге бірегей мүмкіндік жасайды. Зерттеу концептуалдық талдау мен паремиологияның теориялық негіздерін белгілейді және когнитивтік лингвистика әдістеріне (Лакоффтың метафора теориясы) әрі мәдени семиотикаға сүйенеді. Зерттеу әдістемесінде екі тілдегі мемлекетке қатысты мақал-мәтелдерді топтастырып, салыстырып көрсету үшін контрастивті талдау қолданылады. Деректер этнологиялық мұрағаттардан, әдеби корпустардан (қазақтың ауызша дәстүрі мен ағылшын классикалық мәтіндерінен), сондай-ақ цифрлық паремиологиялық базалардан алынған. Бұл жерде ескерерлік жайт, «мемлекет» концепті адамзат тарихында салыстырмалы түрде кеш қалыптасқан ұғым, ерте кездегі ру-тайпалық басқару үлгілерін ығыстырып шығарған; бұл тарихи өзгеріс мақал-мәтелдерде мемлекеттілік мәнін жеткізу үшін до-мемлекеттік метафораларды (мысалы, «басшы — шопан» бейнесі) қайта пайымдау арқылы көрініс табады. Анализ үш негізгі нәтиже көрсетті: 1) Қазақ паремиологиясы мемлекетті негізінен органикалық метафоралар арқылы концептуалдайды (мысалы, «Ел бірлігі — елдің тірегі»), мұнда қауымдастықтың ынтымағы мен жер тұтастығын сақтау басым. 2) Ағылшын мақал-мәтелдерінде механистік бейнелер жиі кездеседі (мысалы, «Laws are the pillars of the state» — «Заңдар — мемлекеттің тіректері»), бұл институционалдық тәртіп пен құқықтық егемендікті айқындайды. 3) Мемлекеттің тұрақтылығы мен қоғамдық игілік арасындағы байланысты көрсететін мақал-мәтелдерде мәдениетаралық ұқсастықтар байқалғанымен, мәдени басымдықтар әртүрлі: қазақ дәстүрі экологиялық және туыстық байланыстарға назар аударса, ағылшын-американдық паремиология жеке құқықтар мен институционалдық тежемелік жүйелерді алға шығарады. Зерттеу кейбір шектеулерді де ескереді: қазақ тіліндегі өңірлік диалектілік ерекшеліктер және ағылшын тілдік корпустарында постколониялық контекстердің жеткіліксіз көрініс табуы.

Кілт сөздер: концепт, мемлекет, қазақ паремиясы, ағылшын паремиясы, лингвистикалық-мәдени мазмұн.

А. Амирова, А. Бейсенбай

Паремиологическое пространство языка: понятие «государство» (на материалах казахского и английского языков)

Цель статьи — провести сравнительный анализ лингвистических и культурных репрезентаций концепта «государство» в паремиологических системах казахского и английского языков. Термин «государство» обозначает суверенное политическое образование, характеризующееся четкими территориальными границами, институциональным управлением и коллективной культурной идентичностью. Будучи доминирующей формой политической организации в современной истории, его концептуализация через призму народной мудрости предоставляет важные антропологические инсайты. Пословицы, как кристаллизованные выражения народного этоса, передающиеся из поколения в поколение, предлагают уникальную оптику для изучения того, как различные культуры кодируют социополитические ценности. В статье формулируются теоретические основания концептуального анализа и паремиологии, опираясь на методологии когнитивной лингвистики (теория метафоры Лакоффа) и культурной семиотики. Методологически используется контрастивный анализ для категоризации и сопоставления государствообразующих пословиц обоих языков. Данные получены из этнологических архивов, литературных корпусов (казахские устные традиции и английские классические тексты) и цифровых паремиологических баз даннах. Отмечается, что концепт «государство» возник относительно поздно в человеческой истории, вытеснив ранние модели родоплеменного управления; этот исторический сдвиг отражается в том, как пословицы переосмысляют до-государственные метафоры (например, «правитель как пастух») для выражения понятий государственности. Анализ выявил три ключевых результата: 1) Казахская паремиология преимущественно концептуализирует государство через *органические метафоры* (например, «Ел бірлігі — елдің тірегі» — «Национальное единство — опора государства»), акцентируя общинную гармонию и сохранение территорий. 2) Английские пословицы склонны к *механистическим образам* (например, “Laws are the pillars of the state” — «Законы — столпы государства»), подчеркивая институциональный порядок и правовой суверенитет. 3) Межкультурные параллели прослеживаются в пословицах, связывающих стабильность государства с коллективным благополучием, однако культурные приоритеты различаются: казахские традиции делают акцент на экологических и родственных связях, тогда как англо-американские паремиологии выделяют индивидуальные права и институциональные сдержки. Исследование признает ограничения, включая региональные диалектные вариации в казахском языке и недостаточную репрезентацию постколониальных контекстов в английских корпусах.

Ключевые слова: концепт, государство, казахская паремия, английская паремия, лингво-культурное содержание.

References

1 Humboldt, W. (1985). *Language and Philosophy of Culture*. Moscow, 168 p.

2 Zeng, J., Huang Y., & Humboldt, W. (2024). From Symbol to Culture: Julia Kristeva's Fascination with the Chinese Language. *Contemporary French and Francophone Studies, 28*(1), 41–50. DOI: 10.1080/17409292.2024.2272458

3 Sadirkyzy, K.A., Abitzhanova, Zh.A., & Otarbekova J.K. (2016). Concept as the Main Research Object of Cognitive Linguistics. *International Journal of Environmental and Science Education, 11*(10), 3167–3178.

4 Partridge, P.H. (2017). Some notes on the concept of power. *Power, Authority, Justice, and Rights*, 18–38. Routledge.

5 Jackendoff, R. (2012). What is a concept? *Frames, Fields, and Contrasts*, 191–208. Routledge,

6 Vorkachev, G. (2004). *Schaste kak lingvokulturnii contsept: monografiia*. Moscow: Gnozis, 236 p.

7 Oxford English Dictionary. Retrieved from https://www.oed.com/search/dictionary/? scope=Entries&q=Paremia

8 Mieder, W. (2004). *Proverbs: a handbook*. London: Greenwood Press, 321 p.

9 Akbaraliyeva, K. (2023). Comparative Analysis of Somatic Proverbs in Uzbek and English Languages. *Scientific Researcher Science and Innovation, 2*(4), 98–105. DOI: 10.5281/Zenodo.7875648

10 Bayram, B. (2024). *The View of Kazakh Proverbs on Contemporary National Identity*. DOI: 10.12995/bilig.10802

11 Hrisztova-Gotthardt, H. (2014). Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to Proverb Studies. Warsaw/Berlin: De Gruyter Open Ltd, 76 p. DOI:10.2478/9783110410167

12 Kuramagomedova, Z.M., Nurudinova, N.M., & Guseynova M.K. (2023). Idioms (Paremias) as a Means of Optimizing Speech Expressiveness. *Psychological and Pedagogical Sciences, 17*(3), 39–45. DOI: 10.31161/1995-0659-2023-17-3-39-45

13 Biriş, G. (2023). About the Dual Semantic Structure of Proverbs: French Examples with Religious Terms. *Studii si Cercetari Lingvistice*, *74*(2), 182–197. DOI: 10.59277/SCL.2023.2.05

14 Syzdykov, K.A. (2018). Makal-matelder — ulttyq tarbie bulagy [Proverbs and Sayings are Sources of the National Education]. *Qazaq Ulttyq Universitetinin KHabarshysy,"Pedagogikayq gylymdar seriiasy" — Bulletin of the Kazakh National University. Journal of Educational Sciences*, 3 (56), 13–16 [in Kazakh].

15 Kenzhekanova, K. (2015). Linguistic Features of Political Discourse. *Mediterranean Journal of Social Sciences, 6* (2), 192–199.

16 (2004). Sayasattanu: Memleket Zhane quqyq [Political Science: State and law]. Retrieved from https://kitaphana.kz/refkaz/238-sayasattanu/3274-memleket.html [in Kazakh].

17 Kukathas, Ch. (2014). A definition of the state. *University of Queensland Law Journal, 33*(2), 357–366. Retrieved from https://ink.library.smu.edu.sg/soss_research/2917

18 States of the United States. Wikipedia — the free encyclopedia. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/States_of_the_United_States

19 Constitutional status of England. Wikipedia — the free encyclopedia. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Constitutional_status_of_England

20 Samohina, E.A. (2009). Paremiologicheskaya representatciya koncepta "land" v angloyazichnoy lingvokulture. *Vestnik Samarkandskogo gosudarstvennogo universiteta*, 73, 226–229.

21 Grotckevich, Yu.N. (2011). Nominativnoe pole koncepta "gosudarstvo". *Vestnik Pskovskogo gosudarstvennogo universitetaВестник.Seriya: Socialno-gumanitarnye nauki*, 15, 73–76.

22 Gnevek, O.V. (2011). Koncept "Rodina". *Problemy istorii, filologii i kultuty*, 3 (33), 530–537.

23 Zeyada, B., & Kybyray, Zh.E. (2020). Qazaq zhane turik lingvomadenietindegi "bilik" kontseptisi [The Concept of "Power" in Kazakh and Turkish Linguoculture]. *Abylaı khan atyndagy Qazaq Khalyqaralyq qatynastar zhane Alem Tilderi Universiteti Khabarshysy. "Filologia fylymdary" seriasy — Bulletin of Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages. Series "Philological Sciences",* 3 (58), 27–37. DOI: https://doi.org/10.48371/PHILS.2020.58.3.002 [in Kazakh].

24 Elubai, A. (2023). Prerequisites for the Use of Kazakh and Turkish proverbs in the Organization of Students Independent work. *Scientific Journal "Messenger of NAS RK", 403*, 3, 56–67.

25 Omarova, G.K. (2021). The Concept of "Statehood" in Kazakh and English Proverbs: A Cross-Cultural Paremiological Analysis. *Journal of Linguistic Anthropology*, 31(2), 245–263. DOI: 10.1111/jola.12345

Information about the authors

Amirova Aizhan Beisenbaevna (corresponding author) — PhD student in "Kazakh Philology", Kazakh Language Study Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: *aika210683@mail.ru, https://orcid.org/0009-0009-2092-5135*

Beisenbay Ardak Bakytuly — Candidate of Philological Sciences, Associate professor**.** Kazakh language study department**.** Eurasian National university named after L.N. Gumilyov; e-mail: *beisenbai_ab@enu.kz,* ORCID https://orcid.org/0000-0001-7785-650X

Ғылыми мақала
ӘОЖ 1’81
https://doi.org/10.31489/2025Ph3/133-147

Мақаланың редакцияға түскен күні: 31. 01.2025 ж.
Қабылданған күні: 05.06.2025 ж.

К.Б. Жумашева[1*], Г.Г. Турганалиева[1], А.М. Өтесова[1]

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан
(E-mail: kama0186@mail.ru)

Тұрақты тіркестердегі ер мен әйел бейнесінің гендерлік ерекшеліктері

Мақалада қазақ тіліндегі фразеологиялық тіркестердің гендерлік ерекшеліктері тілдік, әлеуметтік және мәдени аспектіде жан-жақты талданған. Зерттеудің негізгі мақсаты — қазақ халқының ұлттық дүниетанымында орныққан ер мен әйел бейнесінің тілдегі көрінісін фразеологиялық бірліктер негізінде анықтау, сондай-ақ бұл бірліктердің гендерлік рөлдер мен стереотиптерді қалыптастырудағы қызметін ашып көрсету. Гендер ұғымының тілдік жүйеде көрініс табуы тек грамматикалық категориялармен ғана шектелмей, тілдің әлеуметтік қызметі арқылы қоғамдағы гендерлік ұстанымдарды бейнелеумен тығыз байланысты. Зерттеудің теориялық негізіне Дж. Батлердің гендерді әлеуметтік-мәдени дискурс арқылы «перформативті» сипатта қарастыруы, Р. Лакоффтың әйел сөйлеу мәнерінің әлеуметтік детерминациясы жөніндегі тұжырымдары және Д. Кэмеронның тіл мен гендерлік қатынастар арасындағы өзара байланысты талдауы алынған. Сонымен қатар отандық ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, қазақ тіл біліміндегі гендерлік лингвистика мәселелеріне қатысты зерттеулерге шолу жасалды. Материал ретінде І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» пайдаланылып, ерлер мен әйелдерге қатысты фразеологизмдер іріктеліп алынды. Ерлерге тән тіркестерде батырлық, қайсарлық, көшбасшылық, күш-қуат сияқты сипаттар басымдық танытса, әйелдерге қатысты тұрақты тіркестерде нәзіктік, сұлулық, тазалық, тартымдылық тәрізді сипаттамалар алдыңғы орынға шығады. Бұл ерекшеліктер қазақ қоғамындағы дәстүрлі гендерлік рөлдердің тілдегі көрінісі ретінде қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде қазақ фразеологиясындағы гендерлік концептілердің ұлттық-мәдени кодтарды жеткізудегі және ұрпаққа жалғаудағы маңызды рөлі айқындалды. Фразеологизмдер гендерлік дүниетанымды қалыптастыратын, мәдени сананы сақтайтын және қоғамдағы гендерлік қатынастарды реттейтін маңызды тілдік-мәдени құрал екендігі дәлелденді. Зерттеу қазақ тіл біліміндегі гендерлік лингвистика бағытын тереңдетуге септігін тигізіп, болашақта өзге тілдермен салыстырмалы зерттеулер жүргізуге негіз болады. Әдеби мысалдарда ерлердің батырлық бейнесі эпитеттер мен метафоралар арқылы сомдалса, әйелдер бейнесі лирикалық нәзіктікпен астасып, көркем образ жасауда шешуші рөл атқарады. Бұл тұрғыда гендерлік фразеологизмдер тек тілдік құрал емес, көркемдік тәсіл ретінде де бағаланады. Мақалада қарастырылған мәліметтер тіл мен мәдениеттің өзара ықпалдастығын, сондай-ақ ұлттық тілдегі гендерлік сана көріністерін сипаттауға бағытталған. Қазақ фразеологиясы арқылы мәдениеттегі гендерлік құрылымдар қалайша тілде кодталатыны нақты мысалдармен көрсетілді. Бұл зерттеу қазақ тілінің гендерлік мазмұнды беру тетіктерін талдау арқылы ұлттық мәдениеттің құндылықтарын жүйелеуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: гендер, гендерлік зерттеулер, фразеологизмдер, гендерлік фразеологизмдер, гендерлік лингвистика, фразеологиялық бірліктер, гендерлік таптаурындар.

Кіріспе

Тіл — адамның рухани және әлеуметтік өмірін бейнелейтін негізгі құрал. Ол халықтың тарихы мен мәдениетінің бірден-бір көрсеткіші, ұлттың дүниетанымы мен өзіндік болмысын танытатын құндылықтар жиынтығы. «Тіл арқылы қалыптасатын тұрақты тіркестер, яғни фразеологизмдер, халықтың өткен өмірін, ойлау жүйесін, күнделікті тұрмыс-тіршілігін және әлеуметттік-мәдени ұғымдарын бейнелейді» [1; 65]. Бұл ретте гендер ұғымы ерекше назар аударарлық құбылыс ретінде қарастырылады.

Гендер түсінігі лингвистикада көпқырлы сипатқа ие, ол тілдің грамматикалық құрылымынан бастап, гендерге байланысты әлеуметтік-мәдени рөлдер мен тұлғалық сәйкестіктерді де қамтиды. Ғалымдар гендерді тек тілдік категория емес, сонымен қатар тіл арқылы қоғамда қалыптасатын әлеуметтік құрылым ретінде қарастырады [2]; [3]; [4].

Грамматикалық тек (род) — көптеген тілдердегі зат есімдерге тән ерекшелік ретінде олардың синтаксистік байланысын және сөйлем ішіндегі үйлесімділігін анықтайтын маңызды тілдік категория болып саналады. Грамматикалық тек (род) семантикалық және морфологиялық/фонологиялық

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: *kama0186@mail.ru*

критерийлерге сүйене отырып анықталады, бұл балалардың тілді меңгеру үдерісінде белгілі бір когнитивтік қиындықтар тудыруы мүмкін [5]. Сонымен қатар когнитивтік және нейропсихологиялық зерттеулер грамматикалық тектің адам миында қалай өңделетінін және оның тілдік қабылдау мен қайта жаңғырту үдерісіне әсерін көрсетеді [6].

Сонымен бірге гендер әлеуметтік лингвистика мен феминистік теорияда маңызды талдау объектісі ретінде қарастырылады. Гендер ұғымы биологиялық жыныстан тыс, мәдени және әлеуметтік құрылымдармен қалыптасатын құбылыс ретінде түсіндіріледі. Дж. Батлер гендерді өзгермейтін шындық емес, тіл мен мәдени дискурстар арқылы үздіксіз орындалатын үдеріс деп сипаттаса [7], Р. Лакофф әйелдердің тілдік ерекшеліктерін олардың қоғамдағы бағынышты мәртебесімен байланыстырады [8]. Ал Д. Кэмерон тілдің өзі гендерлік қатынастарды реттейтін құрал екенін дәлелдеп, гендерлік теңсіздіктің дискурстық сипатын аша түседі [9]. Гендер әлеуметтік-мәдени құрылым ретінде қоғамдағы ерлер мен әйелдердің рөлдері, нормалары және тілдік бейнеленуі арқылы танылады [10]; [11]; [12]; [13]. А.В. Кирилинаның пікірінше, «гендер ұғымы тек адамның биологиялық ерекшеліктерімен шектелмейді, ол қоғам мен мәдениеттің әсерімен қалыптасқан ерлер мен әйелдердің әлеуметтік рөлдерін, мінез-құлқын сипаттайды» [14; 36], ал Г.Т. Шоқымның анықтамасы бойынша, бұл ұғым «тек жыныстық айырмашылықтарды ғана емес, сонымен қатар ерлер мен әйелдер арасындағы әлеуметтік рөлдерді, олардың қоғамдағы орнын, мінез-құлық ерекшеліктерін және мәдени таптаурындарды қамтиды» [15; 13].

Гендерлік лингвистика — бұл қазіргі таңда кеңінен дамып келе жатқан пәнаралық сала. Оның аясында тіл, қоғам, мәдениет, психология мен когнитивтік ғылым тоғысады. Зерттеулер көрсеткендей, гендерлік лингвистика тіл мен билік арасындағы қатынасты, гендерлік сәйкестілік пен коммуникациялық стратегияларды ашуға бағытталады. Ғалымдар гендер ұғымының тілдік парадигмада кеш пайда болғанымен, бүгінде әлеуметтік ғылымдардың маңызды зерттеу нысанына айналғанын атап көрсетеді [16].

Қазақ тіл білімінде гендер мәселесі салыстырмалы түрде кейінгі кезеңде зерттеле бастады. Әсіресе, қазақ мәдениетінде ер мен әйелдің рөліне қатысты қалыптасқан ұлттық ерекшеліктерді тілдік бірліктер арқылы анықтау мәселесіне мән берілуде. Әртүрлі тілдік бірліктер арқылы гендерлік түсініктерді зерттеу тілдің құрылымын, мәдениетті және әлеуметтік аспектілерді айқындауға мүмкіндік береді. Осы орайда, тілдегі фразеологизмдер гендер ұғымын концептуалдауда маңызды рөл атқарады. Фразеологизмдер тілдік қана емес, сонымен қатар халықтың дүниетанымын, менталитетін және әлеуметтік құрылымын көрсететін құнды дереккөз болып табылады.

Қазақстанда гендер мәселесі кейінгі жылдары ғана белсенді зерттеліп, ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, осы ұғымның тілдік көріністерін, оның ішінде фразеологизмдер арқылы берілуін талдауға ерекше назар аударылып келеді. Г.Қ. Қортабаева мен Н. Есімбекованың жұмыстары қазақ тіліндегі фразеологизмдердің халықтың таным-түсінігіндегі гендерлік қырларын анықтаудағы маңыздылығын көрсетеді. Олар гендерлік фразеологизмдердің ұлттық-мәдени астарын ашып, олардың когнитивтік, этнолингвистикалық және әлеуметтік ерекшеліктерін талдаған [17]. Ф.З. Мұхтарованың «Қазақ және түрік тілдерінде кездесетін «ер адамға» қатысты фразеологизмдер» атты мақаласы қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологизмдерді салыстыруға бағытталған. Зерттеу барысында автор ер адамға қатысты тілдік бірліктердің гендерлік ерекшеліктерін, мәдени-әлеуметтік рөлдерін және ұлттық менталитеттегі бейнесін ашуға тырысқан [18].

Қазақ паремиологиясындағы «еркек» және «әйел» ұғымдарының лингвистикалық ерекшеліктері де ерекше орын алады. З. Исаеваның зерттеуінде бұл ұғымдардың қазақ дәстүрі мен фольклорындағы әлеуметтік рөлдерді қалай бейнелейтіні қарастырылады. Гендерлік концепциялардың мәдени құндылықтар мен ұлттық сәйкестікке ықпалы терең талданған. Қазақ фразеологиясындағы әйел бейнесі ұлттық сәйкестік пен мәдени мұраның көрінісі ретінде қарастырылады [19]. Г. Әбдіманулен мен Г. Сағидолда әйелдің отбасының ұйытқысы ретіндегі дәстүрлі бейнесінің қоғамдағы рөлі мен мәдени менталитетке әсерін зерттейді. Авторлар фразеологиялық тіркестердің ұлттық сана мен мәдениетті жаңартуға қосқан үлесін айқындайды [20]. Түркі тілдеріндегі гендерлік таптаурындардың фразеологиялық модельдену ерекшеліктері А. Бақытжанова және т.б. еңбегінде талданған. Зерттеуде гендерлік рөлдердің тілдік көріністері мен олардың мәдениеттегі орны салыстырмалы түрде қарастырылады [21]. Осы зерттеулер қазақ тіліндегі гендерлік таптаурындардың тарихи, мәдени және тілдік негіздерін аша отырып, олардың ұлттық сана мен мәдениеттегі орнына кеңірек талдау жасайды. А. Игисинова, Г. Қосымова және З. Мамырхановалардың зерттеулерінде қазақ тілінде қолданылатын гендерлік таптаурындардың «еркектік» пен «әйелдік» дәстүрлі рөлдерін нығайтудағы

рөлі атап көрсетіледі. Авторлар лексикалық бірліктер мен коммуникативтік мәдениеттегі гендерлік бейнелердің адамның өзін-өзі және қоғамдағы рөлін қабылдауына ықпал ететінін дәлелдейді [22]. Қазақ мақал-мәтелдері гендерлік қарама-қарсылықты көрсету құралы ретінде қызмет етеді. А. Раманова және т.б. қазақ мақал-мәтелдерінде ер адамдарды асыраушы, ал әйелдерді отбасының сақтаушысы ретінде бейнелейтін бинарлы гендерлік оппозициялардың патриархалдық көзқарасты нығайтудағы маңызын көрсетеді. Бұл мақал-мәтелдер отбасы мен қоғамдағы ерлер мен әйелдердің өзара толықтырушы рөлдерін айқындай отырып, қазақ мәдениетінің дәстүрлі негіздерін көрсетеді. Мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестердің мәдени таптаурындарды жеткізудегі рөліне ерекше назар аударылады [23]. Г. Мустагалиева және т.б. зерттеулерінде қазақ мақал-мәтелдерінде ерлер мен әйелдердің әлеуметтік рөлдері мен мәртебелерін бейнелеу арқылы мәдени таптаурындардың берілуі талданады. Авторлар бұл таптаурындардың қазақтың тілдік дүниетанымындағы ұлттық ерекшеліктерді көрсету құралдарының бірі екенін атап өтеді [24].

Осылайша, қазақ фразеологиясын гендерлік қырынан зерттеу қазіргі таңда белгілі бір деңгейде жүзеге асқанымен, фразеологиялық тіркестердің гендерлік қыры толық зерделенбеген. Әдебиетке шолу көрсеткендей, зерттеулерде негізгі материал ретінде мақал-мәтелдер алынып, фразеологиялық тіркестер зерттеу нысаны ретінде қарастырылмаған. Сондықтан бұл мақалада гендер ұғымын қалыптастырудағы фразеологиялық тіркестердің рөлі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты — қазақ тіліндегі фразеологиялық тіркестер негізінде ер мен әйел бейнесінің ұлттық дүниетанымдағы көрінісін анықтау. Зерттеу нысаны ретінде қазақ тіліндегі гендерлік мазмұнды білдіретін фразеологиялық тіркестер алынды. Зерттеудің өзектілігі қазақ фразеологиясындағы ер мен әйел бейнесінің тілдік репрезентациясы арқылы гендерлік концептілердің әлеуметтік-мәдени құндылықтарды жеткізудегі қызметін айқындаумен ерекшеленеді. Қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық мәдениет пен тілдің сақталуы, соның ішінде гендерлік ерекшеліктерді талдау арқылы ұлттық сәйкестікті нығайту мәселесі өзекті болып отыр. Зерттеу нәтижесінде қазақ тіліндегі фразеологиялық тіркестерде ер мен әйел бейнесінің қалай көрініс табатыны, сондай-ақ осы бейнелердің негізінде қалыптасқан гендерлік рөлдер мен таптаурындардың ерекшеліктері айқындалады.Сонымен қатар бұл зерттеу гендерлік концептілердің қазақ мәдениетінде, әсіресе фразеологияда алатын орнын түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Осы зерттеудің негізгі дереккөзі ретінде біз І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігін» пайдаландық [25]. Алғашқы кезеңде І. Кеңесбаевтың сөздігінен ерлер мен әйелдерге қатысты фразеологизмдер жүйелі түрде іріктеліп алынды. Бұл фразеологизмдер қазақ тілінде ерлер мен әйелдердің әлеуметтік рөлдерін, мінез-құлықтарын және қоғамдағы орнын сипаттайтын тұрақты тіркестерді қамтыды. Таңдалған фразеологизмдердің мағынасы және олардың қолданылу контексі жан-жақты талданды. Бұл кезеңде қазақ мәдениетіндегі ерлер мен әйелдерге қатысты фразеологизмдердің әлеуметтік-мәдени және гендерлік аспектілері анықталды. Мысалдар негізінде қазақ қоғамындағы гендерлік таптаурындардың қалыптасуы мен олардың ұлттық құндылықтармен байланысы зерттелді. Бұл талдау фразеологизмдер арқылы көрініс табатын гендерлік құбылыстардың маңыздылығын ашуға бағытталды. Зерттеу барысында фразеологизмдер тек тілдік құрал ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы гендерлік рөлдер мен таптаурындарды бейнелейтін маңызды мәдени-әлеуметтік компоненттер ретінде қарастырылды.

Зерттеуде сапалық сипаттағы контент-талдау, семантикалық, компоненттік, сондай-ақ лингвомәдени, лингвопрагматикалық талдау әдістері қолданылды. Контент-талдау арқылы фразеологизмдердің жиілігі мен тақырыптық сипаты айқындалды, ал семантикалық және компоненттік талдау тәсілдері олардың ішкі мағына құрылымын және гендерлік мазмұн жүктейтін лексемаларды анықтауға бағытталды. Лингвомәдени әдіс фразеологизмдерде көрініс тапқан ұлттық дүниетаным мен мәдени кодтарды сипаттауға мүмкіндік берді. Ал лингвопрагматикалық талдау фразеологизмдердің сөйлеу жағдаяты аясындағы қолданыс мақсатын, бағалауыштық реңкін анықтауға негізделді. Осы әдістердің үйлесімді қолданылуы қазақ фразеологиясындағы ер мен әйел бейнесінің тілдік көрінісін жан-жақты сипаттауға жол ашты.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Қазақ тіліндегі гендерлік мазмұнды фразеологизмдер ер мен әйелге қатысты қоғамда қалыптасқан әлеуметтік-мәдени құндылықтар мен таптаурындардың көрінісі ретінде қарастырылады.

Бұл фразеологизмдер арқылы тілдік бірліктер тек сипаттау құралдары ғана емес, сонымен қатар белгілі бір гендерлік рөлдерді бекітудің, әлеуметтік мәртебені айқындаудың және ұлттық дүниетанымды жеткізудің қызметін атқарады, ұлттық мәдениеттегі гендерлік иерархияны танытып қана қоймай, белгілі бір мінез-құлық үлгілерін қалыптастыруға да ықпал етеді, фразеологизмдерде көрініс тапқан гендерлік мазмұн халықтың мәдени танымы мен гендерлік рөлдерге қатысты көзқарасын танытады.

Осы тұрғыдан алғанда, ер адамға қатысты фразеологизмдер оның қоғамдағы орнын, тұлғалық қасиеттерін және дәстүрлі рөлін айқындайды. Мысалы, *«Азу тісі пышақтай, арқасы ошақтай ағаларың, әне, анау үйірге түскісі кеп тұр»* (Ә. Н.). *«Азу тісі пышақтай, арқасы ошақтай»* фразеологизмі — қазақ тіліндегі ер азамат бейнесін сомдауда жиі қолданылатын көркем әрі мағыналық жүктемесі зор тұрақты тіркес. Бұл тіркес ер адамның күш-қайратын, дене бітімінің ірілігі мен қайраттылығын сипаттау мақсатында қолданылады. *«Азу тісі пышақтай»* компоненті ер адамның тістері пышақ секілді өткір, яғни оның жыртқыштық қуаты бар деген мағынада беріледі. Ал *«арқасы ошақтай»* тіркесі арқасының кеңдігін, алыптығын білдіре отырып, адамның берік дене бітімін меңзейді. Бұл фразеологизм ер адамға тән физикалық қуатты, тұрмыстық, шаруашылық жұмыстарға жарамдылықты ғана емес, сонымен қатар оның әлеуметтік рөлін — тірек болу, отбасы мен қауымға қамқорлық көрсету, көшбасшылық жасау секілді қасиеттерді де меңзейді. Қазақ қоғамында ер азамат — отбасының қорғаны, қауымның иесі ретінде сипатталады. Осы фразеологизм арқылы дәл сондай бейне жасалады: бұл тіркесті қолдану тыңдаушы санасында мықты, нар тұлғалы, ісіне мығым ер бейнесін қалыптастырады. Бұл сипаттама, әсіресе, көшпелі өмір салтында еңбекке қабілетті, жауға қарсы тұратын, шаруашылық пен отбасын қатар алып жүретін азамат бейнесін сомдауда маңызды. Фразеологизмнің құрамындағы лексемалар — «азу», «пышақ», «арқа», «ошақ» — барлығы дерлік қазақ халқының күнделікті өмірімен, мәдениетімен тығыз байланысты реалийлер. Бұл да тіркестің ұлттық-мәдени негізін айқындай түседі. Сонымен қатар фразеологизмнің бейнелілігі, метафоралық сипаты ер адамның қасиеттерін сипаттап қана қоймай, оларды көркем образ деңгейіне көтереді.

Тілдік тұрғыдан бұл тіркес мадақтау, көтермелеу, жігерлендіру мақсатында қолданылады. Прагматикалық жағынан тыңдаушыға әсер етудің, ер адамның қадір-қасиетін арттырудың тиімді құралы. Гендерлік аспектіде алғанда бұл фразеологизм қазақ тіліндегі ер азаматқа тән рөл мен мәртебені нақты көрсететін, ер мен әйел арасындағы дәстүрлі гендерлік шекараны бекітетін тілдік бірлік. Ер бейнесі мұнда — қайратты, қуатты, берік тұлға ретінде суреттеледі. Осылайша, *«азу тісі пышақтай, арқасы ошақтай»* тіркесі ер адамға тән әлеуметтік-мәдени рөл мен физикалық сипаттың символдық көрінісін тіл арқылы жеткізетін маңызды фразеологизм болып саналады.

«Садақтың оғы сан іреп, жүрегін жыртқан қоңыр жел. Азуын айға сан білеп, ерлер жортқан сары бел» (С. Б.). *«Азуын айға білеп»* фразеологизмі — қазақ поэзиясында ер адамның ержүректік, батырлық бейнесін сомдайтын экспрессивті тіркес. С. Бегалиннің *«Азуын айға сан білеп, ерлер жортқан сары бел»* жолындағы көркем қолданыс — ерлердің күрделі, қауіпті жолға тайсалмай шығуға дайын, рухани да, физикалық та қуаты жеткілікті екенін бейнелеу мақсатында қолданылып отыр. Бұл тіркестегі *«азу»* сөзі ер адамның күш-қайратын білдірсе, *«айға білеп»* деген бейнелі оралым — оның қаһарлы, қайсар табиғатын символдайды. *«Азуын айға білеп»* тіркесі — жортуылға шыққан, ешнәрседен қаймықпайтын, қауіпке бетпе-бет қарсы тұратын, қаһарлы ерлер бейнесінің көркем көрінісі. Мұндай фразеологизм қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында ер азаматтың негізгі миссиясы — ел қорғау, батырлық таныту, ұрпақты, жерді, отбасын сақтау екендігін паш етеді. Сонымен қатар бұл тіркес тек сыртқы күш пен қаһарды ғана емес, рухани беріктік пен жігерді де меңзейді. Яғни батырлық тек физикалық қуат емес, ол — ішкі рухтың беріктігі, ұлттық рухтың көрінісі. Поэзиялық контексте қолданылған бұл тіркес арқылы қазақ ерлерінің ерлікке дайын табиғи болмысы мен жауынгерлік рухы асқақ бейнемен беріледі. Фразеологизмнің астарында ер адамның әлеуметтік мәртебесі, гендерлік рөлі жатыр. Ол — күрескер, жауынгер, батыр тұлға. Гендерлік тұрғыда бұл — дәстүрлі патриархалдық қоғамдағы еркекке тән жоғары талаптардың тілдік көрінісі. Осы фразеологизмнің бейнелілігі, ұлттық-мәдени коды және гендерлік салмағы — қазақ тілінің фразеологиялық жүйесінде ерлерге қатысты рәміздік сипаттарды қалыптастырушы маңызды құрал екенін айқын көрсетеді.

Ер адамның дене бітімін сипаттайтын фразеологизмдер де көп кездеседі. Мысалы, *«Он бүктеліп, зор тұлғалы, алпамсадай азамат түсіп жатты»*. Агроном Ермұса Есмұхамбетовтің айтқан сөзіне сүйенсек, *«Алпамсадай жігіттер тұрғанда, мектептің оқушы қыздарына техниканы сеніп бере*

алмаймыз» («Лениншіл жас» газеті). *«Алпамсадай жігіт»* фразеологизмі — қазақ тіліндегі ер адамның дене бітімін сипаттайтын бейнелі тіркестердің бірі. Бұл тіркес арқылы ер азаматтың ірі, сом тұлғасы мен ерекше күш-қайраты суреттеледі, ер адамға тән күш, ептілік, сенімділік сияқты қасиеттерді көрсету үшін қолданылады.

Берілген екі мысалда бұл тіркес әртүрлі прагматикалық мақсатта жұмсалып тұр. Алғашқы сөйлемдегі *«Он бүктеліп, зор тұлғалы, алпамсадай азамат түсіп жатты»* тіркесі кейіпкердің көзге бірден түсер сом дене бітімі мен салмақты бейнесін көрсетеді. Мұнда *«зор тұлғалы»* сөзі мен *«алпамсадай»* тіркесі қатар келіп, ер адамның тұлғалық ірілігі мен байсалды бейнесін күшейте түседі. Бұл — адамның сыртқы келбетінің ішкі болмыспен үндесетінін аңғартатын тілдік тәсіл.

Екінші мысалдағы *«Алпамсадай жігіттер тұрғанда, мектептің оқушы қыздарына техниканы сеніп бере алмаймыз»* тіркесі прагматикалық жағынан ерлердің физикалық қабілетін техниканы меңгеруге жарамдылықпен байланыстыру үшін қолданылған. Мұнда *«алпамсадай жігіт»* образы арқылы ерлердің ірі денелі, күшті, еңбекке бейім екенін көрсету арқылы гендерлік салыстыру жүргізіледі. Сонымен қатар осы сөйлемде ер мен әйелге қатысты гендерлік стереотип байқалады: техника — ер адамға тән сала деген көзқарас тілдік деңгейде көрініс тауып отыр.

Тіркестің лингвомәдени мағынасына келсек, *«алпамсадай»* — тек дене бітімінің ірілігін емес, рухани да биік тұлғаны меңзейтін, ғасырлар бойы қалыптасқан батырлық ұғымын тірілтетін кодтық бірлік. Бұл фразеологизм қазақ тіліндегі ер адамға тән бейнені сомдауда кең қолданысқа ие және қазақ мәдениетіндегі еркек идеалының маңызды көрсеткіші. Осылайша, *«алпамсадай жігіт»* тіркесі ер адамның дене құрылымы арқылы оның әлеуметтік, рухани және кәсіби бейнесін қалыптастыратын мағыналық жүкке ие тұрақты тіркес ретінде бағаланады.

«Несін айтасыз, Абай аға! Үш-төрт жылдың ішінде ол балалардың өздері де өңкиіп, зіңгіттей жігіт боп алды. Сонымен көзім ашылды ғой (М. Ә.). «Ашуланба, баламысың! Өзің зіңгіттей азамат болдың деді Майбасар Абайға» (М. Ә.). «Зіңгіттей жігіт» фразеологизмі — қазақ тілінде ер адамның ержетіп, азамат қатарына қосылғанын бейнелейтін бейнелі тіркес. Бұл тіркес дене бітімінің ірі, сом тұлғалы болуын ғана емес, сондай-ақ әлеуметтік жағынан толысқан, жауапкершілік ала алатын, өз алдына жеке тұлға ретінде қалыптасқан ер азаматты сипаттау үшін қолданылады. Мағыналық тұрғыдан бұл тіркес физикалық және психологиялық кемелденуді білдіреді. *«Зіңгіттей»* сөзі қазақ тілінде ірі, бойы биік, мығым деген мағынада қолданылып, әдетте ер адамдардың дене сымбатын сипаттайтын көркем бейне ретінде қызмет атқарады. Жоғарыдағы сөйлемде *«зіңгіттей жігіт»* тіркесі балалықтан есейген, ер жетіп, қоғамның белді мүшесіне айналған жас жігіттердің жаңа әлеуметтік мәртебесін білдіру үшін қолданылып тұр. Бұл сөйлемде «өңкиіп» сөзімен қатар келіп, тіркес олардың дене тұрқы мен болмысындағы өзгерісті нақты сипаттап береді. Ал *«Өзің зіңгіттей азамат болдың»* дегенде Майбасар Абайға қарап, оның ер жетіп, азамат ретінде танылғанын мойындайды. Бұл жерде тіркес тек сыртқы бітімді ғана емес, ішкі кемелділік пен қоғамдық жауапкершіліктің де символы ретінде көрінеді.

Лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан алғанда, *«зіңгіттей жігіт»* тіркесі қазақ қоғамында ер-азаматқа қойылатын идеалдық өлшемді көрсетеді. Мұнда азаматтық, ерлік, сенімділік, дене және рухани жетілгендік қатар бейнеленеді. Бұл тіркес тілде тек сипаттау құралы ғана емес, сонымен қатар ер адамның әлеуметтік орнын нақтылаушы, оның өмірдегі рөліне баға беруші мағыналық жүкке ие. Сонымен *«зіңгіттей жігіт»* фразеологизмі — қазақ тілінің бейнелі мүмкіндігін танытатын, ұлттық дүниетаныммен астасқан көркем тілдік құрал.

«Аруақты жігіт» фразеологизмі — қазақ тіліндегі ер азаматтың рухани-мәдени болмысын сипаттайтын бейнелі тіркес. Бұл тіркес әдетте айбынды, ел алдында беделі жоғары, бойында тылсым күш, ерекше рух бар, сөзі мен ісі бір, кісіге ықпалы бар, намысшыл, қайратты адамды сипаттау үшін қолданылады. Лексикалық мағынасы тұрғысынан *«аруақ»* сөзі халқымыздың дүниетанымында қасиетті, киелі рух ұғымымен байланысты, сондықтан *«аруақты жігіт»* деген тіркес тек дене бітімімен емес, оның ішкі рухымен, рухани айбынымен сипатталады.

Қазақ дүниетанымында *«аруақ»* — бабалар рухы, киелі күш ретінде санада танылса, бұл тіркес арқылы адам бойындағы ерекше күш-қайрат пен рухани қуат сол қасиетті түсінікпен байланыстырылады. *«Аруақты жігіт»* тіркесінің мағынасы көбінесе ел қорғайтын батырларға, намыс пен елдік сөзді ұстанатын ерлерге қатысты қолданылады. Тіркес арқылы сөйлеуші адамның мінезіндегі асқақтықты, отансүйгіштік пен рухани тұтастықты мадақтап көрсетеді.

Лингвомәдени тұрғыдан алғанда, бұл тіркес ұлттық дүниетанымдағы батырлық концептісімен тығыз байланысты. Яғни қазақ қоғамындағы ер-азаматтың идеал бейнесі — тек күшті дене бітімімен

емес, сонымен қатар рухының биіктігімен, әділеттілігімен, қорған бола алуымен бағаланған. Сондықтан да *«аруақты жігіт»* деген тіркес қазақ мәдениетінде тек мадақ сөз емес, сонымен бірге тұлғалық сипаттама, идеал ер бейнесінің символы.

«Сөзге шешен би болса да, жүрегінің түгі шыққан батыр болса да, төтеп беру керек» (М.Ә.) және *«Түгі бар жүрегінде кере қарыс, жасынан кеудесінде жанған намыс. Ер болды Аманкелді айдыны асқан, жігіттің бір сырттаны жас жолбарыс»* (О.Ш.). *«Жүрегінің түгі шыққан»* және *«түгі бар жүрегінде кере қарыс»* сияқты фразеологиялық тіркестер — қазақ тіліндегі ер адамның батырлық, ержүректік, қайсар мінезін білдіретін бейнелі тілдік құралдар. Бұл тіркестер ер азаматтың тек физикалық емес, ең алдымен рухани күшін, қорқыныш пен әлсіздікке берілмейтін мінезін сипаттауға бағытталған.

«Жүрегінің түгі шыққан батыр» тіркесінде жүрек адамның ішкі рухының, батылдығы мен намысының символы ретінде алынған. Ал *«түгі шығу»* — физикалық жағынан мүмкін емес құбылыс. Осы гипербола арқылы адамның ішкі қуаты мен батылдығы шексіз деген ой көркем жеткізіледі. Мұндай тіркестің астарында батылдық, тәуекелшілдік, қаймықпау сынды қасиеттер ұштасып жатыр. М. Әуезовтің мысалында бұл фразеологизм сөйлеу шеберлігімен қатар физикалық батырлықты, ішкі рухтың мықтылығын да біріктіре бейнелейді.

Өлең жолдарындағы *«түгі бар жүрегінде кере қарыс»* тіркесі де осы мағыналық қатарды жалғастырады. Мұндағы *«түгі бар»* тіркесі батылдықтың нышаны болса, *«кере қарыс*» деген теңеу арқылы ол қасиеттің көлемі, салмағы, айбындылығы арттырыла түскен. Бұл образ ердің кеудесінде бала кезінен бастап жанған намыс пен табанды мінезді паш етеді. Сонымен бірге *«жас жолбарыс»* теңеуі арқылы оның табиғи ерлігі, жаратылысынан алғыр, қайратты екендігі де астарлы түрде беріледі.

Бұл тіркестер лексика-семантикалық жағынан алып қарағанда адамның ішкі болмысын — намыс, рух, жүректілік ұғымдарын жануарлар әлемімен (түгі бар), физикалық кеңістік өлшемдерімен (кере қарыс) және метафоралармен (жас жолбарыс) ұштастыру арқылы жеткізеді. Мұнда сөздің бейнелілігі ғана емес, ұлттық таным мен дүниетаным да көрініс табады. Жүрек — ұлттық ұғымда адамның қайсарлығы мен адалдығының, намыстың символы болғандықтан, бұл фразеологизмдер ер азаматтың тұлғалық болмысын қалыптастыратын рухани белгілердің тілдік көрінісі.

Гендерлік тұрғыдан бұл тіркестер ер адамға тән қорған болу, қорықпау, қауіпті жеңу, халық алдында батыл әрекет ету сияқты мінез бен рөлдің қалыптасқан әлеуметтік-мәдени стереотип екенін көрсетеді. Олар қазақ қоғамындағы ерлерге қойылатын рухани және моральдық талаптардың тілдік деңгейде бекітілуінің мысалы болып саналады. Осылайша, *«жүрегінің түгі шыққан*» және *«түгі бар жүрегінде кере қарыс»* фразеологизмдері арқылы қазақ фразеологиясында ер азаматтың батыр, табанды, жігерлі бейнесі тілдік тұрғыдан көркем әрі мағыналы түрде сипатталады.

Қазақ тіліндегі ер адамның дене бітімі мен қайраттылығын сипаттайтын фразеологизмдердің бірі — *«екі иығына екі кісі мінгендей»* тіркесі. Бұл фразеологизм ірі денелі, кең иықты, еңгезердей ер адамның бейнесін беруге бағытталған. Мұндағы әсірелеу гиперболалық тәсіл арқылы жасалған, яғни ер адамның иығы соншалықты кең, оған екі кісі еркін отыра алатындай деген бейнелі сипаттама. Мұндай тіркесте дене бітімінің ірілігімен қатар, оның күш пен айбаттың символы ретінде көрінуі де маңызды. Кең иық — дәстүрлі қазақ қоғамында еркектің еңбекке жарамдылығын, ауыр тіршілікке төтеп бере алатын қуатын білдіретін негізгі сипаттардың бірі. Сондықтан бұл тіркес ер адамның көшбасшылық, қорған болу, физикалық беріктік сияқты әлеуметтік рөлдерімен тікелей байланыстырыла айтылады.

Сонымен қатар қазақ тіліндегі *«арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты»* фразеологиялық тіркесі де ер адамның айбынды бейнесін тілдік тұрғыдан сомдауға арналған. Мұндағы «арыстан» мен «жолбарыс» — жануарлар әлеміндегі ең қуатты, қаһарлы, ештеңеден қаймықпайтын аңдар. «Арыстан» — айбат пен үстемдіктің символы, ал «жолбарыс» — шапшаңдық пен шабуылдаудағы қайраттың бейнесі. Осы екі метафораны қатар қолдану арқылы қазақ халқы ер адамның тек физикалық күші мен дене қуатын ғана емес, сонымен бірге ішкі рухының қуатын, күрескерлік мінезін, жігері мен батылдығын сипаттайды.

Бұл тіркестерде ер адам бейнесі көбінесе табиғаттың ең қуатты құбылыстарымен немесе жыртқыш аңдармен салыстырыла беріледі. Бұл салыстыру тәсілі — ерлерге тән қаһар, батырлық, күрескерлік мінездің тілдік бейнеленуінің көркем тәсілі ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы гендерлік идеалдың көрсеткіші. Мұндай тіркестер арқылы қазақ мәдениетінде ер адамның бейнесі қорған, жауынгер, тірек рөлінде сомдалады. Осылайша, *«екі иығына екі кісі мінгендей»* және

«арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты» фразеологизмдері ер азаматтың физикалық қуатын, рухани жігерін және қоғамдағы жетекшілік рөлін бекітетін ұлттық-мәдени концепт ретінде қызмет атқарады.

Ер азамат бейнесі көбінесе күш-қайратпен, батырлықпен және қоғамдық жауапкершілікпен сипатталса, әйел затының бейнесі мүлде басқа қырынан көрініс табады. Қазақ фразеологиясында әйелдерге қатысты фразеологизмдер көбінесе олардың сұлулығын, нәзіктігін және тартымдылығын сипаттауға арналған. Бұл тұрақты сөз тіркестері қазақ мәдениетінде әйел затына деген көзқарасты, ұлттық дүниетанымдағы гендерлік ерекшеліктерді анық көрсетеді. Соның бір дәлелі — *«Білегінің шырайы ай балтаның сабындай»* фразеологизмі. Бұл тіркес, әсіресе, қазақ ауыз әдебиетінің жауһары саналатын «Қыз Жібек» жырында қолданылып, әйел бейнесінің көркем үлгісін жасауға қызмет етеді.

Мұндағы *«ай балтаның сабындай»* тіркесі қазақ тұрмысындағы симметриялы, өңделген, тегіс әрі әдемі затқа теңеу арқылы көркемдік сипат береді. Бұл салыстыру кездейсоқ емес: қазақ халқының дүниетанымында балта сабы — қолдан жасалатын, шеберлікпен өңделген бұйым, оның формасы мен көркемдігі әйелдің нәзік білегімен шендестіріледі. Осы тіркес арқылы қазақ поэзиясы мен фразеологиясында әйел сұлулығы ең алдымен, табиғи жарасымдылық, үйлесімділік және нәзіктік ретінде бейнеленетіні көрінеді.

Бұл тіркес прагматикалық тұрғыда мақтау, тамсану, сезімді ояту, эстетикалық ләззат ұсыну мақсатында жұмсалады. Лингвомәдени тұрғыда әйелдің тәні мен келбеті — мәдени құндылықтардың, ұлттық танымның бір бөлігі ретінде қарастырылып, поэтикалық мәтіндерде де, фразеологиялық жүйеде де көркем символға айналады. Сонымен қатар бұл тіркес қазақ қоғамындағы әйелге қатысты қалыптасқан гендерлік стереотипті де нығайтады: әйел — сұлу, нәзік, әсем болуға тиіс деген идея көркем тіл арқылы орныығып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіледі. Осылайша, *«Білегінің шырайы ай балтаның сабындай»* тіркесі тек тілдік оралым емес, әйел сұлулығын сипаттайтын, қазақ халқының эстетикалық талғамын танытатын, мәдени-гендерлік мазмұны терең фразеологиялық бірлік ретінде бағаланады.

Тағы бір мысал, *«Оның басын және қағып, екі інісінің үстіне қалап, үйге кіріп келсе, бір айдай сұлу қыз отыр»* (Қазақ ертегілері). *«Айдай сұлу»* фразеологизмі — қазақ тіліндегі әйел сұлулығын сипаттауда ең жиі қолданылатын әрі терең мағыналық жүк арқалаған тұрақты тіркестердің бірі. Бұл тіркес қазақ ертегілерінде, халық жырларында, ауыз әдебиеті үлгілерінде әйел бейнесінің көркем, мінсіз үлгісін жасау үшін қолданылады. Жоғарыдағы сөйлемде қыз бейнесі оқырманға бірден ерекше, адам таңғаларлық келбетпен ұсынылады. Мұндағы «айдай» сөзі — табиғаттағы ең жарық, көркем нысан — Аймен байланысты, ал «сұлу» сөзі — жалпы сұлулықтың ең жоғары бағаланатын эстетикалық сипаттамасы.

Фразеологизмнің бейнелілік қуаты оның семантикалық және мәдени мазмұнымен тереңдей түседі. Ай — қазақ мәдениетінде тазалықтың, нәзіктіктің, асқақтықтың және тылсым көркемдіктің символы. Сондықтан *«айдай сұлу»* тіркесі қыздың сұлулығын тек физикалық келбетпен ғана емес, сондай-ақ оның пәк, жұмбақ, биік болмысымен де астастыра сипаттайды. Бұл тіркес әйелдің келбетін мифологиялық, символдық деңгейге көтеріп, оны нағыз эстетикалық идеал ретінде ұсынады.

Гендерлік тұрғыдан алғанда, бұл тіркес әйелге тән рөлді көркемдіктің, үйлесім мен нәзіктіктің нышаны ретінде сипаттайды. Мұндай тіркестер әйелдің сұлулығын жоғары бағалағанымен, оның бейнесін көбіне сыртқы келбетке теліп, қоғамдағы гендерлік таптаурындарды да айқындай түседі. Бұл жерде әйелдің бағалануы — оның сыртқы келбетімен тікелей байланысты: мінсіз әйел «айдай сұлу» болуға тиіс. Мұндай тілдік модельдер ұрпақтан-ұрпаққа сұлулықтың әлеуметтік нормаға айналған өлшемдерін жеткізеді.

Прагматикалық жағынан алғанда, бұл тіркес мадақтау, қызығушылық ояту, ертегілік бейнені идеализациялау үшін қолданылады. Әсіресе ертегі жанрында *«айдай сұлу»* бейнесі оқиға желісіндегі ең бағалы, ең жоғары мәртебелі кейіпкердің сипатына айналады. Осылайша, *«айдай сұлу»* тіркесі — қазақ фразеологиясындағы эстетикалық идеал мен гендерлік дүниетаным тоғысқан көркем образды қалыптастырушы маңызды фразеологизм.

«Сен қандай жақсы, қандай ғазиз, қаншалық айдай таза, күндей нұрлысың...» (М.Ә.). Бұл фразеологизм әйелдің рухани және сыртқы сұлулығын қатар дәріптейді. Сөйлемдегі *«айдай таза»* және *«күндей нұрлы»* фразеологизмдері — қазақ тіліндегі әйел бейнесін эстетикалық әрі этикалық тұрғыдан идеалдандыруға бағытталған тұрақты тіркестер. Бұл тіркестер арқылы әйелге тән сұлулық тек сырт келбетімен шектелмей, оның рухани тазалығы, адамгершілік қасиеттері, жарық шашар ішкі әлемі де ерекше мәнге ие болады.

«Айдай таза» тіркесіндегі «ай» — дәстүрлі мәдениетте нұрлылықтың, жарықтықтың, пәктіктің символы, ал «тазалық» — қазақ дүниетанымында адамдықтың, адалдықтың, кіршіксіздіктің белгісі ретінде қарастырылады. Бұл фразеологизм әйелдің ішкі әлемі — оның ниеті, пейілі, мінезі, болмысы — табиғи жарықтықпен және кіршіксіздікпен теңестірілетінін көрсетеді. Ал *«күндей нұрлы»* тіркесіндегі «күн» — өмір мен жылылықтың көзі, нұр мен шапағаттың, тіршілік беретін құдіреттің символы. Осы тіркес арқылы әйелдің бейнесі тек көркем ғана емес, жылу сыйлайтын, рухани демеу болатын тұлға ретінде сипатталады.

Бұл тіркестер эмоционалды, экспрессивті бояуға қанық әрі метафоралық мәні терең. Олар ұлттық-мәдени танымдағы әйел рөлінің екі қырын — эстетикалық (сұлулық) және этикалық (рухани тазалық, ізгілік) тұтастығын білдіреді. Осы арқылы қазақ поэзиясында және фразеологиясында әйел бейнесі тек тән сұлулығы арқылы ғана емес, жан сұлулығы, адамгершілік қасиеттерімен бірге берілетінін аңғарамыз.

Гендерлік аспектіде бұл тіркестер қазақ мәдениетінде әйелге тән мінсіздік эталонын қалыптастырады: әйел таза, жарық, нұр шашатын тұлға болуға тиіс. Мұндай тілдік құрылымдар ұлттық санада әйел затына қойылатын жоғары моральдық стандарттар мен әлеуметтік күтілімдердің тілдік көрінісі ретінде қызмет етеді. Осылайша, *«айдай таза»* мен *«күндей нұрлы»* тіркестері қазақ фразеологиясында әйелдің ішкі және сыртқы болмысының үйлесімін дәріптейтін, көркемдік және мәдени-гендерлік мәні зор тұрақты тіркестер қатарынан орын алады.

«Баласы сұлу, ай десе аузы бар, күн десе көзі бар» (С.К.) тіркесі — қазақ фразеологиясында әйелдің сыртқы келбетінің ең жоғары деңгейдегі мінсіздігін сипаттайтын бейнелі сөз үлгісі. Бұл фразеологизмде сұлулықтың эталоны ретінде табиғаттағы ең жарқын, көркем нысандар — ай мен күн алынып отыр. Мұндағы *«ай десе аузы бар»* тіркесі — аузының әдемілігін, сызылған пішінін, сөйлеу мәнері мен сөзінің көркемдігін сипаттаса, *«күн десе көзі бар»* — көз жанарының нұрлы, жылы әрі тартымды екенін білдіреді. Осы тіркестер әйелдің бет-жүзінің жарық, шырайлы, үйлесімді екенін көрсетуге бағытталған.

Тіркесте қолданылған поэтикалық салыстырулар — ай мен күн — қазақ халқының дүниетанымындағы ең биік эстетикалық бағалау өлшемдері. Бұл символдар арқылы әйелдің сырт келбеті ғана емес, сонымен қатар оның табиғатпен үйлескен көркем болмысы, жарық пен жылу тарататын бейнесі сомдалады. Яғни әйел сұлулығы — тек көзбен көретін құбылыс емес, ол айналаға әсер ететін, адамды таңғалдыруға, бауырауға қабілетті күш ретінде қарастырылады.

Гендерлік тұрғыдан алғанда, бұл тіркес қазақ мәдениетінде әйел затына тән сұлулықтың ең жоғары үлгісін қалыптастырады. Әйел — сыртқы келбетімен көркем, мінсіз болуы тиіс деген гендерлік стереотип осы тіркес арқылы тілде орныққан. Мұнда әйелдің тұлғалық қасиеттері емес, оның тек сырт бейнесі тартымды аузы мен нұрлы көзі арқылы бағаланады. Бұл — эстетикалық сипаттаманың моральдық-психологиялық қырын көлегейлеп, әйел рөлін визуалды тартымдылықпен шектеу сипатын білдіреді.

Лингвомәдени тұрғыдан алғанда, бұл фразеологизм қазақ халқының поэтикалық тіл байлығы мен символдық ойлау жүйесінің жемісі. Ол көркем әдебиет пен фольклорда әйел бейнесін эстетикалық тұрғыдан идеалдандыру үшін қолданылады және ұлттың эстетикалық талғамының, мәдени көзқарасының қалыптасқан үлгісін танытады. Осылайша, *«ай десе аузы бар, күн десе көзі бар»* фразеологизмі — қазақ фразеологиясындағы сұлулықтың символдық өлшемін білдіретін, ұлттық дүниетаным мен гендерлік түсінікті ұштастыратын ерекше бейнелі тілдік құрал.

«Ай қабақ, алтын кірпік, қызыл ерін...» секілді поэтикалық фразеологизм — қазақ халқының әйел сұлулығына қатысты эстетикалық дүниетанымының жарқын тілдік көрінісі. Бұл тіркес халық ақындарының өлең-жырларында жиі кездесетін, әйел келбетінің ұсақ, бірақ мағыналық тұрғыдан салмақты бөлшектерін сипаттауға арналған көркемдік құрал. Мұндағы әр компонент — әйел жүзінің бір бөлшегіне қатысты нақты әрі бейнелі сипаттама. *«Ай қабақ»* — қастың астындағы жұмыр, дөңес маңдай-қабақ бөлігі, айға теңеу арқылы оның жұмсақ пішіні мен табиғи әсемдігі бейнеленеді. *«Алтын кірпік»* — көзді қоршап тұрған кірпіктердің ұзын әрі жарқырағанын сипаттайды, ал *«қызыл ерін»* — еріннің қанық, денсаулық пен тартымдылық белгісін білдіретін түсі.

Бұл тіркес эстетикалық-функционалдық тұрғыда әйел жүзінің үйлесімділігін, нәзіктігін және көркемдік бүтіндігін суреттейді. Олардың әрқайсысы жеке символ бола отырып, біріге келе идеал әйел бейнесін құрайды. Мұндағы көркемдік тәсіл — метафора мен эпитетке негізделген поэтикалық образ жасаудың дәстүрлі үлгісі.

Лингвомәдени деңгейде бұл фразеологизм қазақ халқының сұлулық жөніндегі эстетикалық стандарттарын көрсетеді. Әйелдің бейнесі бөлшектей сипатталып, әр мүшесі символдық жүктеме арқалайды: қабақ — көрегендік пен жұмсақтық, кірпік — жан нәзіктігі мен сұлулық, ерін — сөз бен сүйкімділіктің белгісі. Бұл тілдік конструкция арқылы қазақ мәдениетінде әйелдің сыртқы келбеті мінсіздікке ұмтылатын, эстетикалық ләззат сыйлайтын бейне ретінде ұсынылады.

Гендерлік тұрғыдан алғанда, бұл фразеологизм әйел бейнесін визуалдық тартымдылыққа негіздеп сипаттайды. Әйелдің тұлғалық болмысы емес, сырт келбеті — көз, кірпік, ерін секілді нақты бөлшектер арқылы мадақталады. Мұндай тәсіл — дәстүрлі мәдениеттегі әйелге тән сұлулықты объективтендірудің көркем тілдік формасы. Сонымен қатар бұл тіркес қоғамдағы әйел рөліне қатысты идеалдарды орнықтырып, эстетикалық тұрғыдан жоғары стандарт қалыптастырады.

Осылайша, *«ай қабақ, алтын кірпік, қызыл ерін»* фразеологизмі — әйел келбетінің бөлшектік сұлулығын жинақтап бейнелейтін, қазақ фразеологиясының поэтикалық және гендерлік мазмұнын ұштастыратын көркемдік-мәдени мәні зор тілдік бірлік.

«Аршын төс, алма мойын, қиғаш қастан...» (И.Б.) жолындағы тұрақты тіркестер — қазақ фразеологиясындағы әйелдің дене бітімі мен сыртқы келбетінің үйлесімділігі мен нәзіктігін суреттейтін бейнелі тілдік құрал. Бұл фразеологизмде әйелдің үш түрлі анатомиялық бөлігі көркемдік тұрғыда сипатталып, олардың әрқайсысы поэтикалық метафора арқылы эстетикалық символға айналады.

«Аршын төс» — кең, көркем мүсінді, дөңестеу, төсі бар әйел бейнесін береді. Бұл тіркес әйел мүсінінің сымбаты мен табиғи формасын мадақтауға бағытталған. «Алма мойын» тіркесінде «алма» — қазақ фольклорында жиі кездесетін әсемдік символы. Мұнда мойынның қысқа емес, нәзік, сопақша, иілуге ыңғайлы әрі шолпы тағуға лайық формасы бейнеленеді. Ал *«қиғаш қас»* — бет ажарын, көзқарастың сұлулығын айқындайтын деталь. Қиғаш пішінді қас — нәзіктік пен сүйкімділік нышаны ретінде дәстүрлі қазақ эстетикасында жоғары бағаланады.

Бұл тіркес тұтастай алғанда әйелдің дене бітімінің гармониялық сипаттарын, яғни сұлулықтың ұлттық танымға сай өлшемдерін береді. Қазақ фольклорында және поэзиясында мұндай тіркестер әйел затының табиғи тартымдылығын дәріптеу, поэтикалық бейне жасау мақсатында кеңінен қолданылған. Бұл жерде әйел бейнесі тек сыртқы келбеті арқылы сипатталады және ол көркемдік деңгейге көтеріліп, идеалданған эстетикалық үлгіге айналады.

Лингвомәдени тұрғыдан алғанда, мұндай тіркестер қазақ халқындағы әйел сұлулығына қойылатын дәстүрлі мәдени-эстетикалық талаптардың көрінісі. Дененің әрбір мүшесіне тән салыстырулар мен теңеулер арқылы әйелдің тартымдылығы тек визуалды қабылдауға ғана емес, сондай-ақ ұлттық ұғымдар жүйесіне сүйеніп түсіндіріледі.

Гендерлік аспектіде бұл тіркес әйелдің тартымды, нәзік, көркем болуы тиіс деген ұстанымды нығайта түседі. Бұл — әйелге қойылатын гендерлік стереотиптердің тілдік деңгейде көрінуі. Әйелдің бейнесі бұл жерде дене сымбаты мен әсемдігінің үйлесімдігіне негізделген, тұлғалық немесе ақыл-ой ерекшеліктері назардан тыс қалып қояды. Сондықтан мұндай фразеологизмдер бір жағынан эстетикалық идеалды көрсетсе, екінші жағынан гендерлік рөлдер мен күтілімдердің мәдени нұсқаларын қалыптастырады.

Осылайша, *«Аршын төс, алма мойын, қиғаш қас»* фразеологизмі — қазақ поэзиясы мен фразеологиясындағы әйел сұлулығын көркем тілмен бейнелеудің ұлттық формасы, әрі әйелге қатысты эстетикалық және гендерлік дүниетанымның тоғысын білдіретін символдық сипаттағы тұрақты тіркес.

«Аш беліңіз бүгілген» (Жамбыл) фразеологизмі — қазақ тіліндегі әйелдің сымбаттылығын, нәзіктігі мен әсемдігін сипаттайтын бейнелі тұрақты тіркес. Бұл тіркесте әйелдің белінің нәзіктігі мен иілгіштігі мадақталады, ал *«аш бел»* тіркесі қазақ фольклоры мен поэзиясында ежелден әйел дене бітіміндегі сұлулық эталоны ретінде қабылданған.

Семантикалық тұрғыдан алғанда, *«аш бел»* — жіңішке, икемді, нәзік бел, ал *«бүгілген»* сөзі — дене қимылының икемділігін, әсем қозғалысын сипаттайды. Бұл тіркес арқылы поэтикалық мәтінде әйелдің тән сұлулығы мен жаратылысынан берілген көркемдік ерекшелігі бейнеленеді.

Лингвомәдени аспектіде қарастырғанда, бұл фразеологизм қазақ халқының эстетикалық талғамы мен әйелге тән тартымдылық белгілерін тіл арқылы жеткізудің ұлттық көрінісі болып табылады. *«Аш бел»* — қазақ поэзиясында әйелдің дене құрылымындағы ең көркем тұстардың бірі ретінде қарастырылған. Мұндай тіркестерде белдің жіңішкелігі мен иілгіштігі сұлулықтың, нәзіктіктің, үйлесімділіктің нышаны ретінде ұсынылады.

Гендерлік тұрғыдан бұл тіркес әйелдің сұлулығын дене пішіні арқылы бағалауға негізделген мәдени стереотиптерді көрсетеді. Мұнда әйелдің тұлғалық қасиеттерінен гөрі, сыртқы келбеті мен дене пішініне баса назар аударылады. Бұл — патриархалдық эстетикалық өлшемдерге негізделген көзқарастың тілдік деңгейде көрініс табуы.

Сонымен қатар *«аш беліңіз бүгілген»* тіркесі поэтикалық контексте әйелдің нәзіктігі мен инабаттылығын да меңзеп тұруы мүмкін. Яғни дене бітімінің нәзіктігі арқылы ішкі болмыстың жұмсақтығы, ұяңдығы, тәрбиелілігі астарлы түрде жеткізіледі.

Қорытындылай келе, *«аш беліңіз бүгілген»* фразеологизмі қазақ мәдениетінде әйел сұлулығын, нәзіктігін және эстетикалық үйлесімділікті сипаттайтын көркем тілдік құрал ретінде қызмет етеді. Бұл тіркес ұлттық дүниетанымда әйелге тән сұлулық эталонын бейнелеумен қатар, қоғамдық санада орныққан гендерлік рөлдердің де көрінісі.

«Айттым сәлем, қалам қас...» (Абай) сөйлеміндегі тұрақты тіркес — қазақ поэзиясында әйел сұлулығын сипаттайтын ең нәзік әрі көркем фразеологиялық бірліктердің бірі. Мұндағы *«қалам қас»* тіркесі әйелдің бет-әлпетіндегі үйлесімділікті, әсіресе қастың жіңішке, түзу, сұлу пішінін білдіреді. Тіркестегі «қалам» сөзі жіңішке, түзу деген мағынада қолданыла отырып, қастың көркемдігін айшықтайды. Бұл образ қазақ мәдениетінде қалыптасқан эстетикалық талғаммен үйлесіп, әйел бейнесінің тартымдылық өлшемін нақтылап береді.

Тілдік тұрғыдан алғанда, бұл тіркес ауыспалы мағынада қолданылып, тұрақты фразеологизмге айналған. Яғни мұнда қастың тура көрінісінен гөрі, оның эстетикалық және символдық сипаты алдыңғы қатарға шығады. Қазақтың дәстүрлі дүниетанымында әйел сұлулығы көбінесе қас, көз, кірпік, шаш, ерін сияқты бет-жүз бөліктері арқылы бейнеленеді. Сол дәстүр бойынша, *«қалам қас»* тіркесі де мінсіз келбеттің, нәзік болмыстың бір бөлшегін сипаттайды.

Гендерлік дискурс тұрғысынан қарағанда, бұл тіркес қазақ қоғамындағы әйел образының белгілі бір идеалға сай келуін көрсетеді. Әйелдің сыртқы келбеті, әсіресе оның нәзіктігі мен көркемдігі — ұлттық танымда маңызды орын алады. *«Қалам қас»* — нәзіктіктің, сұлулықтың, үндестіктің поэтикалық нышаны ретінде әйел затының мінсіз бейнесін тіл арқылы сомдауға бағытталған. Бұл тіркес поэзияда тек сырт келбетті сипаттау үшін ғана емес, сонымен бірге ұлттық эстетика мен мәдени құндылықтарды көрсету құралы ретінде де қызмет атқарады.

Қорытындылай келе, Абай қолданған *«қалам қас»* тіркесі — қазақ фразеологиясында әйелге тән нәзіктік пен сұлулықтың символы. Ол ұлттық мәдениеттегі эстетикалық идеалдарды бейнелеумен қатар, гендерлік рөлдер мен стереотиптердің тілдік көрінісін де айқын сипаттайды.

«Бұрын топ-толық, қызыл шырайлы, қарақат көзді Кәмшат...» (М.Ә.). деген сөйлемде әйел сұлулығының тілдік бейнесі ерекше нақышпен сипатталады. Мұндағы *«қарақат көзді»* тіркесі әйелдің көзінің тереңдігі мен тартымдылығын суреттейтін тұрақты тіркес ретінде көрінеді. Қарақат — қою қара, мөлдір әрі жылтыр жеміс, ал осы жеміспен көздің салыстырылуы — көздің түсін, жылтырлығын және табиғи әдемілігін бейнелі түрде жеткізудің көркем тәсілі.

Фразеологиялық тұрғыдан *«қарақат көз»* тіркесі — номинативті-фигуративті мәнге ие, яғни тек сипаттау емес, сонымен бірге эмоциялық-экспрессивті әсер тудырушы құрал. Бұл сөз тіркесі арқылы оқырман кейіпкердің көркіне ғана емес, оның ішкі нұры мен тартымдылығына да назар аударады. Мұндай теңеу қазақ әдебиетінде әйел затының көркемдігін сипаттауда жиі қолданылады және ұлттық эстетикалық дүниетанымның қалыптасқан элементтерінің бірі саналады.

Гендерлік тұрғыдан алғанда, бұл тіркес әйелдің сырт келбетін сипаттаумен қатар, оның нәзіктігін, тартымдылығын және ұлттық сұлулық эталонына сай болмысын көрсетеді. Мұнда әйелдің көз жанары — тек биологиялық сипат емес, сонымен қатар оның жан сұлулығының, ішкі әлемінің символы ретінде көрінеді. Осылайша, *«қарақат көз»* тіркесі әйел бейнесінің толыққанды көркем моделін жасауға септеседі.

Қорыта айтқанда, М. Әуезовтің бұл сөйлеміндегі *«қарақат көз»* фразеологизмі — ұлттық поэтикалық дүниетанымдағы нәзіктік пен көркемдікті тіл арқылы айшықтайтын көркем образ. Ол фразеологияда әйелдің сұлулығы мен сүйкімділігін бейнелейтін символикалық элемент ретінде маңызды рөл атқарады.

Сонымен қатар сөздікте академик І. Кеңесбаев «қыз» атауына қатысты тұрақты тіркестерге молынан мысал келтіре отырып, олардың типтерін ажыратып, мағынасын ашып көрсетеді. Мысалы, *Қиғаш қас сұлу қыз.* Құдайдан жатсам тұрсам мен тілеймін пендеңе жолықтыр деп *қиғаш қасты* (А.Ә.). *Хордың қызындай.* Діни сенім бойынша, ұжмақтағы (пейіштегі) ең сұлу қыз. Бас жағымда ертегіде айтылатын *қордың қызындай* қаздиған бойы бар бір сұлу отыр (Ж.Ж.). *Қыз айттырды.*

Көне. Қызға құда түсті, атастырды, қызды алмақ болып уәде байласты. Әжібайға бес жасында-ақ *қыз айттырып,* мал беріліп қойылған (С.Т.). *Қызда қырық есекке жүк болатын айла бар. Қыз қылығы қырық есекке жүк.* Қыз айлалы, қу, қылығы, назы көп деген мағынада. Әлде... *қызда қырық есекке жүк болатын айла бар* дейтін еді, айлалап жүр ме екен? (Ғ.М.). *Қыздан туған қиықсыз.* Қыздан туғанда қиық жоқ. Жат емес. *Қыздан туған қиықсыз* деген бір сөз бар мақалдан Бақытты ерге тап болды, Халінде күйсіз тақалған (Ғ.Ш.). *Қыздың жиған жүгіндей.* Қыз қолынан шыққан дүниедей сәнді, тәртіпті, жинақы. Алатауым әсемденген *қыздың жиған жүгіндей* (ҚӘН.). *Қыз қашар.* Көне. Қызды қашыруға себеп болған кісілерге күйеудің беретін сыйлығы. *Қыз қуу.* Той думандарда жүйрік атқа мінген қызды жігітке қудыру ойыны. Тойда ат шабу, балуан күресу, *қыз қуу* сияқты ұлт ойындары болады (С.М.). *Қыз мінезді.* Мінезі жайлы, сызылып тұратын жас бала, я жігіт туралы айтылады. *Қыз ояту.* Ескі салт. Түнде қыздың қойнына бару. Бозбалашылықты басынан талай өткізген сары қарын бәйбішесі... екі қызының ортасына жиен баласын жатқызған. *Қыз ояту* — ол күнде дағдылы әдет (І.Е.). *Қыз талақ.* Боқтау сөз. Қасиетті асқан ел алад, Қылығы асқан қыз алад, Қасиет, қылық білмеген *қыз талақтар* нені алад (М.Ә.). *Қыз танысу.* Қыздың ұзатыларда туған-туысқандарымен қоштасуын қазақта *«Қыз танысу» деп* атайды (ҚССРТ). *Қыз теке.* Үнемі қыздармен қосылып ойнайтын ер балаға, еркекше киінетін қыз балаға қойылған ат, теңеу ат; *Қыз ұзатты.* Қызды күйеуге берді, қызды барар жеріне шығарып салды. Осы қалада *қыз ұзатылса,* келін түссе... Абайдың сөзі, әндері көп жерде-ақ айтыла, атала жүретін (М.Ә.). *Сұңғыла қыз.* Құлығы, қылығы асқан қыз. Әлде *сұңғыла қыз* жасыра ұстаған сұлулықтың өлтіре қызықтыратынын біле ме екен? (Ғ.М.). *Тарау қыз.* Тал бойлы талдырмаш қыз т.б.

Қазақ тіліндегі «қыз» концептісіне қатысты фразеологизмдер халықтың эстетикалық талғамы мен гендерлік дүниетанымының көркем көрінісі ретінде қызмет етеді. Бұл тіркестерде әйел затының сырт келбеті, мінезі, әлеуметтік рөлі мен ұлттық дәстүрдегі орны жан-жақты сипатталады. Семантикалық тұрғыда бұл фразеологизмдер қыз бейнесіне тән қасиеттерді сипаттай отырып, ұлттық дүниетаным мен мәдени кодты жеткізеді. Мәселен, *«қыздың жиған жүгіндей»* тіркесі — жинақылық пен әсемдікті білдірсе, *«қызда қырық есекке жүк болатын айла бар»* тіркесі — мінездік күрделілікті, нәзік психологиялық астарды меңзейді. *«Қыз мінезді»* сияқты тіркестер метафоралық мағынада ер адамның бойынан байқалған нәзіктік пен әдептілікке таңылса, *«қыз ояту», «қыз айттырды», «қыз танысу»* тіркестері қазақ халқының дәстүрлі әлеуметтік институттарын — құда түсу, ұзату, үйлену рәсімдерін белгілейді.

Лингвомәдениеттанымдық тұрғыда қызға қатысты фразеологизмдер — ұлттық болмыс пен салт-дәстүрдің тілдік көрінісі. Бұл тіркестер тек дене сұлулығын ғана емес (мысалы, қиғаш қас сұлу қыз, хордың қызындай), сонымен бірге ұлттық мінездің, тұрмыстық танымның да бейнеленуін қамтиды. Олар арқылы қыз баланың қоғамдағы орны, оған деген дәстүрлі көзқарас пен тәрбие жүйесі танылады.

Гендерлік лингвистика тұрғысынан бұл фразеологизмдерде қыз бейнесі гендерлік стереотиптер негізінде сомдалады: сұлулық, нәзіктік, әдептілік, ұялшақтық — «қызға тән» деп танылған қасиеттер жүйесі фразеологизмдерде тұрақты түрде көрініс табады. Сонымен бірге *«сұңғыла қыз», «қызда қырық есекке жүк болатын айла бар»* сияқты тіркестерде қыз айлакер, ақылды, қулығы басым образда беріліп, гендерлік амбиваленттілікті (екіжақтылықты) да көрсетеді. Бұл — ұлттық санадағы әйелге деген кешенді көзқарастың тілі арқылы қалыптасқан көрінісі.

Жалпы алғанда, қазақ тіліндегі гендерлік мазмұнды фразеологизмдер ер мен әйелдің қоғамдағы рөлін, мінез-құлқын, сыртқы бейнесін тілдік тұрғыда бейнелеудің маңызды құралы ретінде көрініс табады. Ер азаматқа қатысты фразеологизмдерде күш-қайрат, батырлық, айбындылық, көшбасшылық сияқты қасиеттер тілдік және мәдени символдар арқылы суреттелсе, әйел бейнесі көбіне нәзіктік, сұлулық, көркемдік, инабаттылық сипаттарымен айқындалады. Бұл тіркестердің құрылымы мен мағынасы гендерлік стереотиптерге негізделе отырып, қазақ қоғамындағы дәстүрлі ер мен әйел бейнесінің қалыптасуына ықпал етеді.

Ер адамға қатысты *«азу тісі пышақтай», «аруақты жігіт», «жүрегінің түгі шыққан», «алпамсадай», «зіңгіттей жігіт»* сияқты фразеологизмдер тек физикалық қуатты емес, сонымен қатар рухани беріктік пен әлеуметтік жауапкершілікті жеткізетін тілдік бірліктер екені анықталды. Бұл тіркестер ер адамның қорған, тірек, батыр ретіндегі рөлін көркем-символдық деңгейде бейнелейді. Ал әйел затына қатысты *«білегінің шырайы ай балтаның сабындай», «айдай сұлу», «қалам қас», «қарақат көз», «қыздың жиған жүгіндей»* сияқты тіркестер оның тән сұлулығын, көркем болмысын және эстетикалық мінсіздігін алдыңғы қатарға шығарады.

Сонымен қатар І. Кеңесбаев сөздігінде келтірілген қыз атауына қатысты фразеологизмдер тек эстетикалық сипатта ғана емес, ұлттық салт-дәстүрлер мен әлеуметтік қатынастар жүйесін де білдіреді, қыз баланың әлеуметтік мәртебесі, отбасылық дәстүрлер мен этномәдени нормалар тіл арқылы көрініс табады. Бұл фразеологизмдер қазақ халқының дүниетанымындағы гендерлік қатынастардың күрделілігі мен көпқырлылығын танытады.

Қорытынды

Қазақ фразеологиясы — халықтың ұлттық дүниетанымын, мәдениет пен тарихты бейнелейтін тілдік құрал. Қазақ фразеологиясындағы гендерлік концептілер ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан мәдениет пен дәстүрдің көрінісі. Бұл концептілер арқылы қазақ қоғамындағы гендерлік рөлдер мен таптаурындар нығайып, ұлттық мәдениет пен дүниетанымның ажырамас бөлігі ретінде қалыптасады.

Зерттеу қазақ фразеологиясындағы гендерлік концептілердің әлеуметтік-мәдени рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Гендерлік мазмұндағы фразеологизмдер тек тілдік құрал ғана емес, сонымен қатар ұлттық құндылықтарды сақтаушы және мәдени сәйкестікті нығайтушы элементтер екендігі даусыз. Гендерлік аспектіде талданған фразеологизмдер ұлттық тілдік санада қалыптасқан гендерлік концептілердің символдық репрезентациясы. Олар ер мен әйел бейнелерінің мәдени архетиптерін танытуға, ұрпақтан ұрпаққа жеткізуге ықпал ететін тұрақты, мағыналық жүкке ие бірліктер санатына жатады. Осылайша, зерттеу нәтижелері қазақ тіліндегі гендерлік мазмұнды фразеологизмдер тек лингвистикалық емес, сонымен қатар этномәдени, әлеуметтік және прагматикалық деңгейде маңызды зерттеу нысаны бола алатынын көрсетті.

Осы бағыттағы зерттеулерді жалғастыру қазақ мәдениетінің гендерлік ерекшеліктерін түсінуге және олардың қазіргі қоғамдағы рөлін айқындауға ықпал етеді. Алдағы уақыттағы зерттеулердің бағыты қазақ фразеологиясындағы гендерлік мәселелерді басқа тілдермен салыстыра зерттеу болуы тиіс. Мұндай зерттеулер гендерлік таптаурындардың әртүрлі мәдениеттер мен тілдерде қалай көрініс табатынын, сондай-ақ олардың мәдениетаралық ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ фразеологизмдердегі гендерлік түсініктердің өзгеруін зерттеу қазіргі қоғамдағы гендерлік таптаурындардың қалай трансформацияланатынын түсіну үшін маңызды.

Әдебиеттер тізімі

1 Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы мен фразеологиясы / Ә. Болғанбаев, Ғ. Қалиев. — Алматы: Санат, 1997. — 255 б.

2 Gulyamova S. The concept of gender and its place in linguistics / S. Gulyamova // Scientific Reports of Bukhara State University. — 2020. — No 2. — P. 15–30. https://doi.org/10.52297/2181-1466/2019/3/2/6.

3 Mitrofanova O. Gender issues in linguistics / O. Mitrofanova // World women studies journal. — 2019. — 4(1). — 12–23. https://doi.org/10.46291/wwsj.v4i1.11.

4 Hrabiichuk M. The Concept of “Gender” in the Modern Scientific Paradigm / M. Hrabiichuk, O. Lazebna // Young Scientist. — 2020. — No 6(82). — P. 369–372. https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-6-82-74.

5 Comrie B. Grammatical Gender Systems: A Linguist's Assessment / B. Comrie // Journal of Psycholinguistic Research. — 1999. — 28. — P. 457–466. https://doi.org/10.1023/A:1023212225540.

6 Cacciari C. The Neuropsychology of Grammatical Gender: An Introduction / C. Cacciari, R. Cubelli // Cortex. — 2003. — 39. — P. 377–382. https://doi.org/10.1016/S0010-9452(08)70254-5.

7 Батлер Дж. Гендерное беспокойство / Дж. Батлер; сост. и комментарии Е.И. Гаповой и А.Р. Усмановой // Антология гендерных исследований. Сб. пер. — Мн.: Пропилеи, 2000. — С. 297–346.

8 Lakoff R. Language and Women’s Place / R. Lakoff // Language in Society. — 1973. — № 2. — P. 45–79.

9 Cameron D. Gender, language and discourse: A review essay / D. Cameron // Signs: Journal of women in culture and society. — 1998. — Vol. 23. — No 4. — P. 945–971.

10 Yuldashbayevna N. Theoretical foundations of research in gender linguistics / N. Yuldashbayevna // American Journal of Philological Sciences. — 2025. — No 5(1). — P. 62–65. https://doi.org/10.37547/ajps/volume05issue01-15.

11 Nurfahmi A.P. Non-binary Gender Identities: The Language of Becoming’ Sebastian Cordoba / A.P. Nurfahmi, M.N.E. Yassar, I.K. Wulandari // Gender and Language. — 2024. — Vol. 18. — No 2. — P. 1–4. https://doi.org/10.1558/genl.30570

12 Kishchenko N. Theoretical and historical principles of justification of the concept of gender in linguistics / N. Kishchenko, I. Morhun // Naukovì zapiski Nacìonal′nogo unìversitetu «Ostroz′ka akademìâ». Serìâ «Fìlologìâ». — 2022. — No 13(81). — P. 24–30. https://doi.org/10.25264/2519-2558-2022-13(81)-24-26.

13 Kotek H. Gender bias and stereotypes in linguistic example sentences / H. Kotek, R. Dockum, S. Babinski, C. Geissler // Language. — 2021. — Vol. 97. — No 4. — P. 653–677. https://doi.org/10.1353/lan.2021.0060.

14 Кирилина А.В. Гендер. Лингвистические аспекты: моногр. / А.В. Кириллина. — М.: Ин-т социологии РАН, 1999. — 189 с.

15 Шоқым Г. Қазақ тіл білімінің гендерлік тұғыры: моногр. / Г.Т. Шоқым. — Алматы 2007. — 317 б.

16 González-Díaz V. "I Don't Want to Do the Gender Division, but …": A Gendered Linguistic Ideological Perspective in Talk About Schoolchildren's Writing in England / V. González-Díaz, S. Lampropoulou, E. Parr, P. Johnson // Gender and Language. — 2025. — Vol. 19. — No 1. — P. 54–80. https://doi.org/10.3138/gl-2025-1003

17 Қортабаева Г.Қ. Қазақ тіліндегі гендерлік сипатты фразеологизмдер / Г.Қ. Қортабаева, Н. Есімбекова // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. — 2013. — № 1(62). — Б. 104–108. https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/view/373/0

18 Мұхтарова Ф.С. Қазақ және түрік тілдерінде кездесетін «ЕР адамға» қатысты фразеологизмдер / Ф.С. Мұхтарова // ЕҰУ хабаршысы. Филология сериясы. — 2021. — № 3. — Б. 26–30.

19 Issayeva Z. Lingvogenderal Basis of "Man" Image in the Paremiological World / Z. Issayeva // Яссауи университетінің хабаршысы. — 2022. — № 1 (123). — Б. 44–54. https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.04.

20 Abdimaulen G. The national and cultural character of the concept "Woman" / G. Abdimaulen, G. Sagidolda // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Journalism Series. — 2022. — No 139(2). — P. 20–30. https://doi.org/10.32523/2616-678x-2022-139-2-20-30

21 Бакытжанова А. Особенности фразеологического моделирования гендерных стереотипах в тюркских языках / А. Бакытжанова, Г. Шоқым, Э. Буранкулова, Б. Муратбек, Г. Есбергенова, А. Кушкарова // Oriental Studies. — 2023. — Т. 16. — № 5. — С. 1367–1381. https://doi.org/10.22162/2619-0990-2023-69-5-1367-1381.

22 Igissinova A. Gender stereotype: the features of development and functioning in the Kazakh language / A. Igissinova, G. Kossymova, Z. Mamyrkhanova // Lodz Papers in Pragmatics. — 2024. — No 6. — P. 200–210. https://doi.org/10.1515/lpp-2024-0007.)

23 Ramanova A. Expressing Gender Opposition in Kazakh Proverbs Through Metaphor / A. Ramanova, Z. Umatova, A. Abdulmanov, A. Uabiyeva, Z. Kurmanova, K. Zhumasheva, D. Kussainova // Theory and Practice in Language Studies. — 2024. — Vol. 14. — No. 5. — P. 1308–1317. https://doi.org/10.17507/tpls.1405.03.

24 Mustagaliyeva G. Influence of Gender-Marked Kazakh Proverbs on the Content of Cultural Stereotypes / G. Mustagaliyeva, A. Khairzhanova, R. Bissenbayeva, L. Muratova, A. Maratova, K. Koptleuova // Forum for Linguistic Studies. — 2024. — № 6(5). — P. 25–31. https://doi.org/10.30564/fls.v6i5.6833.

25 Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі / І.К. Кеңесбаев. — Алматы, Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977. — 712 б.

К.Б. Жумашева, Г.Г. Турганалиева, А.М. Отесова

Гендерные особенности в фразеологических выражениях казахского языка: социально-культурные ценности и их языковое отражение

В статье всесторонне анализируются гендерные особенности фразеологических выражений в казахском языке с языковой, социальной и культурной точек зрения. Целью исследования является выявление языковой репрезентации образов мужчины и женщины, укоренившихся в национальном мировоззрении казахского народа, на основе фразеологических единиц, а также определение их роли в формировании гендерных ролей и стереотипов. Гендер рассматривается не только как грамматическая категория, но и как социально значимая конструкция, отражающая культурные установки через языковые средства. Теоретической основой послужили идеи Дж. Батлер о перформативности гендера как социально-культурной конструкции, выводы Р. Лакофф о социальной обусловленности женской речевой манеры, а также концепции Д. Кэмерон о взаимосвязи языка и гендерных отношений. Использованы также труды отечественных исследователей, изучающих гендерную проблематику в казахском языкознании. Эмпирической базой послужил «Фразеологический словарь казахского языка» И. Кенесбаева, из которого отобраны устойчивые выражения, репрезентирующие мужские и женские образы. Фразеологизмы, связанные с мужчинами, акцентируют мужество, силу, лидерство и стойкость; выражения, относящиеся к женщинам, подчеркивают нежность, красоту, чистоту и привлекательность. Эти особенности интерпретируются как языковое отражение традиционных гендерных ролей в казахском обществе. Отдельное внимание уделено функционированию гендерных оппозиций в поэтических текстах и фольклоре. В литературных примерах мужественный образ мужчины формируется через эпитеты и метафоры, в то время как женский образ ассоциируется с лирической нежностью и играет ключевую роль в создании художественного пространства. Гендерно маркированные фразеологизмы рассматриваются как лингвистические средства и элементы художественной выразительности. Представленные в статье материалы позволяют проследить взаимовлияние языка и культуры и охарактеризовать проявления гендерного сознания в национальной языковой картине мира. На конкретных примерах показано, как с помощью казахской фразеологии языковыми средствами кодируются гендерные структуры культуры и социальные нормы. Проведённое исследование открывает но-

вые перспективы для систематизации ценностей национальной культуры через анализ языковых средств гендерной репрезентации в казахском языке.

Ключевые слова: гендер, гендерные исследования, фразеологизмы, гендерные фразеологизмы, гендерная лингвистика, фразеологические единицы. гендерные стереотипы.

K.B. Zhumasheva, G.G. Turganalieva, A.M. Otesova

Gender Features in Kazakh Phraseological Expressions: Socio-Cultural Values and Their Linguistic Representation

The article provides a comprehensive analysis of gender-specific features of phraseological expressions in the Kazakh language from linguistic, social, and cultural perspectives. The aim of the study is to identify the linguistic representation of male and female images rooted in the national worldview of the Kazakh people through phraseological units, as well as to determine their role in shaping gender roles and stereotypes. Gender is considered not only as a grammatical category but also as a socially significant construct that reflects cultural attitudes through linguistic means. The theoretical foundation is based on J. Butler's ideas on the performativity of gender as a socio-cultural construct, R. Lakoff's conclusions on the social conditioning of women's speech patterns, as well as D. Cameron's concepts on the interrelation between language and gender relations. The study also draws on the works of domestic researchers exploring gender issues within Kazakh linguistics. The empirical basis of the study is the *Phraseological Dictionary of the Kazakh Language* by I. Kenesbayev, from which stable expressions representing male and female images were selected. Phraseological units associated with men emphasize courage, strength, leadership, and resilience, while expressions related to women highlight tenderness, beauty, purity, and attractiveness. These features are interpreted as the linguistic reflection of traditional gender roles in Kazakh society. The study revealed the important role of phraseological units in transmitting national and cultural codes and in the intergenerational transfer of values. It has been proven that phraseological expressions function not only as linguistic but also as sociocultural tools that shape gender worldviews, preserve cultural memory, and regulate gender relations within society. Particular attention is given to the functioning of gender oppositions in poetic texts and folklore. In literary examples, the masculine image is constructed through epithets and metaphors, while the female image is associated with lyrical tenderness and plays a key role in shaping the artistic space. Gender-marked phraseological units are viewed as linguistic tools and elements of artistic expression. The materials presented in the article make it possible to trace the interplay between language and culture and to characterize the manifestations of gender consciousness in the national linguistic worldview. Through concrete examples, the study demonstrates how Kazakh phraseology encodes gender structures of culture and social norms by linguistic means. The conducted study opens new perspectives for systematizing the values of national culture through the analysis of linguistic means of gender representation in the Kazakh language.

Keywords: gender, gender studies, phraseological expressions, gendered phraseology, gender linguistics, phraseological units, gender stereotypes.

References

1 Bolganbaev, A., & Kaliev, G. (1997). *Qazirgi qazaq tili leksikologiasy men frazeologiasy* [*Lexicology and Phraseology of the Modern Kazakh Language*]. Almaty [in Kazakh].

2 Gulyamova, S. (2020). The concept of gender and its place in linguistics. *Scientific Reports of Bukhara State University*, 2, 15–30. https://doi.org/10.52297/2181-1466/2019/3/2/6

3 Mitrofanova, O. (2019). Gender issues in linguistics. *World Women Studies Journal*, 4(1), 12–23. https://doi.org/10.46291/wwsj.v4i1.11

4 Hrabiichuk, M. & Lazebna, O. (2020). The concept of "Gender" in the Modern Scientific Paradigm. *Young Scientist*, 6(82), 369–372. https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-6-82-74

5 Comrie, B. (1999). Grammatical gender systems: A linguist's assessment. *Journal of Psycholinguistic Research*, 28, 457–466. https://doi.org/10.1023/A:102321222554

6 Cacciari, C., & Cubelli, R. (2003). The Neuropsychology of Grammatical Gender: An Introduction. *Cortex*, 39, 377–382. https://doi.org/10.1016/S0010-9452(08)70254-5

7 Butler, J. (2000). Gendernoe bespokoistvo [Gender Trouble]. In E.I. Gapova & A.R. Usmanova (Eds.). *Antologiia gendernykh issledovanii — Anthology of Gender Studies* (pp. 297–346). Minsk: Propilei [in Russian].

8 Lakoff, R. (1973). Language and Women's Place. *Language in Society*, 2, 45–79.

9 Cameron, D. (1998). Gender, language and discourse: A review essay. *Signs: Journal of Women in Culture and Society, 23*(4), 945–971.

10 Yuldashbayevna, N. (2025). Theoretical foundations of research in gender linguistics. *American Journal of Philological Sciences*, 5(1), 62–65. https://doi.org/10.37547/ajps/volume05issue01-15

11 Nurfahmi, A.P., Yassar, M.N.E., & Wulandari, I.K. (2024). Non-binary Gender Identities: The Language of Becoming Sebastian Cordoba. *Gender and Language, 18*(2), 1–4. https://doi.org/10.1558/genl.30570

12 Kishchenko, N., & Morhun, I. (2022). Theoretical and historical principles of justification of the concept of gender in linguistics. *Naukovì zapiski Nacìonal'nogo unìversitetu «Ostroz'ka akademìâ». Serìâ «Fìlologìâ»*, 13(81), 24–30. https://doi.org/10.25264/2519-2558-2022-13(81)-24-26

13 Kotek, H., Dockum, R., Babinski, S., & Geissler, C. (2021). Gender bias and stereotypes in linguistic example sentences. *Language, 97*(4), 653–677. https://doi.org/10.1353/lan.2021.0060

14 Kirilina, A.V. (1999). *Gender. Lingvisticheskie aspekty* [Gender. Linguistic aspects]. Moscow: Institut sotsiologii Rossiskoi Akademii Nauk [in Russian].

15 Shokym, G. (2007). Qazaq til biliminiń genderlik tuǵyry: monografia [*Gender Framework of Kazakh Linguistics: Monograph*]. Almaty [in Kazakh].

16 González-Díaz, V., Lampropoulou, S., Parr, E., & Johnson, P. (2025). "I don't want to do the gender division, but …": A Gendered Linguistic Ideological Perspective in Talk About Schoolchildren's Writing in England. *Gender and Language, 19*(1), 54–80. https://doi.org/10.3138/gl-2025-1003

17 Kortabaeva, G.K. & Esimbekova, N. (2013). Qazaq tilindegi genderlik sipatty frazeologızmder [*Gendered Phraseological Units in the Kazakh Language*]. *Qazaq Ulttyq Universitetinin Khabarshysy. Shygystanu seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. Oriental Studies series*, 1(62), 104–108. https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/view/373/0 [in Kazakh].

18 Mukhtarova, F.S. (2021). Qazaq zháne túrik tilderinde kezdesetin «ER adamǵa» qatysty frazeologızmder [*Phraseological Units Related to "Man" in Kazakh and Turkish Languages*]. *L.N. Gumilev atyndagy Evraziia Ulttyq Universitetinin Khavarshysy. Filologia Seriiasy — Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 3, 26–30 [in Kazakh].

19 Issayeva, Z. (2022). *Lingvogenderal Basis of «Man» Image in the Paremological World. Iasaui universitetinin habarshysy — Bulletin of the Isavi University*, 1 (123), 44–54. https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.04.

20 Abdimaulen, G., & Sagidolda, G. (2022). *The National and Cultural Character of the Concept "Woman". Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Journalism Series*, 139(2), 20–30. https://doi.org/10.32523/2616-678x-2022-139-2-20-30.

21 Bakytzhanova, A., Shokym, G., Burankulova, E., Muratbek, B., Yesbergenova, G., & Kushkarova, G. (2023). Osobennosti frazeologicheskogo modelirovaniia gendernykh stereotipakh v tiurkskikh yazykakh [*Features of Phraseological Modeling of Gender Stereotypes in Turkic Languages]. Oriental Studies, 16*, 5, 1367–1381. https://doi.org/10.22162/2619-0990-2023-69-5-1367-1381.

22 Igissinova, A., Kossymova, G., & Mamyrkhanova, Z. (2024). *Gender Stereotype: The Features of Development and Functioning in the Kazakh Language. Lodz Papers in Pragmatics*, 6, 200–210. https://doi.org/10.1515/lpp-2024-0007.

23 Ramanova, A., Umatova, Z., Abdulmanov, A., Uabiyeva, A., Kurmanova, Z., Zhumasheva, K., & Kussainova, D. (2024). *Expressing Gender Opposition in Kazakh Proverbs Through Metaphor. Theory and Practice in Language Studies, 14* (5), 1308–1317 https://doi.org/10.17507/tpls.1405.03.

24 Mustagaliyeva, G., Khairzhanova, A., Bissenbayeva, R., Muratova, L., Maratova, A., & Koptleuova, K. (2024). *Influence of Gender-Marked Kazakh Proverbs on the Content of Cultural Stereotypes. Forum for Linguistic Studies*, 6(5), 25–31. https://doi.org/10.30564/fls.v6i5.6833.

25 Kenesbaev, I.K. (1977). *Qazaq tiliniń frazeologialyq sózdigi* [*Phraseological Dictionary of the Kazakh Language*]. Almaty [in Kazakh].

Information about the authors

Zhumasheva Kamshat Berikovna (corresponding author) — PhD, Uralsk, Kazakhstan; e-mail: kama0186@mail.ru

Turganaliyeva Ganmirkun Ganmirhanovna — Master of Pedagogical Sciences Uralsk, Kazakhstan; e-mail: ganna_tgg@mail.ru

Otesova Akku Mukhitkyzy — Master's student, Uralsk, Kazakhstan; e-mail: akku18042003@gmail.com

Ғылыми мақала
ӘОЖ 81-114.2
https://doi.org/10.31489/2025Ph3/148-160

Мақаланың редакцияға түскен күні: 31. 01.2025 ж.
Қабылданған күні: 05.06.2025 ж.

Н.К. Тургумбаева[1*], Д.Ж. Оспанова[2], Ш. Қапантайқызы[3]

[1,3] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;
[2] Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл — Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы
(Е-пошта: turgumbayevank@gmail.com)

Эмотивтілік санаты лингвистикалық феномен ретінде: эмоциялық сезім-күйді жеткізудің синтаксистік құралдары

Мақалада эмотивтілік категориясы лингвистикалық феномен ретінде қарастырылып, эмоцияны жеткізудің синтаксистік құралдары талданған. Эмотивті синтаксис логикалық синтаксиске сезім білдіру синтаксисі мен ой білдіру синтаксисі ретінде қарсы қойылады. Логикалық синтаксис — нормативті, эмотивті-бейтарап, грамматикаланған, тұрақты деген мағынада алынса, эмотивті синтаксис міндеті — ең әуелі образды ойлауды, қиялды белсендендіру. Эмотивті синтаксистің негізгі қызметі психиканың сезім саласын когнитивтік-коммуникативтік үдерістерге араластыру. Зерттеудің мақсаты — эмотивті синтаксистің когнитивті-коммуникативтік үдерістердегі рөлін анықтап, оның логикалық синтаксистен айырмашылығын көрсету және қазақ тіліндегі эмотивті синтаксистік құрылымдардың ерекшеліктерін сипаттау. Осы мақсатқа жету үшін келесідей міндеттер қойылды: эмотивті синтаксистің негізгі категориялары мен олардың коммуникативтік қызметін сипаттау; синтаксистік трансформациялық құралдардың (оңашалану, транспозиция, парцелляция және басқа да тәсілдер) құрылымдық және функционалдық ерекшеліктерін талдау; эмотивті сөйлемдердің көркем мәтіндер мен ауызекі сөйлеу тілінде жүзеге асуын зерттеу; қазақ тіл біліміндегі эмотивті синтаксис құбылыстарын жүйелеп, оларды лингвистикалық және когнитивтік тұрғыдан негіздеу. Эмотивті синтаксис арқылы ақпарат эмоционалдық тұрғыдан өңделіп, интегративті қабылдауға негізделеді. Эмотивті құрылымдардың қалыптасуына әсер ететін синтаксистік трансформациялық құралдар ретінде оңашалану, транспозиция және парцелляция талданған. Сонымен қатар дислокация, инверсия, интеркаляция, реприза, редукция, компрессия, реконструкция секілді тәсілдердің қолдану ерекшеліктері зерттелген. Мақалада эмотивті синтаксистің негізгі категориялары, олардың коммуникативтік мақсатқа жетудегі функционалдық және формалды аспектілері жан-жақты қарастырылған. Зерттеуде анықталған басты нәтижелердің бірі — эмотивті синтаксистік құралдардың қазақ тілінде кең таралғандығы. Қазақ тілінде эмотивтілік синтаксистік құралдар көркем мәтіндер мен жанды қолданыста қалай жүзеге асатыны зерделенеді. Бұл қазақ тілінің эмоцияны жеткізудегі икемділігін және синтаксистік бейнелеу мүмкіндіктерін ашады. Зерттеу нәтижелері тілдік эмоционалдылықты жеткізудің теориялық және практикалық аспектілерін байытуға бағытталған. Авторлар эмотивті құрылымдардың прагматикалық және когнитивтік аспектілерін сипаттап, тілдегі эмоционалдылықты жеткізудің тиімділігін арттыру жолдарын ұсынады. Бұл зерттеу нәтижелері эмотивті синтаксистің жүйелік және категориялық мүмкіндіктерін анықтауға үлес қосып, болашақта қазақ тілінің синтаксистік құрылымдарын талдауда қолданылатын әдістерді жетілдіруге негіз бола алады. Зерттеу барысында эмотивті синтаксистік бірліктердің толық жүйеленбеуі мен белгілі бір аспектілердің әлі де толық зерттеуді қажет ететіні айқындалды. Бұл бағыттағы зерттеулер қазақ тіл білімін жаңа деңгейге көтеріп, оның синтаксистік құрылымдарын түсіндіру әдістемелерін байытуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: эмотиология, эмотивті синтаксис, оңашалану, транспозиция, парцелляция, дислокация, инверсия, интеркаляция, реприза, редукция, компрессия, реконструкция, энантиосемиялық құрылымдар, коммуникема.

Кіріспе

Эмотивті синтаксис логикалық синтаксиске сезім білдіру синтаксисі мен ой білдіру синтаксисі ретінде қарсы қойылады. Бұл жерде логикалық синтаксис дегеніміз шартты түрде *нормативті, эмотивті-бейтарап, грамматикаланған, тұрақты* деген мағынада алынған. Эмотивті синтаксис міндеті ең әуелі образды ойлауды, қиялды белсендендіру болса, логикалық синтаксис пайымдай отырып ойлауға құрылған. Эмотивті синтаксистің негізгі қызметі психиканың сезім саласын когнитивтік-коммуникативтік үдерістерге араластыру. Аталмыш үдерістер денотатты сезімнен өткізіп қайта бағалауға бағытталады да, логикалық категориялар қайта қаралып, олардың тілдік көрінісінің алғашқы тәртібінің бұрмалануына (өзгеруіне) әкеледі. Бұның барлығы сөйлем құрылысынан көрініс

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: *turgumbayevank@gmail.com*

табады, оның грамматикалық белгілері өзгеріп, экспрессивті қозғалыс ойға салмақ түсіретін дүниелерден арылады. Мақалада мысал ретінде көрсетілетін эмотивті синтаксистік құрылымдардың қысқа, шағын болуы осымен түсіндіріледі.

Мақалада эмотивті синтаксистің когнитивті-коммуникативтік үдерістердегі рөлін анықтау, оның логикалық синтаксистен ерекшеліктерін айқындау және қазақ тіліндегі эмотивті синтаксистік құрылымдардың лингвистикалық табиғатын зерттеу мақсат етілген. Осы мақсатқа жету үшін келесідей міндеттер қойылды: эмотивті синтаксистің негізгі категориялары мен олардың коммуникативтік қызметін сипаттау; синтаксистік трансформациялық құралдардың (оңашалану, транспозиция, парцелляция және басқа да тәсілдер) құрылымдық және функционалдық ерекшеліктерін талдау; эмотивті сөйлемдердің көркем мәтіндер мен ауызекі сөйлеу тілінде жүзеге асуын зерттеу; қазақ тіл біліміндегі эмотивті синтаксис құбылыстарын жүйелеп, оларды лингвистикалық және когнитивтік тұрғыдан негіздеу. Зерттеу нәтижелері тілдік эмоционалдылықты жеткізудің теориялық және практикалық аспектілерін байытуға бағытталған.

Эмотивті синтаксис құрылымы сөйлеу актісі кезінде импровизациялық құралдар арқылы туған соң, окказионалды (жеке, субъективті) мәнге ие болады. Дегенмен де әр жеке тілде эмотивті синтаксис құрылымдарын берудің арнайы құралдары дамиды. Бұл құралдар тілде бұрыннан бекітілген ой саптаудың бейтарап амалдарын сөйлеу әрекеті барысында қайта қараудан туындайды. Осылайша тілде эмотивті сөйлемдердің ерекше құрылымдық түрлері пайда болады. Олар эмотивті синтаксис құрылымдарының корпусын құрайды да, неғұрлым жиі қолданысқа түсіп, өз экспрессиясын сақтайды. Бұл құрылымдар эмотивті синтаксистің жүйелік аспектісін көрсетеді. Оны XX ғасырдың ортасында француз тілінің грамматикасын зерттеген Шарль Балли: «Грамматика шеңберінде әлі зерттеуді қажет ететін аймақ ашылуда, ол сезім білдіруге қабілетті грамматикалық категориялар жиынтығынан тұрады» [1; 12], – деп байқаған.

Сонымен, эмотивтілік когнитивті-коммуникативті қызметтің эмоционалды аспектісі негізінде дамиды. Оның рационалды-логикалық аспектіден айырмашылығы — табиғаты эмоционалдылықтың онтологиялық талдауымен байланысты болуында. Осы талдауды түсіндіріп көрелік...

Эмоциялардың табиғатын жан-жақты қарастырған К. Изард эмоция мен сезімнің ара-жігін анықтайды. Бұл біздің шолу мазмұнды «Эмотивті категориялардың қазақ тіл білімінде зерттелу жайы» атты мақаламызда анықталған [16]. Эмотивті синтаксисті сипаттауда да эмоция мен сезім ұғымдарын шатастырмай, жүйеге түскен метатілді пайдаланған абзал деп санаймыз [2].

Эмотивті синтаксис құрылымын түсіндірмес бұрын, эмотивтілікті анықтаған О.А. Турбина: «Эмотивтілік дегеніміз — әлеуеттегі эмоционалдылық (эмоциональность в потенции). Эмотивтілік мәселесіне келгенде, сана дихотомиясы мәселесі алдымыздан шығады. Ол дегеніміз — бірлесе отырып, қарама-қайшылықта болу, қабылдаудың екі негізгі (сезімдік-нақты (чувственно-конкретная) және абстрактілі-логикалық) формасының өзара әрекеттесуі. Осы екі қабылдау формалары негізінде ойлаудың образды және аналитикалық деген екі түрі құрылады. Тілдік эмотивтілік — образды ойлауға негізделген тілдік сана аймағы, эмотивті синтаксис — өзінде эмоционалдылық әлеуетін сақтаған синтаксистік құрылымдар жүйесі» [3], – дейді. Автордың айтуынша, бұл эмоционалдылық әлеуеті антропологиялық мазмұндағы жағдаяттарда ғана жүзеге асады. Егер тілдік жағдаят қатысушысы қандай да бір себептермен *эмотивті жарқын сөздің* әлеуетін дұрыс пайдаланып, эмоционалды жауапқа (реакция) немесе қарсылық білдіруге қабілетті болмаса, бұл сөз ешқандай эмоция тудыра алмайды, тек жай белгі ғана болып қала береді.

Эмоционалды мінез-құлық түрлері ішіндегі эмотивті сөйлеу де, образды ойлауды тірек ететін оң жақ жарты мидың жұмысымен байланысты. Образды ойлаудың негізгі қызметі — тұтас қабылдау (келетін ақпаратты синтездеу) әдісімен жүзеге асатын кеңістіктің концептуалдануы болса, оң жақ жарты мидың қызметі — ақпаратты талдай отырып өңдеу (анализ, әмбебаптау), уақытты қабылдау және сәйкесінше, толыққанды етістіктің (шақ, жақ, етіс, рай санаттарына ие етістік) қалыптасуына бағытталған. Образды ойлау басымдықта болса, кірігу үдерісі іске қосылады да, бұл етістік жойылып, сөйлеу есім сөздермен немесе есімді конструкциялармен, соның ішінде атаулы сөйлемдермен жүзеге асады.

Осы кірігу үдерісі эмотивті түсініктің негізгі қағидасы болып, эмотивті синтаксистің грамматикалық категорияларының іргесін қалайды. *Категория* термині эмотивтілік контексінде шартты мәнге ие, өйткені эмотивті синтаксис категорияларын сөз еткенде, олардың логикалық сала категорияларынан (айталық, субъект, объект және предикат) айырмашылығын ескеру керек. Бұл айырмашылық, ең біріншіден, образды ойлаудың табиғатына қарай санаттарға (категорияларға)

бөліне алмауында. Басқа сөзбен айтқанда, *эмотивті синтаксис категориясы* терминін шартты деп қабылдау ұсынылады. Бұл метатіл бірлігі ғана, ол эмотивті тілдік мағына типологиясының нақты бір қағидасын білдіреді.

Осылайша, эмотивті синтаксис категорияларының түзілуі эмоционалдылықтың коммуникативті-когнитивті үдерістерге еніп, қалыпты ойлау операцияларының барысына өзгеріс енгізе отырып, сөйлеу бірлігінің пайда болуымен байланысты екен. Бұл өзгерістердің мәні — денотатты жағдаятты эмоционалдылықпен түсіне отырып, пропозицияны қайта бағалау. Ол өз кезегінде сөйлеудің грамматикалық (синтаксистік) құрылымының өзгеруіне әкеледі. Сол өзгерістерге тоқталайық.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Зерттеу жұмысы эмотивтілік категориясының лингвистикалық феномен ретінде терең талдауына негізделген. Теориялық материал Ш. Балли, Г. Гийом, Л. Теньер, А. Троцке, В. Шаховский, Ю. Апрессян, М. Бахтин, Ф. Буслаев, Н.Греч, А.Востоков, И.Давыдов, А.Потебня, А. Руднев, А. Турбина, Г. Гаврилова, Х. Нұрмұханов, Б. Шалабай, Ш. Сарыбаев, Ж. Жақыпов, Р. Әміров, Ж. Мусин, М. Белбаева, Қ. Сарекенова, т.б. зерттеулері мен тұжырымдамалары негізінде іріктелді.

Эмотивті синтаксистің когнитивті-коммуникативтік аспектілерін зерттеу барысында ұйғарымдық әдіс (болжам, гипотеза), контент-анализ, индуктивті және дедуктивті талдау тәсілдері қолданылды.

Алдымен эмотивті синтаксистік құрылымдарды зерттеу мақсатында қазақ тілі мен ағылшын тіліндегі көркем мәтіндер мен ауызекі қолданыстардан эмпирикалық материал жинақталды. Мәтін ретінде қазақ және ағылшын әдебиетінің түрлі жанрларынан алынған шығармалар таңдалды. Әр мәтіннен ішінара эмоцияларды жеткізетін синтаксистік құрылымдар анықталып, оларды талдау үшін жүйеленді (А. Құнанбайұлы, М. Әуезов, С. Мұратбеков, Б. Майлин, Дж. Барнс, т.б.). Келесі кезеңде эмотивті синтаксистегі трансформациялық құралдарды зерттеу мақсатында синтаксистік анализ жүргізілді. Бұл кезеңде синтаксистік трансформациялардың, яғни оңашалану, транспозиция, парцелляция, дислокация, инверсия, интеркаляция, реприза, редукция, компрессия, реконструкция сынды тәсілдердің қолдану ерекшеліктері мұқият зерттелді. Әр әдістің эмотивтілік пен эмоционалдылықты жеткізудегі рөлі мен әсері талданды.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Сөйлемнің лексикалық және грамматикалық құрамдасы эмотивтілікпен байланысты өзгеріске түсуінің кең тарған түрлері деп ***оңашалануды, транспозицияны*** және ***парцелляцияны*** атайды. Бұл жердегі **оңашалану** — сөйлем мүшелері арасындағы логика-семантикалық қатынастардың өзгеріске түсуі болса, **транспозиция** — сөйлем элементтерінің қызметтік мәнін морфосинтаксистік тұрғыда қайта құру болады. Ал **парцелляция** дегеніміз — сөйлем құрылысының бұзылуы (мүшеленуі).

Осы орайда зерттеудегі міндеттеріміздің бірі — аталмыш категориялардың қазақ тілінде қаншалықты белсенді екенін, осы тізімге ілінбей қалған эмотивті синтаксис құбылыстарының бар-жоғын зерделеу.

Көрсетілген үш құрал да эмотивті сөйлемдерде бірін-бірі анықтай, толықтыра отырып, бірлікте қолданылады. Бұл қасиет олардың категориялық әлеуетін дәлелдейді. Әрқайсысы әр түрлі деңгейлерге — логика-семантикалық (оңашалану), морфосинтаксистік (транспозиция) және құрылымдық (парцелляция) қатысты болса да, мақсаттары бір жерден шығады. Мақсат — эмотивті тілдесімді жүзеге асыру. Осылайша, бір немесе бірнеше сөйлем мүшесінің оңашалануы транспозициямен жүретін парцелляциядан көрініс табады.

Аталмыш категорияларды білдіру үшін эмотивті синтаксисте эмотивті сөйлемді әрлейтін арнайы грамматикалық құралдар дамиды. Оларға, ең алдымен, жайылу мен жиылу үдерісіне негізделген синтаксистік құрылымдар мен сөздердің орын тәртібіндегі өзгерістер жатады. Олар: дислокация, инверсия, интеркаляция, реприза, редукция, компрессия, реконструкция. **Дислокация** — белгілі бір сөйлем мүшесінің (көбінде тұрлаусыз) өзіне тән емес құрылымдық позицияда орналасуында: *Қарай көр <u>өзіне</u>! (ұрсысу, мінін, қателігін бетіне басу).* **Инверсия** — предикаттық өзектегі қалыпты тәртіптің қарама-қайшы тәртіпке ауысуы: *Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін (Абай). — Бармаймын мен, жалынбай-ақ қой!* **Интеркаляция** — предикаттық өзек арасына сөйлемнің қандай да бір элементін кіріктіру. *Сіз, құдай куә (тағы да), қателесіп тұрсыз!* Инверсия мен интеркаляцияны дислокацияның түрлеріне біріктіруге болады. **Реприза** — бір сөйлем мүшесін екі (не одан да көп) формамен беру. Аталмыш формалар бірін-бірі қайталайды, бірақ айқындамайды: *Оны қайдан тапса,*

махаббатты? **Редукция** — көбінесе предикаттық өзек түріндегі сөйлемнің грамматикалық мүшелерінің эллипсисі (түсіп қалуы) барысында пайда болатын қысқару: *Жаңбыр жауып тұр. — Жаңбыр!* Осы тәрізді қалыптасқан қысқартулардың предикаттық өзегін анықтау уақыт өте келе қиындай түседі: — *Қайдан?!..* **Компрессия** — толық грамматикалық сөйлемнің (предикаттық өзектің) сөз немесе сөз тіркесіне дейін қысылуы/қысқаруы. Мәселен, жақсыз сөйлем түрінде ғана қалу: *Кетуге болмайды! Алуға тура келді... Білу керек! Білмек керек..! Жауынгер жаралы болса да, ол баланы құтқарды. — Жауынгер, жараланған, баланы құтқарды.* **Реконструкция** — грамматикалық предикативті өзекті (презентативті) енгізуде сөз немесе сөз тіркесінен сөйлемнің бастапқы грамматикалық формасын қайта қалпына келтіру. Бұндай құрылымдар сөздерінің орын тәртібі тиянақты тілдерге тән, өйткені грамматизацияланудың жоғары деңгейіне жеткен тілдердегі сөйлем құрылысын өзгерту мүмкіндіктері шектеулі.

Аталған тәсілдер бір-бірімен үйлесе отырып, бірін-бірі толықтырып отыруы мүмкін. Бұларға қоса эмотивті сөйлемді құрайтын **акустикалық құралдарды** — интонация мен просодияны да атаймыз. Олар эмотивтілікті білдіруде міндетті, ал ауызша сөйлеуде тіпті жалғыз құралдар болып табылады. Сөйлемді көркем түрде құраудың **стилистикалық тәсілдерін** де ескерген жөн.

Сонымен, эмотивті тілдік өрнектеудің іргелі принципі пайымның интегративті мәні болса, оның варианттары эмотивті синтаксистің **оңашалану, парцелляция және транспозиция** секілді негізгі категорияларынан көрініс табады.

Оңашалану деп дербес эмотивті-коммуникативті мағына үстеу мақсатында сөйлемнің қандай да бір элементін мағыналық және просодикалық (ырғақты-интонациялық) жақтан ерекшелеуді айтамыз. Ал синтаксистік амал ретіндегі оңашаланудың негізінде оңашаланатын элементтің басқа сөйлем мүшелерімен ерекше семантика-синтаксистік қатынастарды анықтау жатады.

Қазақ тілінің академиялық грамматикасында айқындауыштың түрі ретіндегі оңашалануға берілген анықтамаға зер салайық: «...Оңашаланған айқындауыштар — белгілі бір ұғымды күшейту, ерекшелеу, соған көңіл білдіру мақсатына сай қайталанып айтылу негізінде мәнерленіп, бейнеленіп қолданылатын айқындауыштық қатынастағы сөздер тіркесі... Оңашаланған айқындауыштардың сарануы әдеби тіліміздің жетілу, баю жолдарымен тығыз байланысты. Тілдің икемділігі, көркемділік оралымдары неғұрлым мол болған сайын, оңашаланған мүшелердің қолданылу барысына кеңінен жол ашылады. Оңашаланған мүшелерді өз орнымен дұрыс қолдана білу стильдік заңдылықтарымызды да байыта түседі» [4; 5].

Сөйлемнің оңашаланған мүшелері мен оңашаланған құрылымдар инверсия мен интонация арқылы ерекшеленетін сөйлем ішіндегі семантикалық синтаксистік бірліктерді білдіреді. Олардың мақсаты — ұғым, бейне, сипатқа үлкен мәнерлілік беру. Сөйлем мүшелері арасындағы дәстүрлі байланыстарды үзу арқылы оқшаулау сөйленімнің логикалық тұтастығын бұзбайды. Оңашалану арқылы құрылған сөйлемнің күрделі құрылымы қосымша семантикалық экспрессивті акцентке ие болады. М.С. Буланова мен Е.С. Милькевич ағылшын тіліндегі көркем әдебиетті талдай отырып, *On the train down from Charing Cross, I worried that my suitcase — the only one I owned — was so large it made me look like a potential burglar (Чаринг-Кросстан пойызбен келе жатып, менің чемоданым — менде бар жалғыз чемоданым — соншалықты үлкен болғандықтан, ол мені нағыз ұрыға ұқсатты ма деп алаңдадым)* сияқты үзінді келтіреді. Қарастырылып отырған мысалда нақтылау мәнді оңашалану баяндаушының нағыз ұры сияқты көрінгісі келмейтіндігін, бірақ сол көріністен арыла да алмайтындығын көрсетеді, өйткені бұл чемодан «соншалықты үлкен» болды. Мұнда ыңғайсыздық, ұялу және басты кейіпкердің жүріп жүрген қызының ата-анасына жаман әсер қалдырғысы келмеуінен туындаған толқу сияқты эмоцияларды бөліп көрсетуге болады. *Adrian was much cleverer than me — he used logic where I used common sense — but we came, I think, to more or less the same conclusion. — Адриан маған қарағанда әлдеқайда ақылды еді — ол мен ақыл тоқтататын жерімде логиканы қолданды — бірақ, менің ойымша, түбінде шешіміміз бір жерден шыққан секілді.* Бұл мысалда нақтылау мәнді оңашалану маңызды ақпаратты ерекшелеу құралы болып табылады — баяндаушы мен оның ең жақын досының бірі арасындағы айырмашылықтарды атап өту және автор мен оның досы өмірге деген әртүрлі көзқарасқа қарамастан, бірдей қорытындыға келгенін атап өту. Бұл мысалда оңашалану қанағаттануды, сабырлы ойлауды білдіреді [9; 16].

Жоғарыда көрсетілген көркем мәтінді эмотивтілікке, ондағы берілетін эмоцияларға талдау отандық тіл білімінде де байқалады. И.Б. Булегенова мен Г.К. Кенжетаева эмоционалды бірліктердің мәтінде берілу жолдарын ағылшын тіліндегі көркем әдебиетті талдау арқылы баяндаушының түрлі эмоциялық күйлерін анықтайды. Алайда функционалды-семантикалық тұрғыдан талданған бұл

жұмыста синтаксистік бірліктер мен құрылымдар нақты аталмайды [10; 6-14]. Бұнымен біз қазақ тіл білімінде эмоционалдылықты көрсететін синтаксистік немесе герменевтикалық талдаулар тапшы немесе мүлдем жоқ деуден аулақпыз. Бірақ бұл бағыттағы зерттеулердің көбі көркем мәтін эмотивтілігі негізінде дамитын стилистикалық талдау бағытын ұстанатынын айтқан жөн. Сондай-ақ *эмотивті синтаксисті экспрессивті синтаксиспен* шатастырмаған абзал. В. Шаховскийдің анықтауынша, экспрессивті лингвистика тілдік құралдар арқылы оқырманға, тыңдаушыға (адресат) әсер етуді көздейді. Эмотивті тіл бірліктері болса, адресанттың эмоциялық жағдайын көрсетеді. Бұл ретте эмотивтіліктің экспрессивтілікке қарағанда, неғұрлым нақты категория деген тұжырым жасауға да болады. Ғалым «Лингвистическая теория эмоций» еңбегінде: «Сөз секілді, кез келген мәтіннің де мазмұн жосығы мен өрнек жосығы (план выражения и план содержания) болады. Мәтінді оқу барысында эмоциялардың көрінісі екеуінде де немесе екеуінің біреуінде ғана болуы мүмкін. Біздің ойымызша, мәтіннің адресаттың психикалық жай-күйін қандай да бір деңгейде өзгертуі (эмоциясын тудыра ма, эмоциялық ойлауға, сөйлеу не қимыл іс-әрекетке жетелей ме) сол мәтінді эмотивті типке жатқызуға себеп бола алмайды. Мәтіндерді эмотивті және эмотивті еместерге бөлу мәтінді қабылдаушы факторына негізделуі мүмкін емес. Өйткені ас мәзірінің, медициналық препарат нұсқаулығы немесе кітап сөресін құру бойынша нұсқаулық мәтінінің өзін эмоциогенді деп қабылдайтын оқырман қашанда табылады», – дейді [11; 181].

Оңашаланудың басты функционалдық ерекшелігі — сөзге қосымша предикация үстейтінінде. Оңашаланудың предикативтілік қасиетін ғалымдар бұрыннан байқаған. Оңашаланудың генезисі төңірегіндегі даулы көзқарастар бір ғасырдан астам уақыт бұрын басталған. Ғалымдардың бір тобы оңашалануды бағыныңқы сөйлемнің қысқарған түрінен пайда болған десе (Ф.И. Буслаев, Н.И. Греч, А.Х. Востоков, И.И. Давыдов), басқалары бұл көзқарасқа қарсы келген (А.А. Потебня, А.Г. Руднев). Айталық А.А. Потебня оңашаланған мүшелердің бағыныңғы сөйлемдермен жақын байланыста болатынымен келіссе де, орыс тіліндегі оңашаланған сөздер бағыныңқы сөйлемдерден дамуы мүмкін дегенмен келіспей, керісінше, оңашалану құбылысынан бағыныңқы сөйлемдер дамиды деген тұжырымды алға тартады [6; 248]. А.Г. Руднев болса, оңашаланған мүше мен бағыныңқы сөйлемнің жақындығына мүлдем қарсы келген.

Шын мәнінде, оңашаланған мүшелер мен бағыныңқы сөйлемдер арасындағы генезистік байланыс жайлы нақты тұжырымдар жасау үшін тілдік құбылыстарды диахрониялық, неғұрлым ұзақ уақытты қамтитын уақыт аралығындағы тіл көрінісіне негізделетін зерттеу жүргізу керек. Осылайша, зерттеуші А.О. Турбина XIV-XVII ғасырлар аралығындағы тіл дамуына зер сала отырып, француз тіліндегі оңашаланудың бағыныңқы сөйлемдердің ықшамдалған түрі екеніне көз жеткізеді [3].

Ғылымда оңашаланудың синтаксистік категория ретіндегі статусын мүлдем жоққа шығаратын көзқарастар да жоқ емес. Бұндайда оны *сөйленімді интонациялық-мағыналық ұйымдастыру элементі* деп қана қарастырады да, оңашалануды сөйлемнің грамматикалық құрылысына ешқандай әсері жоқ деп түйеді. Бұл тұжырым теориялық лингвистика тұжырымдарын нысанға алып зерттеген Г. Гийомның тілдік семиозис үшін әмбебеп болып келетін *бүтіндік формуласына* қайшы келеді. Аталмыш қағида бойынша, субстанция мен таңбаланушы формасы арасында тұтастық болады. Бұл тұтастық құрамдасының (субстанция немесе форма) өзгеруі, таңбаланушының өзгеруіне әкеледі. Осыдан шығатыны — сөйлемдегі қандай да бір (болмашы болсын) элементтің өзгеруі, сөйлемнің тұтас ойын өзгертеді.

Оңашалану толық немесе ішінара **парцелляциямен** қатар жүреді. Толық парцелляция дегеніміз — оңашаланудың жеке сөйленімге айналуы. Парцелляция мен эмотивті синтаксисті талдау тәсілдерін талдай отырып, екі құбылыстың да өзара байланысты екенін атап өтуге болады. В. Богоявленская мен А.П. Чудиновтың зерттеулері оқырмандардың танымдық зейінін бағыттай отырып, парцелляция метафоралық құралдармен өзара әрекеттесетіндіктен, авторлық интенцияны дамытып, мәтіннің көп деңгейлі семантикалық құрылымын жасауға мүмкіндік беретінін көрсетеді [20].

Ішінара парцелляция — кез келген сегменттелген сөйлем. Мұндағы әр оңашаланған сегмент (парцеллят) сөйленімнің басқа бөлігіне қарағанда, белгілі бір синтаксистік дербестікке ие болады. *Did you go? To the funeral? — Сіз бардыңыз ба? Жерлеу рәсіміне (Жабдыққа)?*

Оңашалану мен парцелляцияның басты айырмашылы — эмотивті синтаксис категориясы ретіндегі оңашаланудың логика-семантикалық аспектімен байланысы мен парцелляцияның көбінесе құрылымдық аспектіден қарастырылуында. Осылайша, оңашалану сөйлем мүшесін монорема түріндегі сөйлемге айналдырса, парцелляция тұтас сөйлемді мүшелеп, сол мүшені жеке (автономды) бірлікке айналдырады. Монорема арқылы логикалық сөйленімнің кез келген бөлігін түсіндіруге

болады. Осыдан монореманы оңашалануға жатқызуға болады. Ал монореманы құрылымдық жақтан талдасақ, оның толық автономдығын немесе құрмалас сөйлемнің сегменті (парцелляты) ме дегенді анықтағанда, оны парцеллят деп қарастырамыз.

Ш. Балли көрсеткендей, сөйлемнің сегментациясы (парцелляциясы) оның темаремалық мүшеленуімен байланысты. Өйткені парцелляция жай сөйлемнің кез келген бөлігін темаға, екіншісін сөйленімге/себепке айналдыра алады. Мұндай жағдайда парцеллят әрдайым бағыныңқы сөйлемге бара-бар болады. «Тем не менее, сегментация имеет явные аналоги с сочинением, ибо сегменты могут иметь форму независимых предложений*: Cet enfant, je l'aime bien (Этот ребенок, он мне нравится*) Во французском языке сегментация имеет особую значимость, так как она «возмещает гибкость оборотов, которой мог бы лишить его твердый порядок слов» [1; 75].

Парцелляция сөздердің орын тәртібі түрлеріне (дислокация, инверсия, интерлокация), сөйленім құрылымына (реприза, редукция, компрессия) қарай эмотивті синтаксистің барлық болуы мүмкін грамматикалық құралдарымен жүзеге асады. Кейде парцелляцияны интеграцияға *бөліну* мен *қосылу* ретінде қарсы қояды. Бұл орайда интеграцияның (кірігудің) парцелляция кезінде де, *байлану* (Ш. Баллидің *байлаулы сөйлем* терминінен, біз Абайдың *орамды тіл* тіркесін қолдануды да құптаймыз) кезінде де орын алатынын айтқан жөн. Парцелляция кезінде парцеллят жай ғана сөйлем мүшесі болмай, дербес предикаттық бірлік (монорема немесе сөйлем) түрінде келіп, толық концептуалды субъектілі-предикаттық құрылымға ие болады. Осыған орай, парцеллятты бір сөз немесе сөз тіркесі бойына толық сөйлемнің семантикалық және грамматикалық мағыналары кірігуінің (интеграцияның) нәтижесі деп қарастыруымызға болады. Ал парцелляция болса, редукция немесе компрессия түріндегі сөйленім интеграциясы түрінде келеді. Мұндайда парцелляцияға түскен сөйлем құрмалас сөйлем (немесе одан да ірі синтаксистік тұтастықтың) интеграциясының нәтижесі болады. Байлаулы сөйлем болса, синтаксистік аспектіден қарастырсақ, интеграциядан бұрын мағыналардың байланысуына, сөйлем бойына қосылған әр сөздің тұтас сөйлем мағынасының бөлшегіне айналуына тап боламыз.

Did you go? To the funeral? — Сіз бардыңыз ба? Жерлеу рәсіміне? (Дж. Барнс, Предчувствие конца). Бұл мысалда шығарма кейіпкерінің бірнеше эмоционалды күйі беріледі. Ең алдымен, бұл шиеленіс пен көңілдің құлазуы. Парцеллят мекен үстеулік ремалық орталықты құрайды және сөздің екінші бөлігінің маңыздылығын, досының өзіне қол салуын айқын қабылдамауына және осы әрекеттің күтпеген жерден шыққанын түсіндіретін аралас қайғы мен шатасу сезімдеріне байланысты атап көрсетеді. *And so, for the first time, I began to feel a more general remorse — a feeling somewhere between self-pity and self-hatred — about my whole life. Allofit. Міне, мен бірінші рет менің бүкіл өмірім жайлы жалпы өкінішті сезіне бастадым, өзімді аяу мен өз-өзімді жек көрудің арасындағы сезім. Аллофит.* (Дж. Барнс, Предчувствие конца). Мұнда өмірдің жеке сәттері мен оқиғаларына емес, бүкіл өмір сүруге деген жеккөрінішке баса назар аударылады. Бұл сөйлемдерде өз өміріндегі жек көру пен көңілдің қалуы, өкініш пен үмтсіздіктің екпінін атап өтуге болады.

Парцелляцияны атаулы сөйлем жасаушы әдістің бірі ретінде танып, атаулы сөйлемдердің контекст ішінде қандай сөйлем мүшелерінің қызметінде болғанын трансформациялық талдау арқылы көрсеткен Ж. Жақыпов келесідей мысал келтіреді: *Дәмеш алғашында самарқау көз тастаса да, қарай келе қызығып, балаша таңданады. Әдемі кең көше. Ағылған халық. Зәулім крандар. Бес қатарлы үйлерден анағұрлым басы сорайған алып домна (З. Шашкин).* Ғалым *Әдемі кең көше. Ағылған халық. Зәулім крандар* атаулы сөйлемдерінің трансформасын реконструкциялайды: *Әдемі кең көшеге, ағылған халыққа, зәулім крандарға, бес қатарлы үйлерден анағұрлым басы сорайған алып домнаға Дәмеш алғашында самарқау көз тастаса да, қарай келе қызығып, балаша таңданды.* Осы трансформадан-ақ баяндауда субъектінің эмоциясы, айналадағы қызық дүиелерден алған әсерін жеткізу үшін атаулы сөйлемдерді, яғни парцелляттарды қолданудың ұтымдылығын аңғарамыз. Автор Р. Әміровтың эмоция атаулы және сөгіс, тілек мағынасындағы атаулы сөйлемдеріне де трансформациялық талдау жасайды: *Шіркін, осы ауылдың жастары-ай! Ойын-сауық десе, жанып кетеді (С. Мұратбеков) — Шіркін, осы ауылдың жастары ойын-сауық десе жанып кетеді.* -ай демеулігінің тікелей құрастырушы сыңар емес, эмоциялық реңк беруші құрал ғана екені ескертілген. *Оқымай кеткір! Көзі ашық қой, жөн сілтейді ғой десем, жаудың табанына салып бермек (Б. Майлин). — Оқымай кеткір, көзі ашық қой, жөн сілтейді ғой десем, жаудың табанына салып бермек.* Парцелляттың субъектілік предикативті қызметте болатынын аңғартады [7; 191-192].

Интеграция қағидасы оңашалану және парцелляциямен тығыз байланысатын эмотивті синтаксис категориясы — **транспозицияда** ерекше көрініс табады. Транспозицияда транспонент (бастапқы

тұлға) толық сөйлем болса, транспозит (соңғы тұлға) — парцеллят-монорема, транспозитор (транспозиция құралы) — жоғарыда көрсетілген грамматикалық құралдар. Транспозицияның формалды (морфологиялық) және функционалды (синтаксистік) аспектілерін ажырату орынды. Мысалы, *Тыныштық!* сияқты сөйленімде функция тұрғысынан етістікті транспозиция орын алады, өйткені мұндағы зат есім етістіктің сөйлемдегі қызметін — баяндауыш қызметін атқарып тұр (*Тыныштық сақта!).* Формалды түрде болса, бұл — есімді транспозиция болып, сөйленім зат есімге транспозицияланады. Зерттеуші Л. Теньер мұндай жағдайларды *синтаксистік қабаттың ауысуы* дейді де, оларды екінші баспалдақтағы трансляцияларға жатқызады, мұнда трансляцияланатын элемент етістікті түйін болады [6].

Қазақ тіліндегі жиі кездесетін транспозициялық өнім — атаулы сөйлем. Р. Әміров атаулы сөйлемдер коммуникативтік мақсатта қалыптасатынын ерекше атайды. Жұмсалуына қарай атаулы сөйлемдердің келесідей түрлерін көрсетеді: 1. Бейнелеу мағыналы атаулы сөйлемдер. *Түн. Шалқыған ай.* 2. Эмоциялы атаулы сөйлемдер. *Күлуін!..* 3. Сөгіс, тілек мәнді атаулы сөйлемдер. *Қаңғыған неме! Өркенің өскір!* [12]. Бұл жерде екінші және үшінші санаттың эмотивтілік арқылы беріліп тұрғаны айдан анық. Егер Ж. Жақыпов ұсынған контекст теориясы негізінде талдасақ, бірінші санаттағы атаулы сөйлемнің де эмотивті коннотация арқылы беріліп тұрғанын аңғарсақ, таң қалмаймыз. Соңғы аталған автор Ю.Д. Апрессянның транформациялық әдіс заңдылықтары бойынша пікіріне қосылады: «Транформациялық әдіс заңдылықтары бойынша синтаксистік жүйе өз ішінде бірнеше кіші жүйеге тарамдала алады. Олардың біреуі негізгі, түпкі, бастапқы болса, басқалары содан туындайтын кіші жүйелер болады. Түпкі, өзекті кіші жүйеге сөйлемдердің қарапайым типтерінің жиынтығы, басқаша айтқанда, жай хабарлы сөйлемдер жатады. Кез келген синтаксистік күрделі бірлік — сондай өзек сөйлемдердің трансформалары, кез келген айтылыс — басқа айтылыстың өзгермесі, трансформасы болуға тиісті» [7; 188].

Осылайша, сыртқы құрылымнан ішкі құрылымға не ішкі құрылымнан сыртқы құрылымға ауыстырудың механизмін түсіндіретін [7; 188] трансформациялық синтаксис құралдары эмотивтілікті айқындауға көмектеседі.

Сонымен, жүйелеу үшін төменде эмотивті синтаксистік құралдардың кестесін ұсынамыз.

1 - к е с т е

Эмотивті синтаксистік құралдар

Синтаксистік құрал	Мысалдар	Түсініктеме
Оңашалану	Адам, міне, ғажап!	Сөйлем мүшесі мағыналық және просодикалық ерекшеленеді, ерекше көңіл аудартады
Транспозиция	Тыныштық! (мағынасы: Тыныштық сақта!)	Зат есім етістік қызметін атқарады
Парцелляция	Кітап оқыды. Көп	Сөйлем құрылымы бөлініп, ерекше эмоционалдық реңк беріледі
Дислокация	Қарай гөр, өзіңді!	Сөйлем мүшесі өзіне тән емес орынға ауыстырылады
Инверсия	Көрдің бе, міне?!	Қалыпты тәртіп өзгереді, эмоционалдық акцент жасалады
Интеркаляция	Бұл — қателік, анық, үлкен қателік!	Сөйлемге қосымша элемент кірістіріледі
Реприза	Махаббатты, оны қайдан тапса?!	Бір сөйлем мүшесі екі немесе одан да көп формада беріледі
Редукция	Жаңбыр жауып тұр. → Жаңбыр!	Сөйлем мүшелері түсіп қалады, ықшамдалады
Компрессия	Білу керек!	Толық сөйлем ықшамдалған сөз тіркесіне дейін қысқарады
Реконструкция	Бала, мектепке барды. → Мектепке барды бала	Сөйлем құрылымы қайта құрылады

Қазақ тілінде эмотивті синтаксистік құралдардың жүйелі және үйлесімді түрде қолданылатынын, олардың мәтін ішіндегі түрлі семантикалық және прагматикалық міндетті шешуге бағытталғанын көрсету мақсатында диаграмма жасалды (1-сурет). Бұл синтаксистік амалдардың әртүрлілігі эмотивтіліктің когнитивті-коммуникативтік үдерістердегі күрделі табиғатын аша отырып, олардың тілдік және стилистикалық құндылығын айқындайды.

1-сурет. Эмотивті синтаксистік құралдардың үлесі

Диаграммадан байқалғандай, эмотивті синтаксистік құралдардың қолданылуында белгілі бір функционалдық басымдықтар көрініс табады. Оңашалану, транспозиция және парцелляция құралдары эмотивті синтаксистің негізгі категориялары ретінде ең үлкен үлеске ие болып, эмоционалды мағынаны коммуникативтік-құрылымдық деңгейде жеткізуде ерекше рөл атқаратынын көрсетеді. Бұл олардың жиі қолданыстағы прагматикалық және когнитивтік маңыздылығын дәлелдейді [17]. Сонымен қатар инверсия, редукция, компрессия және реконструкция сияқты құралдардың салыстырмалы түрде аз үлесі олардың қосалқы функциясын, яғни негізгі құралдарды толықтырушы немесе арнайы контекстерде эмоциялық әсерді күшейтуші рөлін сипаттайды. Бұл құралдар синтаксистік құрылымдарды икемді әрі бейнелі етіп, эмоционалды мағынаны әр қырынан жеткізуге мүмкіндік береді [18].

Эмотивтілікті білдіруде синтаксисте құрылым құралдарынан басқа энантиосемиялық *(гр. энантио — қарама-қарсы, семия — мағына, — сөз, морфема немесе синтаксистік бірліктің антонимдік мағыналарды білдіру қабілеті)* құрылымдар да өз орнын алады. **Энантиосемиялық құрылымдар** көбінесе коммуникативті және эмотивті-бағалауыштық кеңістікті құрайтын көркем мәтінде автордың концептуалды әлемінің тілдік бейнесіне *тіл бітіруде* қолданылады. Бұл мәселені антонимдер тақырыбында қарастырылатын энантиосемия құбылысымен де байланыстырар едік. Мұны Ш. Сарыбаев, Х. Нұрмұханов сынды кейбір ғалымдар *антонимдер мен омонимдердің қиылысуы* деп қарастырса, екінші бір топ Б. Шалабай, Ж. Мусин, М. Белбаева антонимияның бір түрі ретінде көрсетеді. Қ. Сарекенова энантиосемияны сөздің ішкі антонимиясы, яғни бір сөздің ішінде қарама-қарсылыққа негізделген семантикалық байланыс деп анықтайды да, бұл құбылысты қарама-қарсы қосымша үстейтін мағынасына қарай заттық және эмоционалды-бағалауыштық, экспрессивті қарама-қарсы мағына деп бөледі [15]. Номинативтік энантиосемия грамматикалық және лексикалық жолмен беріледі, мәселен, әдейі айтып қалды (қасақана) — байқамай айтып қалды (қателесу). Мұны айтушының оқиға субъектісіне қатынасы тұрғысынан келгенде, кінәлау, жақтырмау сезімі, сонымен қатар ақтау мақсатын (интенциясын) қарастыруға болады, *әдейі, қасақана* мен *байқамай, кесірінен* мен *арқасында* бірліктерінің қазақша сипат тасушы эмотивті элементтерге жатқызуға болады. Энантиосемияның екінші эмоционалды-бағалауыштық түріне қалыптан (дәстүрден) тыс қолданудан мағынаның эмоционалдық-бағалауыштық реңдерінің мәні ерекше қызмет атқаруына келетін болсақ, мәселен, *жақсы* сөзі: *1) күн қандай жақсы! Аспан шайдай ашық...; 2) Жақсы! Жолдасыңды ұмытып, үйге басыңды сауғалап қашып келгеніңді ерлік деп санап тұр екенсің ғой!* Сондай-ақ бұл ойымызды мынандай мысалдармен де толықтыра аламыз: *қара жүрек — ақ жүрек, ақ ниет — қара ниет; оң бата — теріс бата; аузы берік — аузы ашық, ашық ауыз).* Бұл мысалдардан түстердің де эмоционалды рең білдіретінін, тіпті әр тілге тән тұрақты реңге ие екенін көреміз.

Кейіпкердің ұжымдық сана тұрғысынан қалыпты емес мінез-құлқымен байланысты эмоционалды жағдай эмотивті сөйленімдердің референтті шекараларын анықтайды. Жазушының әңгімелерінде көрсетілген эмоционалды жағдай, қақтығыс немесе шиеленіс алды белгілі бір ая (фон) болып табылады, соның арқасында адресат (оқырман) эмотивті-бағалауыштық мағынаны қабылдайды.

Көркем мәтіннің коммуникативті кеңістігінде субъективті-бағалау сипатындағы синтаксистік трансформация мүмкіндіктеріне ие эмотивті синтаксис бірліктері бар. Олар — кейіпкерлердің эмо-

цияларын актуализациялау құралдары жүйесінде ерекше орын алатын энантиосемиялық құрылымдар.

Энантиосемиялық сөйленімдер көбінесе кейіпкерлердің диалогтарынан көрініс табады, бұл олардың мазмұнындағы имплицитті (жасырын) мағыналармен түсіндіріледі және ана тілі деңгейінде еш қиындықсыз қабылданады. Қарастырылып отырған синтаксистік құрылымдардың эмоционалды-бағалау коннотациялары «бір контексте екі қарама-қарсы мағынаның, екі дауыстың, М.М. Бахтиннің [13] айтуы бойынша, қатар өмір сүруі есебінен туындайды, олар үшіншіге айналмай, бір мезетте қабылданады. Иронияны құрудың ең кең тараған құралы — «қос дауысты» сөз немесе сөйленім: *Пысықтығын көрмейсің бе?! (пысық емес, керісінше ебедейсіз немесе керекті істі тындыра алмаған)* немесе *Жақсы болыпты! (жақсы емес, жаман).* Мұндай сөйленімдер оқиғаның немесе адресаттың теріс бағасын жасырын түрде көрсетіп, энантиосемиялық мағына тудырады. Екінші дауыс мәнмәтінмен декодталған, ал иронияның белгісі — интонация, ол әрқашан *қос дауысты* сөзбен бірге жүреді, бірақ онымен бірге ирониялық бағалауды өздігінен де білдіре алады.

— *О, тоба! Күн суықта есікті шалқасынан ашуды қайдан үйренгенсіңдер?* Мұнда адресанттың айқын ашумен сөйлеу мінез-құлқын сұраулы сөйлем, эмотивті сөйленімнің фонетикалық ерекшеліктерімен қоса айқын көрсетеді. Есікті шалқасынан ашуды қайдан үйренгендерін білу мүлдем маңызды емес. Адресат (жоғарыдағы мысалдан бірнеше адресаттың барын байқаймыз) адресанттың мұндай эмоциясын просодикамен қоса мәнмәтіннен немесе конситуациядан аңғарады [14; 18]. Соңғы зерттеулер қарама-қарсы семантикалық компоненттердің асимметриялық қатынасымен сипатталатын қарама-қарсы құрылымдарды энантиосемия құбылысының көрінісі ретінде қарастыруға болатынын көрсетеді. Бұл зерттеулер синтаксистік модельдер мен белгілі бір лексикалық бірліктерді қолдану мәтіннің логикалық қана емес, субъективті құрылымын қалыптастыратынын аңғарта отырып, тілдегі энантиосемиялық құрылымдарды талдаудың маңызын ашады [5].

Осы секілді сөйленімдер тілде белгілі бір дәрежеде тұрақталса, **коммуникема** (синтаксистің предикативті емес коммуникативті бірлігі) құбылысы пайда болады. В.В. Виноградовтың пікірінше, тілде алдыңғы сөйленімге қатысты келісу немесе келіспеу, растау немесе жоққа шығару, экспрессивті-модальді бағалауды білдіретін ықшам сөйлемдер болады. Бұл *иә* және *жоқ* сөздері, модальдылық реңі бар сөздер мен көмекші сөздер *(Рас па? Мүмкін! Бәлкім! Әрине! Әлбетте! және т.б.).* Мұндай синтаксистік құрылымдар бөлінбейтін номинативті емес (яғни, түсініксіз семантикамен) сөйлемдер класына жатады және коммуникемалар деп аталады. *Рас па?!* — рас па жоқ па екенін біле тұра сұрау*; Мүмкін!, Бәлкім!* — мүмкін емес болғанда*; Әрине! Әлбетте!* — мұнда *әрине, иә* дегенімі*з әрине, жоқ* мағынасында.

Қорытынды

Эмотивті синтаксис табиғаты сезімдік-бейнелі қабылдау мен ақпараттың эмоционалды өңделуінен тұратыны анықталды. Мұндай ақпарат тұтастықта қабылданып, жеке мағыналарға бөлінбестен интегративті түрде беріледі. Бұл ерекшеліктер эмотивті синтаксис категориялары арқылы көрініс тауып, эмоционалдылық коммуникативті-когнитивтік үдерістерге тікелей ықпал етеді. Атап айтқанда, эмоционалдылықтың сөйленім құрылымына әсері сөйлемдердің мағыналық және синтаксистік деңгейінде өзгерістер енгізеді.

Зерттеу нәтижесінде тілдегі эмотивтілік көрінісі түрлі синтаксистік трансформациялық құбылыстар (оңашалану, транспозиция, парцелляция) және оларды жүзеге асыратын синтаксистік тәсілдер (дислокация, инверсия, интеркаляция, реприза, редукция, компрессия, реконструкция) арқылы жүзеге асатыны дәлелденді. Эмотивтілікті жеткізудің тиімді құралдарының бірі ретінде энантиосемиялық құрылымдар мен коммуникемалар атап өтілді. Бұл құрылымдар сөйленімдердің эмоционалдық реңін арттырып, оның когнитивті әсерін күшейтеді.

Зерттеуде анықталған басты нәтижелердің бірі — эмотивті синтаксистік құралдардың қазақ тілінде кең таралғандығы. Бұл құралдар тек көркем мәтіндерде ғана емес, ауызекі сөйлеу тілінде де жиі кездеседі. Олар қазақ тілінің эмоцияны жеткізудегі икемділігін және синтаксистік бейнелеу мүмкіндіктерін ашады.

Жүргізілген зерттеулер болашаққа бағытталған келесі қадамдарды жүзеге асырудың маңыздылығын көрсетті:

1. эмотивті синтаксистің көркем мәтіндердегі қолданысын кеңінен зерттей отырып, оның прагматикалық және когнитивтік қырларын айқындау;

2. қазақ тіліндегі синхронды коммуникацияларда кездесетін эмотивті құрылымдарды анықтап, олардың қолдану ерекшеліктерін корпус-лингвистика әдістерімен зерделеу;

3. эмотивтілікке негізделген синтаксистік параллелизм, хиазм, үнсіздік, риторикалық сұрақтар, мәтіннің тақырыптық торлары сияқты тәсілдерді терең талдау;

4. эмотивті синтаксистің практикалық маңыздылығын тіл үйрету, мәдениетаралық коммуникация және әдеби шығармашылық салаларында қолдану әдістерін қарастыру.

Зерттеу барысында эмотивті синтаксистік бірліктердің толық жүйеленбеуі мен белгілі бір аспектілердің әлі де толық зерттеуді қажет ететіні айқындалды. Бұл бағыттағы зерттеулер қазақ тіл білімін жаңа деңгейге көтеріп, оның синтаксистік құрылымдарын түсіндіру әдістемелерін байытуға мүмкіндік береді.

Мақала AP23490928 «Қазақ тілі мен әдебиетін құндылық бағдарлы оқытудың инновациялық технологиясы» атты жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

1 Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. — Москва: Издательство иностранной литературы, 1955. — 416 с.

2 Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. На примере лексики английского языка / В.И. Шаховский. — Москва: Ленанд, 2023. — 206 с.

3 Турбина О.А. Природа эмотивного синтаксиса и его категорий [Электронный ресурс] / О.А. Турбина // Вестник ЮУрГУ. Серия: Лингвистика. — 2013. — Т. 10. — № 2. — С. 4–9.

4 Қазақ грамматикасы: фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис: ғылыми басылым /жауапты ред. Е. Жанпейісов. — Астана, 2002. — 784 б.

5 Лунькова Л.Н. Лексико-грамматические способы выражения противительности в англоязычном художественном тексте / Л.Н. Лунькова, Ю.И. Фролова // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. — 2021. — Т. 12. — № 3. — С. 758–773. https://doi.org/10.22363/2313-2299-2021-12-3-758-773

6 Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер. — Москва: Прогресс, 1988. — 653 с.

7 Жақыпов Ж.А. Контекстуалдық синтаксис / Ж.А. Жақыпов. — Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2021. — 284 б.

8 Izard C.E. Human Emotions / C.E. Izard. — New York: Springer, 2013. — 508 p.

9 Буланова М.С. Синтаксические стилистические средства как способ выражения категории эмотивности (на примере романа Дж. Барнса «Предчувствие конца») [Электронный ресурс] / М.С. Буланова, Е.С. Милькевич // Современные научные исследования и инновации. — 2016. — № 5. — С. 15–19. — Режим доступа: https://web.snauka.ru/issues/2016/05/66663

10 Булегенова И.Б. Эмоционалды бірліктердің мәтінде берілу жолдары / И.Б. Булегенова, Г.К. Кенжетаева // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2021. — № 3. — Б. 6–14.

11 Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоций: монография / В.И. Шаховский. — Москва: Гнозис, 2008. — 414 с.

12 Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі / Р.Әміров. — Алматы: Мектеп, 1983. — 168 б.

13 Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского / М.М. Бахтин. — Москва,1972. — 464 с.

14 Гаврилова Г.Ф. Синтаксис предложения. Избранные труды / Г.Ф. Гаврилова. Ростов на Дону: Издательство РГПУ, — 2005. — 168 с.

15 Оспанова Д.Ж. Лингвомәдени кеңістіктегі эмотивтілік: тілдік әсер және құзырет: филос. д-ры (PhD) ... дисс.: Мамандығы 8D01717 — Қазақ тілі мен әдебиеті / Д.Ж. Оспанова. — Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2024. — 195 б.

16 Тургумбаева Н.К. Эмотивті категориялардың қазақ тіл білімінде зерттелу жайы / Н.К. Тургумбаева, Ш. Қапантайқызы // Наука и образование XXI века: вызовы и тренды в условиях устойчивого развития. Сборник докладов Международного научного конгресса (25 сентября–27 сентября 2024 года). — [в 2-х ч.]. — Ч. 2. — Усть-Каменогорск, 2024. — С. 72–78.

17 Водясова Л.П. Интеграция функционального и прагматического аспектов / Л.П. Водясова // Вестник угроведения. — 2012. — № 4 (11). — С. 22–29.

18 Trotzke A. Non-Canonical Questions / A. Trotzke. — Oxford: Oxford Academic, 2023. — 214 p.

19 Jarrah M. Object dropping in Arabic at the syntax-pragmatics interface / M. Jarrah, M. Harb, & M.Al-Deaibes // Lingue e linguaggio. — 2023. — No 1. — P. 19–48.

20 Богоявленская Ю.В. Взаимодействие парцелляции и метафоры как средств аттенциального фокусирования в художественном и публицистическом дискурсах / Ю.В. Богоявленская, А. Чудинов // Язык и культура. — 2018. — № 41. — С. 24–39. — Режим доступа: https://doi.org/10.17223/19996195/41/2

Н.К. Тургумбаева, Д.Ж. Оспанова, Ш. Капантайкызы

Категория эмотивности как лингвистический феномен: синтаксические средства передачи эмоционального состояния

В статье категория эмоциональности рассматривается как лингвистический феномен и анализируются синтаксические средства передачи эмоций. Эмоциональный синтаксис противопоставляется логическому синтаксису как синтаксису выражения чувств и синтаксису выражения мыслей. В то время как логический синтаксис характеризуется нормативностью, эмоциональной нейтральностью, грамматичностью и устойчивостью, тогда как эмотивный синтаксис активизирует образное мышление и воображение. Основная функция эмотивного синтаксиса заключается в смешении чувственной сферы психики с когнитивно-коммуникативными процессами. Цель исследования — выявить роль эмотивного синтаксиса в когнитивно-коммуникативных процессах, показать его отличие от логического синтаксиса и описать особенности эмотивных синтаксических структур в казахском языке. Для достижения этой цели были поставлены следующие задачи: охарактеризовать основные категории эмоционального синтаксиса и их коммуникативную функцию; проанализировать структурные и функциональные особенности синтаксических средств трансформации (обособление, транспозиция, парцелляция и др.); изучить реализацию эмотивных предложений в художественных текстах и разговорной речи; систематизировать явления эмотивного синтаксиса в казахском языкознании и их когнитивное обоснование. Анализируются такие синтаксические трансформации, как обособление, транспозиция, парцелляция, а также дислокация, инверсия, интеркаляция, реприза, редукция, компрессия и реконструкция, как средства формирования эмотивных структур. Особое внимание уделяется функциональным и прагматическим аспектам данных конструкций. Результаты исследования показывают широкое распространение эмоционально-синтаксических средств в казахском языке, их важную роль в передаче эмоций и коммуникативной выразительности. Исследование способствует углублению теоретических и прикладных аспектов изучения языковой эмоциональности, раскрывает когнитивные и прагматические характеристики эмотивных структур, а также предлагает пути повышения эффективности передачи эмоций в языке. Отмечается, что систематизация эмотивных синтаксических единиц в казахском языкознании пока остаётся неполной, и дальнейшие исследования в этом направлении позволят обогатить методологию анализа синтаксических структур и развить теоретическую базу казахской лингвистики.

Ключевые слова: эмотиология, эмотивный синтаксис, обособление, транспозиция, парцелляция, энантиосемические структуры, коммуникема.

N.K. Turgumbaeva, D.Zh. Ospanova, Sh. Kapantaikyzy

The Category of Emotivity as a Linguistic Phenomenon: Syntactic Means of Conveying Emotional States

The article considers the category of emotionality as a linguistic phenomenon and analyzes syntactic means of emotion transmission. Emotional syntax is contrasted with logical syntax as the syntax of expressing feelings and the syntax of expressing thoughts. While logical syntax is characterized by normativity, emotional neutrality, grammaticality, and stability, emotive syntax, by contrast, activates figurative thinking and imagination. The main function of emotive syntax is to mix the sensory sphere of the psyche with cognitive and communicative processes. The purpose of the study is to identify the role of emotive syntax in cognitive and communicative processes, to distinguish it from logical syntax, and to describe the features of emotive syntactic structures in the Kazakh language. To achieve this goal, the following tasks were set: to characterize the main categories of emotional syntax and their communicative function; to analyze the structural and functional features of syntactic means of transformation (isolation, transposition, parcellation and others); to study the implementation of emotive sentences in literary texts and colloquial speech; to systematize the phenomena of emotive syntax in Kazakh linguistics and their cognitive justification. The analysis focuses on such syntactic transformations as isolation, transposition, parcellation, as well as dislocation, inversion, interpolation, reprise, reduction, compression, and reconstruction as means of forming emotive structures. Special attention is given to the functional and pragmatic aspects of these constructions. The results of the study demonstrate the widespread use of emotive-syntactic means in the Kazakh language and their important role in conveying emotions and communicative expressiveness. The research contributes to the advancement of both theoretical and applied aspects of studying linguistic emotionality, reveals the cognitive and pragmatic characteristics of emotive structures, and suggests ways to enhance the effectiveness of emotional expression in language. It is noted that the systematization of emotive syntactic units in Kazakh linguistics remains incomplete, and further research in this area will enrich the methodology of syntactic structure analysis and develop the theoretical foundation of Kazakh linguistics.

Keywords: emotiology, emotive syntax, isolation, transposition, parcellation, enantiosemic structures, communiceme.

References

1 Balli, Sh. (1955). *Obshchaia lingvistika i voprosy frantsuzskogo yazyka* [General Linguistics and French Language Issues]. Moscow: Izdatelstvo inostrannoi literatury [in Russian].

2 Shakhovskii, V.I. (2023). *Kategorizatsiia emotsii v leksiko-semanticheskoi sisteme yazyka. Na primere leksiki angliiskogo yazyka* [Categorization of Emotions in the Lexico-Semantic System of Language. Using the Example of the Vocabulary of the English Language]. Moscow: Lenand [in Russian].

3 Turbina, O.A. (2013). Priroda emotivnogo sintaksisa i ego kategorii [The Nature of Emotive Syntax and its Categories]. *Vestnik Yuzhno-Uralskogo Gosudarsrvennogo Universiteta. Seriia: Lingvistika — Bulletin of the South Ural University. Series Linguistics*, *10*, 2, 4–9 [in Russian].

4 Zhanpeisov, E. (Eds.). (2002). *Qazaq grammatikasy: fonetika, sozzhasam, morfologiia, sintaksis* [Kazakh Grammar: Phonetics, Word Formation, Morphology, Syntax: Scientific publication]. Astana [in Kazakh].

5 Lunkova, L.N. & Frolova, Yu.I. (2021). Leksiko-grammaticheskie sposoby vyrazheniia protivitelnosti v angloyazychnom khudozhestvennom tekste [Lexico-Grammatical Ways of Expressing Contrariety in an English-Language Literary]. *Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov. Seriia: Teoriia yazyka. Semiotika. Semantika ― Bulletin of Peoples' Friendship University of Russia. Series: Theory of Language. Semiotics. Semantics*, *12*(3), 758–773. https://doi.org/10.22363/2313-2299-2021-12-3-758-773 [in Russian]

6 Tener, L. (1988). *Osnovy strukturnogo sintaksisa* [Fundamentals of Structural Syntax]. Moscow: Progress [in Russian].

7 Zhakypov, Zh.A. (2021). *Kontekstualdyq sintaksis* [Contextual Syntax]. Nur-Sultan: L.N. Gumilyov atyndagy Evraziia Ulttyq Universiteti [in Kazakh].

8 Izard, C.E. (2013). *Human Emotions*. New York: Springer.

9 Bulanova, M.S., & Milkevich, E.S. (2016). Sintaksicheskie stilisticheskie sredstva kak sposob vyrazheniia kategorii emotivnosti (na primere romana Dzh. Barnsa «Predchuvstvie kontsa») [Syntactic Stylistic Means as a Way of Expressing the Category of Emotivity (on the Example of the Novel "Premonition of the End" by J. Barnes)]. *Sovremennye nauchnye issledovaniia i innovatsii — Modern Scientific Research and Innovation*, 5, 15–19. Retrieved from https://web.snauka.ru/issues/2016/05/66663 [in Russian].

10 Bulegenova, I. B., & Kenzhetaeva, G. K. (2021). Emotsionaldy birlikterdin matinde berilu zholdary [Ways of Transmission of Emotional Units in the Text]. *Toraigyrov universitetinin khabarshysy. Filologiia seriiasy — Bulletin of Toraigyrov University. Philology series*, 3, 6–14 [in Kazakh].

11 Shakhovskii, V.I. (2008). *Lingvisticheskaia teoriia emotsii: monografiia* [Linguistic theory of emotions: monograph]. Moscow: Gnosis [in Russian].

12 Amirov, R. (1983). *Zhai soilem sintaksisi* [The Syntax of a Simple Sentence]. Almaty: Mektep [in Kazakh].

13 Bakhtin, M.M. (1972). *Problemy poetiki Dostoevskogo* [Problems of Dostoevsky's Poetics]. Moscow [in Russian].

14 Gavrilova, G.F. (2005). *Sintaksis predlozheniia. Izbrannye trudy* [The Syntax of the Sentence. Selected Works]. Rostov-on-Don: Izdatelstvo Rostovskogo Gosudarstvennogo Pedagogicheskogo Universiteta [in Russian].

15 Ospanova, D.Zh. (2024). Lingvomadeni kenistiktegi emotivtilik: tildik aser zhane quzyret [Emotionality in the linguocultural space: linguistic influence and competence]. *Candidate's (PhD) thesis*. Astana: L.N. Gumilyov atyndagy Evraziia Ulttyq Universiteti [in Kazakh].

16 Turgumbaeva, N.K., & Qapantaiqyzy, Sh. (2024). Emotivti kategoriialardyn qazaq til biliminde zerttelu zhaiy [The study of emotional categories in Kazakh linguistics]. *Nauka i obrazovanie XXI veka: vyzovy i trendy v usloviiakh ustoichivogo razvitiia. Sbornik dokladov Mezhdunarodnogo nauchnogo kongressa (25 sentiabria–27 sentiabria 2024 goda) — Science and education of the 21st century: challenges and trends in the context of sustainable development: Collection of reports of the International Scientific Congress* (pp. 72–78). [In two parts]. Part 2. Ust-Kamenogorsk [in Russian].

17 Vodiasova, L.P. (2012). Integratsiia funktsionalnogo i pragmaticheskogo aspektov [Integration of Functional and Pragmatic Aspects]. *Vestnik ugrovedeniia — Bulletin of Ugric Studies*, 4, 11, 22–29 [in Russian].

18 Trotzke, A. (2023). *Non-Canonical Questions*. Oxford: Oxford Academic.

19 Jarrah, M., Harb, M., & Al-Deaibes, M. (2023). Object dropping in Arabic at the syntax-pragmatics interface. *Lingue e linguaggio*, 1, 19–48. https://doi.org/10.1418/107703

20 Bogoyavlenskaya, Yu.V. & Chudinov, A. (2018). Vzaimodeistvie partselliatsii i metafory kak sredstv attentsialnogo fokusirovaniia v khudozhestvennom i publicisticheskom diskursakh [Convergence of parceling and metaphor as means of focusing in literary and media discourses]. *Yazyk i Kultura — Language and culture*, 41, 24–39 https://doi.org/10.17223/19996195/41/2 [in Russian].

Information about the authors

Turgumbayeva Nursulu Kairdynovna (corresponding author) — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: turgumbayevank@gmail.com

Kapantaykyzy Shynar — Doctor of Education, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: shkapantaykizi@mail.ru

Ospanova Dana Zhanabekkyzy — Doctor of Philosophy (PhD), Acting Head of the Terminology Department at the National Scientific and Practical Center «Til-Qazyna» named after Shaysultan Shayakhmetov, Astana, Kazakhstan; e-mail: Dana.zhanabekkyzy@gmail.com

Ғылыми мақала
ӘОЖ 81 23:811.512.122
https://doi.org/10.31489/2025Ph3/161-171

Мақаланың редакцияға түскен күні: 29.03.2025 ж.
Қабылданған күні: 05.06.2025 ж.

Ш.С. Келмағамбетова[1*], С.А. Кенжегалиев[2], Қ.Қ. Жанузахова[3]

[1,2] Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан;
[3]«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail:star8201@mail.ru, sayan582@mail.ru, januzak_2022@mail.ru

Қазақ танымындағы «Бақыт» концептісінің вербалдануы

Мақалада қазақ танымындағы «Бақыт» концептісінің вербалдануы зерттелген. Қазақ халқының дүниетанымында бақыттың алатын орнын, оның танымда қалай бейнелейтіндігі талданған. Әрбір тілдің өзіндік бейнелеу тәсілдері мен сөздік қорында халқына тән мәдени элементтер мен ұлттық сипаттағы көріністер болады. Сол көріністі анықтау мақсатында «Бақыт» сөзін алға тартып, тілдегі мақал-мәтелдер, басқа да тілдік бірліктер арқылы сол ұғымның ұлттың дүниетанымы, оның мәдени құндылықтары мен дүниеге деген көзқарасы анықталады. Нәтижесінде, аталмыш концептінің қазақ халқының рухани-мәдени құндылықтар жүйесіндегі орны мен маңызы айқындалып, оның тілдік көрінісі арқылы діл мен дүниетаным ерекшеліктері ашып көрсетілген. Сонымен қатар тіл мен танымның өзара байланысы қоғамның дамуымен, тарихи өзгерістермен және әлеуметтік факторлармен қалайша өзгеріп отыратыны қарастырылып, рухани құндылықтар, отбасылық байланыстар, табиғатпен үндестік және әлеуметтік әділдік сияқты мәдени-танымдық аспектілермен байланысты екені анықталады. Мақалада бақыт ұғымының жеке тұлғаның өміріндегі рөлі, оны бағалаудың ерекшеліктері зерделенген. «Бақыт» ұғымының тек субъективті эмоционалдық күй ғана емес, сонымен қатар ұлттық құндылықтармен, салт-дәстүрмен, рухани болмыспен тығыз байланысты екені көрсетілген. Авторлар қазақ тіліндегі «Бақыт» концептісінің вербалды репрезентациясы арқылы халықтың дүниеге көзқарасы, өмірлік ұстанымдары мен ұлттық менталитетінің айқын бейнесін ашады. Мақаланың мақсаты — қазақ тіліндегі «Бақыт» концептісінің сөздіктер арқылы мағынасын ашып, оның ұлттық таным мен дүниетаным арқылы қалай көрініс табатынын көрсету. Сондай-ақ тілдегі бұл ұғымның вербалдануы арқылы қазақ халқының өмір салты мен құндылықтарын түсінуге бағытталған. Тілдік деректер негізінде бақыттың ұлттық сипаты мен оның қазақ мәдениетіндегі рөлін айқындау көзделеді. Зерттеу материалы ретінде қазақ тілінің лингвистика, философия, психология, әлеуметтану т.б. салалары бойынша «Бақыт» концептісіне қатысты мақалалар және «бақыт» сөзін зерттеген зерттеушілердің еңбектері алынды. Нәтижесінде авторлар «Бақыт» концептісінің қазақ халқының ұлттық ұғымында алатын орны маңызды екенін анықтады. Мақала тіл мен ділдің өзара байланысын түсінуге, сондай-ақ ұлттық дүниетанымдағы «Бақыт» ұғымының маңызын тереңірек ұғынуға мүмкіндік береді. Ұлттық тілдің мәдени — танымдық әлеуетін ашуға және тіл мен ділдің өзара әрекеттесуін талдауға бағытталған. Зерттеу тіл білімі, психолингвистика, когнитивтік лингвистика, антропология және этнопсихология салаларына үлес қосады, қазақ дүниетанымын түсінуге және компаративтік зерттеулерге негіз қалайды.

Кілт сөздер: «Бақыт», таным, тіл, діл, дүниетаным, құндылықтар, тілдік бейнелеу, ұлттық болмыс, ұлттық сана-сезім, этнолингвистика, мінез-құлық.

Кіріспе

Қазіргі заманғы жаһандану үдерісі мен мәдениаралық ықпалдастық кезеңінде әрбір ұлттың өзіндік ерекшелігін сақтау және оны тілдік құралдар арқылы көрсету маңызды. Қазақ халқының ұлттық ерекшеліктері мен танымын зерттеу тіл мен ұлттық құндылықтардың өзара байланысын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеу қазақ тілінің ұлттық сипатын, мәдени кодтарын және халықтық дүниетанымын анықтауға бағытталған, осылайша қазақ тілінің мәдени мұра ретіндегі маңыздылығын арттыруға және оны келешек ұрпаққа жеткізуге септігін тигізеді.

XXI ғасыр тілді тек қарым-қатынас пен ойды білдірудің құралы емес, ұлттың рухани-мәдени коды ретінде қарастыратын өзектілік бағытымен сипатталады. Оның іргесі В. Гумбольдт, И. Гердер, Г. Штейнталь, А. Потебня т.б. ғалымдардың теориялық еңбектерімен қаланғаны белгілі. Олардың зерттеулері бойынша, адам өзінің парасаттық, рухани, әлеуметтік талаптарын қанағаттандыратын концепт әлемін жасау үшін ақпараттарды тілдік арна арқылы алады. Сондықтан кез келген ұлт тілінің табиғатында сол ұлттың неше ғасырлық терең сырға толы қазынасы, ментальділігі жатады. Тілде адамның дүниені қалай қабылдайтыны, түсінетіні көрініс табады. Сондықтан В. фон Гумбольдт: «Разные языки — это отнюдь не различные обозначения одной и той же вещи, а различные видения ее», — деп тұжырымдайды. В. Гумбольдт, А.А. Потебня, М. Хайдеггер т.б. тілді рухпен,

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: *star8201@mail.ru*

шығармашылықпен байланыстырады. Яғни тіл — ойды туғызушы тетік, сондықтан сөз заттың тура таңбасы емес, оның біздің санамызда тілдік шығармашылық процесс нәтижесінде туған бейнесі [1, 10-32].

Тіл үнемі дамып отырады. Алайда бұл даму оның грамматикасы мен дыбыстық құрылымына емес, жаңа мазмұнды жеткізу қабілетіне байланысты. Мұндай мүмкіндік, біріншіден, сөздік қорының байлығымен, екіншіден, тілдік құралдардың стильдік қолдану ерекшелігімен, үшіншіден, синонимдердің мағыналық жіктелуімен айқындалады.

Қазақ танымындағы ұғымдарды анықтау үшін әлемнің белгілі бір ерекшеліктері мен заттық құндылықтары, олардың объектілерімен байланысы, атқаратын қызметі және ұлттық сана тұрғысынан бағалануы ескерілуі қажет. Ділдік ұғымға ие болу үшін белгілі бір халықтың тілінде қолданылатын сөздер сол ұлттың ғасырлар бойы қалыптасқан мәдениетімен, дәстүрімен және тілімен тығыз байланыста дамып, ұлттық деңгейге жетуі тиіс.

Халықтың мәдениеті, салт-дәстүрі, тілі, ділімен астасқан, ұлттық болмысты бейнелейтін танымдық мәні бар сөздер тілімізде көптеп кездеседі. Солардың бірі — «Бақыт» концептісі. Бұл концепт — кез келген этноста қалыптасқан, әмбебап сипатқа ие, күрделі әрі дерексіз құбылыс.

«Бақыт» концептісі — философия, психология, әлеуметтану, лингвистика сияқты ғылым салаларында негізгі категориялардың бірі. Бұл ұғымды түсіндіруге осы салалар бойынша көптеген еңбектер арналды. Бақыттың теориялық және практикалық аспектілерін зерттейтін пән ретінде қалыптасты. Дегенмен психологиялық және дүниетанымдық маңыздылығына қарамастан, «Бақыт» концептісі тіл саласы бойынша толық зерттеліп, түсіндірілген жоқ [2, 183].

Зерттеу барысында тілші ғалымдар А. Байтұрсынұлы [3], Т. Қордабаев [4], А. Салқынбай [5], О. Ахманова [6], Д. Шмелев [7], М. Оразов [8], Н. Мечковская [9], Э. Кузнецова [10], психолингвист ғалымдар А.А. Залевская [11], И. Кобозева [12], А.Н. Леонтьев [13], В.Ф. Петренко [14], Л.С. Выготский [15] пікірлеріне сүйендік.

«Бақыт» сөзі туралы XX ғасырда бұл ұғымға қатысты түрлі көзқарастар мен тұжырымдар қалыптасты. Мысалы, поляк философы В. Татаркевич өз еңбектерінде әлемдік соғыстар кезіндегі қиыншылықтар туралы айтып, бақыт ұғымын ежелден бастап талдаған. Ол әртүрлі философтардың бақыт туралы айтқан ойларын жүйелей отырып, оның төрт негізгі аспектісін анықтайды:

1. Бақыт — тағдырдың көңілді сәті;
2. Бақыт — ерекше қуаныштар мен толғаныстар;
3. Бақыт — жоғары игіліктерді иелену;
4. Бақыт — өмірден қанағат алу [16, 328].

Әбу Насыр әл-Фараби өзінің «Бақытқа жол сілтеу» трактатында: «Адам шексіз бақыт туралы өз түсінігін ең дұрыс, ең ұлы немесе ең жетілген игілік деп сенеді» дей отырып, «Адам бақытқа жету үшін оны қалайтын адамнан оны игерудің әдісі мен амалын табуды талап етеді» және «Арты мадақтауға немесе жазғыруға әкелетін жағдайлардың жиынтығы қосылғанда, адам бақытқа жетеді», — деп тұжырымдайды. Әл-Фарабидің пікірінше, мұндай жағдайлар үшке бөлінеді:

1. Жеке адамның іс-әрекеті (мысалы, жүру, отыру, сөйлеу, көру, есту);
2. Жан дүниесінің сезімдері (құштарлық, қуаныш, қорқыныш, ашу, қызғаныш);
3. Ақыл-парасаты [17, 89].

Адам баласына қуаныш әкелетін оқиғалар — үлкен жетістікке жету, еңбектің бағалануы, мақсаттардың орындалуы, отбасы бақыты. Қуаныш адамның жігерін арттырады. Бақыт пен қуаныш арасында айырмашылық бар: қуаныш өткінші, белгілі бір сәтке ғана байланысты болса, бақыт — адамның бүкіл өмірінің негізгі мәні. Өмірде адамгершілікке жат, әдепке сай келмейтін жалған қуаныштар да кездесуі мүмкін. Қазіргі таңда бақытты өмір сүру өркениеттік құндылықтармен тікелей байланысты деп есептейді белгілі тілші ғалым Е.С. Омаров [18, 13].

Әл-Фарабидің негізгі идеяларының бірі — адам баласының бақытқа жетуі екенін атап өтуге болады. Өмірінде әрбір адам бақытқа ұмтылады және оған жетуге тырысады. Алайда бақыт ұғымы әркім үшін әртүрлі мағына береді. Біреулер ұрпағының көп болуын бақыт санаса, енді біреулер білім іздеп, ғалым атануды бақыт деп есептейді. Осылайша, әр адамның бақыт туралы түсінігі бір-біріне ұқсамайды деген пікірдеміз.

Зерттеу материалы мен әдістері

Бұл зерттеуде «Бақыт» концептісінің табиғатын тереңірек түсіну үшін әр түрлі ғылым салаларындағы теориялық және эмпирикалық еңбектерге негізделді. «Бақыт» концептісін тілдік

жағынан қарастырып, тілдік дереккөздер ретінде тек сөздіктер мен мақал-мәтелдер ғана емес, сондай-ақ этномәдени бірліктерді қамтитын мәтіндер, тарихи және фольклорлық материалдар да пайдаланылды. Көркем әдеби шығармалардағы кейіпкерлердің сөйлеу мәнері мен дүниетанымы, этнографиялық зерттеулердегі мәдени кодтар, ауызекі тілдегі мақал-мәтелдер — барлығы да ділді зерттеудің маңызды құралдары ретінде қарастырылды. Мақалада «Бақыт» концептісі зерттеу үшін лингвистика, философия, психология, әлеуметтану және мәдениеттану салаларындағы ғылыми еңбектер мен ғылыми мақалалар негізгі дереккөз ретінде пайдаланылды. Сонымен қатар тілдік дереккөздер ретінде түсіндірме сөздіктер, мақал-мәтелдер жинақтары, этнографиялық зерттеулер мен көркем әдеби туындылар қарастырылды. Бұл дереккөздер ділдің тілдік деңгейде көріну ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Қазіргі ғылыми ізденістер қоғамдағы әлеуметтік өзгерістер мен олардың ділге ықпалын зерттеуге баса назар аударады. Жаһандану, урбанизация, цифрлық мәдениет, әлеуметтік медианың дамуы және трансмәдени байланыстардың күшеюі ұлттық ділдің динамикасын жаңа қырынан қарастыруға мүмкіндік береді. Осы факторлардың әсерін зерттеу арқылы тілдік бірліктердегі мағыналық өзгерістер, жаңа ұғымдардың қалыптасуы және дәстүрлі дүниетанымдық құрылымдардың трансформациясы айқындалады.

«Бақыт» концептісінің білдіретін сөздік-семантикалық мағыналарына талдау «семантикалық белгілер» әдіснамасын қазақ тілі материалдары негізінде қолдану арқылы жасалды. Талдауға қажетті материал түсіндірме сөздіктер мен екі тілді (орысша-қазақша, қазақша-орысша) аударма сөздік, қазақ тілінің этимологиялық сөздігінен және студент жастармен жүргізілген тәжірибе барысында алынды.

Мақалада баяндау, талдау, жинақтау, семантикалық саралау, компонентті талдау, топтау әдістері қолданылды. Тұжырымдар эксперимент арқылы дәйектелді.

Нәтиже мен оның талқылануы

«Бақыт» концептісі адам баласының рухани құндылықтарының бірі болғандықтан қоғамдық өмірде алатын орны ерекше. Қазақ халқының дүниетанымдық көзқарасы мен ұлттық ой-санасының өркендеуінде рухани құндылықтардың өз орны бар. Өз кезегінде ұлттың рухани бағдары, негізгі өмірлік позициялары, танымдық ойлары да осы құндылықтарға байланысты қалыптасып дамыды.

Адамзат о баста тіршілік етуінен бастап қалыптасқаннан бері сана мен таным, тіл мен діл бірлігі әлемнің біртұтас бейнесін құрайды. Олар бір-бірін әрқашан жаңартып, толықтырып отыратыны белгілі. Тіл мен діл сабақтастығында бүтін бір елдің тұрмыс тіршілігі, салт-дәстүрі, наным-сенімі, ұлттың танымы мен көзқарасы байқалады.

Біз тілдегі танымның көрінісін анықтау, саралау мақсатында «Бақыт» концептісін алдық. Ең алдымен бақыт ұғымының сөздіктердегі анықтамаларына тоқталсақ.

БАҚЫТ — з а т. 1. Бақ, зор қуаныш, шаттық. Бақыт — көп мағыналы ұғым. Оның басты түсініктері:

1) бақ-дәулет, «қолға қонған құс», ырыздық;

2) қуаныш, ләззат, рақат;

3) жақсылыққа, ізгілікке жету, даналық;

4) өмірден өз орнын табу, толыққанды тұлғаға айналу

Бір ұлт бақытты болса, ол бақыт сол ұлттың ішіндегі адамдарына да ортақ [19, 744]. Біздің ойымызша, бұл түсіндірме сөздіктегі анықтамалар «бақыт» бұл рухани сезім ғана емес, сонымен қатар байлық, дәулет, әлеуметтік жағдаймен де байланысты.

БАҚЫТ — «бақ, ырыс, несібе», «тағдыр, жазмыш». Екінші мағынасы қазақ фольклорлық жырларында «опасыз бақыт» (қиын тағдыр, опасыз өмір) тіркесі арқылы берілген. Қазақ тілінде «өмірден өз орнын табу, мағыналы өмір сүру», «жақсылыққа жету», «зор қуаныш, шаттық» ұғымдарында да қолданылады. Қазақ фольклорлық жырларында бақытсыз адамды «бақыты қара», басындағы бақ деген ұғымды «бақыт тәжі», бақытынан айырылу дегенді «бақыты талақ болу», бақыттың белгісі дегенді «бақыт ахтары» тәрізді тіркестер арқылы беру де кездеседі [20, 138]. Бұл анықтамаға қарап, қазақ ұғымында «бақыт» тек адамның жеке жетістігі емес, тағдырдың сыйы ретінде қарастырылады. «Опасыз бақыт» тіркесі қазақ менталитетінде бұл өмірдің құбылмалығын, бақыттың мәңгілік еместігін меңзейді деген пікірдеміз.

БАҚЫТ — дәстүрлі түсінік бойынша жаратушының жеке адамға берген ерекше мүмкіндігі, сыйы. Адамның мақсат-мұратының іске асуы, дәулетке кенелуі. Сондай-ақ бақытқа кенелгендігін білдіретін ерекше қуаныш сезімі. Қазақ дүниетанымында бақыттың баянды болуы ең алдымен ақылға

байланысты [21, 596]. Энциклопедиялық сөздікте «бақыт» ұғымы философиялық тұрғыдан зерттеліп, ол тағдыр мен жаратушының сыйы ретінде қарастырылады және адамның өз күш-жігерімен ғана жететін нәрсе емес, ол Жаратушының сыйы ретінде қабылданатындығын меңзеп отырғандығын аңғарамыз.

БАҚЫТ — (ар. бахт بخت) *1. Бақыт, бақ, ырыс, несібе.* Иә, Алла, құдіретіңе зар жылайын, Рузи қыл, иман, бақыт көп сұрайын («Қисса Жиһаншаһ Тамузшаһұғылы» [22, 91]. «Бақыт» сөзі араб тілінен енген, қазақ тіліне араб-парсы мәдени ықпалы арқылы енген. Алайда тілімізге бұл сөз терең мәнге ие болып, тағдыр, ырыс, өмірлік қанағат пен қуаныш ұғымдарымен астасып отыр деген ойдамыз.

БАҚЫТ — адамның өмір қызығы, қуанышына, рақатына қанағаттану дәрежесін танытатын этикалық ұғым. Бақыттың негізінде адамның өмірі мағыналы және нәтижелі болған кездегі өз болмысына деген ризашылық сезімінің қалыптасуы жатыр. Арман сияқты, бақыт та мұраттың тылсымдық-эмоциялық көрінісі болып табылады. Мұрат тұлғаның болашаққа деген сенімін білдірсе, бақыт оның іске асу деңгейін көрсетеді. Әдептану саласында бақыт мәселесімен шұғылданатын ілімді фелицитология деп атайды. Бақыт — көп мағыналы ұғым. Оның басты түсініктері: 1) бақ-дәулет, «қолға қонған құс», ырыздық; 2) қуаныш, ләззат, рақат; 3) жақсылыққа, ізгілікке жету, даналық; 4) өмірден өз орнын табу, толыққанды тұлғаға айналу. «Құс ұшуға жаралған, адам бақытты болуға жаралған», – дейді халық мақалы. Бақытты өмір сүру — қуанышты болу, дәулетке кенелу, рақатқа бөлену. Адамға қуаныш әкелетін оқиғалар: табысқа қол жеткізу, іс-әрекеттің марапатталуы, бала-шағаның қызығы. Дегенмен қуаныш өткінші, жеке бір сәтке байланысты болса, бақыт — адамның бүкіл өмірінің арқауы. Қазіргі жағдайда бақытты өмір сүру мәселесі өркениеттік құндылықтарымен (нарық, демократия, адам құқықтарын қастерлеу т.б.) тікелей байланысты. Сонау XVIII ғ. Т. Джефферсон (АҚШ) «Тәуелсіздік декларациясында» мемлекет өз табиғаты бойынша бақытқа ұмтылуды қорғап, тұлғалардың іскерлігі мен дербестілігін ынталандыруы қажет екенін, бұл бақыт үшін мәнді болып табылатынын атап көрсеткен [23, 344]. Бұл сөз әлеуметтік түсіндірме сөздікте «бақыт» ұғымы — белгілі бір ұлттың, қоғамның немесе топтың дүниетанымын, құндылықтарын, өмір сүру салтын қарастырып қана қоймай, көбіне рухани, әлеуметтік және материалдық игіліктермен байланысты екендігін топшылаймыз.

Аталмыш сөздіктердегі анықтамаларға назар аудара келе, біздің пайымдауымызша «Бақыт» ұғымы адам жан дүниесінің тыныштығы мен қанағат сезіміне бөленуі, өмірге риза болу. Мысалы философиялық тұрғыдан адамның өзін жетілдіруі, өмірінің мәнін табуы болса, психологиялық тұрғыдан — ішкі тыныштық, қанағаттану және эмоционалды тепе-теңдік. Әлеуметтік түсінікте — табыс, отбасы, махаббат, достық сияқты факторлармен байланысты. Яғни бақытты әр адам өзінше сезінеді және түсінеді. Ал ол түсінік тілдік көріністе қалай байқалатындығы туралы тереңірек тоқталайық.

Қазақ халқы үшін бақыт ұғымы терең мағынаға ие және ол материалдық игіліктер мен рухани құндылықтармен тығыз байланысты. Қазақ танымында бақыттың көрінісі бірнеше негізгі аспектіде байқалады:

1. Отбасы және ұрпақ

Қазақ қоғамында ең үлкен бақыт — отбасы мен бала-шағаның амандығы. «Бас екеу болмай, мал екеу болмайды» деген мақал — жұбайлық өмірдің, ұрпақ сүюдің бақыттың негізгі өлшемі екенін көрсетеді. Қазақ ата-аналар үшін ең үлкен қуаныш — баласының азамат болып қалыптасуы: «Балам — бақытым» деген сөз осыдан шыққан. Бұл тіркес баланың ата-ана, қоғам тек қана ұрпақ жалғастырушы ғана емес, олардың өмірінің мәні мен бақытын, үмітін білдіреді.

2. Қанағат және шүкіршілік

Қазақ менталитетінде бақытты болу үшін үлкен байлықтың қажеті жоқ. «Қанағат қарын тойғызар» деген мәтел халқымыздың барға риза болып, қолда барды бағалауды үлкен бақыт деп санайтынын көрсетеді. Ғұлама Абай айтқан «бес асыл істің» бірі — қанағат. Осыдан халқымыздың барға риза болып, қолда барды бағалауды үлкен бақыт деп санайтынын көреміз. Бұл — сабырлылық пен тәубешілдікке негізделген өмір философиясы.

3. Адамгершілік және рухани байлық

Қазақ халқы үшін бақыт — тек өзіңнің жақсы өмір сүруің емес, айналаңа, еліңе, туған-туысқа пайдамды тигізу. «Жақсы адам — елдің ырысы» деген сөз рухани құндылықтарды жоғары қоюдың көрінісі. Халық даналығында әділдік, мейірімділік, ар-ождан тазалығы бар адам нағыз бақытты саналады.

4. Еркіндік пен тәуелсіздік

Көшпенді халық үшін ең үлкен бақыт — еркін өмір сүру. Қазақтар үшін бостандық — ең қымбат құндылықтардың бірі. Тарихтағы көптеген шайқастар мен азаттық үшін күрестер дәл осы халықтың бақытқа деген көзқарасында тәуелсіздікке ерекше мән беретінін көрсетеді. «Ер жігіт ел үшін туады, ел үшін өледі» деген нақыл да осыны айқындайды.

5. Қонақжайлылық пен татулық

Қазақтың менталитетінде өзгені қуанта білу — үлкен бақыт. Қонақ күту, бауырмалдық, жақын-жуығына қол ұшын беру — қазақ бақыт түсінігінің ажырамас бөлігі. «Қуанышты бөліссе көбейеді» деген сөз соның айғағы [24].

Шығыс менталитетінде «Бақыт» деген көбіне адамның ішкі жан-дүниесінің үйлесімділігімен байланысты. Ислам дінінде имандылық пен адалдық туралы құндылықтар сипатталады. Мұсылмандық дәстүрде «Бақыт» алланың сый ретінде қарастырылады. Шығыс халықтарында «Бақыт» концептісі көбінесе тағдырға бағыну, қанағат ету ұғымдарымен үйлеседі. Батыс қоғамында «Бақыт» жеке тұлғаның өзін-өзі дамытумен, еркіндігімен және жеке жетістіктерімен тығыз байланысты. Көбіне табысты мансап, жеке бостандық, өзін жетілдіру секілді факторлармен өлшенеді [25].

Қазақ танымында бақыт — тек жеке адамның ғана емес, бүкіл қоғамның, отбасының амандығымен өлшенеді. Мысалы М. Мақатаевтың «Үш бақытым» шығармасы адамзаттың өміріндегі басты құндылықтарды бағалауға бағытталған. Ол «Үш бақытым» өлеңінде үш маңызды құндылық туралы сөз қозғады: халық, тіл және Отан. Бұл ұғымдарды жоғары бағалауы, оның ұлттық және адамгершілік тұрғыдағы дүниетанымын көрсетеді. Өлеңнің басында Мұқағали ең бірінші бақыты ретінде халықты айтады.

Ең бірінші бақытым — *халқым менің,*
Соған берем ойымның алтын кенін.
Ол бар болса, мен бармын, қор болмаймын,
Қымбаттырақ алтыннан алтыннан нарқым менің.

Ақын үшін халық — ұлттық болмыс, тарих, мәдениет, салт-дәстүрдің иесі. Халық — бұл адамды қоршаған орта, оның тіршілігі, қуанышы мен қайғысы, болашағы мен үміті. Халықтың тағдыры — ақынның тағдыры, оның өмірі мен шығармашылығының негізі. Мұқағали үшін халықтың амандығы, оның рухани байлығы мен болашағы аса маңызды. Осылайша, халықтың болуы мен оның тіршілігі — ақын үшін ең үлкен бақыттың көрінісі.

Өлеңде тіл — екінші бақыт ретінде қарастырылады.

Екінші бақытым — *Тілім менің,*
Тас жүректі тіліммен тілімдедім.
Кей-кейде дүниеден түңілсем де,
Қасиетті тілімнен түңілмедім.

Ол үшін тіл — халықтың рухы, оның ойлау жүйесі мен дүниетанымының айнасы. Тіл арқылы ұлттық болмысты, ұрпақтар арасындағы байланысты сақтап қалуды мақсат тұтады. Тіл — ол халықтың өзін-өзі тануы мен танымдық дамуының басты құралы.

Өлеңнің соңында ақын үшін Отанның орны ерекше.

Бақытым бар үшінші — *Отан деген,*
Құдай деген кім десе, Отан дер ем!
...Оты сөнген жалғанда жан барсың ба?
Ойланбай-ақ кел дағы от ал меннен.

Отан — туған жер, атамекен, адамның жан дүниесінің түпқазығы, оның ұлттық мақтанышы мен адами сезімдерінің негізі. Ақынның айтуынша, өмірдің мәні мен бақытын табудың басты жолы — осы үш ұғымды түсіну мен бағалауында. Өлеңде халықтың, тілдің және Отанның өзара байланысы мен ұлттық танымы көрініс табады.

Халық — бұл ұлттың жүрегі мен тірегі, оның болашағы мен рухани әлемі.

Тіл — ұлттың өзін-өзі тану құралы, мәдениеті мен тарихын сақтайтын ең басты құндылық.

Отан — адамның рухани мекені, оның бойында патриотизм мен ұлттық сананың қалыптасуына себеп болатын жер. М. Мақатаев осы үш құндылықты өзінің бақыты деп санайды, себебі олар ұлттың болашағы үшін ең маңызды. Бұндай пайым қазақ халқының ұлттық бірегейлігін, тілін, мәдениетін сақтау, оны келешек ұрпаққа жеткізу қажеттігін алға тартады. Бұл үш бақыт — адамның ең үлкен бақыты мен өмірлік мақсаты болуы тиіс.

Өлеңде терең философиялық ойлар мен адам жанының нәзік әлемі көрініс табады. Осы құндылықтар арқылы өмірдің мәні мен бақытты ұғынуды мақсат етеді. Өлең материалдық игіліктермен бірге рухани құндылықтарға, адамгершілікке, татулыққа, еркіндікке негізделген. Сондықтан «Бақыт» ұғымын материалдық және рухани деп бөліп қарастырдық (1-кесте).

1 - к е с т е

«Бақыт» концептісінің материалдық және рухани көрінісі

Материалдық	Рухани
Қаржылық тұрақтылық	Ішкі тыныштық пен гармония
Жайлылық пен тұрмыс сапасы	Махаббат пен жанашырлық
Автокөлік және басқа мүліктер	Өзін-өзі тану мен дамыту
Сапалы тамақтану	Рухани құндылықтар
Білім мен даму мүмкіндіктері	Өмірге сүйіспеншілік
Әлеуметтік мәртебе т.б.	Шығармашылық пен шабыт т.б.

Жоғарыда айтылғанды растай отырып, біз ассоциативті эксперимент өткіздік. Оған 17-20 жас аралығындағы 50 адам қатысты. Эксперименттің негізгі қатысушылары – Қарағанды қаласының Бөкетов университетінің 1-3 курс студенттері.

Тәжірибеге қатысушылар филология мамандықтағы жас мамандар болды.

Эксперименттің өткізілу кезеңі — 2024 жылдың қараша айы. Эксперимент анонимді сауалнама түрінде жүргізілді. Сауалнамада 5 сұрақ болды, олар когнитивті және ассоциативті белгілерді анықтауға бағытталған, бұл зерттеліп отырған «Бақыт» ұғымын ментальді бірлік ретінде қалыптастыруға ықпал етеді. Сауалнама мәтіні былай болды:

Құрметті студенттер!

Сіздерді «Бақыт» концептісін және оның бүгінгі күндегі мағынасы туралы пікірлеріңізді түсіну үшін өткізілетін сауалнамамызға қатысуға шақырамыз. Бұл сауалнама жастардың осы маңызды ұғымды қалай қабылдайтынын зерттеуге бағытталған.

Сіздің жауаптарыңыз біздің қазақ ментальділігінің тілдік репрезентациясы туралы диссертациямыз үшін пайдаланылатын болады. Біз үшін сіздердің пікірлеріңіз өте маңызды, сондықтан зерттеуді толық әрі мәнді етіп, зерттеудің мазмұнын жан-жақты ашуға көзделген.

Сіздің жауаптарыңыз тек ғылыми мақсатта (анонимді түрде) қолданылатын болады және бұл сіздің оқу үлгеріміңізге ешқандай әсер етпейді. Өтінеміз, шынайы әрі ашық жауап беріңіздер.

1. Сіз үшін «Бақыт» деген не?
2. Қай сәтте өзіңізді ең бақытты сезіндіңіз?
3. «Бақыт» сөзіне ассоцияциялар жазыңыз (кем дегенде үш сөз)
4. Бақытты болу үшін қандай қасиеттер болу керек?
5. Қазақ ұлты «Бақыт» дегенді қалай түсінеді деп ойлайсыз?

Қатысқандарыңыз үшін және зерттеуге қосқан үлестеріңіз үшін рақмет!

Мақсаты мен міндеті: респонденттердің санасында «Бақыт» концептісі қандай ассоциациялармен тән екенін анықтау; «Бақыт» концептісінің семантикалық өрісін белсендіру; респонденттердің тілдік санасында ұсынылған сөздер-ассоциациялардың өзектілігін тексеру; ділмен байланысты жағдайларды анықтау және әрбір қатысушының жеке тәжірибесін тіркеу.

Эксперимент нәтижесінде 50 респонденттен жауап-реакция алынған. Жиналған деректер жиынтықталған, жіктелген және жеке белгілердің жиілігі бойынша ұсынылған. Есептеу нәтижесінде диаграмма жасалып, ол «Бақыт» сөзінің ұғымдық белгілерінің пайыздық қатынасын көрсетеді (1-диаграмма «Бақыт» сөзінің ұғымдық белгілері»).

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, фактілерді өңдеу негізінде біз «Бақыт» сөзінің семантикалық көлемін құрайтын 2 ұғымдық белгіні анықтадық: 1) рухани құндылықтарды білдіретін белгілер 2) материалдық белгілер (1-диаграмма).

1-диаграмма. «Бақыт» концептісінің ұғымдық белгілері

Әр белгілермен жеке танысып, 17-20 жас аралығындағы жастардың тілдік санасындағы «Бақыт» ұғымына түсінік берейік. Жүргізілген зерттеулер бойынша, жеке рухани белгі ең жоғары жиілікпен байқалған — 69 %, материалдық белгілер бойынша –31 %.

Сонымен «бақыт» ұғымы тудырған мынадай реакциялар:

Рухани белгілер: отбасы — 35 (реакция), бедел мен мерей — 15 (реакция), жетістік — 14 (реакция), денсаулық — 12 (реакция), күлкі — 10 (реакция), махаббат — 10 (реакция), достар — 9 (реакция), уақыт — 8 (реакция), гармония — 5 (реакция), тыныштық — 4 (реакция) еркіндік — 4 (реакция), оқу-білім — 3 (реакция), имандылық — 3 (реакция), жылы сөз — 3 (реакция), табиғат — 1 (реакция), ғажайып — 1 (реакция)

Материалдық белгілер: байлық — 20 (реакция), қаражат — 10 (реакция), дәулет — 10 (реакция), баспана — 10 (реакция), уақыт — 4 (реакция), той — 2 (реакция).

Жоғарыда қазақ танымында бақыттың көрінісі бірнеше негізгі аспектіде көрінеді, соның ішінде отбасы және ұрпақ аспектілері нәтижесі есебінде респонденттер («Бақыт» деген не?) сұраққа басым көпшілігі отбасым, ата-анам, балаларым деген жауаптар берген екен. Адамгершілік пен рухани бақытқа ішкі гармония, жан тыныштығы, өз еркіндігім деген жауаптар болды. Ал материалдық бақытқа әлеуметтік мәртебе, қаржы-қаражат пен жайлы өмірді нұсқаған екен. Дегенмен, зерттеулер көрсеткендей, адамдардың көпшілігі үшін бақыт — жан тыныштығы, жақын адамдармен жақсы қарым-қатынас, өмірден ләззат алу сияқты құндылықтармен байланысты. Тіл мен діл байланысының үзілмеуіне бірінші себеп — адам танымы, ойлау жүйесі деген пікір қалыптасады.

Қорытындылай келе, біз «бақыт» ұғымы тікелей таным ұғымымен байланысы бар екенін байқадық. Сауалнама анонимді болды, сондықтан оң және теріс реакциялар болмады. Респонденттердің шығармашылық тәсілі тәжірибеге адал қатысуды және жастардың тілдік санасында «Бақыт» ұғымының өзектілігін көрсететін тәжірибелік жағдайларды нақтылауға бағытталған. Бұл тек жас ерекшеліктеріне байланысты емес. Ассоциациялар спектрінің өзі «Бақыт» ұғымының актив қолданылуын ғана емес, оның қазіргі жастар үшін ерекше маңыздылығын да айғақтайды. Жастардың тілдік санасында «бақыт» ұғымы күрделі және көпқырлы мағынаға ие екендігі анықталды. Олар үшін бұл тек абстрактілі ұғым ғана емес, өмірде белгілі бір жағдайлармен, сезімдермен және адамдармен тығыз байланысты. Мысалы: қазіргі жастар үшін «Бақыт» концептісінің мазмұны айтарлықтай өзгерген. Ата-бабаларымыз үшін бақыт көбінесе тұрақтылықпен, отбасы құндылықтарымен және материалдық жағынан қамтамасыз етумен байланысты болса, бүгінгі жастар үшін бақыттың негізгі көрсеткіштері өзін-өзі дамыту, еркіндік, эмоциялық қанағаттану және әлеуметтік байланыстар. Бұл менталитеттің уақыт өте өзгеріске ұшырап отыратындығын көрсеткіші. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жастардың басым бөлігі үшін «Бақыт» өз қалауы бойынша өмір сүру, сүйікті ісімен айналысу, өзін еркін сезіну. Бұл қазіргі қоғамдағы жеке тұлғаға бағытталған құндылықтардың күшейгенін көрсетеді. Дегенмен дәстүрлі құндылықтар да өз маңызын жоғалтпаған отбасы махаббат, достық секілді факторлар да бақытты сезінудің негізгі элементтері ретінде қала береді деген ойдамыз.

Қорытынды

Мақалада қазақ танымындағы «бақыт» ұғымының вербалдануы қарастырылды. Қазақ халқының дүниетанымы мен рухани құндылықтары тілдік бірліктер арқылы көрініс табады, бұл олардың ойлау жүйесі мен өмірлік қағидаларын анықтайды:

1. Бақыт — әр ұлттың құндылықтарына байланысты әртүрлі түсіндірілетін ұғым. Қазақ ұғымында «Бақыт» концептісі адамның материалдық әл-ауқаты ғана емес, рухани жетілуі, отбасының амандығы, елінің тыныштығы т.б.

2. Қазақ танымындағы «Бақыт» концептісінің тілдік, мәдени және тарихи негіздері жан-жақты талданады. Қазақ халқында бақыт ұғымы тек жеке адамның материалдық жағдайымен өлшенбейді, керісінше, оның рухани кемелденуімен, отбасының амандығымен, елінің тыныштығымен және ұлттық құндылықтарымен тығыз байланыста қарастырылады. Бұл қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында жеке бастың мүддесінен гөрі қоғамдық және рухани құндылықтарға басымдық береді.

3. Діл тұрғысынан алғанда, қазақ халқы үшін бақыт — ұжымдық, қауымдық сипатқа ие. Бұл ерекшілік қазақ мәдениетінің тарихи дамуына негізделген, себебі көшпелі өмір салты мен рулық-тайпалық қатынастар қоғамда ортақ мүддені жоғары қоюға ықпал еткен. Осылайша бақыт жеке адамға емес, бүкіл қоғамның, ұрпақтың, елдің игілігімен өлшенген.

Қорыта айтқанда, қазақ танымындағы «Бақыт» концептісі кең мағынаға ие және ол ұлттық болмыс, рухани құндылықтар мен тарихи тәжірибе арқылы қалыптасқан. Қазақ халқы үшін бақыт — жеке адам мен қоғамның өзара үйлесімді өмір сүруі, рухани байлықтың, отбасылық амандықтың, ел тыныштығының және ұлттық бірліктің үйлесуі. Бұл түсінік ғасырлар бойы қалыптасып, тілдік бірліктер арқылы халық жадында сақталған. Сондықтан тілдегі ділдің көрінісі дегенде, біз тек сөздердің мағынасын емес, сол мағынамен бірге халықтың психологиялық ерекшеліктері мен ұлттық құндылықтарын, дүниетанымдық көзқарастарын, рухани байлығын да ескеруіміз керек. Тіл — халық мәдениетінің айнасы, сондықтан оны зерттеу арқылы біз сол халықтың өмір сүру стилі мен әлемді қабылдау тәсілін тереңірек ұғына аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1 фон Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. — Москва: Прогресс, 1984. — 398 с.

2 Попова З.Д. Лексическая система языка / З. Д. Попова, И.А. Стернин. — Воронеж, 1984.

3 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы / А. Байтұрсынұлы. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 448 б.

4 Қордабаев Т. Жалпы тіл білімі: оқулық / Т. Қордабаев. — Алматы, 1999. — 195 б.

5 Салқынбай А. Лингвистикалық түсіндірме сөздік / А. Салқынбай, Е. Абақан. — Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. — 304 б.

6 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. — М.: Издательство «Советская энциклопедия», 1966. — 608 с.

7 Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика / Д.Н. Шмелев. — М.: «Просвещение», 1977. — 335 с.

8 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы / М. Оразов. — Алматы: Рауан, 1991. — 216 б.

9 Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика / Н.Б. Мечковская. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 206 с.

10 Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка / Э.В. Кузнецова. — 2-е изд., испр. и доп. — М., Высш. шк., 1989. — 216 с.

11 Залевская А.А. Введение в психолингвистику / А.А. Залевская. — М.: Изд-во РГГУ, 2000. — 381 с.

12 Кобозева И.М. Лингвистическая семантика / И.М. Кобозева. — М.: Изд-во «Эдиториал УРСС», 2000. — 350 с.

13 Леонтьев А.Н. Лекции по общей психологии / А.Н. Леонтьев; под ред. Д.А. Леонтьева, Е.Е. Соколовой. — М.: Смысл, 2001. — 511 с.

14 Петренко В.Ф. Психосемантика сознания / В.Ф. Петренко. М.: Изд-во МГУ, 1988. — 207 с.

15 Выготский Л.С. Собрание сочинений [в 6-ти т.] / Л.С. Выготский. — М.: Педагогика, 1982. — Т. 2. Проблемы общей психологии. — 504 с.

16 Нысанбаев Ә. Адам және ашық қоғам = Человек и открытое общество / Ә.Нысанбаев. — Алматы: «Қазақ энцикликлопедиясы» Бас редакциясы. — 1998. — 272 б.

17 Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактар / Әл-Фараби. — Алматы: Ғылым, 1975. — Бақыт жолын сілтеу. — 455 б.

18 Омаров Е.А. Бақыт онтологиясы: Әл-Фарабиден бізге дейін / Е.А. Омаров // Қазақ өркениеті = Казахская цивилизация. — 2009. — № 3 (35). — Б. 13.

19 Қазақ әдеби тілінің сөздігі [Он бес томдық] / Құраст.: Ғ. Қалиев, С. Бизақов, О. Нақысбеков және т.б. — Алматы, 2011. — 2-том. — 744 б.

20 Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құрастырғандар: Ш. Құрманбайұлы, С. Исақова, Б. Мизамхан және т.б. — Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. — 596 б.

21 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. — Алматы: DPS, 2011. — 1-том: А — Д. — 738 б.

22 Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі / Г. Мамырбекова. — Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017. — 656 б.

23 Биекенов К. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі / К. Биекенов, М. Садырова. — Алматы: Сөздік-словарь, 2007. — 344 б.

24 Razzakova M.T. Studying the language of Russian proverbs and sayings in Russian language lessons / M.T. Razzakova. — *American Journal of Public Diplomacy and International Studies*. — 2024. — 2(6). https://doi.org/2993-2157

25 Ridout R. English proverbs explained / R. Ridout, C. Witting. — London, England: Pan Book, 1969. — https://doi.org/10.18355/XL.2024.17.02.20

Ш.С. Келмагамбетова, С.А. Кенжегалиев, К.К. Жанузахова

Вербализация концепта «Счастье» в казахском познании

В данной статье исследуется вербализация концепта «Счастье» в казахском познании. Анализируется место, занимаемое счастьем в мировоззрении казахского народа, и то, как оно отражается в познании. Каждый язык обладает своими репрезентативными средствами и словарным запасом, в которых отражаются культурные особенности и национальный характер народа. С целью определения значения понятия «счастье» через пословицы и другие языковые единицы выявляется мировоззрение нации, её культурные ценности и отношение к окружающему миру. Кроме того, рассматривается, как взаимосвязь языка и познания меняется под влиянием развития общества, исторических изменений и социальных факторов. В статье также анализируется роль счастья в жизни индивида и особенности его оценки на основе ассоциативного эксперимента. Основная цель работы — раскрыть значение понятия «Счастье» в казахском языке с помощью словарных данных и показать, как оно проявляется через национальное познание и мировоззрение. Исследование направлено на понимание образа жизни и ценностей казахского народа через вербализацию данного понятия в языке. На основе языковых данных предполагается определить национальный характер счастья и его роль в казахской культуре. В качестве материала исследования использованы статьи и труды исследователей, посвящённые понятию «Счастье» в лингвистике, философии, психологии, социологии и других областях. В результате исследования установлено, что понятие «счастье» занимает важное место в национальной культуре казахского народа.

Ключевые слова: «Счастье», познание, язык, менталитет, мировоззрение, ценности, языковая репрезентация, национальная идентичность, национальное самосознание, этнолингвистика, поведение.

Sh.S. Kelmagambetova, S.A. Kenzhegaliev, K.K. Zhanuzakhova

Verbalization of the concept of “Happiness” in Kazakh cognition

This article explores the verbalization of the concept of "Happiness" in Kazakh cognition. It analyzes the place occupied by happiness in the worldview of the Kazakh people and how it is reflected in their cognition. Each language possesses its own representative means and vocabulary, which reflect the cultural characteristics and national identity of its people. With the aim of determining the meaning of the concept of “happiness” through proverbs and other linguistic units, the worldview of the nation, its cultural values, and its attitude toward the surrounding world are revealed. In addition, the article examines how the relationship between language and cognition changes under the influence of societal development, historical transformations, and social factors. The role of happiness in an individual’s life and the specifics of its evaluation are also analyzed based on an associative experiment. The main goal of the study is to uncover the meaning of the concept of “Happiness” in the Kazakh language using dictionary data and to demonstrate how it is manifested through national cognition and worldview. The research aims to understand the lifestyle and values of the Kazakh people through the verbalization of this concept in the language. Based on linguistic data, the study seeks to determine the national character of happiness and its role in Kazakh culture. The research materials include articles and works by scholars dedicated to the concept of “Happiness” in linguistics, philosophy, psychology, sociology, and other fields. As a result of the study, it was established that the concept of “happiness” holds an important place in the national culture of the Kazakh people.

Keywords: “Happiness”, cognition, language, mentality, worldview, values, linguistic representation, national identity, ethnolinguistics, behavior.

References

1 Von Humboldt, V. (1984). *Izbrannye trudy po yazykoznaniiu* [Selected Works in Linguistics]. Moscow: Progress [in Russian].

2 Popova, Z.D., & Sternin, I. A. (1984). *Leksicheskaia sistema yazyka* [Lexical system of the language]. Voronezh [in Russian].

3 Baitursynov, A. (1992). *Til tagylymy* [Language lessons]. Almaty: Ana tiki [in Kazakh].

4 Kordabaev, T. (1999). *Zhalpy til bilimi: oqulyq* [General Linguistics: textbook]. Almaty [in Kazakh].

5 Salkynbay, A., & Abakan, E. (1998). *Lingvistikalyq tusindirme sozdik* [Linguistic Explanatory Dictionary]. Almaty: Sozdik-Slovar [in Kazakh].

6 Akhmanova, O.S. (1966). *Slovar lingvisticheskikh terminov* [Dictionary of linguistic terms]. Moscow: Izdatelstvo «Sovetskaia entsiklopediia» [in Russian].

7 Shmelev, D.N. (1977). *Sovremennyi russkii yazyk. Leksika* [Modern Russian language. Vocabulary]. Moscow: «Prosveshchenie» [in Russian].

8 Orazov, M. (1991). *Qazaq tilinin semantikasy* [Semantics of the Kazakh language]. Almaty: Rauan [in Kazakh].

9 Mechkovskaya, N.B. (1996). *Sotsialnaia lingvistika* [Social linguistics]. Moscow: Aspekt Press [in Russian].

10 Kuznetsova, E.V. (1989). *Leksikologiia russkogo yazyka* [Lexicology of the Russian language]. 2nd edition revised and expanded. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].

11 Zalevskaya, A.A. (2000). *Vvedenie v psikholingvistiku* [Introduction to Psycholinguistics]. Moscow: Izdatelstvo Rossiiskogo gosudarstvennogo Gumanitarnogo Universiteta [in Russian].

12 Kobozeva, I.M. (2000). *Lingvisticheskaia semantika* [Linguistic semantics]. Moscow: Izdatelstvo «Editorial URSS» [in Russian].

13 Leontiev, A.N. (2001). *Lektsii po obshchei psikhologii* [Lectures on public psychology]. D.A. Leontec, Ye.Ye. Sokolova (Eds.). Moscow: Smysl [in Russian].

14 Petrenko, V.F. (1988). *Psikhosemantika soznaniia* [Psychosemantics of creation]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].

15 Vygotsky, L.S. (1982). Sobranie sochinenii [Collected works]. (Vols. 1–6). *Vol. 2. Problemy obshchei psikhologii* [Problems of public psychology]. Moscow: Pedagogika [in Russian].

16 Nysanbayev, A. (1998). *Adam zhane ashyq qogam = Chelovek i otkrytoe obshchestvo* [Man and the open society]. Almaty: “Qazaq entsiklopediiasy” Bas redaktsiiasy [in Kazakh, in Russian].

17 Al-Fapabi. (1975). Aleumettik-etikalyq trakttar [Socio-ethical treatises]. *Baqyt zholyn cilteu* [Pointing out the path of happines]. Almaty: Gylym [in Kazakh].

18 Omarov, Ye.A. (2009). Baqyt ontologiiatsy: Al-Fapabiden bizge deiin [Ontology of happiness: from Al-Fapabi to dance]. *Qazaq orkenieti = Kazakhskaia tsivilizatsiia — Kazakh civilization*, 3 (35), 13 [in Kazakh].

19 Kaliyev, G., Bizakov, S., Nakysbekov, O., et al. (Comp.). (2011). *Qazaq adebi tilinin sozdigi* [Dictionary of the Kazakh literary language]. (Vols. 1–15). Vol. 2. Almaty [in Kazakh].

20 Kurmanbayuly, Sh., Isakova, S., & Mizamkhan, B. (Comp). (2019). *Qazaq tilinin kirme sozder sozdigi* [Dictionary of borrowed words of the Kazakh language]. Almaty: «Ulttyq audarma viurosy» qogamdyq qory [in Kazakh].

21 (2011). *Qazaqtyn etnografiialyq kategoriialar, ugumdar men ataularynyn dasturli zhuiesi* [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. Encyclopedia. Vol. 1. A — D. Almaty: DPS [in Kazakh].

22 Mamyrbekova, G. (2017). *Qazaq tilindegi arab, parsy sozderinin tusindirme sozdigi* [Explanatory Dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language]. Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty [in Kazakh].

23 Biekenov, K., & Sadyrova, M. (2007). *Aleumettanudyn tusindirme sozdigi* [Explanatory Dictionary of Sociology]. Almaty: Sozdik-slovar [in Kazakh].

24 Razzakova, M.T. (2024). Learning the language of Russian proverbs in Russian language lessons. *American Journal of Public Diplomacy and International Studies*, 2(6). https://doi.org/2993-2157

25 Ridout, R., & Witting, C. (1969). *English proverbs and sayings explained*. London, England: Pan-book https://doi.org/10.18355/XL.2024.17.02.20

Information about the authors

Kelmagambetova Sholpan Sagintaykyzy (corresponding author) — Doctoral student of Kazakh Linguistic Department, Karaganda Buketov University, Kazakhstan; e-mail: star8201@mail.ru

Kenzhegaliev Sayan Akyljanuly — Candidate of Philological Sciences, Professor of Kazakh Linguistic Department, Karaganda Buketov University, Kazakhstan; e-mail: sayan582@mail.ru

Zhanuzakhova Karlygash Kaldarkyzy — Master of Pedagogical Sciences, Senior lecturer of the Academy “Bolashaq”, Karaganda Academy, Kazakhstan; e-mail: januzak_2022@mail.ru

Ғылыми мақала
ӘОЖ 37.026.3
https://doi.org/10.31489/2025Ph3/172-183

Мақаланың редакцияға түскен күні: 21. 04.2025 ж.
Қабылданған күні: 05.06.2025 ж.

Е.Ө. Райбек[1*], Ш.Л. Ерхожина[2]

[1,2]*«SDU University» мекемесі, Қаскелең, Қазақстан*
(e-mail: yerkegali.raibek@sdu.edu.kz, shattygul.yerkhozhina@sdu.edu.kz)

Қазақ сөз мәдениетінің ғылыми-теориялық мәселелері және оны оқытудың жайы

Мақала сөз мәдениетінің қазақ тіл білімінде зерттелуі мен оны оқыту мәселелеріне арналған. Елдер арасындағы әр түрлі қарым-қатынастардың орнауы, білім мен ғылым салаларындағы технологиялардың дамуы әлем халықтарының тіліне өз әсерін тигізуде. Солардың бірі ретінде осылардың тілдік тұлғаның сөз мәдениетіне тигізіп жатқан әсерін айтуымызға болады. Сондықтан мақалада сөз мәдениеті ұғымы зерттеу жұмысының басты нысаны ретінде қарастырылған. Қазіргі таңда сөйлеушінің тілдік дағдыларын дамытуда сөз мәдениетінің орны мен тілдік нормаларды сақтаудағы рөліне, оның білім беру жүйесінде жүйелі түрде оқытылуына тиісті назар аударылмай келеді. Бұл өз кезегінде жаһанданудың қазақ тіліне, оны пайдаланушы тілдік тұлғаның сөйлеу әрекетіне қаншалықты оң немесе теріс әсер етіп жатқанына мән беру керек екендігін және зерттеу жұмысының өзектілігін көрсетеді. Зерттеу жұмысының мақсаты — қазақ сөз мәдениетінің ғылыми-теориялық негіздерді жүйелеп, қазақ тіл біліміндегі концептуалдық тұжырымдарды талдау арқылы сөз мәдениеті ұғымының мазмұнын нақтылау және оны оқытудың тиімді бағыттарын анықтау. Мақалада хронологиялық заңдылық негізінде XX ғасырдың алғашқы жартысынан бастап, қазіргі кезеңге дейінгі отандық ғалымдардың сөз мәдениетіне қатысты ғылыми-теориялық және ғылыми-әдістемелік еңбектеріне шолу жасалған. Сөз мәдениетіне қатысты ондаған еңбекке теориялық талдау арқылы салыстырмалы зерттеу жүргізілген. Олардың қатарында Ахмет Байтұрсынұлы, Құдайберген Жұбанов, Мәулен Балақаев, Ісмет Кеңесбаев, Рабиға Сыздық, Нұргелді Уәли, Жанат Дәулетбекова, Жанар Абилхаирова және тағы да басқа ғалым-зерттеушілер ғылыми еңбектері бар. Мақалада қазіргі кезде қазақ тіл білімінде сөз мәдениетінің тарихи қалыптасуы мен оның зерттелуі сөз болады. Теориялық еңбектерді талдау арқылы сөз мәдениетінің қалыптасқан кейбір шешілуі тиіс мәселелері анықталған. Атап айтсақ, термин мәселесі, отандық ғалым-зерттеушілердің сөз мәдениетіне берген анықтамалары мен түсініктері. Сондай-ақ сөз мәдениетін оқыту мәселесіне тоқталып, қазіргі жай-күйі сараланып, оны жоғары мектепте дербес пән ретінде оқытудың маңыздылығы мен қажеттілігі айқындалған. Арнай эксперименттік жұмыс негізінде білімгерлердің сөйлеу тіліндегі сөз мәдениетіне сай емес ауытқулардың бірнеше түрі (калька сөздер, жаргон сөздер, өзге тілді сөздер) анықталып, оларды сөйлеуде пайдаланудың себебі мен тілде қолданудың сандық-сапалық көрсеткіштері ұсынылған. Сонымен қатар қазақ тіл біліміндегі теориялық, әдістемелік зерттеулердің негізінде бірнеше тұжырым жасалып, ұсыныстар берілген. Бұл өз кезегінде алдағы зерттеулерге негіз болады.

Кілт сөздер: қазақ тілі, сөз мәдениеті, тіл мәдениеті, тілдік норма, әдістеме, оқыту.

Кіріспе

Қазақ тілі — әлем тілдерінің ішіндегі сөздік қорға бай, көркем тілдердің бірі. Бірақ сандық технологиялар мен техниканың дамуы, әлем тілдерінің ғылым мен білім тіліне айналуы ана тіліміздің фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік т.б. құрылымын уәжді де, уәжсіз өзгерістерге ұшыратуда. Әдеби көркем тілде сөйлеу жалпы халықтың арасында, әсіресе, жастардың арасында құлдырауға ұшырап жатыр. Мысал ретінде көптілділіктің әсерінен тілде пайда болатын интерференция және интеркаляция құбылыстарын, басқа тілдегі ережелер мен заңдылықтарды қазақ тілінде де сол қалыпта қолдану, калька сөздер және т.б. айтуымызға болады. Тілде кездесетін мұндай кемшіліктерге назар аудармау, әр тілдің өзіндік ерекшеліктерін ескермеу және тілдің заңдылықтарына бағынбау сөйлеуші тілінің бұзылуына, коммуникация кезінде ойын дұрыс жеткізе алмауына, жалпы алғанда тілдік қалыптың бұзылуына алып келеді. Ал бұл қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесіне сай емес. Осыған байланысты тіл мамандарының қазақ тілі мәселелерін жан-жақты зерттеп, оны дұрыс оқыту мәселелеріне ерекше назар аудару керек. Сол арқылы қазақ тілі ғылым тіліне айналып, оның мәртебесінің артуына ықпал етуге болады. Демек жоғарыда аталғандарды ғылыми тұрғыдан зерттеу, олардың тілге теріс әсерін жою қазіргі қазақ тіл біліміндегі өзекті мәселелердің негізгісі.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: *yerkegali.raibek@sdu.edu.kz*

Мақалада сөз мәдениетінің теориялық тұрғыдан зерттелуін бірізді хронологиялық ретпен салыстырмалы талдау жасалуы, оны оқытудың мәселелеріне кешенді түрде тоқталып, теория мен тәжірибені байланыстыра отырып зерттелуі жұмысымыздың ерекшелігін көрсетеді. Сонымен қатар теориялық, әдістемелік зерттеулердің жүйеленуі, сөз мәдениетіне қатысты ұғымдардың бірізді пайдаланылмау мәселесінің анықталуы, оның шешу жолының берілуі және сол арқылы сөз мәдениетін оқытудың ғылыми негіздері ұсынылуы мақаламыздың ғылыми жаңалығы болып отыр. Бұл аталған зерттеулер жұмысымыздың практикалық маңызын айқындап, сөз мәдениетін оқытудың жүйесін қалыптастыруға, білімгерлердің сөз қолданысының нормаға сай қолдана алуына мүмкіндік туғызып, тіл мамандарының, зерттеушілердің, ізденушілердің алдағы жұмыстарына пайдасын тигізеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ғылыми мақаланың зерттеу деректері ретінде сөз мәдениетін қарастырған шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері алынды. Сөз мәдениетінің теориялық жағынан зерттеген ғалымдар Ф. де Соссюр, В.И. Чернышев, Ахмет Байтұрсынұлы, Құдайберген Жұбанов, Мәулен Балақаев, Ісмет Кеңесбаев, Рабиға Сыздық, Нұргелді Уәлидің, әдістемелік жағынан Жанат Дәулетбекова, Жанар Абилхаированың және т.б. еңбектері талданды. Сол арқылы қазақ сөз мәдениетінің қалыптасу мен даму тарихы сараланды. Әр кезеңдегі ғалымдардың ғылыми тұжырымдарын салыстыру арқылы олардың ортақ көзқарастары мен айырмашылықтары, қазақ тіл біліміндегі сөз мәдениетінің қазіргі кездегі мәселелері айқындалды. Сөз мәдениетін оқытудың тиімділігін анықтау мақсатында диагностикалық және эксперименттік әдістер арқылы жұмыстар жүргізілді. Бұл өз кезегінде зерттеудің эмпирикалық негізін құрайды.

Талдау мен нәтижелер

Қазақ тілінде сөйлеуші тұлғалардың әдеби тілдік нормадан ауытқымай, қазақ тілінің ережелері мен заңдарына бағына отырып сөйлеуі қазіргі кезде ерекше маңызға ие.

Аталған ғылым саласы алғаш рет тіл білімінде XX ғасырдың басында Ф. де Сосюрдің еңбектерінде қарастырылып, зерттеле бастады [1]. Ал орыс тіл білімінде В.И. Чернышевтің 1911 жылы шыққан «Правильность и чистота русской речи» [2] еңбегінен бастау алады. Екі ғалым да «сөз мәдениет» немесе «тіл мәдениеті» деген ұғым пайдаланбады, тек аталған саланы зерттеудің негізін қалады.

Қазақ тіл білімінде сөз мәдениеті туралы алғашқы ойлар өткен ғасырдың бірінші ширегінде пайда болып, қазіргі күнге дейін әр түрлі ұғымдар қолданылып келеді. Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының еңбегінде бұл ұғым «сөз дұрыстығы» деп аталған. Ғалым: «Сөз дұрыстығы — әр сөздің, әр сөйлемнің дұрыс күйінде жұмсалуы. Ол үшін сөз мағынасын, тұлғасын өзгертетін жалғау, жұрнақты дұрыс тұтыну керек; сөйлем ішінде сөздерді дұрыс септеп, дұрыс көптеп, дұрыс ымыраластыру керек; сөйлемдерді бір-біріне дұрыс ойластырып, дұрыс құрмаластыру, дұрыс орналастыру керек», – дейді [3; 48]. Яғни сөздерге қосымшаларды жөнімен қосу, дұрыс септей отырып, сөйлем құрылымын сақтау және оларды мағынасына сай қолдану керек деген сөз. Өкінішке қарай сөйлеуде ықпал мен үндестік заңына бағынбау, көптік мән беретін сөздерге көптік жалғау жалғау, баяндауыштарды сөйлемнің басына қойып айту немесе жазу, сөздерді жөнсіз пайдалану, өзге тілдерден сөз алу арқылы тілді шұбарлай сөйлеу және т.б. жағдайлар кездесуде. Бұлар — біз қарастырып отырған сөз мәдениеті қарастыратын мәселелер. Қазіргі кезеңдегі сөйлеу мәдениетіміз жайындағы осы аталғандар мәселелер салыстыра алғанда Ахмет Байтұрсынұлының «сөз дұрыстығымен» бірдей екенін көреміз. Демек әр кезеңде де сөз мәдениетіне қатысты жайттар көтеріліп отырады деген сөз.

Ал Құдайберген Жұбанов өзінің «Қазақ тіл білімінің мәселелері» атты еңбегінде «сөз қиыны» (қисыны) ұғымын қолданады. Ғалым сөздің қиыны болу үшін әр сөзді орны-орнына дұрыс қою, бір сөзді екінші бір сөзге байлап беретін жалғауларды дұрыс жалғау сияқты екі шартты атайды [4; 41]. Сонымен қатар сөз мүшелерін қалай болса солай құрай салудың дұрыс еместігін, сөз (сөйлем) болуы үшін сөз мүшелерін белгілі бір тәртіппен орналастыру керектігін тұжырымдайды [4; 65].

Қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынұлы мен Қ. Жұбановтан кейін сөз мәдениеті туралы ғылыми тұжырым айтқан ғалымның бірі — Ісмет Кеңесбаев. Ғалым «Қазақ тіл білімінің мәселелері» атты еңбегінде аталған жайтты тіл мәдениеті дей келе, оның орфоэпия мен орфографиялық, пунктуациялық, стилистикалық нормаларды қарастыратындығын жазады. Ал ғалымның өзі сөз

мәдениетіне орфоэпия, сөздің әуезділігі тұрғысынан тоқталып, зерттеу еңбегінің бір тақырыбын арнайды [5; 102].

Зерттеулерімізден байқағанымыздай еуропаның тіл білімінде, орыс тіл білімінде немесе қазақ тіл білімінде болсын алғашқы сөз мәдениетіне қатысты алғашқы пікірлер бір кезеңде басталғанын көре аламыз. Тек XX ғасырдың екінші ширегінде орыс тіл білімінде «культура речи» ұғымы пайдаланылып, оны кешенді түрде зерттеу қолға алына бастады [6], [7].

Қазақ тіл білімінде теориялық тұрғыдан алғашқы зерттеу Мәулен Балақаевтың «Қазақ тілінің мәселелері» атты еңбегінен бастау алады. Жиырмасыншы ғасырдың екінші жартысында ғалым өзінің «Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері» [8] еңбегінде «тіл мәдениеті» терминін пайдаланып, оның сөйлеудегі, жазудағы сыпайылық, ізеттілік қана емес, сонымен қатар айқын ойлылық, сөзді дәл айту шеберлігі, сөйлеу өнеріне шыныққандық, сауаттылық екендігін алға тартады.

Ең алдымен, ғалым тіл мәдениеті мәселелерін жан-жақты қарастырады. Атап айтқанда, жұрт алдында сөйлеу мәдениеті, оның ішінде лекторлар мен үгітшілерге қойылатын талаптар, сөзді сазына келтіріп сөйлеу, сөз және шеберлік, жазғанды дұрыс оқу шеберлігі т.б. Сондай-ақ ғалым аталған еңбегінде тіл мәдениетіне (сөз мәдениетіне) нұқсан келтіретін орфографиялық, орфоэпиялық, стильдік қателерге, диалектілік қолданыстарға, профессионализмдер, жаргон сөздерді т.б. сөйлеуде қолдану, мақсатсыз пайдалануға мән береді. Ғалым көрсеткен сөйлеудегі бұл кемшіліктер сөз мәдениетінің негізі болатын тілдік норманы бұзатын мәселелер болып саналады.

1980 жылдарға дейін «сөз мәдениеті» ұғымы «тіл мәдениеті» ұғымы аясында қолданылды. Алайда екеуінің бір ұғым емес екенін, олардың арасында айырмашылықтар бар екенін көрсеткен ғалымдар да жоқ емес. Солардың бірі — Нұргелді Уәлидің зерттеулері. Ол өзінің 1984 жылы жарыққа шыққан «Сөз мәдениеті» [9] атты еңбегінде тіл мәдениетінің сөз мәдениетінен ауқымы кең екенін, қарым-қатынас құралы ретінде қолданылатын, тілді жетілдіру, оны ұштай түсумен қатар сөз шеберлігі, сөйлеудегі әдептілік дегенге саяды десе, сөз мәдениетін әдеби тілдің грамматикалық, лексикалық, стилистикалық, орфоэпиялық, орфографиялық нормаларын меңгеру екендігін айтады. Сонымен бірге бейнелеуіш, көркемдеуіш құралдарды мақсатқа сай пайдалануды осы сөз мәдениеті қарастыратындығын жазады. Ғалым бұл еңбегін «шағын кітапша» деп атаса да, қазіргі кезде қалыптасқан сөз мәдениеті мәселелерін айқындап, жолын салып берген құнды еңбек деп атауымызға әбден болады. Оған тіл мәдениеті мен сөз мәдениетінің аражігін ажыратып көрсетуі, теориялық зерттеулері осы сөзімізге дәлел бола алады.

Ғалым сөз мәдениеті ұғымын сөзді дұрыс қолдану және сөзді бедерлі жұмсау деген екі сатыдан тұратындығын айтады [10; 110]. Демек ол норма ғана емес, ойды мақсатқа сай дұрыс әрі ең тиімді түрде ұғынықты жеткізу деген сөз.

Н. Уәлидің «Сөз мәдениеті» еңбегінің «Сөз жатықтығы» (әдеби тіл нормасы) атты бірінші бөлімінде сөзді дұрыс қолданудың, грамматикалық амал-тәсілдерді пайдаланудың көпшілік танығаң, тіл тәжірибесінде сыннан өткен қағидаларын әдеби тілдік норма деп түсіндіреді [9; 10]. Бұл сөз мәдениетінің негізгі нысаны болып саналатын тілдік норманың мәнін толық түсіндіретін анықтама деуімізге болады. Сонымен қатар ғалым аталған бөлімде сөз жасау жүйесіндегі қосымшаларды, тәуелдік жалғауларды сөздерге дұрыс жалғау, өзгеріске ұшыраған немесе пайда болған сөздерді мағынасына сай дұрыс пайдаланылу, сөздердің варианттылығы мен олардың нормаға сай қолданылуын қарастырады [9; 17]. Біздің пікірімізше, осы аталған мәселелерді зерттеу әлі күнге дейін өзінің өзектілігін жойған жоқ.

Еңбектің «Сөз байлығы» атты келесі бөлімінде ғалым сөздің байлығына, оның сөз мәдениетіндегі алар орны мен маңыздылығына тоқталады. Ғалымның пікірінше, сөздік қордың аз болуы, сөйлеу кезінде негізсіз ауытқуларға, мақсатсыз қайталауларға алып келеді [9; 45]. Нормаға сай дұрыс сөйлеуде сөздің байлығы маңызды орын алатыны анық. Ал сөз байлығы сөйлеуде мақсатсыз қайталауларға жол бермей, тіл арқылы көрінетін ойымыздың жүйелі, әрі оның анық, дәл болуына әсер етеді. Сөйлеуші өзінің сөзін дұрыс жеткізбеуі, айтар ойын түсіндіре алмауы қазіргі кезде қалыптасқан сөйлеудің негізгі мәселесіне айналды. Сондай-ақ Нұргелді Уәли өзінің еңбегінің келесі бөлімдерінде сөз тазалығы, сөздің дәлдігі, сөздің әсерлілігі, сөз әдебі сияқты мәселелерге орын береді.

Алғашқысын ғалым тіл мәдениетінің қажетті аса маңызды сапаларының бірі деп көрсетеді. Бұл тек сөзімізде бөгде тілдік элементтер болмауы емес, сонымен қатар, әдеби тілімізге өзге тілдерден енген сөздер, тіпті сөз тудырушы қосымшаларға қатыстылығын тұжырымдайды [9; 63].

Сөз дәлдігін сөйлеушінің функционалдық сауаттылығы, яғни сөздердің мағынасын білу мен оны орынды, дұрыс қолданумен, сөздің әсерлігін әдеби тілдің орфоэпиялық ережелерді сақтамай, сөздерді диалектілік сипатта сол қалпына пайдаланумен, сөз әдебін сөйлеудегі тіл этикетімен байланыстырады.

Ал 1987 жылы жарық көрген Т. Қордабаевтың «Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму жолдары» [11] атты еңбегінде ұғымның қолданылуына байланысты мәдениетті тіл, мәдениетсіз тіл болмайтынын, мәдениеттілік те, мәдениетсіздік те сөйлеуде (жазуда) болатындығын айтады. Бұл тұжырымнан біз терминнің мағынасына сай дұрыс қолданылмағандығын көреміз.

Сөз мәдениетін теориялық жағын зерттеген тағы бір белгілі ғалым — Рабиға Сыздық. Ғалымның «Тілдік норма және оның қалыптануы» атты еңбегі сөз мәдениетінің (ғалым «тіл мәдениеті» деп қолданады) негізгі мәселесі болып саналатын тілдік норманың өлшем-бірліктерін, оның қазақ тіл білімі салаларымен байланысына және түрлеріне арналады. Атап айтсақ, лексикалық, грамматикалық, орфоэпиялық, орфографиялық нормалар, функционалды стильдер, вариантты лық, көркем әдебиеттегі сөздің қолданыс пен әдеби тілдік норма және т.б. — қазақ сөз мәдениетінің ортологиялық негіздері. Филолог-ғалым Р. Сыздық 2001 жылы шыққан бұл еңбегінде «тіл мәдениеті», «сөз мәдениеті», «сөйлеу мәдениетінің» қайсысын термин ретінде пайдалану керектігіне тоқталады. Тіл мәдениетін сөздерді морфологиялық, лексикалық, синтакситтік, орфоэпиялық, орфографиялық, лингвостилистикалық нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру деп түсіндіреді. Яғни ғалым аталған еңбегінде тілдік нормаға қатысты мәселелерді «тіл мәдениеті» ұғымы төңірегінде топтастырғанын көреміз [12].

Сонымен қатар «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (2011) [13], «Әлеуметтік лингвистика сөздігі» (2016) [14], «Қазақ әдеби тілінің анықтамалығында» (2016) [15] «тіл мәдениеті», «сөз мәдениеті» терминдерін анықтамалары бір-біріне мағынасы жағынан жақын екенін байқайдық. Соңғысында «сөйлеу мәдениеті» дегенге де алдыңғы екі ұғыммен дәл түсініктіме беріледі. Бұдан біз әлі күнге дейін терминнің бірізді пайдаланылмай жатқанын анықтадық.

Екі ұғымның бір дәрежеде қолданылуы сол уақытта да, бүгінгі күні де бірде бір мағынада, бірде екі түрлі мағынада қолданылғанымен, аталған құнды еңбектер қазіргі қазақ тіл білімінде осы уақытқа дейін қалыптасқан сөз мәдениетінің тек теориялық зерттеулеріне емес, оның әдістемелік зерттеулеріне де негіз болғандығын атап өткеніміз жөн.

Қазақ тіл білімдегі сөз мәдениетін оқыту да назардан тыс қалмай, ғалым-әдіскерлердің қарастыратын мәселесіне айналды. Сөз мәдениетін оқытудың қолға алынғанына көп болмағанымен атқарылған жұмыстар да жоқ емес. Осы зерттеулердің арқасында бірнеше ғылыми мақалалар, диссертациялық жұмыстар, оқулықтар жазылды. Бұл атқарылған жұмыстар сөз мәдениетін оқытуда әлі де жеткіліксіз, себебі өзгермелі заманда сөздік қолданыстар, фразалар да түрленіп сөйлеушінің тіліне әсер етіп отырады. Мысалы, он жыл бұрын ауызша сөйлеуде негізі орыс тіліндегі сөздер қолданылса, қазіргі кезде ағылшын тілді сөздер көптеп пайдаланылуда. Бұл сөз мәдениеті қарастыратын ауызша тіл нормаларына қатыстылығын ескергеніміз жөн.

Сөз мәдениетін оқытуды маңызды мәселе ретінде қарастырып, назар аударған ғалым — Жанат Тұрарбекқызы Дәулетбекова. Ол өзінің ғылым жолындағы еңбегінің көп бөлігін сөз мәдениетін зерттеуге, оның ішінде оқытуға арнады. Ғылыми мақалалар, оқулықтар жазып, білім беру бағдарламалары негізінде сөз мәдениетін оқу процесіне енгізді. Бұл ғалымның атқарған жұмысының маңыздылығы мен құндылығын көрсетеді. Жұмыстың нәтижесі ретінде 2008 жылы докторлық диссертация қорғалды. Докторлық диссертацияда сөз мәдениетін орта мектепте оқытудың ғылым-педагогикалық жүйелеріне, оның ішінде философиялық, психологияық негіздеріне, дара тұлғаға бағытталған білім беру жүйесіндегі субъективті қатынастардың сөз мәдениетімен сабақтастығына, дидактикалық ұстанымдарына мән берген [16]. Сол негізде жаттығулар мен тапсырмалар жүйесін әзірлеп, эксперименттік жұмыстар жүргізіп, нәтижесінде ғылыми еңбек сөз мәдениетін орта мектепте оқытуға арналған құнды еңбекке айналды.

Педагогика ғылымдарының докторы Жанат Дәулетбекова сөз мәдениетін орта мектеп оқушыларына оқытуда дәстүрлі әдістерден бұрын бірінші белсенді, яғни интерактивті әдістерді пайдалануға басымдық беруді көздейді [16]. Ғалым іріктеп көрсеткен проблемалық, жағдаяттық тапсырмалар, пікірталас, іскерлік ойындар т.б. әдістер оқушының сапалық деңгейі мен әрекет мотивтерін, қызығушылығын және құндылыққа бағыттылығын қалыптастыруға мүмкіндік беретіндігін айтады [16; 205]. Сабақта интереактивті әдістерді пайдаланғанда көп жағдайда мұғалім бейтарап позицияда болатындығын ескергеніміз жөн. Бұрын білім алушы ақпаратты барынша

нормаланған мәтіндерден алды. Әрине кітаптар мен газет-журналдардағы мәтіндерде де кемшіліктер болғанын мойындауымыз керек. Бірақ өмірдің барлық салаларында «озық технологияларды» пайдалану әсерінен пайда болған сөйлеу тіліндегі қазіргі кемшіліктерге қарағанда ауытқу түрлері біршама аз болды. Ғаламтор мен әлеуметтік желілерді, жасанды интелектіні жаппай пайдалану ақпараттар ағымын арттыруда. Ал бұл ақпараттардың сөз мәдениетіне сай болуын тексеруге мүмкіндік бермейді және тікелей сөйлеу тіліне әсер етіп жатыр. Сол себепті қазіргі уақытта сабақ кезінде тек интерактивті әдістерді пайдалану оқушылардың сөз мәдениетін жетілдіру жолында толық нәтиже бермеуі мүмкін. Аталған жайттарды ескере отырып, сабақ процесінде интерективті әдістерді пайданаланған кезде мұғалім оқушының сөз мәдениетіндегі кемшіліктерді түзеп отыруы және дұрыс жол көрсете білуі керек деген қорытындыға келеміз.

Әдіскер-ғалым Жанат Дәулетбекова сөз мәдениетін оқыту формаларын дербес, топтық, ұжымдық деп үшке бөліп көрсетеді. Аталған оқыту формаларына негіздей келе, оқушының сөз мәдениетін қалыптастыратын жаттығулар мен тапсырмалардың типологиясын ұсынады. Жаттығуларды тіл дамыту жаттығулары, тіл ұстарту жаттығулары және сөз мәдениеті құралдарын қолдану жаттығулары деп үшке бөледі. Ал қатысымдық және әлеуметтік дағдыларды қалыптастыру тапсырмаларын ізденімдік тапсырмалар, проблемалық тапсырмалар және шығармашылық тапсырмалар деп бөледі [16; 234]. Бұдан біз ғалымның жаттығулар мен тапсырмаларды оңайдан күрделіге қарай құрастырып, жүйелегенін көруімізге болады.

Еңбекте ғалым сөз мәдениетін оқыту технологиялары (коммуникативтік, ізгілендіру, жобалау, дамыта оқыту, тұлғалық бағдарлы оқыту, сыни ойлау) мен оқу-танымдық құралдары (кестелер, диаграммалар, ребустар, суреттер, сөзжұмбақтар, үнтаспалар, интернет) арқылы оқыту нәтижелерін (сөз дұрыстығы, сөз әдебі, сөз шеберлігі) көрсетіп, орта мектеп оқушысының коммуникативті, ақпараттық, проблеманы шешу, мәдени-танымдық құзіреттіліктерін дамытатындығын модель арқылы көрсетеді. Ұсынылған модель оқушыға сөз мәденитін оқытуда тиімді деп есептейміз. Себебі сөз мәдениетін оқыту мақсатына сай пән мазмұны жүйеленіп, құрастырылған жаттығулар мен тапсырмалардың тиімділігі эксперименттік жұмыстар негізінде дәлелденген.

Сөз мәдениетін оқытуға қатысты ғылыми-әдістемелік зерттеудің ендігісі 2010 жылы қорғалған Абилхаирова Жанар Айтбайқызының кандидаттық диссертациясы. Бұл диссертация сөз мәдениетіне филолог-студенттерді нысан ретінде алған алқашқы еңбектердің бірі. Ғалым диссертацияның әдістемелік бөлімінде, ең бірінші, сөз мәдениетінде берілетін білімнің мазмұнына назар аударады және оны бес деңгейге бөледі:

1. Пән мазмұнына қатысты жалпы теориялық мағлұмат беру.
2. Оқу пән (мақсаты, құрылымы, басқа пәндермен байланысы және т.б.).
3. Оқу материалы (дидактикалық материалдар, өзіндік жұмыс және өзін-өзі тексеру тапсырмалары).
4. Әрекет кезеңі (білім беруші мен білім алушының бірлескен әрекеті).
5. Оқытудың нәтижесі [17; 62].

Ғалым білімгерлердің сөйлеу мәдениетін жетілдіруде бірізділік ұстанымын ұстанудың, ол үшін оқыту материалдарын үнемі жетілдіріп, білімгерде бар білімнің негізінде тапсырмаларды жеңілден ауызға қарай құрастырудың және сол тапсырмаларды білімгердің өз бетінше орындауы керек екенін айтады [18; 147].

Ғалым пән мазмұнын құрастыруда сабақтастық ұстанымының маңызды екендігін айта келе, оның пән мазмұмын жүйелеуде, бірізді, жеңілден ауырға қарай игертуге мүмкіндік беретіндігіне тоқталады. Расында, сөз мәдениеті тілдік салаларымен тығыз байланысты. Сондықтан сөз мәдениетін тіл білімінің басқа салаларымен сабақтастықта оқыту маңызды болып қала береді. Бұл аталғандардан бөлек тілді оқытқанда сөз мәдениетіне әсер ететін просодиялық белгілерге де (интонация, екпін, ырғақтағы өзгерістер) ескерген жөн. Себебі просодиялық белгілерсіз сөйлеушінің айтар ойы, мәні, мақсаты көрінбейді [19]. Ал бұл сөз мәдениетінің аспектісі болып саналатын «сөздің (ойдың) дәлдігіне» тікелей қатысты.

Сөз мәдениетін оқытуды зерттеген ғалымдар Ж. Дәулетбекова мен Ж. Абилхаированың тапсырмаларды жеңілден ауырға, оңайдан күрделіге қарай құрастыру туралы ойлары бір жерден шығады. Әрине бұл оқушыларға да, білімгерлерге де бірдей тапсырмалар беру деген сөз емес. Керісінше, оқушы мен білімгердің жас ерекшеліктеріндегі алшақтық, білім деңгейінің әр түрлі болуын ескеру, соған сай тапсырмалардың берілуі сөйлеушінің сөз мәдениетін дамыуда маңызды рөл атқарады.

Сөз мәдениетін оқыту маңыздылығы артқан сайын бұл аталған деңгейлер де өзгерістерге ұшырауы әбден мүмкін. Тіпті олардың тиімділігі мен нәтижелігі зерделеніп, болашақта жаңа деңгейлердің пайда болуының ықтималдығы жоғары. Әрине бұған теориялық-әдістемелік зерттеулерді жүйелі жүргізумен қол жеткізуге болады.

Педагогика ғылымдарының кандидаты Жанар Айтбайқызы тіл білімінің басқа салаларын оқытудағы сияқты тіл мәдениеті негіздері пәнін дәріс, СОӨЖ, СӨЖ арқылы оқытуды құптайды. Сонымен қатар ғалым проблемалық семинар, тақырыптық семинар, танымдық семинарлардың тиімділігіне тоқталады. Біздің бұларға алып қосарымыз дәріс, семинар сабақтарынан бөлек, практикалық сабақтарды да қосу. Ол арқылы білім алушылардың теориялық білімдерін практикамен бекітуге, сол арқылы олардың тілдік дағдыларын дамытуға мүмкіндік аламыз. Соңғы жылдарда ЖОО-на берілген академиялық еркіндіктің бар екенін ескерсек, пән мазмұнын одан әрі дамытуға, өзгерістер енгізуге әбден болады. Бұл пәнді мазмұндық жағынан ғана емес, құрылымдық жағынан жүйелеуге көмектеседі.

Сөз мәдениетін оқытуға қатысты жоғарыда аталған барлық ғалымның еңбектері өзгермелі заманда үнемі өзгеріп отыратын тілдік мәселелерді шешуге аздық етеді. Сондықтан жоғары білім беретін оқу орындарында сөз мәдениетінің оқытылуына мән беру керек. Сөз мәдениеті қазірге дейін бірде жеке пән ретінде оқытылса, бірде басқа пәндердің ішінде қарастырылып келеді. Бірақ тілімізді нормадан тыс өзгерістерге ұшыратып жатқан факторларды ескере келе, сөз мәдениеті өз алдына жеке, әрі толық пән ретінде қалыптасуы керек деген тұжырымға жасауға болады. Алайда оның басқа тіл білімі салаларымен тығыз байланысты екенін ұмытпауымыз шарт. Толық пән ретінде қалыптастырумен қатар, оның мазмұнын қазіргі тілдік жағдайға бейімдеп, әдістемелік тұрғыдан одан әрі жетілдіру керек. Бұл жұмыс, ең алдымен, қазіргі кезде тілде қалыптасқан әр түрлі ауытқуларды, нормадан тыс қолданыстарды анықтап алу басталады. Атқарылуы тиіс көп жұмыстың бастауы ретінде және жоғарыдағы мақсатқа сай «SDU University» мекемесінде эксперименттік жұмыс жүргізілді. Экспериментке «Қазақ тілі және әдебиеті» ББББ-ның 3-курс студенттері қатысты. Экспериментке қатысушылардың саны — 68. Аталған мақсат сай төмендегідей бірнеше міндеттер қойылды:

– білімгер тіліндегі кездесетін калька сөздерді табу;
– калька сөздерді сөйлеуде қолданудың себебін анықтау;
– сөз мәдениетіне сай емес қолданыстарды анықтау;
– эксперимент нәтижесін ұсыну.

Әрине бұл міндеттер сөз мәдениетін дұрыс оқытудың толық шешімі емес, тек бастапқы қадамдары екенін айтып өткеніміз жөн. Алайда әлі толық қалыптаспаған сөз мәдениетін оқытудың әдістемесінің дұрыс бағытқа өзгеруіне ықпал ететін әрекет.

Анықтауыштық эксперимент кезеңінде студенттердің сөйлеу тілінде кездесетін калька сөздердің жиілігін анықтау мақсатында білімгерлердің сөйлеу тіліне диагностикалық талдау жүргізілді.

1-суретте анықтауыштық эксперименттің нәтижесі көрсетілген. Экспериментке қатысқан 68 студенттің 49-ы немесе 72 пайызында сөйлеу кезінде калька сөздерді пайдаланатының анықтадық. Ал оларды «не үшін пайдаланасыз?» деген сұраққа, 27 студент «қате екенін білмедім» десе, 16 студент «әдетке айналып кетті» деп жауап берген. Ал қалған 6 студент маңызды деп ойламағандығын айтты.

Зерттеуші ғалымдар калька сөздердің екі түрін көрсетеді. Біріншісі — лексикалық калька болса, екіншісі — құрылымдық калька [20]. Осылардың ішінде респонденттердің сөйлеу тілінде лексикалық калькалардың көптеп кездескенін анықтадық. Мысалы, «болып табылады», «туған күніңмен», «үлкен рақмет», «тірі дауыс», «мен ойлаймын» және т.б. Сонымен қатар бұл калька сөздердің пайда болуына орыс тілінің әсер еткенін байқауымызға болады.

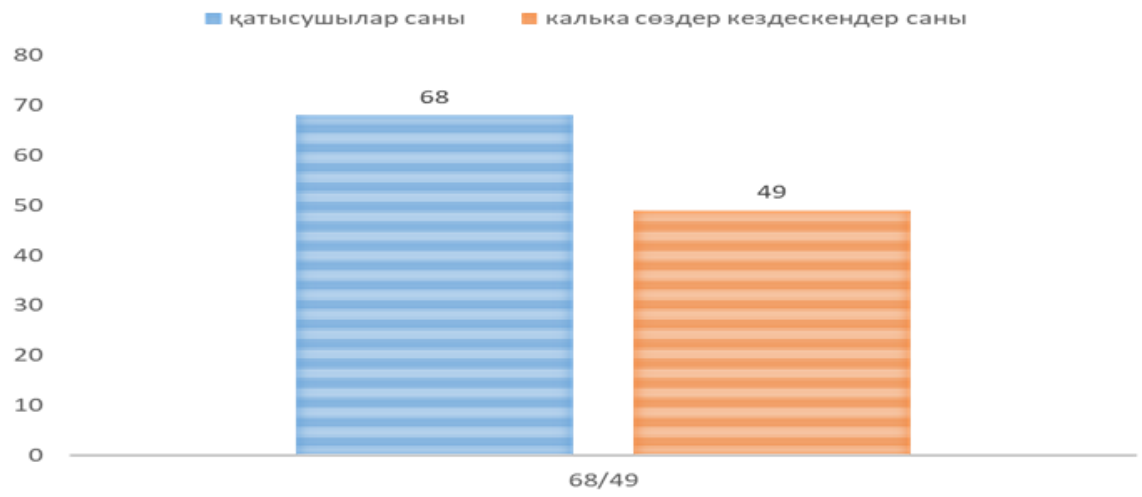

1-сурет. Анықтаушы эксперимент нәтижесі: калька сөздерді қолданушы студенттердің саны

2-суретте студенттердің сөйлеу тіліндегі калька сөздермен қоса, жаргон және өзге тілдегі сөздерді қолданудың көрсеткішін көруімізге болады. Респонденттер сөйлеу кезінде калька, жаргон, өзге тілдегі сөздерді үнемі түрлі деңгейде қолданатынын анықтадық. Ал сандық көрсеткіштер 1-кестеде берілген. Одан біз білімгерлердің сөйлеуі сөз мәдениетіне сай емес деген тұжырымға келе аламыз.

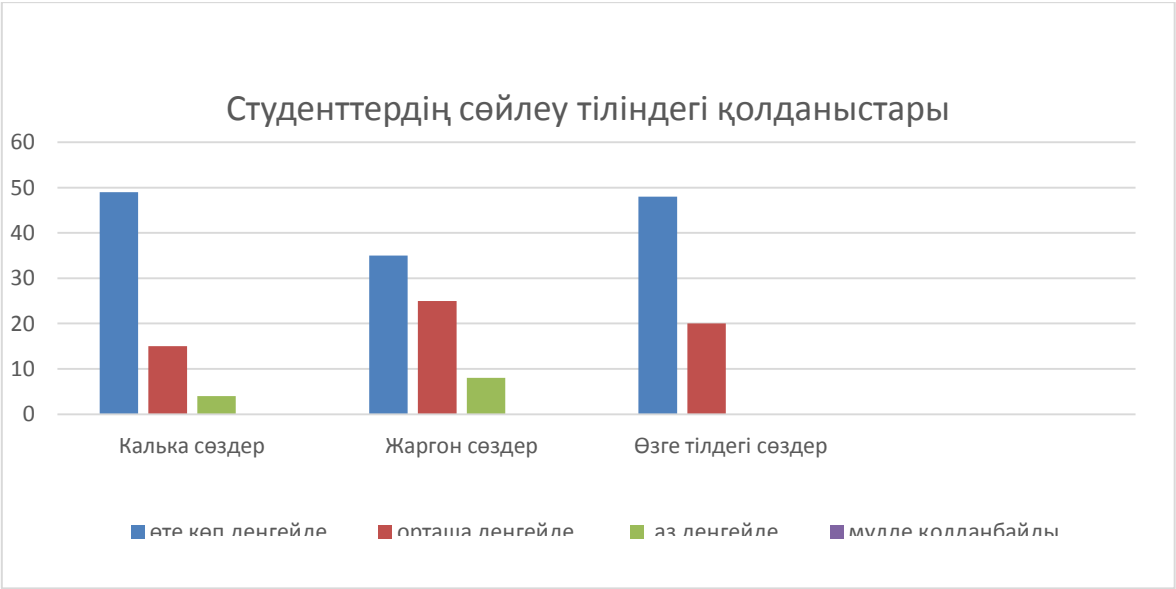

2-сурет. Эксперимент нәтижесі: студенттердің сөйлеу тіліндегі қолданыстар көрсеткіші

1 - к е с т е

Студенттердің сөз қолданысы көрсеткіші

Қолданыстар	Өте көп деңгейде қолдану	Орташа деңгейде қолдану	Аз деңгейде қолдану	Мүлде қолданбау
Калька сөздер	46	15	7	0
Жаргон сөздер	28	24	16	0
Өзге тілдің сөздері	68	0	0	0

Студенттердің сөйлеу тіліндегі сөз қолданыстары эксперимент нәтижесі көрсеткендей калька сөздерден басқа да қолданыстардың көрсеткіші анықталды. Ең көп қолданыстар қатарына өзге тілдегі (орыс, ағылшын) сөздердің қазақ тіліне араластыра қолданудың дағдыға айналғанын байқатты. Оған

басқа да зерттеулер дәлəл бола алады. Онда экспериментке қатысқандардың 52 %-ы күнделікті ауызша сөйлеу тілінде ағылшын тіліндегі сөздерді пайдалатынын көрсеткен. Оның себебі ретінде сөйлеуде әдетке айналғандымен және заманға сай болу үшін деп көрсетеді [21]. Тілде осындай шет тілді сөздерді көп пайдалану кейде сөздік қорымызды толықтырғанымен, көп жағдайды тілімізді бұзып, шұбарландырады. Ондай жағдай орын алмас үшін, шет тілінің сөздері жоқ дегенде қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарына сай икемделуі шарт. Өкінішке қарай, қазақ тіліне кіріп жатқан шет тілді сөздер орыс тіліне енгендей ассимиляцияланбайды [22].

Ендігі бір зерттеу нәтижесінде де жастар қазақ тілінде сөйлегенде «шұбалыңқы» және «қате сөйлейтінін» көрсеткен [23].

Қазақ тілін шұбарламай таза сөйлейтін студенттің болмауы — өте қынжылтатын жайт. Сөз мәдениетіне кездесетін мұндай кемшіліктер көркем әдеби шығармаларды аз оқудан, ортаның ықпалынан және әлеуметтік желілердің әсерінен болып отыр [24]. Бұл жағдайды қазақ тілінің болашағына келетін қауіп деп санауымызға болады. Сол үшін ауызша сөйлеуде тілдің ортологиялық (норма) дағдыларын дұрыс қалыптастыру, сөйлеу мәдениетін дамытудың тиімді жолдарын қарастыру өзекті болып отыр. Жаһандану дың әсерінен тілімізге келетін қауіпті болдырмау және оның алдын алу мақсатында тың ізденістер арқылы сөз мәдениетін оқытудың жаңашыл әдістемесін жасауды өз мақсатымызға қосып отырмыз.

Сөйлеу кезінде сөз мәдениетінің сақталуы тек калька, жаргон сөздерге қатысты емес екенін ескергеніміз жөн. Оған лексикалық, грамматикалық, стилистикалық және т.б. нормаларды сақтау да жатады [25].

Барлық ғылым салалары заманға сай өзгерістерге ұшырап жатқанда, білім беруде, әсіресе, тілді, оған қатысты салаларды оқытуда бұрынғы қалыпты сақтап қалу тежеуге алып келеді. Мысалы, ЖОО-дағы пән атауынан бастап, оның мазмұнының бірізділігінің болмауы, жоғары мектепте пәнді оқыту әдіс-тәсілдерінің жүйеленбеуі немесе ескіруі. Яғни ғылыми-теориялық, әдістемелік мәселелердің шешілмеуі сөз мәдениеті ұғымының, пән атауы («Тіл мәдениеті», «Сөз мәдениеті») мен мазмұнының бірізді болмауына әсер етуде. Бұл сөз мәдениетін теориялық жағынан ғана емес, оны оқыту мәселелерімен бірге тұтас алып қарастырып, зерттеу керек дегенге саяды.

Ғалымдардың осы аталған пікірлерін, тұжырымдары мен анықтамаларын, ғылыми-теориялық, ғылыми-әдістемелік еңбектерін зерделей келе, бірнеше қорытынды тұжырым жасауға болады:

1. Еуропа, орыс, қазақ тіл білімінде сөз мәдениетін зерттеу бір кезеңде жүзеге аса бастады.

2. 2-кестеден біз қазақ тіл біліміндегі ғалымдардың ұсынған терминдерін көре аламыз. Біз қарастырған барлық еңбектерді зерделей келе, «сөз мәдениетін» «тіл мәдениеті» ұғымының аясында жиырма бірінші ғасырдың алғашқы он жылдығына дейін қарастырғанын байқауымызға болады. Десек те ғылыми еңбектер мен мақалаларда терминді пайдалануда бірізділік жоқ. Бұл сөз мәдениетінің ғылыми-теориялық жағынан әлі де зерттеу керек екенін көрсетеді. Тиісінше ғылыми-әдістемелік зерттеулерді де жүргізу шарт.

2 - к е с т е

Ғалымдардың ұсынған термині

Ахмет Байтұрсынұлы	«сөз дұрыстығы»
Құдайберген Жұбанов	«сөз қиыны»
Ісмет Кеңесбаев	«тіл мәдениеті»
Мәулен Балақаев	«тіл мәдениеті»
Нұргелді Уәли	«сөз мәдениеті» («тіл мәдениеті» қолданысы да кездеседі)
Рабиға Сыздық	«тіл мәдениеті»
Сөздіктер	«тіл мәдениеті», «сөз мәдениеті», «сөйлеу мәдениеті»

3. Ахмет Байтұрсынұлының «сөз дұрыстығы» туралы пікірі өзінен кейінгі ғалымдардың қазақ тіл біліміндегі «сөз мәдениетіне» қатысты тұжырымдарына негіз болды және «сөз дұрыстығы» ұғымы «сөз мәдениеті» ұғымымен мағыналас.

4. Мәулен Балақаевтың сөз мәдениетін тіл мәдениеті бірлігінде қарастырады. Ал Нұргелді Уәлидің еңбектерінде екі ұғым ретінде көрсетіледі. Яғни ғалым «сөз мәдениеті» мен «тіл мәдениеті» ұғымдарының ара жігін ажыратып, бөлек-бөлек анықтама береді. Демек бұдан біз «сөз мәдениеті» мен «тіл мәдениетінің» екі түрлі термин, екі түрлі бағыт екенін көре аламыз.

5. Кейбір теориялық мәселелердің шешілмеуі сөз мәдениетін оқытуда да шатасуларға ұшыратуда.

6. Пән мазмұны мен оны оқытуда осы уақытқа дейін қалыптасқан лингводидактикалық зерттеулерге негіздей отырып, заманға сай өзгертулер енгізу қажет.

Қорытынды

Қазақ тіл білімінде «тіл мәдениеті» және «сөз мәдениеті» ұғымдарының бірізді пайдаланылмауы сөз мәдениеті теориясының өзекті мәселесіне айналғанын байқауымызға болады. Оны сөз мәдениетін теориялық-әдістемелік тұрғыдан зерттеген ғалым-зерттеушілердің еңбектерінен саралау арқылы көз жеткіздік. Аталған ұғымның ара-жігі ажыратылмай, тіл мен әдебиетте бір деңгейде қолданылуы, сөз мәдениеті саласын зерттеуде, оны дамытуда әлі де шатастыруларға ұшыратуда. Бұл сөз мәдениеті саласы дамымады деген сөз емес. Керісінше оны әр кезеңдерде зерттеу жүргізген ғалымдардың еңбектері арқылы дамытуға мүмкіндік алатынымызды атап өткеніміз жөн. Нұргелді Уәлидің «тіл мәдениеті» мен «сөз мәдениеті» ұғымдары арасындағы айырмашылықты айқындауы сол дамудың негізгі бағыты екені анық. Жоғарыда сөз мәдениеті мәселелері аталған саланы теориялық, әдістемелік жағынан дұрыс қалыптастыруға, одан әрі жетілдіруге кедергі келтіріп жатқанын айтып өттік. Сондықтан сөз мәдениетіне қатысты бірнеше мәселені шешу маңызды. Олардың қатарына «сөз мәдениеті», «тіл мәдениеті» ұғымдарына нақты ғылыми анықтама беру, жоғары оқу орындарында «Сөз мәдениеті», «Тіл мәдениеті» пәндерін атауын, мазмұнын біріздендіру және тіл мен әдебиет қарастыратын мәселелерін бөлу, лингводидактикалық зерттеулерге назар аударып, заман талаптарына сай оқытудың әдіс-тәсілдерін жетілдіруді жатқыза аламыз. Осы арқылы сөйлеу (ауызша, жазбаша) кезінде пайда болатын немесе пайда болған мәселелердің шешімін табуға болады. Ал бұл өз кезегінде, аталған саланы теориялық-әдістемелік тұрғыдан одан әрі зерттеуге негіз болады.

Әдебиеттер тізімі

1 Де Соссюр Ф. Курс общей лингвистики / Ф. Де Соссюр — Екатеринбург: Урал. ун-та, 1999. — 432 с.

2 Чернышев В. Правильность и чистота русской речи: опыт русской стилистической грамматики / В. Чернышев — Санкт-Петербург: Тип. М. Меркушева, 1914. — 264 с.

3 Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы / А. Байтұрсынұлы. — Алматы: Алаш, 2003. — 1-том. — 408 б.

4 Жұбанов Қ.Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Қ.Қ. Жұбанов; құраст.: Ғ. Әнес. — Алматы: Абзал-Ай, 2013. — 640 б.

5 Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімінің мәселелері / І. Кеңесбаев; құраст.: Ғ. Әнес. — Алматы: Абзал-Ай, 2014. — 640 б.

6 Винокур Г. Культура языка: Очерки лингв. технологии / Г. Винокур. — Москва: Работник просвещения, 1925. — 216 с.

7 Обнорский С. Очерки по истории русского литературного языка / С. Обнорский. — Ленинград: Изд-во Академий науки СССР, 1946. — 200 с.

8 Балақаев М.Б. Қазақ тіл білімінің мәселелері / М.Б. Балақаев. — Алматы: Зият Пресс, 2004. — 140 б.

9 Уәлиев Н.М. Сөз мәдениеті / Н.М. Уәлиев. — Алматы: Мектеп, 1984. — 75 б.

10 Уәлиев Н.М. Қазақ дәстүрлі сөзсаптамы: тілтанымдық үздіктер / Н.М. Уәлиев. — Алматы: Қазақ тілі, 2020. — 208 б.

11 Қордабаев Т.Р. Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму жолдары / Т.Р. Қордабаев. — Алматы: Мектеп, 1987. — 124 б.

12 Сыздықова Р.Г. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы): көптомдық шығармалар жинағы / Р.Г. Сыздықова — Алматы: Ел-шежіре, 2014. — 291 б.

13 Қазақ әдеби тілінің сөздігі [Он бес томдық] / Құраст. А. Фазылжанова, Н. Оңғарбаева, Қ. Ғабитханұлы — Алматы: Тіл білімі инст., 2011. — 13-том. — 752 б.

14 Абасилов А. Әлеуметтік лингвистика сөздігі / А. Абасилов — Алматы: Асыл кітап, 2016. — 168 б.

15 Итеғұлова С.А. Қазақ әдеби тілінің анықтамалығы / С.А. Итеғұлова, А.Қ. Қожахмет — Алматы: Ш.Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2016. — 150 б.

16 Дәулетбекова Ж.Т. Жалпы білім беретін орта мектептерде қазақ тілінен сөз мәдениетін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: пед. ғыл. д-ры ... дис. / Ж.Т. Дәулетбекова — Алматы: Қазақ ұлттық қыздар пед. ун-ті, 2008. — 290 б.

17 Абилхаирова Ж.А. Филолог-студенттердің тіл мәдениетін жетілдіру әдістемесі: пед. ғыл. канд. ... дис. / Ж.А. Абилхаирова — Алматы: Қазақ ұлттық қыздар пед. ун-ті, 2010. — 132 б.

18 Абилхаирова Ж.А. Студенттердің сөз мәдениетін жетілдірудің дидактикалық негіздері / Ж.А. Абилхаирова // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. — 2015. — № 2. — 145–148-б.

19 Kuuluvainen S. Prosody enhances learning of statistical dependencies from continuous speech streams in adults / S. Kuuluvainen, S. Kaskivuo, M. Vainio, E. Smalle, R. Möttönen // Cognition. — 2025. — № 262. — P. 1–18. https://doi.org/10.1016/j.cognition.2025.106169

20 Giaber J. Lexical Calque as a Secondary Term-formation Method Framing Cognition in the Target Language / J. Giaber // International Journal of Arabic-English Studies. — 2024. — No. 2. — P. 73–102. https://doi.org/10.33806/ijaes.v24i2.591

21 Жусубалина Ж.М. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы сөз мәдениеті мәселесі / Ж.М. Жусубалина, Б.М. Тлеубердиев // Ясауи университетінің хабаршысы. — 2023. — № 1 (127). — 138–139-б. https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.11

22 Ауғанбаева М.С. Жастар сленгтеріндегі англицизмдер / М.С. Ауғанбаева, Е. Алкая, Г.Б. Мамаева // Ясауи университетінің хабаршысы. — 2024. — № 1 (131). — 191-б. https://www.doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.16

23 Күдеринова Қ. Көптілді қазақ жастары және мемлекеттік тіл / Қ. Күдеринова, Ж. Байтелиева, Ж. Дүйсебекова // Қарағанды университетінің хабаршысы. — 2022. — № 1 (105). — 42-б. https://doi.org/10.31489/2022ph1/36-45

24 Ауғанбаева М.С. Студенттердің сөйлеу мәдениетін дамыту әдістері / М.С. Ауғанбаева, Г.Б. Мамаева // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. — 2025. — № 1. — 182-б. https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-1.17

25 Сайт журнала «Гуманитарные и юридические исследования» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-ponyatiya-kultura-rechi-v-issledovaniyah-otechestvennyh-uchenyh/viewer

Е.О. Райбек, Ш.Л. Ерхожина

Научно-теоретические проблемы казахской культуры речи и ее преподавания

Статья посвящена изучению культуры речи в казахском языкознании и вопросам её преподавания. Установление многообразных международных связей, а также развитие технологий в области образования и науки оказывают влияние на языки народов мира. Одним из проявлений этого влияния является воздействие языковой личности на речевую культуру. В связи с этим основным объектом исследования в статье выступает понятийный аппарат «культура речи». В настоящее время вопросам речевой культуры, соблюдению языковых норм, а также систематическому обучению этим аспектам в образовательной системе не уделяется должного внимания. Это подчёркивает актуальность исследования и указывает на необходимость осмысления степени влияния глобализации (положительного или отрицательного) на казахский язык и речевое поведение языковой личности. Цель исследования — систематизировать научно-теоретические основы культуры казахской речи, проанализировать концептуальные подходы в казахском языкознании, уточнить содержание понятия «культура речи» и определить эффективные направления ее преподавания. В статье по хронологическому принципу рассматриваются научно-теоретические и научно-методические труды отечественных учёных, посвящённые вопросам культуры речи — начиная с первой половины XX века и до настоящего времени. Сопоставительное исследование проводится на основе теоретического анализа десятков научных работ, в том числе трудов таких исследователей, как Ахмет Байтурсынов, Кудайберген Жубанов, Маулен Балакаев, Исмет Кенесбаев, Рабига Сыздык, Нургельды Уали, Жанат Даулетбекова, Жанар Абилхаирова и др. В статье также рассматривается историческое становление и современное состояние изучения культуры речи в казахском языкознании. На основе анализа теоретических источников выявлены нерешённые вопросы, связанные с культурой речи — в частности, проблемы терминологии, определений и трактовок понятия «культура речи», предлагаемых отечественными исследователями. Кроме того, анализируется состояние преподавания культуры речи, подчёркивается значимость данного курса как самостоятельной дисциплины в системе высшего образования. В рамках специально организованного экспериментального исследования выявлены отклонения от норм речевой культуры в устной речи студентов (кальки, жаргонизмы, заимствованные слова), проанализированы причины их употребления, представлены количественные и качественные характеристики. На основе проведённого анализа делаются выводы и формулируются рекомендации, которые могут быть использованы в дальнейших научных разработках в области казахского языкознания.

Ключевые слова: казахский язык, культуры языка, культуры речи, методика, языковая норма, преподавания.

Y.O. Raibek, Sh.L. Yerkhozhina

Scientific and theoretical issues of Kazakh speech culture and the state of its pedagogical implementation

The article is devoted to the study of speech culture in Kazakh linguistics and the issues related to its teaching. The establishment of diverse international connections, as well as the development of technologies in the fields of education and science, influence the languages of the world's peoples. One manifestation of this influence is the impact of linguistic personality on speech culture. In this regard, the main object of research in the article is the conceptual framework of "speech culture". At present, issues of speech culture, adherence to language norms, and systematic instruction in these aspects within the education system are not given sufficient attention. This highlights the relevance of the study and indicates the need to reflect on the extent of globalization's impact — whether positive or negative — on the Kazakh language and the speech behavior of the linguistic personality. The purpose of the study is to systematize the scientific and theoretical foundations of Kazakh speech culture, analyze conceptual approaches in Kazakh linguistics, clarify the content of the concept of "speech culture" and determine effective directions of its teaching. The article chronologically examines scientific-theoretical and scientific-methodical works of domestic scientists. The article examines, in chronological order, the scientific-theoretical and scientific-methodological works of domestic scholars dedicated to issues of speech culture — from the first half of the 20th century to the present. The comparative study is based on a theoretical analysis of dozens of scientific works, including those by researchers such as Akhmet Baitursynov, Kudaybergen Zhubanov, Maulen Balakaev, Ismet Kenesbayev, Rabiga Syzdyk, Nurgeldy Uali, Zhanat Dauletbekova, Zhanar Abilkhairova, and others. The article also addresses the historical development and current state of the study of speech culture in Kazakh linguistics. Based on the analysis of theoretical sources, unresolved issues related to speech culture have been identified — particularly problems concerning terminology, definitions, and interpretations of the concept of "speech culture" as proposed by domestic researchers. Furthermore, the state of teaching speech culture is analyzed, emphasizing the importance of this course as an independent discipline within the higher education system. Within the framework of a specially organized experimental study, deviations from the norms of speech culture in students' oral speech (calques, jargonisms, borrowed words) were identified, the reasons for their usage were analyzed, and quantitative as well as qualitative characteristics were presented. Based on the conducted analysis, conclusions are drawn and recommendations are formulated, which can be utilized in further scientific research in the field of Kazakh linguistics.

Keywords: Kazakh language, language culture, speech culture, methodology, language norm, teaching.

References

1 De Saussure, F. (1999). *Kurs obshchei lingvistiki* [Course of General Linguistics]. Ekaterinburg: Uralskogo universiteta [in Russian].

2 Chernyshev, V. (1914). *Pravilnost i chistota russkoi rechi: opyt russkoi stilisticheskoi grammatiki* [Correctness and Purity of Russian Speech: An Experience of Russian Stylistic Grammar]. Saint Petersburg: Tipografiia M. Merkusheva [in Russian].

3 Baitursynuly, A. (2003). *Bes tomdyq shygarmalar zhinagy: 1-tom* [Collected Works in Five Volumes: Volume 1]. Almaty: Alash [in Kazakh].

4 Zhubanov, K.K. (2013). *Qazaq til biliminin maseleleri* [Problems in Kazakh Linguistics]. G. Anes (Comp.). Almaty: Abzal-Ai [in Kazakh].

5 Kenesbayev, I. (2014). *Qazaq til biliminin maseleleri* [Problems in Kazakh Linguistics]. G. Anes (Comp.). Almaty: Abzal-Ai [in Kazakh].

6 Vinokur, G. (1925). *Kultura yazyka: Ocherki lingvisticheskoi tekhnologii* [Language Culture: Essays on Linguistic Technology]. Moscow: Rabotnik prosveshcheniia [in Russian].

7 Obnorskii, S. (1946). *Ocherki po istorii russkogo literaturnogo yazyka* [Essays on the History of the Russian Literary Language]. Leningrad: Akademii nauki SSR [in Russian].

8 Balakaev, M.B. (2004). *Qazaq til biliminin maseleleri* [Problems of Kazakh Linguistics]. Almaty: Ziiat Press [in Kazakh].

9 Ualiev, N.M. (1984). *Soz madenieti* [Speech Culture]. Almaty: Mektep [in Kazakh].

10 Ualiev, N.M. (2020). *Qazaq dasturli sozsaptamy: tiltanymdyq uzdikter* [Kazakh Traditional Discourse: Selected Linguistic Insights]. Almaty: Qazaq tili [in Kazakh].

11 Kordabayev, T.R. (1987). *Qazaq til biliminin qalyptasu, damu zholdary* [The Formation and Development of Kazakh Linguistics]. Almaty: Mektep [in Kazakh].

12 Syzdyqova, R.G. (2014). *Tildik norma zhane onyn qalyptanuy (kodifikatsiiasy): Koptomdyq shygarmalar zhinagy* [Linguistic Norm and Its Formation (Codification): Collected Works in Multiple Volumes]. Almaty: El-shezhire [in Kazakh].

13 Fazylzhanova, A., Ongarbaeva, N., & Gabitkhanuly, K. (Comp). (2011). *Qazaq adebi tilinin sozdigi: On bes tomdyq. 13-tom* [Dictionary of the Kazakh Literary Language: Fifteen Volumes. Volume 13]. Almaty: Til bilimi instituty [in Kazakh].

14 Abasilov, A. (2016). *Aleumettik lingvistika sozdigi* [Dictionary of Sociolinguistics]. Almaty: Asyl kitap [in Kazakh].

15 Itegulova, S.A., & Kozhakhmet, A.K. (2016). *Qazaq adebi tilinin anyqtamalygy* [Reference Guide to the Kazakh Literary Language]. Almaty: Sh. Shaiakhmetov atyndagy Tilderdi damytudyn respublikalyq uilestiru-adistemelik ortalygy [in Kazakh].

16 Dauletbekova, Zh.T. (2008). Zhalpy bilim beretin orta mektepterde qazaq tilinen soz madenietin oqytudyn gylymi-adistemelik negizderi [Scientific and Methodological Foundations for Teaching Speech Culture in Kazakh Language in General Secondary Schools]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].

17 Abilkhairova, Zh.A. (2010). Filolog-studentterdin til madenietin zhetildiru adistemesi [Methods for Improving the Language Culture of Philology Students]. *Doctor's thesis* Almaty [in Kazakh].

18 Abilkhairova, Zh.A. (2015). Studentterdin soz madenietin zhetildirudin didaktikalyq negizderi [Didactic Foundations for Improving Students' Speech Culture]. *Qazaqstannyn gylymy men omiri — Science and Life of Kazakhstan*, 2, 145–148 [in Kazakh].

19 Kuuluvainen, S., Kaskivuo, S., Vainio, M., Smalle, E., & Möttönen, R. (2025). Prosody enhances learning of statistical dependencies from continuous speech streams in adults. *Cognition*, 262, 1–18. https://doi.org/10.1016/j.cognition.2025.106169

20 Giaber, J. (2024). Lexical calque as a secondary term-formation method framing cognition in the target language. *International Journal of Arabic-English Studies*, 2, 73–102. https://doi.org/10.33806/ijaes.v24i2.591

21 Zhusubalina, Zh.M., & Tleuberdiev, B.M. (2023). Bukaralyq aqparat quraldaryndagy soz madenieti maselesi [Issues of Speech Culture in Mass Media]. *Yasaui universitetinin khabarshysy — Bulletin of Yasawi University*, 1(127), 138–139 [in Kazakh]. https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.11

22 Auganbaeva, M.S., Alkaia, E., & Mamaeva, G. B. (2024). Zhastar slengterindegi anglitsizmder [Anglicisms in Youth Slang]. *Yasaui universitetinің*

Information about the authors

Raibek Yerkegali Omirzakuly — Senior Lecturer, PhD Doctoral student, SDU University, Kaskelen, Kazakhstan; e-mail: yerkegali.raibek@sdu.edu.kz

Yerkhozhina Shattygul Lesbekkyzy — Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, SDU University, Kaskelen, Kazakhstan; e-mail: shattygul.yerkhozhina@sdu.edu.kz

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ
RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

Ғылыми мақала
ХҒТАР 17.01.11
ӘОЖ 82.091
https://doi.org/10.31489/2025Ph3/184-194

Мақаланың редакцияға түскен күні: 10.04.2025 ж.
Қабылданған күні: 05.06.2025 ж.

Л.М. Демесинова[1*], Е.Б. Сұлтан[2]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, «Абай академиясы» ғылыми-зерттеу институты, Астана, Қазақстан;
(E-mail: lmdemessin@gmail.com)
[2]А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан
sultan_esbol@mail.ru

Бөрі архетипінің қазіргі қазақ прозасындағы трансформациясы

Жаһандану талаптарына сай ұлттық этномәдени архетиптерді қайта саралауда психоаналитикалық зерттеулер жүргізу, көркем шығармашылықтағы автор мен ұжымдық бейсаналыққа үңілу, сол арқылы ұлттық болмысты жоғалтпау мәселесін архетип әдеби сын тұрғысынан зерттеу бүгінде өзекті тақырыптардың бірі. Зерттеу барысында этномәдени архетипке жататын тотемдік ұғымдар туралы қазақ және әлем әдебиетіндегі көркем мәтіндерді салыстыру мен әлем мифологиясында кездесетін тотемдік ұғымдармен сабақтастыра қарастыру арқылы бөрі архетип образының трансформациясын айқындау жұмыстары жүргізілді. Зерттеу мақаласының теориялық мәнін арттыру мақсатында архетип пен тотемге қатысты, оның ішінде бөрі тотемі туралы отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерін негізге алып, бөрі тотемінің түс пен түрге қатысты көркем бейнелері мен архетип образдары жан-жақты талданып, тың тұжырымдар алынды. Зерттеудің практикалық негізі ретінде Тәуелсіздік кезең прозасы мен шетелдік классикалық көркем шығармалар қарастырылды. Бөрі архетипі архетип әдеби сын тұрғысынан мифология мен фольклорлық шығармалар, көркем мәтін мен ұлт болмысына байланысты қалыптасқан наным-сенімдер негізінде сараланып, жаңа ғылыми пайымдар жасалды. Қазақ халқының ұжымдық бейсаналығында қалыптасып, бүгінге дейін сақталған көк бөрі архетипінің көркем шығармашылықта қайта жаңғыруы, реконструкциялануы мифологиялық архетиптермен сабақтастырыла талданды. Бөрі архетипінің ерекшелігін айқындауда халқымыздың фольклорлық шығармалары мен әлемдік мифологияны салыстыра зерттеуде К.Г. Юнг, П. Радин, Э. Нойманн, К. Воглер, К. Эстес сияқты ғалымдардың теориялық тұжырымдары зерттеу жұмысында қарастырылды. Сонымен қатар М. Мағауин, Ш. Мұртаза, А. Алтай шығармалары мен шетел әдебиетіндегі бөрі образы кездесетін көркем туындылар сараланды. Мақалада архетип әдеби сыны, психоаналитикалық зерттеу әдістері басшылыққа алынып, әр көркем шығармадағы автордың айтар ойын жеткізуде бөрі архетипін алу себептері ғылыми тұрғыдан түсіндірілді. Мәселен бөрі архетипінің қазақ халқының тотемдік бейнесі ретінде жан, рух, ұлы ана архетипі ретінде берілуі мен жалпы әлем әдебиетіндегі бөрінің басқа да архетип түрлерінде кездесуі арнайы топтастырылды. Атап айтқанда, көне мифологиялардағы бөрі тотем, магиялық күш иесі, хтоникалық хайуан, трикстер сияқты түрлі образдарда берілуі мен қазіргі әдеби шығармалардағы көркем бейнелерінің арасындағы айырмашылығы мен ұқсастықтары, жалпы құбылуы жан-жақты талданды. Зерттеу нәтижесінде бөрі архетипі көшпелі қазақ халқы үшін «мәдени канон» ретінде қалыптасқан архетип образ екендігі айқындалды.

Кілт сөздер: архетип, мифология, этномәдени архетип, бөрі, ұжымдық бейсаналық, тотем, әдеби архетип.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: *lmdemessin@gmail.com*

Кіріспе

Көшпелілердің, оның ішінде қазақ халқының ұлт ретінде қалыптасу тарихы мен арғы тегі мәселесінде тотемдік аңыз-әңгімелер, мифологиялық мотивтердің көркем туындыларда жаңаша көрініс табуын ұлттық рух пен құндылықтар тұрғысынан дәріптеу бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Себебі ақын-жазушылар ұлттық архетип пен тотемдік ұғымдарды шығармаларына арқау ету арқылы оқырман санасында ұлттық құндылықтарды қайта жаңғыртуға септігін тигізеді. Осы ретте, Б.И. Кононенко «Менталдық тұлғалық және ұжымдық сана тереңдігінің нәтижесінде пайда болған бейсаналы әрекеттердің жиынтығымен сипатталады» [1; 146], – дейді, яғни суреткерлер ұлттық таным қайнарларын бейсаналы түрде архетип қабаттардан іздейді, ұлттық архетиптерге жүгіне отырып, ұлттық код пен дүниетанымды көркем туынды арқылы жеткізуге тырысады.

Соңғы жылдары шетелдік ғалымдар зерттеулерінде «бөрі» архетипі әдебиет пен өнер, антропология мен психология салалары негізінде жан-жақты қарастырылған. Зерттеулердің басым көпшілігі «бөрі» архетипін психоаналитик ғалым К.Г. Юнгтің «ұжымдық бейсаналық» [2] тұжырымдамасы негізінде талдайды. Ғалымдар қасқырды жабайы, жойқын күшке ие, моногамды, ақылды, адал аң ретінде ерекшеліктерін ескере келе, оны Ұлы Ана, Анима мен Анимус, Көлеңке, Эго архетиптері тұрғысынан қарастырады. Э. Нойманн архетипті түсіндіруде, оның ішінде, Ұлы Ана архетипін символдық белгілер негізінде адамның тұлғалық даму жолындағы ерекшеліктері бойынша өз тұжырымдарын ұсынса, К.П. Эстес бөрі архетипі мен тағы әйел архетипін қатар алып, әлем халықтарының көне аңыз-әңгімелер мен ертегілері негізінде талдау жасайды. М. Карен бөрі архетипіне танымдық тұрғыдан келеді. М. Думан [3] өзінің ғылыми мақаласында түркі халықтарының фольклорлық әңгімелеріндегі архетип бейнесінің эволюциясын зерттей келе, бөрі бейнесінің ислам дінін қабылдағаннан кейін Хызыр тұлғасына айналуын, яғни мифологиялық архетиптің трансформациясын талдайды. Бұл өзгеріс түркі қоғамдарының дүниетанымындағы діни әрі мәдени ықпалдардың нәтижесі ретінде қарастырылады. Ал Б.К. Уилрайт [4] өз зерттеулерінде Юнг ұстанымдарын басшылыққа ала отырып, тотемдерге оның ішінде құзғын мен бөрінің сабақтастығына тоқталып, психоаналитикалық тұрғыдан зерттеулер жүргізеді. Жоғарыда қарастырылған зерттеушілердің барлығының тақырыбы ортақ болғанымен, бөрі архетип бейнесін ұлттық этнографиялық ерекшеліктерге байланысты әр қырынан келуін байқауға болады.

Қазақ әдебиеті мен мәдениеті тарихында Ш. Уәлиханов зерттеулерінде қазақ халқының мифологиялық танымына қатысты бөрі бейнесін көне наным-сенімдер мен эпостық дәстүрлермен сабақтастыра қарастырған [5]. С. Қондыбай қазақ мифологиясын жаңаша зерттеп, бөрі архетипінің түркілік дүниетанымдағы орнын терең талдаған. Ол бөрі бейнесін ұлттық болмыстың ажырамас бөлігі ретінде қарастырып, оның мифологиялық, символдық мәнін ашқан [6]. Сонымен қатар Г.С. Балтабаеваның «Көне түркі көк бөрі тотемі және қазіргі қазақ әңгімесі» мақаласында [7] ғалым көне түркі бөрі тотемінің қазіргі қазақ прозасындағы көріністерін зерттеп, М. Мағауиннің «Қасқыр-бөрі» әңгімесін мысалға ала отырып, бөрі бейнесінің әдеби трансформациясын талдаған.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу барысында К.Г. Юнгтің психоаналитикалық зерттеу әдісінен бастап, Н. Фрай негізін салаған архетип әдеби сын тұрғысынан талдау арқылы қазіргі қазақ әдебиетіндегі бөрі архетип образы мен сюжеттердің тамырын көне мифологиядан іздеу, мифологиялық кейіпкерлермен байланыста зерделеу тың тұжырымдар жасауға септігін тигізеді. Сонымен қатар мақалада архетиптің тұлға мен ұлт санасына әсері, архетиптің ұжымдық бейсаналығын, мифологиямен байланысы мен көркем әдебиеттегі қызметін айқындауда имманенттік әдіске, яғни құрылымдық-семиотикалық және мифопоэтикалық зерттеу әдістеріне жүгінеміз. Аталған әдістер негізінен мәтінмен жұмыс жасалып, көркем мәтіндердің құрылымымен қатар семиотикалық коды мен символдар жүйесі, «архетип үлгілерді» айқындауға септігін тигізеді. Зерттеу жұмысының материалы ретінде архетип пен тотемге қатысты қазіргі қазақ прозасындағы М. Мағауин, Ш. Мұртаза, Ж. Ахмади, А. Алтайдың бөріге қатысты шығармалары алынды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Көшпенділер тарихында «көк бөрі» (sky bori) тотеміне қатысты ертедегі мифтерден бастап, өнер мен әдебиетте фольклорлық шығармалар, жыр-дастандар мен көркем туындылар жетерлік. «Бөрі» архетипін көшпенділер тотемі ретінде ала отырып, көне мифологиядан бастап, қазіргі әдеби

шығармалардағы «бөрі» архетипінің қызметі, бөрі бейнесінің трансформациялануы, әр елдің ұлттық ерекшелігі негізінде бөрі бейнесін салыстыра отырып, көшпенділердің ұлттық архетип образын айшықтау маңызды.

Әлем халықтарындағы тотемдік белгілердің ішінде кең тарағаны «бөрі» тотемі. Тек ұлттық ерекшеліктеріне байланысты түркілерде «көк бөрі» болса, Солтүстік Америка үндістерінде «койот» (жайылымдық қасқыр), славяндарда «ақ қасқыр» қасиетті саналған. Осы ретте бөрінің ақ, көк және сұр болып бөлінуі, үш әлем концепциясы негізінде жатыр деуге болады. Мәселен көк аспан әлемін қасиетті санап, көк Тәңірге табынған түркілер үшін «көк бөрі» тотем болса, славян халықтарында ақ қасқыр қасиетті, ақ түс жерасты әлімімен байланысты, өлілер мекені саналатын жерасты дүниесін тазалық пен бейкүнәлік белгісі ретінде сипаттайды. Бұл Мысыр мифологиясындағы Wepwawet (Упуаут) алғашында соғыс құдайы, кейіннен өлілер әлемінен қорғаушы ретінде келуі, сұр немес ақ басты болып келетін шибөрі (шакал) архетипімен байланысты болып келеді.

Көне мифология мен қиял-ғажайып ертегілерде, дін мен әпсана-хикаяларда жиі кездесетін бөрі образы дуалдық сипатта танылады. Мифологиялық образ ретінде алып Фенрир қасқыр құдайларға қарсы шығып, демондық бейнеде, хаос символы болған. Бұл Үнді, Скандинавия, Еуропа халықтары мифтерінде кездессе, соғыс құдайы римдіктер үшін қасқыр саналып, ержүрек батырларды қасқырға балаған. Демек Еуропа елдерінде де қасқыр бейнесі маңызды рөл атқаратынын байқауға болады.

Бөрі архетипі әр халықтың менталитетіне байланысты фольклоры мен көркем әдебиетінде түрліше сипатта болатынын зерттеу барысында байқалды: бөрі-қасқыр — жабайы жыртқыш аң ретінде; бөрі — тотемдік жануар немесе ілкі ата; бөрі көркем шығармада оборотень немесе трикстер ретінде бейнеленеді. Мәселен, «бөрі» бейнесі көне мифтерден бері тотем, рух, магиялық күш иесі, хтоникалық хайуан, трикстер ретінде түрлі көркем образда танылып келеді.

Магиялық күш иесі деп бөрінің тісін, тырнағы мен басын бақсылар мен шамандар тіл-көзден сақтау үшін қолданса, бөрінің айбары, қасиеті нақты мысалдардан көрінеді. М. Мағауинның «Қасқыр — Бөрі» шығармасында Жүніс шалдың кемпірінің үстінен қасқыр аттап кеткеннен бері белі жазылмай, кеміс болып қалуы: «...қасқыр балалады. Көзім ілініп кетіп еді, үстімнен әлдене елбең ете түскендей болды. Содан омалып қалған. Қанша ем-дом жасап, ұшықтаған соң ғана тәуірленіпті, бірақ әлі күнге белі кеміс, жүргенде кілтілдеп тұрады» [8] немесе Ж. Ахмадидің «Кезенгеннің кезі» [9] әңгімесінде бас кейіпкер Бодықтың да қасқырмен арпалыстан соң өзінің де құтырып, ақырында азапты өлімі сияқты оқиғалар бөрінің тылсым құдіретін танытады. Ал Еуропа халықтары ертегілерінде орманда қақпанға түсіп қалған қасқырды құтқарған қызға алғыс ретінде сиқырлы кірпік беруі, сиқырлы кірпіктің арқасында қыз барлық адамдардың арам пиғылдарын көру қабілетіне ие болады. Бұл жерде де түз тағысының магиялық қасиетке ие екенін көреміз.

Бөрінің киелі түз тағысы, қазақ халқы үшін қасиетті екенін танытатын тағы бір тұсы туралы аңыздар қазіргі қазақ әдебиетінде де көрініс тауып отырады:

«...Ол қаншық қасқырдың терісін аз ғана уақытта сыпырып алды. Бас терісі мен тақыр тірсекті сирағын, қызыл шақа бұтына қысқан құйрығын ғана өзінде қалдырды...

...Қызыл шақа тәнінің беті жыбыр-жыбыр ете тартылып, ал өзі былқ етпестен жатқан бөрі кенет сирақтарын серпіп-серпіп қалды. Ол оқыс орнынан тұрды. Сең соққандай сенделіп кетті. Қатты аязда тоңазыған қызыл шақа тәнінен көтерілген аппақ бу өзімен бірге бусана ерді» [10] деген А. Алтайдың «Туажат» романынан алынған үзіндіден терісін тірідей сыпырғанына қарамастан қайсарлық танытып, бір дыбыс шығармауы төзімділік пен ерлікке пара-пар іс екенін аңғаруға болады. Бұндай оқиға Ш. Мұртазаның «Ай мен Айша» [11] романында да кездеседі. Ханның бағында жайылып жүрген елікті жеген арланды ұстатып, кейін тірідей терісін сыпыртқанда қыңқ етпей тағылығын танытады. Жалаңаш қасқыр жалаң еті дірілдеп, ханға қарсы отырып, тек ұлиды. Аңыз бойынша кейін ханның басынан бағы тайған екен, себебі қазақ халқында «бөрінің Тәңірісі бар» деп оны қинаған адам қарғысына ұшырайды, киесі атады деген түсінік қалыптасқан. Деректерге сүйенсек қасқыр ешқашан үрмейді, тек ұлиды, яғни жалаңаш қасқырдың ұлуы — көк бөрінің көк Тәңірімен диалогы іспетті. Екі шығармада да терісінен тірідей сыпырылған бөрілерде жан мен тән деңгейінде рух байқалады, бөрі архетипі адам рухы мен санасын айқындаушы қызмет атқарды.

Хтоникалық хайуан бейнесіне келер болсақ хтоникалық — көне грек мифологиясында кездесетін жерасты әлемінен шығатын құбыжықтар мен құдіреттер. «Хтонь» көне грек тілінде «жер» деген мағына береді, яғни жерасты әлемінің, жердің құдіретінен жаралған хайуандар. Өлілер әлемін, табиғаттың күшін танытатын бұл бейнелер тек жақсы, не жаман деп айтуға келмейді, негізінен түрлі жануарлар кейпінде келеді, соның ішінде скандинавиялық мифологияда кездесетін Фенрир («из

болоты» мағынасында) қасқыр бейнесін айтуға болады. Герман-скандинавия мифтеріндегі Локи мен Ангербодтың ұлы алып, қорқынышты қасқыр құдайлардың жауы ретінде танылады. Миф бойынша алдына келгенннің барлығын жайпайтын, ешкімге дес бермейтін жойқын күш иесі, Хаос тудырушы ретінде сипатталады. Әдебиетте бұл образ ағылшын жазушысы Джон Толкинның «Сильмариллион» фаэнтези шығармасы немесе анималист жазушы Сетон-Томпсон Эрнесттің «Лобо» шығармасына арқау болған алып, айлакер қасқыр — лобоның негізі осыда жатуы ықтимал.

Трикстер бейнесіне келер болсақ трикстер архетипінде мифологияда жиі кездесетін антропоморфты бейнелер, Навахо тайпасының шығуы туралы мифтерден бастау алған койот трикстер образында сипатталады, койоттарды жағымды, не жағымсыз деп айту қиын, трикстер ретінде сырт көзге жағымсыз, сайқымазақ образ ретінде де берілуі мүмкін, дегенмен түпкі мақсаты адамдарға көмек көрсету. Трикстер бейнесін зерттеген К.Г. Юнг, П. Радин сияқты ғалымдар: «это — душа которая едва поднялась над уровнем животного и являет собой более ранее, рудиментарное состояние сознания» [12] деп «бейсаналықпен» байланыстырады, яғни санасы толық жетілмеген, алайда хайуан деуге де болмайтын, бейсаналы түрде келеңсіз жағдайларға тап болып жүретін сайқымақ сияқты, шындығында көп жағдайда өзіне-өзі кесірі тиіп жүретін, еш күлкілі емес бейне, оның түпкі мақсаты адамдар қиналған кезде жол сілтеу болып табылады. Трикстер ретінде койоттар да ертегі-аңыздарда өзгеге көмектесемін деп өзі зардап шегіп отырады. Мысалы, солтүстік американдық үнділердің «Койот желді қалай ұстады», «Койот пен байғыз-бике» ертегілерінде қойот адамдарға жанашыр, көмекші, өзін құрбандыққа шалуға дайын образ ретінде суреттеледі.

Талдау

Тотем ретінде көне түркі халықтарына ортақ «көк бөрі» көшпенділердің жаугершілігі мен еркін рухын танытып отырады. Түркі халықтары өздерін «көк бөрінің» ұрпағы санауы тегін емес. Көне түркілерде «көк бөрі» тотемі «көк Тәңірі» аспан түстес, шексіздік, ерте замандардағы Тәңірге табынушылықпен сабақтасып жатыр.

Қазақ халқының «көк бөріден» тарағаны туралы көптеген аңыздар мен Қытай жылнамаларындағы жазбалар дәлел. Бір деректерде «Ашина» ұғымын алдыға тартып, ғұндар тайпасына қатысты аңызбен байланыстырады. Түркілер «Көк бөрі», моңғолдарда «Шона» (Чино), қытайлар «А» префиксін қосып, «Ашина», арабтар «Шанэ» деп атаған. Кей деректерде«Ашина» атауы көк бөрінің мекен еткен үңгірінің аты десе, енді бірі бала ақсүйек ашина руынан шыққан деген мәліметтер кездеседі. Ашина — Көк бөрі Түркі қағанатын құрғандығы тарихтан белгілі, сөзіміз дәлелді болу үшін тарихи дереккөздерге жүгінсек, С.Г. Кляшторныйдың [13] Түркі қағанаты дәуіріне жататын Моңғол Алтайында Бөгеті сынатасынан қасқырды емген қол-аяғы кесілген баланың бедерін тапқан. Яғни көне аңыздың тарихи шындыққа жанасатынын аңғаруға болады.

«Бөрі» тотеміне байланысты жау қолынан қырғынға ұшырап, соңынан қалған қол-аяғы кесілген 10 жасар баланың Тәңірінің рақымшылығымен бөрі-ананы еміп, аман қалған бала ержетіп, түркілер тарағандығы туралы көне аңыздарда айтылады. Бұл аңыз Марс пен Илияның балалары Римнің негізін қалаған Ромул мен Рем туралы аңызда оларды ұрғашы бөрінің емізіп, аман сақтап қалуымен де үндес келеді.

Басқа да халықтардың тарихында «бөрі» тотеміне байланысты мәліметтер жетерлік. Мәселен, «башқұрт» сөзінің шығу этимологиясына сүйенсек, «бас бөрі» мағынасында келуі, көк бөріні әділдік пен ізгілік, ақыл мен тазалықтың символы деп таныған башқұрттардың кей елдімекендерінде бүгінгі күнге дейін көк бөрі (Кук Буре) бейнесі байрақтарында бейнеленуі тегін емес. Башқұрт әдебиетінде де көк бөрі тотеміне байланысты көркем шығармалар жетерлік, соның бірі И. Дикаттың «Небесные волки» шығармасында автор бөрі архетипін негізге алады.

Хакас халқының «Албынжы» батырлық эпосында батырдың сенімді досы Ах пуур (Ақ бөрі) болса, қырғыздың «Манас» жырында да «Көкжал бөрі» сияқты тіркестердің жиі кездесуін байқауға болады. Ал түрік халқында «куртулуш» сөзінің мағынасы бөрімен мәндес болып келеді. Әзербайжандықтарда ержүрек, ерлігімен көзге түскен адамды «бөрінің ұлы» деп сипаттаса, моңғолдар үшін де «көк бөрі» тотемдік жануар. Бұл туралы әлем тілдеріне аударылған Цзян Жунның «Чонон сулд» («Бөрі тотемі») шығармасы дәлел. Бұдан мифологиялық образ ретінде бөрі архетипі көптеген халықтардың ұжымдық бейсанасында сақталғанын көруге болады.

Әлем тарихында Геродот «песьеголовцы» (итбасты) адамдарды «қасқыр адам» деп атаған бейнелер көптеген елдер эпостарында бар. Славян мифологиясы мен фольклорында да бөрі бейнесі жиі кездеседі, тіпті, көне славяндардың көптеген әдет-ғұрыптары бөріге байланысты болғандығы

туралы деректер жетерлік. Славяндар есімдері Vuk, Vukašin, Vukica сияқты тотемдік жануарлардың атымен аталса, пәле-жаладан аулақ болады деген сенім қалыптасқан.

Славяндарда Bori Horz (славянское божество) мен қасқыр рухының байланысы айтылса, White bori — ақ қасқыр да қасиетті, себебі Dazbog (Дазбог) — «солнечное божество» ақ қасқырға айналуын көрсетеді. Ал «ақ» түс славяндарда төменгі, жерасты дүниесі, сәйкесінше, өлілер әлемімен байланысы ақ қасқырдың өлілердің қорғаушысы бейнесінде сипатталады. Бұл тұста қазақ халқында жерасты әлемі қараңғылық, жаманшылық, өлім деген жағымсыз эмоцияда қолданса, кей халық үшін жерасты әлемі адамның өлімі жаны тазарумен, тынышталумен, яғни ақ түспен сипатталады. Бұл, әрине, әр халықтың дүниетанымы негізінде орын алады.

Славян халықтарында бөрі әу-баста молшылықтың символы болып, аталмыш архетип фольклорлық шығармаларда екі түрлі сипатта кездеседі: «оборотень» қасқырлар адамдарға әрдайым қастық жасайтын жағымсыз кейіпте, хайуандық инстингке бой алдырып, қасқырға айналып отырса, екіншісі әрдайым адамдардың жолдасы бола білген, төзімділік пен ақылдың белгісі, жағымды образдарда сипатталады. Мысалы, «Сказка об Иван царевне, Жар птице и сером волке» ертегісін алуға болады. Сонымен қатар түз тағылары екі дүниені байланыстырушы ретінде де белгілі, Солтүстік Америка үндістерінің тотемі болған койотты жергілікті шамандар о дүние мен бұ дүние арасындағы модератор ретінде көрсетіп,ептілік пен даналықтың арқасында жол таба білген.

Әлем халықтары мұраларында кездесетін «бөрі» образы бір елдерде бөрі-ана түрінде кездессе, мәселен Солтүстік Америка халықтарында койот әйел болған, адамдарды қорғаушы, қоректендіруші, ұрпақты дамытушы образ ретінде, ал моңғолдар тотемінде, қырғыздар мен әзербайжан халқында «еркек», батырлық, ерлік, мықтылық символы болып келеді. Ал қазақ халқында ұрғашы және еркек бөрі қатар кездеседі. Ерлердің ерлік істері мен жаугершілік қасиеттерін, өрлік пен мықтылықты, адалдық пен қамқорлықты бөрі бойынан көре білген түркілер өздерін «Көк бөрінің» ұрпағы деп тануы тегін емес, ала Ашинаны емізіп құтқарған ана-бөрі аналық мейірім мен қамқорлық, аналық махаббат пен өсіп-өну символы.

Архетип образдар архаикалық дәуірлерде сақталған ілкі образдар мен символдар ретінде адамзат санасында бейсаналы түрде сақталып, бағзы заманнан бізге жеткен. Ғалым, психоаналитик Юнг архетип ұғымын ұжымдық бейсаналықпен байланыстыра отырып, негізгі «персона/өздік», «көлеңке», «анима», «анимус», «ұлы ана/абыз қарт», «сәби» деп көрсете келе, осы аталғандардың негізінде архетиптің түрлері дами беретіндігін айтады. Соның ішінде қасқырдың бірнеше суб-архетипін атап көрсетеді:

- Ромул мен Ремді емізген ұлы бөрі ана ретінде келетін қамқоршы, тәрбиелеуші (Анима);
- инициацияға жетелеуші қасқыр, жас қасқырларды үлкен өмірге үйретуші (Анима);
- мысыр мифологиясындағыдай адам жанын қақпадан өткізетін күзетші (көлеңке);
- қой терісін жамылған қасқыр, өзінің «Менін», инстинкті тағылық болмысын жасырып, бейкүнә мен жұмсақтық қасиеттерін дамытушы (Персона);
- ұлыған қасқыр, өзінің ішкі дауысын танытып, басқалармен қарым-қатынасқа түсетін қасқыр (Эго);
- қозы мен қасқыр бірге, ішкі жандүниесінің көрінісі (Өздік);
- өз өмірін қолына алған, жауапты қасқыр (Эгоның толысуы) [2; 284].

Нәтижелер

Зерттеулер мен талдаулар нәтижесінде «бөрі» тотемін Юнг ұсынған «Ұлы ана» архетипі негізінде жан-жақты толық ашуда А. Алтайдың «Туажат» романы алынды. Себебі бұл шығармада мифологиялық мотивтер мен архетип образдар түгел қамтылған, бас кейіпкердің әрдайым жанында бөрі-ана рухы табылып отырады. Көркем шығармада автор Байбураның образын ашуда тегін бөрі архетипін алған жоқ. Кеңес үкіметінің солақай саясатының кесірінен отбасынан, оқуы мен жұмысынан, сүйген адамы мен достарынан айырылған бас қаһарман арқылы бөрі тотемді еркін қазақтың қамауға алынуы немесе өз елінде жүріп қиянат көруі сияқты ауыр жағдайлар кейіпкер жанына дерт салу арқылы сипатталады. Сол ашу-ызаны, өшпенділікті аңшылыққа шығып қасқырдан алмақ болған Байбура ерекше мистикалық жағдайға тап болады. Ауланған екі қасқырдың бірі арланды өлтіріп, қаншық қасқырдың терісін сыпырып алады.

Алайда терісі сыпырылған қаншық қасқырдың үстінен беймәлім сағым көтеріліп Байбура жаққа беттейді, бөрі басты, құйрықты сағым оны айналшықтап, төбесінен шеңбер жасап, кейін ұшып кетеді.

Аңшы үстінен құйрықты сағымның дөңгелене айналуынан Ежелгі Мысыр мифологиясында кездесетін «уроборос», өз құйрығын тістеген жылан — мәңгілік шеңбер, шексіздік пен циклды жүйені, өлім мен қайта тірілу символы болған. Психология ғылымында Юнг уроборосты архетип ретінде қарастырса, Нойманн тұлға дамуының алғашқы сатыларында талдау жасайды, яғни адам санасының бейсаналықпен арақатынасын ажырата алмаған сәттерін сипаттайды [14; 21]. Шығармада Байбураның өзі де қаншық қасқыр деп ойлағаны, жабайы қасқыр емес қасиетті бөрі-ана болып шықты деген ойымен ұштасады. Осы ретте, Юнг ана архетипін зерттеуде: «Ана архетипі магиялық шеңбер немесе мандала түрінде беріліп, қорғаушы, қамқоршы күшке ие болады» [15; 163] деп уроборос туралы идеяларының арасында байланысты аңғаруға болады.

Терісі сыпырылған аңның қайта жаңарып жаны қиналған кейіпкерге бөрі-ана рухы ретінде келуімен автор мифологиялық символды қолдану арқылы тамаша шешім таба білген. Бұның барлығы ұжымдық бейсаналық негізінде жатқан архетип қабаттардың әсері екені сөзсіз.

Міне оқиға осыдан өрбиді, алғашында бір пәлеге ұрындым деп шошынған бас қаһарманның бөрі басты сағым, құдіретті «Бөрі Ана» болып шығады, боранда адасып бейітте түнеген Байбураға жол көрсетуден бастап, қолдаушысы, қорғаушысы болады. Ашина немесе Ромул мен Рем туралы аңыздардағы ана-бөрі архетип мотиві А. Алтай шығармасында жалғастық тапқанын аңғаруға болады. Барлығында да ұрғашы бөрі қамқоршы, құтқарушы, қолдаушы ана кейпінде беріледі. Көркем шығармада Байбураның басына қандай да бір қауіп төнген сәтте ана-бөрі жанынан табалады: соғыста оттың астында қалғанда, суға батып бара жатқанда, қараңғы түнекте адасқанда әрдайым бөрі сұлбасындағы рух жәрдем етіп, жебеп жүреді: «*…Талай мәрте сын сағаты соққан сәтте көктен түскен Ғайсадай сап ете қалатын бөрі болмысты боз сәуле — Бөрі-Ана ажал аузынан қағып қалды. Бөрі киесі — мұның иесі екен… төребейіт төрінде жолығысып, тілсіз түсініскеннен бері Бөрі-Анадай Бозиесі иенде қалдырған жері жоқ. Жол таппай тұрған сәтінде көкмұнар арасынан боз сәуле болып бұлаңдап, алдына түсіп алшаңдай басатын. Бұл артынан көзсіз еретін…*» [10].

Романда тағы бір аңғаратын жайт, кейіпкер қасқырдың терісін тірідей сыпырып алуы қазақ халқының жанын аршып, жанына жара салып жатқан озбырлардан ала алмаған өшпенділігін байқұс хайуаннан алуы жан күйзелісін, ауыр психикалық жағдайын көрсетеді. Автор да шығарманың басында романның «желтоқсан оқиғасы» құрбандарына арналғанын, қазақ жастарының қиын тағдыры негізінде жазылғанын айта кетеді. Бұл ретте Юнг «Психология және өнер» зерттеуінде автор тағдырының көркем шығармаға әсері жайлы ойын келтірер болсақ: «Шығармашылықтың психологиялық түрі адамның саналы ғұмырымен: драмалық тәжірибесі, күшті эмоциясы мен мұң-қайғысы, құштарлығы мен тұтас адамзат өмір тәжірибесімен байланыста жұмыс жасалады» [2; 7]. Автор өрімдей қазақ қыз-жігіттерінің елі мен жерінің бостандығы жолында көрген азаптарын өз көзімен көріп, барлық болған жантүршігерлік жайттардың жазушы жанын да ауыртқанын байқауға болады.

Психолог ғалымдар адам өмірінің қалыптасу жолында сәбилік кезеңдегі естеліктердің маңызы зор екендігін баса айтады, соның дәлелі көркем шығармадағы бесіктегі сәби образы арқылы болашақ тұлғаның өмір жолын айқындап бергендей. Бұл туралы Юнгтің «Жан және миф» еңбегінде сәби архетипіне тоқталып, «сәби мотиві» баланың кішкене кезіндегі естеліктерімен байланысты болса, архетип тұрғысынан келгенде оған ұжымдық бейсаналық тән болғандықтан, «сәби мотиві ұжымдық жан сәбилік, санаға дейінгі аспектіде танылады» [2; 69] дейді, жекелеген сәбидің түсінігі емес, жалпы ұлт санасындағы мәселе қозғалғанын көрсетеді.

Сәби шағында түз тағыларының арқасында апаттан аман қалған кейіпкерді сол кезден бастап түз тағыларының киесі өз қамқорлығына алған, кейіннен оның бөрі-ана бейнесінде көрінуін байқаймыз.

«Бүкіл әлемде адамдармен ерекше құпия байланысы бар тіршілік иелері туралы ертегілер айтылады. Себебі олар архетип ретінде адам жанының бір сырларын біледі» [2; 228], — деген тұжырымдаманы тарқатар болсақ, анасыз өскен бас қаһарманның сәби шағындағы тағдыры да аянышты, бұл туралы шығармада Байбура түс көру арқылы көрсетеді. Себебі адам архетип әлеміне ұйқыда немесе қиялында, балалықты еске алғанда енеді. Еш алаңсыз бесікте жатқан сәби мен анасы сұмдық дауылға тап болады: «*Шаңырағы шашалып, керегесі күйреп далада қалған, қазан-ошағы жайрап, түңілік-туырлығы түтіліп түзде жоғалған киіз үй мен көкке ұшып кеткен ана ғана Тесіқұяға жете алмады. Зәулім теректің басындағы бұтаққа кеп ілініп қалған бесік қана. Бесік қана ішіндегі Байбурадай сәбиімен есен-аман, бүлінусіз бүтін жеткен*» [10] деген үзіндіден барлығын жайпаған табиғаттың тосын мінезі бір ошақтың отын сөндіріп, бейкүнә сәбиді анасынан айырды. Бірақ Тәңірінің қолдауымен бала аман қалады, үш күн бойы талға ілінген бесіктегі баланы көкте

Шәулі қыран тамақтандырса, жерде қос бөрінің шибөріден қорғауы аспан-әке, жер-ана символикасы негізінде бейнеленген. Ал қыранның баланы өлмес үшін қоянның қанымен қоректендіруі де символикалық тұрғыдан қазақ халқының басына түскен ауыр жағдайдың көрінісі. Сәбидің туа салысымен уызына жарымай, анасынан айырылуы мен қазақ үшін қасиетті жері жер-ана, отан анадан айырылуы сабақтасып жатыр.

Сәбидің анасынан айырылып, жапан түзде жалғыз қалуы көне мифологияларда кездесетін «жетім бала» мотиві негізінде өрбіген. Зевс, Апаллон, Гермес туралы аңыздарға ортақ мотив анасынан ажырап қалған сәби бейнесі. Бірінде анасы сәбиін қорғау мақсатында тастап кетсе, бірінде сыртқы күштердің әсерінен жабайы табиғат аясында құдайлар мен жабайы аңдардың қоректендіруімен аман қалған сәби. Бұндай сюжет көшпенділер тарихында кездесетін Ашина туралы аңыздарда да айталады.

Л.Д. Винчи туралы Фрейд пен Нойманн еңбектерінде суретшінің естеліктерінде сәби шағында люлькада жатқанда гриф құстың келгені туралы жазғандары бойынша ғалымдар түрлі жорамалдар жасайды. Дегенмен оның қандай құс екені маңызды емес, маңыздысы ежелгі түрлі мифологияда кездесетін құс — рух, жан символында берілуінде. Бұл тұста «Туажат» романында да бас кейіпкерді бөрі-ананың түсінде де, өңінде де келіп қорғауы бөрінің көшпенділер тотемі ретінде қазақты қорғаушы рух іспетті бейнеленген. Ұлттық ерекшеліктерге байналысты бөрі — жан, рух Ұлы ана архетипімен сәйкес келеді.

Юнг архетипті түспен байланыстырады, романда да кейіпкердің балбырап, ғажап түс көріп, қиялға берілуі кейіннен өңіне айналуы тегін емес: «*Байбура анасыз өсті. Аналық сезімге аңсар күймен балалық шағы да өтіпті. Ана-Бөрі ғана басып, анасын жоқтатпапты. Қазір де қасында шоқиып отыр — бөрі сұлбалы Бозиесі*...» [10], — ұйқыдан оянған сәтте жанында бөрі-ананың отыруы тамаша жымдастырыған, «Тағы әйел сүйек пен шаш арқылы қайта оралып отырады. Ол түсте жартылай ұмыт болған, түсініксіз оқиғалар мен жағдай түрінде көрінеді» [16; 28], – дейді. Байбураның қорғаушысы болған Бөрі-Ана архетипі марқұм анасының рухы мен бүкіл қазақтың тотемі болған бөрі рухы сабақтасып жатыр. Романда әрмен қарай барлық оқиға желісі негізгі кейіпкермен қатар бөрі-ана Ұлы ана архетипі принципімен өрбиді. Боранда адасқан Байбураны артынан жетелеп кете барады, яғни қаһарман өмірінің жаңа парағы ашылғанын аңғартады. Бөрі-ананы Юнгтің топтастыруы бойынша ұлы ана архетипі деп қарастырсақ, Эстес «*Тағы әйел*» архетипін ұсынады, ал Воглер зерттеулері бойынша «*серіктес*» архетипі деп алуымызға болады. Әр ғалым өзінше топшалағанымен барлығының атқаратын қызметі біреу. Воглер серіктес архетипі ежелгі мысырлықтар мен римдіктердің наным-сенімінде сондай қорғаушы-рух болғандығын айта келе, «Ол кішкене періште, қорғаушы иесі ретінде адамға дұрыс жол сілтеуші, бағыт беруші болуы мүмкін» [17; 180] деп «союзниктің» бейнесі мен қызметіне тоқталып өтеді. Романда Байбураның қорғаушы періштесі ретінде көшпенділердің тотемі бөрі архетипі алынған.

Байбураның өзі де бауыр басып қалған, бөрі сәулесі пайда болғанда, артынан ессіз ере береді. Осы тұста К.П. Эстестің тағы әйел туралы «...Олар бізді сабырға шақырып, кейде жігерімізді қайрады, сенімімізді күшейтіп, барлығын үйретті. Олар біздің жанымыз бен тәніміздің бір бөлшегі ретінде тағы табиғатпен егіз болмысымыздан ажырап қалмауға үйретті» [16; 227] деген ұстанымы адам үшін ананың орнын айқындап береді, адамзаттың негізі болған ана архетипі шығармада бөрі тотемімен сипатталады. Ана рухының ғайыптан пайда болуы, бөрі инстинктінің мықтылығымен байланыстыруға да болады. Бұл туралы К.П. Эстестің зерттеуінде тағы әйел мен ұрғашы бөрі екеуіне тән ұқсастың интуиция мен инстинкт мәселесіне тоқталады.

«*Осы бір отпен ыстала, отпен аластала қысылған жандәрмен сәтте қызыл жалынды серпе көк-жасыл сәуле көк төрінен түре түсті... бұл Байбураның басына сын сағаты соққан сәтте жеті қат көк төрінен көк сағым боп оралатын баяғы Бозиесі — Ана-Бөрі болатын. Байбураның күйіп-жанған тәні тіксіне, ой-санасы сілкіне түсінді. Боз бөріге айналған бозамық сұлба мұның тәнсіз рухын ақырғы рет ахиретке ертіп ала жөнелді*» [10], – деген үзіндіден неге от ішінде қалған қаһарманды Бөрі-Ана құтқармады деген сауал туындайды, себебі Байбураның жан қалауы да осы еді, бұл ретте К.П. Эстес тағы әйел архетипін жан беруші және жан алушы деп сипаттайды: ұрпақ әкеліп, адамға өмір сыйлаушы ана ретінде және жан алушы — азаптан құтқарушы бейнесінде де болуы мүмкін деген ұстанымда: «Жаратушы ана жан берумен қатар кейде керісінше, жан алушы да болып келеді. Осындай екі жақтылықтың салдарынан мына әлемде біздің алдымызда үлкен мәселе тұр: біздің айналамызда немесе жандүниемізде не болуы керек, ал не өлу керек деген мәселені шешу.

Біздің міндетіміз осы екеуінің мерзімін анықтау, өлуі немесе кетуі керек дүниеге рұқсат беру, ал болуы керекке ары қарай өмір сүруге мүмкіндік беру» [16; 33].

Ұлы ана архетипі тек қорғаушы, жебеуші ана ғана емес, жер ана, отан, адамның туған жерін де жатқыза аламыз. Себебі табиғатпен үндестікте өмір сүретін көшпенділер үшін жер ананың маңызы зор. Романда қаһарманның өз баспанасы жоқ бөрі сияқты түз тағысы. Соғыста, тау-тастың арасында жат жерде қапаста жүргендей күйде болса, елге оралған соң туған жердің әсем табиғатының аясында отаны жер-ананың қамқорында болғандай әсер қалдырады.

Қаншама оттың ішінде жүріп, талай қырғыннан аман қалған бас кейіпкердің күн ыстықта айнаның шағылысуынан тұтанған өрттен мерт болуы символдық тұрғыдан табылған сәтті шешім. Қанша уақыт туған жерінен жырақта жүріп, өз отанын сағынған жан үшін туған жердің топырағының бұйыруынан артық бақ жоқтығын көрсеткендей.

Қазақ халқында «көк бөрі» архетиптік образы фольклорлық шығармалардан бастау алып, қазіргі қазақ әдебиетінде де өз жалғасын тапқан. Бұған дәлел «Алпамыс батыр» жырындағы Алпамыстың әкесінің есімі Байбөрі болса, Қобыландының жарының есімі ақылына көркі сай Құртқа ару, Ғұндар мемлекетінің ыдырап, Түркі қағанатың құрылуы туралы көне «Ергенокон» эпосында «Уа, қасиетті Көк Бөрі ананың ержүрек оғландары мен әулеті» деп келетін үзінділер, түркі халықтарына ортақ әдеби мұрамыз «Оғызнамеде» «Ұранымыз Көк бөрі!» тіркесінің болуы, «Қорқыт ата кітабында» да бөрі атауы жиі кездеседі. Одан бергі дәуірлерде «Бөрілі байрақ көтерген» Сүйінбай жырлары мен XX ғасыр басында төл әдебиетіміздің классикасы болып кеткен М. Әуезовтің «Көксерегі», қазіргі қазақ әдебиетінде М. Мағауин, Ә. Кекілбаев, З. Тұрсынханұлы, Ж. Қорғасбай, А. Алтай, Д. Рамазан сияқты қаламгерлеріміздің шығармаларына «көк бөрі» тотемі арқау болды. Аталған шығармалардың барлығынан бөрі архетипінің инварианттылық ерекшелігін байқауға болады. Көне мифтерден бастап қазіргі әдебиет үлгілерінің барлығында бөрі культінің «өзегі» архетип образ ретінде сақталған.

Қазақ және шетел әдебиетіндегі «бөрі» архетипіне қатысты шығармаларды қарастырар болсақ, И. Ноғмановтың «Кек», Ш. Айтматовтың «Жан пида», М. Әуезовтің «Көксерек», Д. Рамазан «Көк бөрі» шығармаларының сюжеттік оқиғаларында табиғат пен адам арасындағы қақтығыс, тепе-теңдіктің бұзылуы сияқты идеяларының үндес екенін байқауға болады. Бөрі фольклорлық архетип образ негізінде халқымыздың мифтік танымы жатыр. Автордың көркем ойлау концепциясын ұтымды жеткізуде тотемдік ұғымдар арқылы бейсаналы түрде мифтік «бөрі» архетипіне жүгінуі, этностың мәдени-менталдық болмысын ашу, яғни қаламгер архетип қабаттарды «базис» ретінде алып, шығармада өзінше дамытады.

Автор ұлы ана архетипі ретінде бөріні алу себебі, бөрі — көшпелі қазақ халқының тотемі, әр қазақтың бойында бөрінің қан бар деген түсінікке сай жаны, рухы бөрі тектес еркін, азат халық екенін көрсетеді.

Қорытынды

Кез келген көркем шығарманың астарында архетип образдар мен мифтік мотивтер негізінде астарлы түйін, оқырманға айтар ойы жатады. Автор шығарма арқауына бас кейіпкердің жол көрсетушісі, қорғаушысы, демеушісі ретінде бөрі ананы алу себебі көшпенділердің ұжымдық бейсанасында бөрі тотемі еркіндік, рух, жанды бейнелеген. Шығармада сол еркіндікті аңсаған қазақ жастарының басынан кешкен ауыр тағдырын Байбура арқылы жеткізеді. Өзінің тегіндегі еркіндігі мен ұлттық рухынан ажырап, дәрменсіз күйге түскен кейіпкерді жебеуші ұлы ана бөрі архетипі. Романда көшпенді қазақ дүниетанымында сақталған априорлы еркіндік идеясы бөрі архетипі арқылы берілген. Себебі әрбір ұлттық архетип образдарда ұжымды бейсаналық негізінде сол этностың тағдыры, тұрмыс-тіршілігі, таным-түсінігі барлығы сақталған.

Төл әдебиетте «бөрі» тотемі арқылы қаламгерлер ұлттық рух архетипінің моделін көрсетеді. Қазақ халқының ұлттық рух архетипі «көк бөрі» тотемі арқылы бейнеленген, яғни көк бөрі ата-бабамыздан келе жатқан «мәдени канон» ретінде санамызда сақталып қалған архетип болмақ.

Әдебиеттер тізімі

1 Кононенко Б.И. Культурология в терминах, понятиях, именах / Б.И. Кононенко. — М.: Щит-М., 1999. — 406 с.

2 Юнг К.Г. Психоанализ и искусство / К.Г. Юнг, Э. Нойманн. — Москва: Ваклер, 1996. — 304 с.

3 Duman M. Guide in Turkish folk narratives from gray bori to hizir / M. Duman // Milli Folklor. — 2012. — Vol. 12. — No. 96. — P. 190–201. [Electronic resource]. — Retrieved from: https://www.scopus.com/pages/publications/84877655937 (Date of receipt: 21.05.2025).

4 Wheelwright B.C. A storytelling of ravens / B.C. Wheelwright // Jung Journal: Culture and Psyche. — 2013. — Vol. 77. — P. 4–187. [Electronic resource] — Retrieved from: https://www.scopus.com/pages/publications/84876013878 (Date of receipt: 21.05.2025).

5 Уәлиханов Ш. Зерттеулер, ғылыми жазбалар, хаттар / Ш. Уәлиханов. — Алматы: Рауан, 2014. — 560 б.

6 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы / С. Қондыбай. — Алматы: Дайк-Пресс, 2004. — Т. 4. — 502 б.

7 Балтабаева Г.С. Көне түркі көк бөрі тотемі және қазіргі қазақ әңгімесі / Г.С. Балтабаева // Түркология. — 2010. № 49–50. — Б. 50–55. — [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2984211 (Алынған күні: 21.05.2025).

8 Мағауин М. Шығармалар жинағы: Он үш томдық 1960–2002 / М. Мағауин. — Алматы: Қағанат, 2002. — Т. 7. — 454 б.

9 Ахмади Ж. Жүрек қартайса, ажал аңду салады / Ж. Ахмади. — Алматы: Қайнар, 2000. — 192 б.

10 Алтай А. Туажат [Электрондық ресурс] / А. Алтай. — Кіру режимі: https://abai.kz/post/47398. (Алынған күні: 03.04.2025).

11 Мұртаза Ш. Алты томдық шығармалар жинағы / Ш. Мұртаза. — Алматы: Қазығұрт, 2002. — Т. 5. — 456 б.

12 Радин П. Трикстер: исследование мифов североамериканских индейцев с комментариями К.Г. Юнга и К. Кереньи / П. Радин. — Санкт-Петербург: Евразия, 1998. — 286 с.

13 Кляшторный С.Г. Степные империи Древней Евразии / С.Г. Кляшторный, Д.С. Савинов. — СПб: Филологический факультет С.-Петерб. Гос.ун-та, 2005. — 345 с.

14 Нойманн Э. Великая мать / Э. Нойманн; пер с англ. — Москва: Добросвет, 2012. — 352 с.

15 Юнг К.Г. Душа и миф: шесть архетипов / К.Г. Юнг; пер с англ. — Киев: Порт-Рояль. 1996. — 384 с.

16 Эстес К.П. Бегущая с волками: женский архетип в мифах и сказаниях / К.П. Эстес; пер. с англ. — Москва: София, 2008. — 653 с.

17 Воглер К. Путешествие писателя. Мифологические структуры в литературе и кино / К. Воглер. — Москва: Альпина нон-фикшн, 2015. — 510 с.

Л.М. Демесинова, Е.Б. Султан

Трансформация архетипа бори в современной казахской прозе

В условиях глобализации актуальным направлением научных исследований становится психоаналитический анализ национальных этнокультурных архетипов, обращение к авторской концепции и коллективному бессознательному в художественном творчестве, а также изучение проблемы сохранения национальной идентичности с позиций архетипической литературной критики. В ходе работы произведено сопоставление художественных текстов казахской и мировой литературы, содержащих тотемные представления, относящиеся к этнокультурным архетипам, с целью выявления трансформации образа архетипа бори (волка) через его соотнесение с тотемными мотивами мировой мифологии. Для теоретического обоснования исследования были проанализированы труды отечественных и зарубежных учёных, посвящённые архетипам и тотемам, в частности — тотему бори, его цветовой, визуальной и символической репрезентации. Эмпирическую базу составили произведения казахской прозы периода Независимости, а также классические тексты мировой литературы. Образ архетипа бори рассматривается через призму архетипической литературной критики с опорой на мифологические и фольклорные тексты, художественные произведения, а также национальные верования и представления. Особое внимание уделено реконструкции и возрождению образа бори в современном литературном процессе как мифологического архетипа. Методологической основой исследования стали теоретические концепции К.Г. Юнга, П. Радина, Э. Нойманна, К. Воглера, К. Эстес, использованные для сопоставительного анализа казахского фольклора и мировой мифологии. Проанализированы образы бори в произведениях М. Магауина, Ш. Муртазы, А. Алтая, а также в зарубежной литературе. В статье применены методы архетипической литературной критики и психоаналитической интерпретации для выявления причин обращения к архетипу бори в авторской концепции. Архетип бори представлен как тотемный символ, воплощающий архетипы души, духа и Великой Матери в казахской литературе, а также различные типы архетипов в мировой литературе. Особо выделены его воплощения как тотема, магической силы, хтонического существа и трикстера в древних мифологиях, их сходства и различия с современными художественными образами. В результате установлено, что архетип волка выступает в культуре кочевого казахского народа как устойчивый «культурный канон», закреплённый в коллективном бессознательном.

Ключевые слова: архетип, мифология, этнокультурный архетип, бори, коллективное бессознательное, тотем, литературный архетип.

L.M. Demessinova, E.B. Sultan

Transformation of the bori archetype in modern Kazakh prose

In the context of globalization, psychoanalytic analysis of national ethno-cultural archetypes is becoming a relevant area of scientific research. This includes an appeal to the author's concept and the collective unconscious in artistic creation, as well as the study of the problem of preserving national identity from the perspective of archetypal literary criticism. In the course of the study, a comparison was made between literary texts from Kazakh and world literature that contain totemic representations related to ethno-cultural archetypes, with the aim of identifying the transformation of the image of the bori (wolf) archetype through its correlation with totemic motifs of world mythology. For the theoretical foundation of the study, works by both domestic and foreign scholars dedicated to archetypes and totems were analyzed, in particular the totem of the bori, including its color, visual, and symbolic representations. The empirical base consisted of works of Kazakh prose from the Independence period, as well as classic texts of world literature. The image of the bori archetype is examined through the lens of archetypal literary criticism, relying on mythological and folklore texts, artistic works, as well as national beliefs and representations. The research reveals new academic insights by examining the re-emergence and reconstruction of the bori archetype in creative writing as a continuation of mythological traditions. Theoretical concepts from scholars such as C.G. Jung, P. Radin, E. Neumann, C. Vogler, and C. Estés formed the methodological foundation for comparing Kazakh folklore with global mythology. The images of the bori in the works of M. Magauin, Sh. Murtaza, A. Altay, as well as in foreign literature, were analyzed. The article employs methods of archetypal literary criticism and psychoanalytic interpretation to identify the reasons for the appeal to the bori archetype in the author's concept. The bori archetype is presented as a totemic symbol embodying the archetypes of the soul, spirit, and Great Mother in Kazakh literature, as well as various types of archetypes in world literature. Special attention is given to its manifestations as a totem, a magical force, a chthonic being, and a trickster in ancient mythologies, highlighting their similarities and differences with contemporary artistic images. As a result, it is established that the wolf archetype functions in the culture of the nomadic Kazakh people as a stable "cultural canon" anchored in the collective unconscious.

Keywords: archetype, mythology, ethnocultural archetype, bori, collective unconscious, totem, literary archetype.

Reference

1 Kononenko, B.I. (1999). *Kulturologiia v terminakh, poniatiiakh, imenakh* [Culturology in terms, concepts, names]. Moscow: Shchit-M [in Russian].

2 Jung, C.G., & Neumann, E. (1996). *Psikhoanaliz i iskusstvo* [Psychoanalysis and art]. Moscow: Vakler [in Russian].

3 Duman, M. (2012). Guide in Turkish folk narratives from gray bori to hizir. *Milli Folklor, 12* (96), 190–201. Retrieved from https://www.scopus.com/pages/publications/84877655937 (Accessed: 21.05.2025).

4 Wheelwright, B.C. (2013). A storytelling of ravens. *Jung Journal: Culture and Psyche, 77*, 4–187. Retrieved from https://www.scopus.com/pages/publications/84876013878 (Accessed: 21.05.2025).

5 Ualikhanov, Sh. (2014). *Zertteuler, ğılymi zhazbalar, khattar* [Research, scientific papers, and letters]. Almaty: Rauan [in Kazakh].

6 Kondybai, S. (2004). *Argiqazaq mifologiasi* [Ancient Kazakh mythology]. Vol. 4. Almaty: Dike-Press [in Kazakh].

7 Baltabeyeva, G.S. (2010). Kone türki kok bori totemi zhäne qazirgi qazaq angimesi [The Ancient Turkic Gray Bori Totem and the Modern Kazakh Narrative]. *Tiurkologiia — Turkology*, 49–50, 50–55. Retrieved from chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2984211 (Accessed: 21.05.2025) [in Kazakh].

8 Magauin, M. (2002). *Shygarmalar zhinagy: On ush tomdyq 1960–2002* [Collection of works: Thirteen volumes 1960–2002]. Vol. 7. Almaty: Kaganat [in Kazakh].

9 Akhmadi, Zh. (2000). *Zhurek qartaisa, azhal andu salady* [When the Heart Grows Old, Death Follows]. Almaty: Kainar [in Kazakh].

10 Altay, A. (2016). Tuazhat [Outcast]. Retrieved from https://abai.kz/post/47398. (Accessed: 03.04.2025) [in Kazakh].

11 Murtaza, Sh. (2002). *Alty tomdyq shygarmalar zhinagy* [Collection of works in six volumes]. Vol. 5. Almaty: Kazygurt [in Kazakh].

12 Radin, P. (1998). *Trikster: issledovanie mifov severoamerikanskikh indeitsev s kommentariiami K.G. Yunga i K. Kereni* [Trickster: A study of the myths of the North American Indians with comments by C.G. Jung and K. Kerenyi]. Saint Petersburg: Eurasia [in Russian].

13 Klyashtornyi, S.G., & Savinov, D.S. (2005). *Stepnye imperii Drevney Evrazii* [Steppe Empires of Ancient Eurasia]. Saint Petersburg: Faculty of Philology, Saint Petersburg State University [in Russian].

14 Neumann, E. (2012). *Velikaia mat* [The Great Mother]. Moscow: Dobrosvet [in Russian].

15 Jung, C.G. (1996). *Dusha i mif: shest arkhetipov* [Soul and Myth: Six Archetypes]. Kiev: Port Royal [in Russian].

16 Estes, C.P. (2008). *Begushchaia s volkami: zhenskii arkhetip v mifakh i skazaniiakh* [Running with wolves: the female archetype in myths and legends]. Moscow: Sofia [in Russian].

17 Vogler, Ch. (2015). *The Writer's Journey: Mythological Structures in Literature and Cinema*. Moscow: Alpina Non-Fiction, 510 p.

Information about the authors

Demessinova Lyailya — PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Research Institute Abay Academies, Head of the Department for Coordination of International Projects, Astana, Kazakhstan; e-mail: lmdemessin@gmail.com; ORCID: 0000-0002-2414-7360, Scopus ID: 58242361100

Sultan Esbol Bolatovich — Doctoral student, Teacher of the Eurasian Humanitarian Institute named after A.K. Kusainov, Astana, Kazakhstan; e-mail: sultan_esbol@mail.ru; ORCID: 0000-0001-9890-7169

Научная статья
УДК 82.091
https://doi.org/10.31489/2025Ph3/195-209

Получено: 28.03.2025 г,
Принято:05.06.2025 г.

А. Мустояпова[1*], Ж. Абдигапбарова[2]

[1]Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
[2]Назарбаев университет, Астана, Казахстан
([1]e-mail: mustoypova2017@gmail.com, [2]e-mail: zhabdigapar@nu.edu.kz)

Образ женщины: сравнительный анализ романов Мыржакыпа Дулатова «Несчастная Жамал» и Такэо Арисимы «Женщина»

В данной статье осуществляется сравнительный анализ образов главных героинь романов Мыржакыпа Дулатова «Несчастная Жамал» и Такэо Арисимы «Женщина» с целью выявления типологических сходств и различий. Особое внимание авторы уделяют историческому, социальному и культурному контексту, в котором создавались анализируемые произведения. Кроме того, акцент сделан на публицистической деятельности романистов, отражающей их мировоззренческую и творческую позицию, что позволяет глубже понять замысел романов и интерпретировать образы главных героинь. Цель исследования заключается в определении общих и специфических черт, присущих романам «Несчастная Жамал» М. Дулатова и «Женщина» Т. Арисимы, через призму образов главных героинь. Для достижения данной цели рассматриваются особенности культурно-исторического контекста, выявляются совпадения и различия во взглядах, социально-этических представлениях авторов, определяется степень влияния модернизации общества и европейской литературы на их творчество, а также исследуются типологические параллели и расхождения в трактовке женской темы. Методы исследования включают компаративистский, культурно-исторический и историко-функциональный подходы, контекстуальный анализ, а также семантический, интерпретационный и гендерный методы. Это позволяет проанализировать функционирование литературы в определённый исторический период и раскрыть семантику образов главных героинь исследуемых романов. Актуальность работы определяется важностью изучения литературных связей между национальными литературами, выявления общего и уникального в их историческом развитии. Статья расширяет представление о закономерностях влияния социокультурного контекста на развитие литературных жанров, тем и проблематики произведений писателей, творящих в разных странах, но в схожих культурно-исторических условиях. Научная новизна данной статьи заключается в осуществленном сравнительном анализе романов двух авторов, стоящих у истоков зарождения новых национальных литератур в период радикальных социальных перемен, смены культурной парадигмы, изменения национальной идентичности. Использование новых тенденций современного сравнительного литературоведения позволило раскрыть новые грани анализируемых романов. Результаты исследования показали плодотворность компаративистского анализа для определения не только фактов типологического схождения, но и более определенного освещения своеобразия обоих романов, специфики литературного процесса в Японии и Казахстане и протекающего процесса модернизации социума в начале XX века. Результаты предпринятого в статье анализа могут быть применены для дальнейшей разработки проблемы литературных связей в рамках компаративистских исследований.

Ключевые слова: модерн, эмансипация, новаторство, типологическое сходство, вариативность.

Введение

В статье осуществлен сравнительный анализ романов Мыржакыпа Дулатова «Несчастная Жамал» [1] и Такэо Арисимы «Женщина» [2], созданных в начале XX века в схожих исторических, культурных, социальных условиях. Эпоха модерна, вызвавшая социальные, ментальные изменения в обществе, исторические события, культурные влияния, рост периодической печати стали теми условиями, которые привели к трансформации японской и казахской литератур. Сравнительное литературоведение особое внимание уделяет не только сопоставляемым текстам, но и контексту. Основанием для сравнения названых произведений является тот факт, что в конце XIX века — начале XX века и Япония, и Казахстан оказались вовлеченными в модернизационные процессы, которые включали знакомство с европейской культурой, получение европейского образования. Исторический, культурный контексты начала XX века позволяют обнаруживать схожие тенденции в развитии новой литературы в Казахстане и Японии.

* Корреспондент-автор. E-mail: *mustoypova2017@gmail.com*

Выбор для сравнения романов М. Дулатова (1885–1935) и Т. Арисимы (1878–1923) обусловлен тем, что они жили в переломную для своих стран эпоху, были носителями просветительских идей, ратовали за современное образование, выступали за эмансипацию женщин, отстаивая свои взгляды в публицистике и художественной литературе. Замыслы романов и их создание происходило не только в схожих культурно-исторических условиях, но и в одно время. Роман «Несчастная Жамал» М. Дулатова был опубликован в 1910 году, а роман «Женщина» Т. Арисимы вышел в свет в двух частях: первая часть публиковалась в журнальном варианте в 1911–1913 годах, вторая — в 1919 году. Обращение обоих романистов к актуальным социальным вопросам (положение женщины, проблема брака, ценность образования и др.) обусловило общность тематики и проблематики анализируемых романов. Это обстоятельство позволяет обнаруживать в них типологические схождения, аналогии и соответствия.

Сравнительный анализ предполагает анализ не только типологических схождений, но и различий, обусловленных самобытностью культур, национальных характеров, позицией автора. Основой различий становится разница в условиях, в которых происходила модернизация общества: в Японии она стала следствием открытия страны в 1868 году и нашла воплощение в Реставрации Мэйдзи, тогда как в Казахстане модернизация совпала с усиливающейся колонизацией и обусловила формирование просветительского, антиколониального по своему характеру движения джадидов. Эти обстоятельства определили своеобразие типов главных героинь анализируемых произведений, авторских позиций и решения основного конфликта романов.

Обзор научной литературы позволяет заключить, что как творчество обоих романистов, так и литературная ситуация начала XX века продолжают привлекать внимание современных исследователей. Так, А.С. Исмакова отмечает новаторство М. Дулатова в создании нового для казахской литературы жанра романа [3]. Б.Б. Мамраев [4] исследует начало XX века как важный для новой казахской литературы период. З.Г. Бисенгалиев [5] и А. Азмуханова [6] отмечают роль в развитии казахской прозы 1910-х годов журнала «Айкап», в котором публиковался М. Дулатов. Просветительские идеи движения джадидов исследуются в трудах М.А. Жолсеитовой, Ш.В. Сембиевой [7], Е. Жомарт, А.М. Азмухановой [8] и др. Общности задач реформ Мэйдзи и казахского просвещения джадидов посвящена статья Е. Байдарова и А. Бекебасовой [9]. Творчеству Т. Арисимы и его роману «Женщина» посвятили свои исследования Л. Мортон [10], П. Андерер [11], Н.И. Чегодарь [12]. Эпоха модерна в японской литературе стал предметом исследования Н.М. Липпит [13], Р.М. Грум [14], о влиянии христианства на японскую модернистскую литературу пишет Р. Сутер [15]. И. Шин анализирует отраженную в романе Т. Арисимы культурную зависимость японцев от западной культуры и проблему идентичности [16]. А.О. Забережная [17] исследует значение литературного объединения «Сиракаба», одним из основателей которого был Т. Арисима.

Анализ, осуществленный в данной статье, отличается предметом исследования, а именно определением типологических схождений и различий в постановке проблемы женской эмансипации М. Дулатовым и Т. Арисимой.

Актуальность работы определяется важностью изучения литературных связей между национальными литературами, выявления общего и особенного в их историческом развитии. Подобные исследования расширяют представление о закономерностях влияния социокультурного контекста на развитие литературных течений, жанров, тем, проблематики произведений писателей, творящих в разных странах, но в схожих исторических условиях.

Цель исследования заключается в определении сквозь призму образов главных героинь общих и специфических черт, свойственных романам «Несчастная Жамал» М. Дулатова и «Женщина» Т. Арисимы, а также в анализе причин, условий, которыми обусловлены их типологические схождения и различия. Достижение поставленной цели обеспечивается решением следующих задач: определить исторический, социальный и культурный контекст; выявить общее и различия во взглядах и социально-этических представлениях М. Дулатова и Т. Арисимы; установить степень влияния европейской культуры и литературы на романистов; исследовать сходства и различия в освещении женской проблематики.

Научная новизна данной статьи обусловлена проведённым сравнительным анализом романов двух авторов, выступивших новаторами в казахской и японской литературах в период глубоких социальных преобразований, смены культурной парадигмы и переосмысления национальной идентичности.

Материал и методы исследования

Материалом исследования стали романы «Несчастная Жамал» Мыржакыпа Дулатова и «Женщина» Такэо Арисимы, а также труды исследователей, посвящённые литературному процессу начала XX века в Казахстане и Японии. Кроме того, в исследовании использованы работы учёных, анализирующих современное состояние и проблемы сравнительного литературоведения, которое претерпевает трансформации под влиянием критики евроцентризма, акцента на одностороннем культурном влиянии и иерархического подхода к литературным взаимосвязям, предполагающего ранжирование национальных литератур. Это обстоятельство обусловило обращение к работе Г. Ч. Спивак *«Смерть дисциплины»*, в которой она видит перспективы нового сравнительного литературоведения в его обращении к «старым меньшинствам: африканскому, азиатскому, испаноязычному. Оно примет в свой размах новую постколониальность постсоветского сектора и особое место ислама в сегодняшнем ломающемся мире» [18; 84]. Значимым представляется тезис Ч. Ханя и В. Куана о важности при сравнительном анализе видеть различия, неоднородность, поскольку «неоднородность становится отличительной чертой в литературном сравнении между цивилизациями, и она показывает, что вариации неизбежны в процессе распространения литературы и интерпретации литературы среди разных наций и цивилизаций» [19]. Наконец, еще одна важная для авторов статьи отправная точка выражена в работе С.Т. Зепентек и Л.О. Васвари: «Сравнивать» не означает — и не должно — подразумевать иерархию… Внимание к другим культурам является базовым и основополагающим элементом и фактором структуры сравнительных культурных исследований» [20; 23].

В качестве методов исследования в статье использован компаративистский (сравнительно-исторический) анализ, который позволяет сопоставить две культуры и провести сравнительное изучение литературных явлений. Сравнительно-типологический метод позволяет выявить типологические сходства и различия в сюжетах, проблематике, образах романов «Несчастная Жамал» и «Женщина».

Использование исторического подхода и контекстуального анализа обусловлено необходимостью изучать творчество авторов в историческом контексте и социокультурных условиях, что позволяет продемонстрировать влияние исторических событий, социальных явлений на развитие и состояние литературного процесса. Историко-функциональный метод необходим для исследования обусловленности романов литературным, культурным, социально-политическим контекстом. Культурно-исторический подход обеспечивает возможность рассмотрения образов женщин в свете происходящих культурных, ментальных перемен, переживаемых социумом.

Используемые в исследовании семантический и интерпретационный подходы обеспечили комплексность анализа образов главных героинь, а также авторской позиции. Обращение к гендерному подходу обусловлено типами главных героинь анализируемых романов, а также обращением авторов к проблеме женской эмансипации в патриархальных обществах.

Перечисленные методы и подходы обеспечивают сравнительный анализ необходимым научным инструментарием. В рамках данного исследования он включает выявление типологических сходств и различий в романах «Несчастная Жамал» М. Дулатова и «Женщина» Т. Арисимы, а также анализ их социокультурной обусловленности.

Результаты и обсуждение

В своем исследовании мы отталкиваемся от осознания того, что сходные процессы и явления в национальных литературах не обязательно являются следствием культурного влияния. Гораздо продуктивнее размышлять об универсальных исторических, социальных законах, которые порождают аналогичные следствия в культуре, тем самым создавая основу для сравнения и поиска типологических сходств. При этом обнаруживаются и различия, обусловленные национальными культурами, традициями, нравами. Схожие исторические условия в разных культурах порождают не только сходные явления и реакции, но и их вариативность, что позволяет говорить об универсальном и локальном, об общем и специфическом в художественном осмыслении и отражении действительности.

Сознательно выбирая для сравнения авторов и литературы, не оказавшие явного влияния друг на друга, мы сосредотачиваем внимание на том, какие сходства и различия могут быть обусловлены общими социально-историческими условиями — в частности, эпохой модерна, вызвавшей трансформацию традиционалистских обществ. К данному случаю подходит замечание К. Гильена: «Когда явления или процессы, которые генетически независимы или принадлежат разным цивилизациям, объе-

диняются для изучения, такое исследование может быть оправдано и проведено в той степени, что подразумеваются общие социально-исторические условия… Концептуальная структура имеет преимущественно исторический характер, хотя предполагается определенное теоретическое осознание связи между социальными изменениями и литературными изменениями …» [21; 70].

Рассмотрим исторический контекст и факторы, которые обусловили типологические схождения и вариации в образах главных героинь романов «Несчастная Жамал» и «Женщина».

Переходный период от «закрытости» страны к освоению западной парадигмы в культуре, образовании, экономике, индустриальном производстве, нормах поведения в Японии совпал с эпохами Мэйдзи (1868–1912) и Тайсё (1912–1926). Этот период был отмечен стремительным развитием страны. Реставрация Мэйдзи делала упор на модернизацию сознания общества через систему образования, сформулировав основные задачи: «1. Образование должно обеспечивать успешное продвижение человека по социальной лестнице; 2. Функция школ состоит в том, чтобы прививать патриотические чувства каждому человеку; 3. Все японцы должны обучаться практическим наукам, что, в конечном счете, принесет пользу обществу и поможет построить современное государство» [9; 26]. Важными вехами в истории этого периода стали для японцев победы в Первой японо-китайской (1894–1895) и русско-японской (1904–1905) войнах. Эти военные победы и экономическое развитие страны воодушевили японцев и убедили их в правильности выбора пути развития по западному образцу.

В Казахстане эпоха модерна проходила одновременно с усиливающимся процессом колонизации, что обусловило специфику задач, стоящих перед казахским обществом. Модернизация в начале XX века для казахов подразумевала не только развитие образования, освоение новых методов хозяйствования, но и сопротивление колониальной политике царизма, развитие антиколониального мышления, борьбу за политические права, отстаивание прав на получение образования на казахском языке, развитие печати и религиозную свободу. «Коренные изменения, происходящие в Казахстане особенно интенсивно в начале XX столетия, вызывали к жизни бурный рост числа школ, училищ, медресе, появление газет и журналов на казахском языке, продолживших традиции казахских педагогических изданий XIX века…» [4]. Б.Б. Мамраев отмечает: «Особенностью общественно-политического, социально-культурного развития Казахстана начала столетия является то, что значительная часть просветителей стала лидерами антиколониального, национально-освободительного движения казахского народа» [4; 20]. Казахские просветители ориентировались не только на пример западных стран, но и обращали свои взоры на страны Востока. В частности, в начале века они обратили внимание на развитие Японии, видя в ней образец успешного быстрого перехода от патриархального общества к модерновому. В письме другу осенью 1904 года Х. Досмухамедов писал: «…этот народ (казахи. — Авт.) способен к труду, к прогрессу, что и он, может быть когда-нибудь займет в мировом господстве одно из почетных мест, что и он может сделаться второй Японией» [22; 119–120]. А.Ж. Акбаев на митинге 1905 года упомянул Японию, отметив, что «Россия бедна, и ей не следует еще и воевать с Японией» [23]. Кроме того, прогрессивные казахи были воодушевлены русской революцией 1905 года и убеждены в необходимости широкого просвещения народа.

На рубеже XIX-XX веков все большую популярность приобретает исламское просветительское движение, получившее название джадидизм. В рамках этого движения создавались новометодные школы, включавшие в программу обучения светские предметы. Джадидизм как просветительское движение имел антиколониальную направленность. Как отмечают Е. Жомарт и А.М. Азмуханова, казахское просветительство базировалось не только на европейских образцах, но и на национальной самобытности, прогрессивном исламе и проекте модернизации. Исследователи подчеркивают роль джадидизма в сопротивлении колониальной политике через просвещение [8]. Джадиды уделяли большое внимание образованию девочек, правам женщин, видя в этом важный фактор модернизации общества. М.А. Жолсеитова и Ш.Б. Сембиева отмечают: «В конце XIX и начале XX веков колониальная и христианизационная политика царской России в Казахстане получила дальнейшее развитие, царское правительство изучало психологию, поведение и обычаи народа, разрабатывало стратегические рамки и тактические приемы русификации» [7; 30]. В этих условиях просветительское движение джадидов стало способом противостояния культурной ассимиляции казахов, путем сохранения языка, религии, национальной идентичности.

Совсем иначе обстояло дело в Японии, где христианство пользовалось популярностью и рассматривалось как одно из важных составляющих востребованной западной культуры. Р. Сутер пишет: «Христианство стало метафорой модернизации, культурных переговоров и современных властных отношений в период Тайсё» [15; 5]. Европейски образованные японцы часто принимали христи-

анство. В их числе был и Такэо Арисима, который увлекся христианством, затем пережил период разочарования в нем. Тема христианства затронута им в романе «Женщина». К этой теме обращались в своем творчестве многие японские писатели начала XX века: С. Тосон, Х. Китахара, М. Рофу, Я. Ботё, Т. Кагава и др.

И казахи, и японцы, являясь восточными народами, испытали западное влияние. И этот фактор актуализирует ориенталистский дискурс. Рассматривали ли они как безальтернативный западный путь? Для казахов состояние колониальной зависимости и сопротивление ей служило поводом для поиска своего пути и опоры на внутренний потенциал народа. И те, кто ратовал за заимствование западного образования, и те, кто придерживался патриархальных взглядов, одинаково исходили из стремления сохранить национальную культуру, язык, религию. В то время как для политически независимой Японии все западное представляло интерес и предмет активного заимствования. Лишь теряя национальную самобытность под влиянием иностранного и часто его некритическим заимствованием, японцы озадачились вопросами сохранения национальной самобытности. Япония находилась в ментальной зависимости от запада, особенно молодежь и творческие люди. Это выражалось в стремлении подражать европейцам и американцам в поведенческих нормах, одежде, религии и т.п. В Японии, как отмечает Р. Сутер, «реакции на ориенталистский дискурс и на западное представление о себе в более широком смысле были неоднозначными. С одной стороны, сторонники модернизации и вестернизации исповедовали европоцентристское видение мира и стремились позиционировать Японию на стороне прогрессивного и могущественного Запада, а не на стороне отсталого и угнетенного Востока» [15; 4]. Р. Сутер отмечает, что с раннего этапа заимствования и подражания Западу высказывались три антизападные позиции: превзойти Запад в его собственной игре; приобретать западные технологии и при этом сохранять восточную мораль; повторно открыть японские или, шире, азиатские ценности против вестернизации [15]. Ближе к 1910-м годам, когда в Японии появилось поколение молодых людей, получивших западное образование, всё активнее дискутировался вопрос о границах космополитизма и угрозах, которые он представлял для национальной идентичности. Возникала тревога по поводу «потери культурной чистоты», и отмечается, что «официальный дискурс во многом формировался под влиянием стратегий самоопределения Японии по отношению к Западу в целом и к дискурсу ориентализма — в частности» [15; 2].

Как видим, одинаковый ориентир на западную культуру, модернизацию и широкое просвещение привел японцев и казахов к разным вариантам и степени заимствования. Социально-исторические условия, а именно колонизация и активная переселенческая политика обусловили стремление казахов сохранить свою национальную идентичность, религию, язык. Сопротивление чрезмерному увлечению иностранным языком стало следствием насильственного внедрения чужого языка в делопроизводство и определённого типа властных и социальных отношений. Поэтому у казахов срабатывал защитный механизм, выраженный в стремлении под натиском ассимиляции сохранить свою культуру. Модернизация касалась вопросов образования, прав и свобод, что использовалось казахами как средство борьбы с колониальными практиками.

В период написания романов М. Дулатов и Т. Арисима уже имели сформировавшиеся взгляды на многие социальные проблемы, которые излагали в публицистических статьях. Эти взгляды найдут художественное воплощение в романах «Несчастная Жамал» и «Женщина». Ознакомление с позицией авторов по актуальным вопросам помогут понять их выбор темы, проблематики и образов главных героинь романов.

В своих публицистических работах М. Дулатов поднимал острые социальные проблемы, касающиеся не только произвола колониальных властей, но и косности, невежества общества. Большое внимание он уделял вопросам развития литературы, печати и образования. Резкость его публикаций была обусловлена колониальным положением народа, и поэтому многие проблемы воспринимались острее, чем в Японии, где разочарование прогрессивных людей было связано с незавершенностью реформ эпохи Мэйдзи. В 1907 году М. Дулатов попытался издавать в Санкт-Петербурге газету «Серке» в виде приложения к татарской газете. В первом номере он обратился с воззванием «К молодежи!», призывая спасти народ от колониальной зависимости; во второй номер он подготовил статью антиколониальной направленности — «Наша цель». После этого «Серке» была запрещена властями. За год до публикации романа «Несчастная Жамал» М. Дулатов издал сборник «Проснись, казах!» (1909), призывая народ к переменам. После выхода в свет романа «Несчастная Жамал» М. Дулатов продолжил писать статьи и стихи, став автором первого общественно-политического и литературного журнала «Айқап» (1911–1915 гг.). А. Азмуханова пишет о либерально-

демократической направленности авторов журнала: «Интеллигенция джадидского толка… повела борьбу за обновление всех сфер жизни. Вместе с тем новая тюркская элита понимала важность отстаивания этнокультурной самобытности, языка и конфессиональной свободы... в большинстве публикаций содержится пропаганда обновления, реформ, качественной перестройки жизненного уклада, а также менталитета, стереотипов сознания народа в духе джадидизма… На страницах «Айкапа» характерная для джадидизма проблема традиции и реформаторства, сопряженная с критикой отживших обычаев (а нередко просто привнесенных невежественными толкователями религии и традиции) получала конкретное освещение в содержании таких тем, как состояние старых мусульманских школ,… положение женщины-казашки и др.» [6; 87]. В 1913 году М. Дулатов стал одним из основателей газеты «Казах» (1913–1918). Газета откликалась на все актуальные для общества проблемы, способствовала распространению европейской науки и искусства. В год основания газеты был проведен конкурс на лучший роман, чтобы популяризовать этот жанр литературы.

Т. Арисима, увлекшись идеями христианства, пережил кризис идентичности, что нашло отражение в романе «Женщина». В доме родителей он впитал традиционные конфуцианские ценности. Затем отец, человек прогрессивных взглядов, видевший в западном образовании путь к успеху как Японии, так и своего сына, дал Такэо «прогрессивное образование, разработанное специально для людей из привилегированного окружения, которые могли максимально использовать возможности, предоставленные процессом вестернизации Мэйдзи» [14; 59]. В Миссионерской школе Т. Арисима познакомился с христианством. Он долгое время находился в поиске себя, определял свою новую идентичность. Р.М. Грум пишет о том, что «Арисима чувствовал, что пришло время, как и многие другие интеллектуалы, отправиться на Запад, чтобы глубже узнать, кем он был, и испытать в домашней обстановке все те западные аспекты, которые проникли в Японию» [14; 72]. Поиски себя займут годы. Т. Арисима разочаруется в христианстве и увлечется идеями социализма. Он так и не обретет внутреннюю гармонию и уйдет из жизни добровольно.

В период работы над романом «Женщина» Т. Арисима стал одним из основателей литературного объединения «Сиракаба», издававшего одноименный журнал (1910–1923). В журнале публиковались работы молодых японских литераторов и переводы произведений западных авторов. О.А. Забережная отмечает: «Произведения Арисимы оказываются ближе к европейской прозе и по содержанию, и по средствам выразительности, нежели тексты других сиракабовцев, а его стиль называют западным и «экзотическим» для японской литературы» [17].

Учитывая литературный контекст, становится очевидным выбор обоих романистов жанра европейской литературы — романа. Допустимо говорить и о значительном влиянии европейской литературы, и о роли национальной литературной традиции в творчестве обоих писателей.

Т. Арисима создавал роман «Женщина», вступив в полемику с популярным в Японии натурализмом и эго-романом (Я-роман). Н.М. Липпит отмечает, что «недовольство Я-романом также подстегнуло аргументы в пользу хонкаку сёсэцу (ортодоксального романа), образцом которого были произведения европейского, английского и русского реализма» [13]. Т. Арисима считал себя реалистом. При этом в его романе «Женщина» присутствует исповедальность, обусловленная стремлением героини разобраться в себе, своих переживаниях. Как нам видится, хотя Т. Арисиму считают очень западным для японской литературы писателем, в его романе присутствуют черты японской литературной традиции. Повествовательная манера близка художественному приему «дзуй-хицу» (вслед за кистью), когда автор фиксирует происходящее. Части романа, посвященные размышлениям героини, изображению ее настроения, чувств, близки спонтанной прозе и носят исповедальный характер. Следует упомянуть и традиционный японский жанр «никки» (дневниковые записи, путевые записки), считающийся преимущественно женским жанром. И, хотя героиня романа Т. Арисимы, не ведет дневника, ее видение происходящих событий напоминает именно дневниковые записи, фиксирующие ежедневные события (например, во время долгого путешествия на корабле), впечатления от встреч с людьми, размышления о жизни, себе, передача настроения и его перепадов.

Эпоха модерна в Казахстане вызвала быструю трансформацию литературного процесса. Шло освоение европейских жанров литературы. Написав «Несчастную Жамал», М. Дулатов создал первый казахский роман. Очевидно влияние европейских литератур, поскольку жанра романа в казахской литературе не существовало. При этом можно говорить о том, что без уже имеющейся литературной традиции освоение жанра романа заняло бы гораздо более значительный период. А. С. Исмакова, отмечая важность внутренних ресурсов самой казахской литературы для развития новых жанров, видит истоки романа в таких жанрах, как толғау с его лиро-эпическим началом. Исследователь пишет: «Де-

ло в том, что в казахской литературе еще в толғау сложилась необходимость социального анализа и осмысления событий» [3, 135]. Говоря о процессе освоения жанра романа, А.С. Исмакова справедливо считает, что «в казахской словесности процесс этот был подготовлен еще и жанром устной народной прозы — әңгіме» [3, 144]. Әңгіме представляет собой повествование о человеке, его жизни, важных поворотных событиях в его судьбе. А.С. Исмакова приводит примечательный факт: «...сюжеты романов Дюма еще во время детства Абая рассказывались степными «әңгімеші», как необыкновенные «әңгіме» о дальних странах» [3, 134]. Т.е. за неимением переводов иностранной литературы на казахский язык, европейские романы пересказывались авторами әңгіме. Это подчеркивает родственность жанров романа и әңгіме, поскольку казахские авторы облекали европейские романы в наиболее близкую жанровую форму — әңгіме. З.Г. Бисенгалиев в качестве жанров, способствовавших интенсивному развития литературы и публицистики, помимо әңгіме, называет предания и шежіре [5].

Сюжеты обоих романов — «Несчастная Жамал» и «Женщина» — основаны на реальных событиях. М. Дулатов услышал историю о несчастной судьбе девушки, которая сделала смелый по тем временам выбор, ослушавшись отца и пойдя против традиции. Находясь под впечатлением этой истории, М. Дулатов пишет роман и публикует его в 1910 году. Поднятая тема и образ девушки, решившейся сбежать с возлюбленным, не является новой для казахской литературы и фольклора. Однако М. Дулатов не просто создает историю любви, а подвергает анализу причины случившейся трагедии, создает портрет общества, который обрекает на гибель или безрадостную жизнь свою молодежь.

Л. Мортон сообщает, что Т. Арисима тоже услышал реальную историю «из первых рук от Мори, когда встретил его в Чикаго в сентябре 1903 года» [10; 109]. Написав роман, Арисима публиковал его под названием «Взгляд на определенную женщину» в выпусках журнала «Сиракаба» в период с январь 1911 по март 1913 года. Спустя несколько лет Т. Арисима дополнил роман, издав новую редакцию произведения в 1919 году под названием «Некая женщина». Можно заключить, что Т. Арисима не был удовлетворен открытым финалом романа (первой его части) или неправдоподобным счастливым соединением Йоко с возлюбленным. Поэтому он вернулся к повествованию, чтобы придать ему завершенность и семантическую полноту. Для японской литературы тема «новой» женщины не была нова, уже в конце XIX в. и в начале XX в. в художественной литературе рассматривалась проблема положения женщины в семье и обществе, изображался конфликт эмансипированного человека с патриархальным обществом.

Трагические судьбы героинь сравниваемых романов во многом обусловлены средой и периодом социального слома. Обе главные героини — Йоко и Жамал — происходили из обеспеченных семей, отличались красотой и гордостью, привлекали всеобщее внимание и получили образование: Йоко — в христианской школе, Жамал — дома, по новометодной системе джадидов. Обе восстали против традиционного брака, который заключался по выбору родителей. Жамал, будучи обручённой с глупым женихом, выбранным отцом, сбегает с возлюбленным Гали, но после его внезапной смерти вынуждена вернуться в родительский дом. Йоко, вопреки воле матери, выходит замуж по собственному выбору, но вскоре разочаровывается в муже и уходит от него.

Обращение писателей к теме брака неслучайно, поскольку она прямым образом связана с судьбой женщины в традиционалистском обществе. Следует упомянуть, что Т. Арисима сам имел опыт не очень успешного традиционного брака. «Арисима подчинился решению отца, который категорически возражал против женитьбы по европейскому образцу, полагая, что невеста должна быть выбрана родителями... Брак с самого начала не был удачным. Ясуко была моложе мужа на 11 лет и очень далека от него по воспитанию, интеллектуальному уровню и интересам» [12; 36]. Это произошло в 1909 году, т.е. за год до начала публикации романа, поэтому можно предполагать, что отказ героини подчиниться решению матери был продиктован горьким опытом самого Арисимы, не решившегося восстать против воли отца. М. Дулатов женился после публикации романа, в 1914 году, на образованной девушке Гайнижамал, которая была корреспонденткой газеты «Казах», разделяла взгляды М. Дулатова и его борьбу.

Одинаково трагическая судьба героинь романов Дулатова и Арисимы имела общие причины — положение женщины в традиционном обществе. Отец Жамал, Сарсенбай, соглашается отдать дочь за сына богатого Байжана — глупого Жумана. Для Сарсенбая этот брак становится частью сделки, в результате которой он рассчитывает получить поддержку на предстоящих выборах волостного судьи. После смерти возлюбленного Жамал возвращается в отчий дом, и Сарсенбай, опасаясь потерять своё положение и благополучие, выдаёт её замуж за сына Байжана. Таким образом, дочь становится това-

ром. М. Дулатов постоянно подчеркивает эту мысль в романе, например, когда сравнивает Жамал со скотом, полученным барымтой, — «барымтаға түскен малдай» [1; 41]. Жамал пишет в своих личных записях о том, что ее продали или обменяли, как товар: «Мен қайран атам малға сатқанына» [1; 19], «Мал беріп, мені өзімсіп жатқанына» [1; 20]. А в последнем послании она пишет о цене девушки — пяти трёхлетних кобылках — и о её продаже, словно на базаре: «Қыздың құны бес байтал, сатылып кетті базарға» [1; 43].

Йоко — главная героиня романа Т. Арисимы — тоже становится разменной монетой для матери. Мать дает свое согласие на брак дочери с человеком, который спас ее матери подмоченную репутацию. Мать видела возможность для Йоко вернуться в приличное общество после неудачного замужества только посредством другого брака. Так же, как и Сарсенбай расплачивается за свое честолюбие и глупость дочерью Жамал, мать Йоко расплачивается дочерью за свое сомнительное поведение. Идею о зависимом положении женщины в японском обществе Арисима сформулировал более определенно и жестко уже после выхода в свет романа. В статьях 1920-1921 годов он пишет о том, что «женщины превращены в рабынь мужчин», а брак определяет как «порождение репрессивного общества», «женщины, становясь сексуальными объектами, продают свою женскую сущность так же, как рабочие продают свою рабочую силу». Писатель «выступает против брака без любви и ратует за право развода для любого из супругов» [13; 47–49].

И Жамал, и Йоко решают бросить вызов своей семье, обществу, традициям. Романисты создают образы женщин переломной эпохи, которые еще не видят ясного пути, соответствующего их взглядам, самооценке, нередко они ищут решение в рамках тех возможностей, которые давало традиционное общество. Отсюда трагические финалы обоих романов. На этом типологические схождения анализируемых романов и героинь заканчиваются. Однако специфика, различия, вариативность дают гораздо больше возможностей увидеть своеобразие типов героинь, полнее осознать причины их трагедий.

Ч. Хань и В. Куан отмечают, что во избежание ранее существовавшей в сравнительном литературоведении практики считать одни национальные литературы основными, а другие — вторичными, «китайские ученые далее предложили парадигму «межцивилизационного исследования», которая придает более глубокий смысл перекрестной природе сравнительного литературоведения. Поскольку межцивилизационное исследование в основном фокусируется на сопоставимости различий в различных цивилизациях, оно помогает раздвинуть границы сопоставимости» [19]. Под вариациями исследователи понимают особенности тем, проблем, образов, возникающие в национальных литературах и обусловленные спецификой исторического контекста, местностью, национальной психологией, религией и т.п.

Изображенная в анализируемых романах действительность гораздо сложнее и не сводится к показу трагической судьбы женщины переломной эпохи. Специфические черты, которые мы обнаруживаем в героинях романов «Несчастная Жамал» и «Женщина», являются именно вариациями на заданные темы.

М. Дулатов изображает социальное окружение Жамал, видя в нем причины трагедии героини. При этом и героиня, несмотря на свои таланты, грамотность, смелость, оказывается неспособной увидеть иные перспективы, кроме как либо быть послушной воле отца, либо сбежать с любимым человеком. История с такими вариантами выбора могла произойти и сто, и двести лет назад с подобной незаурядной девушкой. Других альтернатив Жамал не видит, поэтому она не может разомкнуть цепь следствий и после смерти возлюбленного возвращается к отцу. Он выдает ее замуж согласно прежней договоренности. Жамал не находит в себе сил сопротивляться и, главное, не ищет иного пути, альтернативного решения, словно только наличие другого мужчины, любимого человека, открывало перед ней единственную возможность избежать уготованной отцом судьбы. М. Дулатов показывает, что от Жамал требуют подписать документ, свидетельствующий о том, что она добровольно возвращается к избранному отцом жениху. Следовательно, у нее были другие варианты выбора: не возвращаться к жениху, остаться в доме отца или уехать. Лишь после недолгой жизни с нелюбимым Жуманом, не выдержав его издевательств и побоев, Жамал решается сбежать в город в надежде найти работу. Она увидела выход, путь, который подразумевал опору на себя, свои силы и знания. Героиня седлает коня и отправляется в город. Попав в буран, Жамал теряет дорогу и замерзает в снегу.

В 1910 году М. Дулатов чувствовал порыв, стремление молодежи к переменам, но понимал, что существующая реальность не дает ей перспектив. Он видел, что даже незаурядная молодежь без должного образования будет находиться в плену прежних социальных отношений. Писатель пони-

мал, что зависимая от патриархальных традиций молодежь, не умеющая видеть дальше и больше отцов, не сможет освободить народ от колониальной зависимости. Новая историческая действительность требовала новых решений. Поэтому его героиня, слишком поздно осознавшая причины своего несчастья, была обречена. Почему он не позволил ей выжить в пути, изменить свою судьбу и, тем самым, дать читателю надежду? Писатель следовал правде жизни, он не был уверен в готовности молодых людей к тому, чтобы начать менять свою собственную жизнь. Вероятно, он хотел потрясти читателей и донести мысль о необходимости вовремя решиться на перемены в своей жизни, преодолеть инерцию мышления отцов. М. Дулатов не верил в то, что погрязшее в борьбе за должности, стремящееся только к материальному благополучию поколение отцов способно вывести народ на новую дорогу. Роман «Несчастная Жамал» прозвучал продолжением его публицистики, его призывов «К молодежи!», «Проснись, казах!», опубликованных незадолго до выхода романа.

Жамал росла в ауле и имела малое представление о том, что творится в мире и какие возможности могут существовать для нее. Для жизни в городе и способности зарабатывать себе на жизнь ей недоставало знания русского языка, который требовался в условиях колониального положения казахов. И этим обстоятельством мог быть обусловлен пессимизм М. Дулатова, который в гибели Жамал увидел правдивый, соответствующий реальности финал.

Роман произвел сильное впечатление на читателей и долго оставался одним из самых читаемых произведений среди казахских читателей. М. Дулатов использовал стихи для переписки возлюбленных, личных записей Жамал и ее последнего послания. Стихотворная форма, в которой излагались личные переживания, проложила путь к читателю, более восприимчивому к стихам, нежели прозе. Последнее послание Жамал звучит как толғау и потрясает читателя, который словно слышит предсмертную жалобу героини. Это личное обращение оказалось сильнее, чем обычное повествование о несчастной истории любви. Роман оценили и потому, что тема, сюжет были знакомы по легендам, и народ всегда сочувствовал разлученным влюбленным. Но жанр романа приближал события к современности, автор повествовал не о давно прошедшей романтической истории, а о трагедии, которая случилась сейчас, и ее причины были очевидны для читателей. Вслед за романом М. Дулатова появляются произведения современных ему казахских писателей, повествующие о судьбе женщины: Т. Жомартбаева «Смотрины» (1912), С. Кубеева «Калым» (1913), С. Торайгырова «Красавица Камар» (1914), Б. Майлина «Памятник Шуге» (1915) и др.

Йоко — героиня романа «Женщина» — имела гораздо больше возможностей для выбора пути и личного счастья по сравнению с Жамал. Образ Йоко психологически сложнее, ее трагедия была обусловлена не только социальным окружением, которое, по сравнению с казахским, было более эмансипированным, но и переживаемым ею кризисом идентичности.

Йоко во второй раз ослушалась воли к тому времени умершей матери. Ослушалась не потому, что хотела избежать брака с нелюбимым человеком, а потому, что по дороге к нему в США влюбилась в другого человека. При этом она ехала в США с намерением начать новую жизнь в стране, которая, как ей казалось, подходила ей больше, чем Япония. Она, имея образование и владея английским языком, не рассматривала возможность работать и жить самостоятельно. Она ехала к жениху в надежде, что он возьмет на себя все ее проблемы, а страна пребывания обеспечит ей подходящее, как она полагала, социальное окружение. Другими словами, Йоко, отказавшись от норм традиционалистского японского общества, не была готова начать новую жизнь в США или Японии, где она свободна и самостоятельна.

Йоко вернулась в Японию, даже не сходя на американский берег, развела любимого человека с его семьей. Она живет на его содержании, при этом не отказываясь от материальной помощи, которую присылает ей жених. Это и становится итогом протеста той Йоко, которая некогда была образцом для стремящихся к эмансипации девушек. Соответствовала ли Йоко типу «новой женщины», который уже появился в начале XX века в Японии? Как показывает ее выбор, нет. «Именно девушки — духовные сестры Йоко — и стали источником вдохновения пылких, романтически настроенных молодых людей, провозглашавших новые идеи со страниц журналов «Народная литература» и «Литературный мир»» [2; 37]. Однако Йоко не стала вдохновительницей нового поколения, хотя ее лучшие годы совпали со временем, когда «консерваторы яростно спорили о нравах, о женской одежде, а в это время повсюду появлялись новые идеи… Молодежь все внимательнее приглядывалась к жизни, нетерпеливо ожидая чего-то нового, каких-то перемен в судьбах страны, — и Йоко явилась для нее воплощением этих перемен, подлинным откровением...» [2; 255]. Однако представления Йоко о свободе

и модернизации ограничились возможностью потакать своим желаниям, а образ «новой женщины» был только ее внешней оболочкой, она носила его, как европейское платье.

Важным фактором, определяющим трагедию Йоко, становится ее ментальная зависимость от западной культуры и образа жизни, стремление подражать американкам в одежде, поведенческих нормах. П. Андерер [11] и Л. Мортон [10] рассматривают проблему кризиса идентичности, которая во многом обусловила падение и крах Йоко. Не зная, как поступать со своей свободой от патриархальной семьи, заставлявшей ее «жить по старым обычаям», Йоко решила, что «ей следовало родиться в другой стране, где женщина может идти по жизни рядом с мужчиной как равная! Только в такой стране женщина может чувствовать себя свободной» [2; 37]. В своем высокомерии героиня полагает, что «ей не надо было рождаться в нынешней Японии. В гордыне своей она считала себя принцессой, сошедшей с неба в неурочный час на чужую ей землю» [2; 323-324]. Т. Арисима с иронией пишет о претензиях героини. Он был одним из первых в японской литературе XX века, кто поставил проблему слепого подражания японцев западным образцам. Об этом пишет И. Шин: «Это рождение героини в ранней современной японской литературе, которая берет США как зеркало и превращает их в эталон… Поднимая женские проблемы, в романе также иронично раскрывается беспорядочное восхищение японцев Западом, выраженное через подражание» [16; 223–224]. Исследователи отмечают, что желание японских женщин походить на европейских привело к комплексу неполноценности.

Представляя себе жизнь в Америке, Йоко озабочена тем, как она будет принята: «Как-то ее примут в обществе?... Йоко, которой гораздо больше шло европейское платье, чем японское, сумеет держаться так, чтобы не выглядеть смешной в глазах американцев...» [2; 74]. И. Шин комментирует эти размышления героини: «Вера Йоко исходит из ее стремления обладать физическими чертами «западного» тела и ее презрения к японскому телу… Американцы устанавливаются как стандарт, по которому измеряется ее идентичность. Героиня, которая представляет, как она может соответствовать американцам, становится пленницей зеркала, которым являются США, самоориентализирующегося и ориентализированного образа самой себя» [16; 222]. Следует отметить, что Йоко, мечтая о новой жизни в Америке, рассчитывает, что «очарование женщины там, конечно же, освобождено от оков условностей, и ей достаточно пустить его в ход, чтобы добиться успеха. Женщина там, если только у нее есть ум и способности, может без помощи мужчины заставить окружающих признать себя» [2; 74]. Она уравнивает два способа добиться успеха: 1) очаровывать мужчин, чтобы посредством этого добиться успеха; 2) использовать ум и способности, чтобы добиться признания без помощи мужчины. Первое — это то, к чему она прибегала в Японии; второе — это усвоенное ею представление о пути нового типа женщины к успеху «без помощи мужчин», которое она никогда не пыталась использовать, но мнила, что она является эталоном «новой» женщиной. Остаться в Америке и испытать свои способности в мире, где женщины свободны, она не решилась, в глубине души понимая, что ее образ «новой женщины» — не более чем маска.

Символичным представляется, что после разразившегося скандала, связанного с романом Йоко на корабле, она вместе с возлюбленным оказывается в гостинице, которую содержит бывшая гейша. Йоко, некогда претендовавшая за роль эмансипированной женщины, усвоившей западный образ жизни и отказавшейся от японского, оказывается в положении содержанки. П. Андерер отмечает, что Йоко и ее оставивший семью возлюбленный, избегая, уклоняясь от подчинения условностям буржуазии и «нормальности» среднего класса, могут идентифицировать себя или с аристократией, или с низшими классами. Исследователь заключает, что уклонения Йоко «представляют собой попытку деклассировать себя, погрузиться в среду грубой чувственности…» [11; 112].

Чувственной натуре Йоко противоречит усвоенное ею в детстве христианство. Она оказывается в пограничном состоянии, выпадая из норм традиционного японского общества, но так и не став по-настоящему «новой» женщиной эпохи модерна; приобщилась к христианству, но так и не приняла норм этой религии; подражая западному, как ей представлялось, образу жизни, она оставалась прежней японкой в своей зависимости от мужчин. Все новое в ней было лишь формой, не став ее сутью. Это пограничное состояние, раздвоенность, конфликт между сутью и внешним выражается в чувстве тревоги героини, ее подозрительности, ревности, припадках истерии, резких перепадах настроения. Незадолго до смерти она вспоминает своего «строгого проповедника христианства» Утиду и хочет поговорить с ним. Но он не пришел, словно отказывая ей в христианском милосердии и прощении. В этом решении Утиды слышен упрек и заметно разочарование самого Арисимы, который ко времени публикации романа пережил кризис веры, не найдя в ней опоры, и собственной идентификации.

Так же, как и Жамал, Йоко умирает с чувством горького сожаления, но она, в отличие от первой, не понимает причин своей трагедии: «Ошиблась… Мне следовало идти иным путем. Но кто виноват? Не знаю. И все равно раскаиваюсь…» [2; 333].

Публикацию первой части романа «Женщина» (1911–1913 гг.) современники встретили прохладно. Полная версия романа (1919 г.) получила больше внимания, поскольку женская тема была одной из самих дискутируемых в обществе, но все же роман не был оценен по достоинству. И. Шин полагает, что «первоначально холодный прием романа отчасти объяснялся тем фактом, что у героини были феминистские идеи, которые выходили далеко за рамки норм о женщинах того времени» [16; 219]. Позволим себе возразить, поскольку полагаем, что Йоко не являлась носителем феминистских идей, к которым нельзя сводить вольное поведение и разрыв с буржуазным окружением. При этом в японском обществе того времени уже были примеры прогрессивных женщин, которые создавали женские союзы и объединения, поднимали проблему женской эмансипации, участвовали в общественных дискуссиях, издавали феминистские журналы. Именно их пример демонстрировал, что Йоко не была типом «новой» женщины. Современницы писателя не увидели в героине романа образец для подражания. Она оставалась чуждой и буржуазной среде, и эмансипированной части общества. Н.И. Чегодарь указывает, что роман был оценен критиками после смерти Т. Арисимы, отмечающих его глубокое видение жизни переходной эпохи и точное изображение, какого еще не было в японской литературе [12; 101-102].

После публикации романа Т. Арисимы проблема женской эмансипации поднималась в романах К. Кана «Портрет дамы с жемчугами» (1921), Д. Танидзаки «Любовь глупца» (1924), в произведениях писательниц Ц. Такано «Надел печали» (1922), Ю. Миямото «Нобуко» (1926), Я. Ногами «Матико» (1930) и др.

Заключение

Эпоха модерна, вызвавшая значительные изменения в обществе, исторические события, культурные влияния, рост периодической печати являются условиями, которые привели к трансформации японской и казахской литератур. Модернизационные процессы в Казахстане и Японии включали знакомство с европейской культурой, доступ к европейскому образованию. Исторический, культурный контекст начала XX века позволяет обнаруживать схожие тенденции в развитии новой литературы в обеих странах.

Основанием для сравнения романов М. Дулатова и Т. Арисимы послужил тот факт, что японцы и казахи были вовлечены в процесс модернизации и переживали трансформацию прежнего образа жизни, а прогрессивная часть общества находилась в поиске нового пути развития. В один исторический период (рубеж XIX-XX вв.) обе нации совершали переход от прежнего патриархального состояния к модерну.

В обоих национальных литературах имеет место заимствование западных образцов и обращение к потенциалу национальных литературных традиций. Проблематика романов продиктована актуальностью для японского и казахского обществ женского вопроса, ставшего важным маркером модернизации социума.

М. Дулатов и Т. Арисима в качестве главной героини своих романов выбирают женщину, которая решается бросить вызов традиционным социальным отношениям. И Жамал, и Йоко являются яркими, сильными, незаурядными личностями, однако их личных качеств оказывается недостаточно, чтобы добиться личного счастья и социального успеха. Причиной трагедии героинь романов «Несчастная Жамал» и «Женщина» стало положение женщины в патриархальном обществе. Таковы типологические схождения в историческом контексте и образах главных героинь романов.

При этом социально-исторические условия в Японии и Казахстане отмечены специфическими чертами. Для Японии специфика данного периода заключалась в проводимой политике обновления, названной Реставрацией Мэйдзи, которая привела страну к экономическому росту, развитию образования и крупным военным победам. Для Казахстана определяющими становятся усиливающаяся колонизация и распространение просветительских и антиколониальных идей движения джадидов.

Вариации поднятой романистами женской темы, различия, обнаруживаемые в образах главных героинь, позволяют судить о свойственных казахскому и японскому социумам специфических факторах.

Жамал понимает причины своего несчастья, но уровень ее образования и кругозор не позволяют ей увидеть альтернативные пути решения той проблемы, с которой она столкнулась. Перед ее глаза-

ми не было примера, за которым она могла бы пойти. Уступив воле отца, Жамал становится жертвой царящих в обществе социальных отношений. Её история заканчивается так же, как и подобные истории в казахских легендах и эпосах, повествующих о несчастной доле влюблённых, соединивших свои судьбы вопреки воле родителей. Роман произвел сильное впечатление на читателей именно потому, что М. Дулатов показал трагическую историю Жамал в современных условиях, заставив общество посмотреть на себя критическим взглядом.

Йоко, благодаря полученному образованию имела больше возможностей для реализации своих способностей. Однако она после разрыва с семьей и обществом не видит перспектив, переживает кризис идентичности, обусловленный ее зависимостью от западной культуры и пренебрежением японской. Ее претензия на роль эмансипированной женщины ограничивается подражанием западным, как ей представляется, стандартам поведения, умением носить европейскую одежду и эпатировать публику. Она порывает с прежним окружением, традиционалистским обществом, ценностями, но новых ориентиров и ценностей так и не приобретает.

Сопоставительный анализ образов главных героинь романов «Несчастная Жамал» М. Дулатова и «Женщина» Т. Арисимы позволяет обнаружить их новые грани и нюансы в постановке проблемы, а также продемонстрировать вариации женской темы, художественно воплощенной в частично схожих, частично специфических социокультурных, исторических условиях.

Грантовое финансирование

Данная работа поддержана программой конкурсных исследовательских грантов НУ на 2025–2027 гг. IDs Funder Project Reference: 040225FD4711.

Список литературы

1 Дулатов М. Бақытсыз Жамал / М. Дулатов. — Алматы: Атамұра, 2003. — 192 б.

2 Арисима Т. Женщина / Т. Арисима. — М.: Художественная литература, 1993. — 351 с.

3 Исмакова А.С. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль (начало XX века и современность) / А.С. Исмакова. — Алматы: Ғылым, 1998. — 394 с.

4 Мамраев Б.Б. Казахская литература первой четверти XX века / Б.Б. Мамраев. — 2-е изд., испр. и доп. — Астана: Фолиант, 2012. — 280 с.

5 Бисенгалиев З.Г. Становление казахской прозы начала XX века (дооктябрьский период): автореф. дис. … филол. наук / З.Г. Бисенгалиев. — [Электронный ресурс] — Алма-Ата, 1983. — Режим доступа: https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-kazakhskoi-prozy-nachala-xx-veka-dooktyabrskii-period

6 Азмуханова А. Соотношение традиций и инноваций в журнале «Айкап» / А. Азмуханова // CONCORDE. — 2017. — № 3. — С. 86–89.

7 Zholseitova M.A. Some Aspects of the Activities of the Kazakh Intelligentsia in the Jadid Movement in Kazakhstan (late 19th–early 20th centuries) / M.A. Zholseitova, Sh.B. Sembiyeva // Al-Farabi Kazakh National University. Bulletin of history. — 2021. — № 1 (100). — P. 28–38. DOI: https://doi.org/10.26577/JH.2021.v100.i1.04

8 Жомарт Е. Жәдидтік ағарту қозғалысы және қазақ зиялыларының ұлттық миссиясы / Е. Жомарт, А.М. Азмуханова // Қазақстан шығыстануы: ғылыми журналы. — 2025. — Т. 14. — № 2. — Б. 389–399. DOI: https://doi.org/10.63051/kos.2025.2.389

9 Байдаров Е. Реформы эпохи Мэйдзи и казахское просвещение [Электронной ресурс] / Е. Байдаров, А. Бекебасова // Мысль. — 2017. — № 1. — С. 24–31. — Режим доступа: https://mysl.kazgazeta.kz/news/8454

10 Morton L. The Rise and Fall of a «New Woman»: Arishima Takeo's Aru Onna / L. Morton // Words and Worlds: Sydney Studies in Society and Culture. — 2013. — P. 103–116.

11 Anderer P. Other worlds. Arishima Takeo and the bounds of modern Japanese fiction / P. Anderer. — New York: Columbia University Press, 1984. — 152 p.

12 Чегодарь Н.И. Литературная жизнь Японии между двумя мировыми войнами / Н.И. Чегодарь. — М.: Восточная литература, 2004. — 222 с.

13 Lippit N.M. Reality and Fiction in Modern Japanese Literature / N.M. Lippit. — London, New York: Routledge Taylor & Francis, 2018.

14 Groom R.M. Modern Japanese Writers Encounter the West: The Impact of Experiences Abroad of Nagai Kafū And Arishima Takeo / R.M. Groom. — A thesis of Master of Arts in Japanese. University of Canterbury, 2008.

15 Suter R. Holy Ghosts: the Christian Century in Modern Japanese Fiction / R. Suter. — Honolulu: University of Hawai'i Press, 2015. — 194 p.

16 Shin I. A Narrative of Those on the Move: The Case of Takeo Arishima / I.Shin // Kritika Kultura. — 2017. — № 28. — Article 12. — P. 213–231. https://doi.org/10.13185/1656-152x.2117

17 Забережная О.А. Идеология литературного объединения «Сиракаба»: авторефер. дисс. ... канд. культурологии / О.А. Забережная. — [Электронный ресурс]. — 2016. — Режим доступа: https://www.dissercat.com/content/ideologiya-literaturnogo-obedineniya-cirakaba

18 Spivak G.Ch. Death of a discipline / G.Ch. Spivak. — New York: Columbia University Press, 2003. — 128 p.

19 Han Zh. Reflections on the Crisis of Comparative Literature in the Contemporary West [Electronic resource] / Zh. Han, W. Quan // CLCWeb: Comparative Literature and Culture. — 2017. — 19.5. — Access mode: http://docs.lib.purdue.edu/clcweb/vol19/iss5/9

20 Zepetnek S.T. Synopsis of the Current Situation of Comparative Humanities in the U.S. and Europe [Electronic resource] / S.T. Zepetnek, L.O. Vasvári // 452ºF: Electronic journal of theory of literature and comparative literature. — 2011. — № 5. — P. 13–31. Access mode: http:// www.452f.com/index.php/en/totosy-vasvari.html

21 Guillen C. The challenge of comparative literature / C. Guillen. — Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press, 1993. — 450 p.

22 Движение Алаш. Сборник материалов судебных процессов над алашевцами [в 3-х т.]. — Алматы: «Ел-шежіре», 2011. — Т. 1: Документы, допросы и ответы. Синхронные переводы. Материалы судов. Конфискованные письма. — 415 с.

23 Попов Ю. Акбаев из Каркаралинска / Ю. Попов // Индустриальная Караганда. — 1991.

А. Мустояпова, Ж. Әбдіғаппарова

Әйел бейнесі: Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» мен Такэо Арисиманың «Әйел» романдарының салыстырмалы талдауы

Мақалада Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» мен Такэо Арисиманың «Әйел» романдарының бас кейіпкерлерінің бейнелеріне типологиялық ұқсастықтары мен айырмашылықтары тұрғысынан салыстырмалы талдау жасалған. Мақала авторлары талданып отырған романдардың жазылған уақытындағы тарихи, әлеуметтік, мәдени контекстеріне ерекше назар аударады. Сонымен қатар романистердің публицистикалық қызметіне баса назар аударылып, олардың дүниетанымдық және шығармашылық ұстанымдарын айғақтайды, бұл романдардың идеясын толық түсінуге және басты кейіпкерлердің бейнелерін түсіндіруге мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» мен Т. Арисиманың «Әйел» романдарына тән жалпы және ерекше қасиеттерін басты кейіпкерлердің бейнелері арқылы айқындау. Аталған мақсатқа мәдени-тарихи контекст ерекшелігін анықтау, М. Дулатов пен Т. Арисиманың көзқарастарындағы әлеуметтік-этикалық түсініктеріндегі сәйкестіктер мен айырмашылықтарды айқындау, қоғам мен еуропалық әдебиетті модернизациялау процесінің романистерге әсер ету дәрежесін белгілеу, әйелдер тақырыбын айқын көрсетудегі типологиялық ұқсастықтар мен айырмашылықтарды зерттеу арқылы қол жеткізеді. Зерттеу әдістеріне компаративистік талдау, мәдени-тарихи және тарихи-функционалдық әдістер, контекстік талдау, сондай-ақ контексті талдауға белгілі бір тарихи кезеңде әдебиеттің жұмыс істеуіне, талданып отырған романдардағы басты кейіпкерлер бейнелерінің семантикасын ашуға мүмкіндік беретін семантикалық, интерпретациялық және гендерлік тәсілдер жатады. Жұмыстың өзектілігі ұлттық әдебиеттер арасындағы әдеби байланыстарды зерделеудің, олардың тарихи дамуындағы ортақ және бірегей нәрселерді анықтаудың маңыздылығымен айқындалады. Мақала мәдени-тарихи жағдайлары жағынан ұқсас келгенімен, әр түрлі елдерде жазылған жазушылар шығармаларындағы мәселелер мен тақырыптарға, әдеби жанрларды дамытуға әлеуметтік-мәдени контекст әсерінің заңдылықтары туралы түсінікті кеңейтеді. Бұл мақаланың ғылыми жаңалығы радикалды әлеуметтік өзгерістер, мәдени парадигманың өзгеруі, ұлттық бірегейліктің өзгеруі кезеңінде жаңа ұлттық әдебиеттердің пайда болуының бастауында тұрған екі автордың романдарын салыстырмалы талдау. Қазіргі заманғы салыстырмалы әдебиет танудың жаңа үрдістерін пайдалану талдап отырған романның жаңа қырларын ашуға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелері тек типологиялық сәйкестік фактілерін ғана емес, сонымен қатар екі романның бірегейлігін, Жапония мен Қазақстандағы әдеби процестің ерекшелігін, XX ғасырдың басында қоғамды модернизациялаудың жүріп жатқан процесін айқындау үшін компаративистік талдаудың жемісті екендігін көрсетті. Сонымен қатар мақалада қабылданған талдау нәтижелері компаративтік зерттеулер шеңберінде әдеби байланыстар мәселесін одан әрі дамыту үшін қолданылуы мүмкін.

Кілт сөздер: модерн, эмансипация, жаңашылдық, типологиялық ұқсастық, вариативтілік.

A. Mustoyapova, Zh. Abdigapbarova

The Image of a Woman: A Comparative Analysis of the Novels by Myrzhakyp Dulatov “Unhappy Jamal” and Takeo Arishima “A Certain Woman”

This article presents a comparative analysis of the main female characters in the novels “Unhappy Jamal” by Myrzhakyp Dulatov and “A Certain Woman” by Takeo Arishima, with the aim of identifying typological similarities and differences. Special attention is given to the historical, social, and cultural contexts in which the analyzed works were created. In addition, emphasis is placed on the journalistic activities of the novelists, which reflect their worldview and creative stance, allowing for a deeper understanding of the authors’ intentions and a more nuanced interpretation of the main heroines. The aim of the study is to identify the common and distinctive features of the novels “Unhappy Jamal” by M. Dulatov and “A Certain Woman” by T. Arishima through the lens of their main female characters. To achieve this goal, the research examines the characteristics of the cultural and historical context, reveals similarities and differences in the authors’ views and socio-ethical perspectives, determines the extent to which social modernization and European literature influenced their work, and explores typological parallels and divergences in the treatment of the theme of women. The research methods include comparative, cultural-historical, and historical-functional approaches, as well as contextual analysis, along with semantic, interpretative, and gender-based methods. These approaches make it possible to analyze the functioning of literature within a specific historical period and to uncover the semantics of the main female characters in the novels under study. The relevance of this study lies in the importance of examining literary connections between national literatures and identifying both the common and the unique elements in their historical development. The article broadens the understanding of the patterns through which the sociocultural context influences the evolution of literary genres, themes, and issues in the works of writers who operated in different countries but under similar cultural and historical conditions. The scientific novelty of this article lies in its comparative analysis of the works of two authors who stood at the origins of the emergence of new national literatures during a period of radical social transformation, cultural paradigm shifts, and changes in national identity. The application of new trends in modern comparative literary studies has made it possible to reveal new facets of the analyzed novels. The results of the study demonstrate the productivity of comparative analysis not only in identifying typological parallels, but also in more clearly highlighting the uniqueness of both novels, the specific features of the literary processes in Japan and Kazakhstan, and the ongoing modernization of society at the beginning of the twentieth century. The findings of this article may serve as a foundation for further research into literary interrelations within the framework of comparative studies.

Keywords: modernism, emancipation, innovation, typological similarity, variability.

References

1 Dulatov, M. (2003). *Baqytsyz Zhamal* [Unhappy Jamal]. Almaty: Atamura [in Kazakh].

2 Arishima, T. (1993). *Zhenshchina* [A Certain Woman]. Moscow: Khudozhestvennaia literatura [in Russian].

3 Ismakova, A.S. (1998). *Kazakhskaia khudozhestvennaia proza. Poetika, zhanr, stil (nachalo XX veka i sovremennost)* [Kazakh fiction. Poetics, genre, style (early twentieth century and modernity)]. Almaty: Gylym [in Russian].

4 Mamraev, B.B. (2012). *Kazakhskaia literatura pervoi chetverti XX veka* [Kazakh literature of the first quarter of the twentieth century]. 2nd ed., rev. and additional. Astana: Foliant [in Russian].

5 Bisengaliev, Z.G. (1983). *Stanovlenie kazahskoj prozy nachala XX veka (do oktiabr'skii period)* [Formation of Kazakh prose at the beginning of the 20th century (pre-October period)]. *Extended abstract of candidate’s thesis.* Alma-Ata [in Russian]. Retrieved from https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-kazakhskoi-prozy-nachala-xx-veka-dooktyabrskii-period

6 Azmuhanova, A. (2017). Sootnoshenie traditsii i innovatsii v zhurnale «Aikap» [The balance between tradition and innovation in the magazine «Aikap»]. *CONCORDE,* 3, 86–89 [in Russian].

7 Zholseitova, M.A., & Sembiyeva, Sh.B. (2021). Some Aspects of the Activities of the Kazakh Intelligentsia in the Jadid Movement in Kazakhstan (late 19th–early 20th centuries). *Al-Farabi Kazakh National University. Bulletin of history,* 1 (100), 28–38. https://doi.org/10.26577/JH.2021.v100.i1.04

8 Zhomart, E. & Azmukhanova, A.M. (2025). Jädidtık ağartu qozğalysy jäne qazaq zialylarynyñ ūlttyq misiasy [The Jadid Enlightenment Movement and the National Mission of Kazakh Intellectuals]. *Қазақстан шығыстануы: ғылыми журналы — Kazakhstan Oriental Studies: Scientific Journal*, *14*(2), 389–399. DOI: https://doi.org/10.63051/kos.2025.2.389

9 Bajdarov, E. & Bekebasova, A. (2017). Reformy epokhi Meidzi i kazahskoe prosveshhenie [Meiji Reforms and Kazakh Enlightenment]. *Mysl — Thought, 1,* 24–31. Retrieved from https://mysl.kazgazeta.kz/news/8454 [in Russian].

10 Morton, L. (2013). The Rise and Fall of a «New Woman»: Arishima Takeo’s Aru Onna. *Words and Worlds: Sydney Studies in Society and Culture,* 103–116.

11 Anderer, P. (1984). *Other worlds. Arishima Takeo and the bounds of modern Japanese fiction*. New York: Columbia University Press.

12 Chegodar', N.I. (2004). *Literaturnaia zhizn Yaaponii mezhdu dvumia mirovymi voinami* [Literary Life in Japan between the Two World Wars]. Moscow: Eastern literature [in Russian].

13 Lippit, N.M. (2018). *Reality and Fiction in Modern Japanese Literature.* London, New York: Routledge Taylor & Francis.

14 Groom, R.M. (2008). Modern Japanese Writers Encounter the West: The Impact of Experiences Abroad of Nagai Kafū And Arishima Takeo. *A thesis of Master of Arts in Japanese*. University of Canterbury.

15 Suter, R. (2015). *Holy Ghosts: the Christian Century in Modern Japanese Fiction*. Honolulu: University of Hawai'i Press.

16 Shin, I. (2017). A Narrative of Those on the Move: The Case of Takeo Arishima. *Kritika Kultura*, 28, Article 12, 213–231. https://doi.org/10.13185/1656-152x.2117

17 Zaberezhnaja, A.O. (2016). Ideologiia literaturnogo obedineniia «Sirakaba» [The ideology of the literary association "Shirakaba"]. *Extended abstract of candidate's thesis.* Retrieved from https://www.dissercat.com/content/ideologiya-literaturnogo-obedineniya-cirakaba [in Russian].

18 Spivak, G.Ch. (2003). *Death of a discipline.* New York: Columbia University Press.

19 Han, Zh., & Quan, W. (2017). Reflections on the Crisis of Comparative Literature in the Contemporary West. *CLCWeb: Comparative Literature and Culture*, 19.5. Retrieved from http://docs.lib.purdue.edu/clcweb/vol19/iss5/9

20 Zepetnek, S.T., & Vasvári, L.O. (2011). Synopsis of the Current Situation of Comparative Humanities in the U.S. and Europe. *452ºF: Electronic journal of theory of literature and comparative literature*, 5, 13–31. Retrieved from http://www.452f.com/index.php/en/totosy-vasvari.html

21 Guillen, C. (1993). *The challenge of comparative literature.* Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press.

22 (2011). *Dvizhenie Alash. Sbornik materialov sudebnykh protsessov nad alashevtsami* [Alash Movement. Collection of materials from the trials of the Alashites]. (Vols. 1-3). Vol. 1: Dokumenty, doprosy i otvety. Sinkhronnye perevody. Materialy sudov. Konfiskovannye pisma [Documents, interrogations and answers. Simultaneous translations. Court materials. Confiscated letters]. Almaty: «El-shezhire» [in Russian].

23 Popov, Y. (1991). Akbaev iz Karkaralinska [Akbaev from Karkaralinsk]. *Industrialnaia Karaganda — Industrial Karaganda* [in Russian].

Information about the authors

Mustoyapova Ainash — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: mustoypova2017@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5658-9844

Abdigapbarova Zhanar — Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan; e-mail: zhabdigapar@nu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2349-3541

Ғылыми мақала
ҒТАМР 17.09.91
ӘОЖ 821.512.122
https://doi.org/10.31489/2025Ph3/210-223

Мақаланың редакцияға түскен күні: 09. 04.2025 ж.
Қабылданған күні: 05.06.2025 ж.

Э.Ж. Мансурова [1,2*], Б.Д. Керімбекова[3], Г.Ж. Орда [1]

[1] *М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан;*
[2]*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;*
[3]*SDU University, Қаскелең, Қазақстан*
(e-mail: elochka_02.05.95@mail.ru, bayan.kerimbekova@sdu.edu.kz, Orda_68@mail.ru)

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі детективті повестердің жанрлық ерекшелігі

Мақалада қазіргі қазақ әдебиетіндегі детективті повестердің жанрлық ерекшеліктерінің мәселелері қарастырылған. Авторлар детектив жанрының қазақ әдебиетіне қалай енгенін, оның дамуы мен қалыптасуының негізгі кезеңдерін зерделейді. Қазақ әдебиетіндегі детективті шығармалардың әлеуметтік және психологиялық аспектілеріне, сюжет құрылымына, кейіпкерлердің мінез-құлқының ерекше белгілері талданған. Сонымен қатар қазіргі қазақ жазушыларының детектив жанрын пайдалану тәсілдері, жанрдың ұлттық ерекшеліктері мен дәстүрлерін сақтай отырып, жаңа тақырыптар мен мәселелерді қозғау жолдарының қажеттілігі анықталып, негізделген. Жүргізілген зерттеу негізінде қазіргі қазақ детективтері қылмыс пен тергеу, әділет пен бұрмалаушылық сияқты күрделі әлеуметтік мәселелерді ашып көрсетумен қатар, оқырмандарға терең философиялық ойлар ұсынуды болжайды. Жанрдың дамуы мен кеңеюі барысында кездесетін қиындықтар мен мүмкіндіктер туралы пікірлер ұсынылған. Тақырыпты зерттеу барысында, талқылауға алынған детективті повестер: А. Аймағамбет «Бұрылысқа жарты қадам қалғанда» (2023), М. Анарбекұлы «Шымкенттегі шырғалаң» (2021), А. Хонж «Екеудің көлеңкесі» (2021), Е. Паевская «Адъюторы» тәрізді республикалық детективті шығармалар байқауының жүлделі орындарға ие болған повестерді салыстыру, жүйелеу, жанрлық-типологиялық, тарихи-салыстырмалы, талдау әдістері қолданылды. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі детективті повестеріндегі жанрлық ерекшеліктерін талдау мақсатында жазушылардың шығармалары мысалға алынып, өзара салыстыра талданды. Қазақ повестеріндегі мистикалық сарын мен шытырман оқиғаға құрылған детективті шығармаларға жанрлық-типологиялық талдау жасалды. Қазіргі повестердегі детективті шығамаларды талдауда қазақ әдебиетіндегі детектив жанрынан алынған мысалдармен салыстырылды. Республикалық әдеби бәйгелерде топ жарған жоғарыда аталған повестерді Джордж Довтың кезеңге бөлген схемасы бойынша талданды. Келесі қорытындылар жасалды, қазіргі қазақ әдебиетіндегі детективті повестер жанрлық тұрғыдан ерекшеленіп, жаңа бағыттарға ие болып келеді. Мақалада жүргізілген жанрлық-типологиялық талдау мен тарихи-салыстырмалы зерттеу детектив жанрының қазақ әдебиетіне қалай енгенін, оның ерекшеліктерін және қазіргі кезеңдегі дамуын көрсетеді. Мистикалық элементтер мен шытырман оқиғалардың қосылуы детектив жанрына жаңа сипат беріп, оқырманды қызықтыратын жаңа формада көрініс табуда. Жазушылардың шығармаларында жанрдың классикалық ерекшеліктері мен ұлттық ерекшеліктердің үйлесімділігі байқалады. Бұл зерттеу қазақ әдебиетінде детектив жанрының болашақта одан әрі дамуына ықпал етіп, оны терең түсіну мен зерттеуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: детектив жанры, қазақ әдебиеті, повесть, сюжет, кейіпкер, шытырман оқиғалар, тарихи-салыстырмалы талдау, жанрлық-типологиялық талдау.

Кіріспе

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі детективті повестердің жанрлық ерекшеліктері жанрдың жалпы қағидаларына негізделе отырып, ұлттық мәдениет пен қоғамның тарихи-әлеуметтік жағдайларына бейімделген. Детектив жанры қазақ әдебиетінде XX ғасырдың екінші жартысынан бастап қалыптасқанмен, қазіргі кезеңде бұл бағытта жазылған шығармалар қатары көбейіп, жанрлық ерекшеліктерін нақтылай түсуде [1; 13].

Детективті ғалымдар қазақ әдебиетінде кеш дамып жатқан жанр деп қарастырады, алайда қазіргі таңда бұл жанр қарқынды дамуда. Сонымен қатар, детективті шығармаларға оқырман тарапынан қызығушылық артып келе жатқандығы байқалады. Оған ҚР ІІМ «СЕРТ» атты Республикалық детективті туындылар байқауын дәлел ретінде айтуға болады. Аталмыш байқау 2018 жылдан бері тұрақты түрде өткізіліп келеді. Сонымен қатар, «ЗАҢ» Медиа-корпорациясы» ұйымдастыратын Кемел Тоқаев атындағы Республикалық детективті байқауы «Кемел Тоқаев» қайырымдылық қорының бастамасымен жазушы, қазақ детектив жанрының негізін қалаушы Кемел Тоқаевтың 100

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: *elochka_02.05.95@mail.ru*

жылдығына арналған «Кемел қаламгер» атты Республикалық шығармашылық байқауын өткізуінің арқасында қазақ әдебиетінің қоржынына біршама детективті повестер мен әңгімелер, повесть-триптих, әдеби-құқықтық детектив, хикая-детектив, детектив романдармен толықты. Жаңа туындылар туралы біршама мақалалар мен ғылыми зерттеу еңбектер жарық көрді.

Детективтік жанрдың тарихына көз жүгіртсек, әлем әдебиетінде детективті жанр XIX ғасырдың ортасында қалыптасқан. Ең алғаш детективті жанрда қалам тербеген американдық жазушы Эдгар Аллан По деп білеміз. Оның «Морг көшесіндегі кісі өлтіру» (1841), «Мари Роджердің құпиясы» (1843) және «Ұрланған хат» (1844) шығармалары арқылы детективті жанр қалыптаса бастады деп есептеледі [2; 5]. Сонымен қатар әлем әдебиетінде аталмыш жанрдың қарқынды дамуына үлес қосқан Артур Конан Дойл, Чарльз Дикенс сынды жазушыларды атап өткен жөн. Одан кейінгі кезеңде Агата Кристи, Жорж Сименон, Борис Акунин, Ахмет Үміт тәрізді жазушылардың шығармалары шытырман оқиғаларға толы детектив жанрын дамытты. Артур Конан Дойлдың шығармашылығы ұзақ уақыт бойы дамып келе жатқан детективті жанрдың қалыптасуы мен эволюциясына айтарлықтай үлес қосқан жазушылар қатарында айтылады. Детективті жанрда жазылған шығармалар сонау ежелгі дәуірден бастау алып, ортағасырлық қорқынышты әңгімелерде, XVII ғасырлардағы Гайо де Питавалидың «Әйгілі процестер» жинағында, сондай-ақ XIX ғасырдың готикалық романдарында кездеседі. Дегенмен, бұл жанр өзінің әртүрлі вариацияларында ғана қолданылып келді. Оны XIX ғасырда әйгілі жазушылар қолдана бастағанда танымал бола бастады [3; 214].

Детектив әдебиетінің пайда болуына түрткі болған мәдени және тарихи факторларды түсіну — бұл құбылыстың ерекшеліктерін анықтау үшін тек әдеби қайнар көздер ғана емес, сонымен қатар құқықтық жүйедегі реформалар мен қылмыстарды кәсіби тергеу ісінің қалыптасуы да маңызды екенін көрсетеді. Әлеуметтік жағдайларды зерттеген зерттеуші Дж. Палмердің айтуынша, детектив әдебиетінің пайда болуы мен дамуына себеп болған негізгі алғышарттардың бірі — XIX ғасырдағы құқықбұзушылықтарға, әсіресе ұрлық пен тонауға деген көзқарастың елеулі өзгеруі. Бұған дейін қылмыстар екі санатқа бөлінетін: біріншісі — әлемдегі ішкі тәртіпке қарсы, екіншісі — азаматтық игілікке қарсы жасалатын қылмыстар. Алайда орта таптың өсуі оның әл-ауқатын қорғау қажеттілігін туындатты және экономикалық заңдарды табиғи құқықтармен тең дәрежеде қорғау керек деген идеяның таралуына ықпал етті [4; 24].

Детективті ерекше жанр ретінде теориялық тұрғыдан қарастырған ағылшын жазушысы Г.К. Чесерон болды. Ағылшын жазушысының 1902 жылы «Детективті әдебиетті қорғау» атты еңбегі жарыққа шықты. «XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бірінші жартысында детективті әдебиеттің әлеуметтік-эстетикалық феноменін зерттеу» көптеген авторлардың, соның ішінде орыс аудармашылары А. Грамски, Б. Брехт, С.М. Эйзенштейн және К. Чуковскийдің назарын аударды. Симонс (1972) детективтік әдебиетте жиі назардан тыс қалатын полиция қызметкерінің бейнесін зерттеді [5]. Сонымен қатар, детективті жанрдың тағы бір ерекшелігі — полиция детективі болып табылады. Полиция процедуралық детективтері, яғни полиция қызметкерлерінің тергеу процесін сипаттайтын детективтік шығармалар, жанрдың бір тармағы ретінде қарастырылады. Авторлар бұл субжанрдың негізгі ерекшеліктерін және оның детектив жанрына қосқан үлесін сипаттайды [6; 33].

Детективтік әдебиет — фактілерді логикалық талдау арқылы, қылмыстарды ашуға арналған көркем шығармалар қатарына жатқызатын әдебиет жанры. Онда оқиға, эпизод, деталь өте белсенді қызмет атқарады. Даудың басы әділетсіздікпен бетпе бет келуден негіз алып, соңы қылмысты ашу арқылы аяқталады. Детективтік әдебиеттің гүлденуі капиталистік қоғамда орын алған қарама-қайшылықтардың айтарлықтай күшеюімен, сондай-ақ әлеуметтік әділетсіздікті айыптаған жаппай оқырманның пайда болуымен тікелей байланысты [7; 310].

Сонымен, детективті әдебиетке тән ерекшелік жөнінде «Қазақ әдебиеті» энциклопедиялық анықтамалығында берілген анықтамасынан мысал келтірсек, «детективті әдебиет» дегеніміз (ағылш. Detective — әйгілеу, әшкерелеу) — шытырман оқиғалы қылмысты істерді ашуға құрылған шығарма [8; 573]. Детективтік әдебиет сюжеті жұмбақ қылмыс салаларын логикалық пайымдаулар арқылы ашып көрсетуге арналады. Басты кейіпкер ретінде — із кесуші заң қызметкерлері немесе тыңшы, барлаушылар мен қылмыскер алынып, алуан түрлі оқиғалар арқылы екі жақтың ашық та астыртын қақтығыстарынан соң қылмыс әшкереленеді» деген анықтама берген.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу әдістері

Мақалада салыстыру, жүйелеумен бірге жанрлық-типологиялық, тарихи-салыстырмалы, талдау әдістері қолданылды. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі детективті повестеріндегі жанрлық ерекшеліктерін талдау мақсатында жазушылардың шығармалары мысалға алынып, өзара салыстыра талданды. Қазақ повестеріндегі мистикалық сарын мен шытырман оқиғаға құрылған детективті шығармаларға жанрлық-типологиялық талдау жасалды. Қазіргі повестердегі детективті шығармаларды талдауда қазақ әдебиетіндегі детектив жанрынан алынған мысалдармен салыстырылды.

Материалға сипаттама

Мақалада қазіргі қазақ әдебиетінің маңызды бағыттарының бірі болып табылатын детектив жанрын зерттеуге арналған. Детективті повестердің ерекшеліктері, олардың құрылымы мен кейіпкерлері талданады. Нақты оқиғалар мен қылмыстық сюжеттік желіге негізделген бұл жанрдың қазақ әдебиетінде салыстырмалы түрде жаңадан пайда болғаны және қоғамда кеңінен танылып келе жатқаны айтылады.

Материалда детектив жанрының негізгі элементтері, атап айтқанда, құпиялық, шиеленіс, интрига, сонымен қатар кейіпкерлердің психологиялық портреттері кеңінен сипатталады. Сондай-ақ, қазіргі заманғы қазақ детективтерінде әлеуметтік және моральдық мәселелердің көтерілуі, қоғамдағы әділетсіздік, қылмыс және сыбайлас жемқорлықтың бейнеленуі талданады. Ұлттық ерекшеліктер мен жергілікті менталитеттің детектив жанрындағы рөлі ерекше назарға алынады. Мақалада ұлттық мәдениет пен қазақи менталитеттің шығармаларда қалай көрініс табатыны көрсетіліп, қазақ оқырманына жақын әрі түсінікті тіл мен стилдік ерекшеліктері талқыланады.

Мәселен детективті шығарманың негізгі элементтеріне шиеленістің қолданылуы туралы Dejan D. Milutinović «Grammar of the detective genre» мақаласында Конан Дойлдың әңгімесінен бастап аталмыш элементтің осы күнге дейін шығармаларда қолданылып жүргендігі айтылған [9; 37]. Авторлар «алтын ғасыр» детективтерінің Дойлдың шығармаларынан шабыт алып, оларды одан әрі дамытқанын атап өтеді. Бұл кезеңдегі детективтік әдебиет оқырманды интеллектуалдық ойынға тартатын, көңілді әрі таза формадағы шығармаларымен ерекшеленеді [10; 356].

А. Тодоров оқырманның қызығушылығын арттыру үшін, детективке интрига, құпиялық сияқты элементтердің кездесетіндігін атап көрсетеді [11; 121]. Детективті шығармалардың аталған элементтермен қатар сюжеттік жағына да баса назар аудару қажеттілігі туындайды. Сондықтан, сюжеттің өрбуінен детективті жанрдың ерекшелігін зерделей аламыз. Мысалы, ғалымдар оны бірнеше кезеңдерге бөліп қарастырған. Соның бірі, Чапек [12; 179] жарты ғасырдан кейін Джордж Дов 1990 жылдары детективтік шығармаларды, соның ішінде повестерді 7 кезеңге бөлді: 1) қылмыс туралы ескерту; 2) тергеудің басталуы; 3) дұрыс емес күдіктімен кездесу, 4) ақпарат жинау; 5) тұзақ орнату детектив теориясын дәлелдеу; 6) өлтірушіні ұстау 7) істі түсіндіру. Салыстырмалы түрде қазақ детективті шығармаларды 6 кезеңге бөліп қарастырып жүрміз. Мысалы: 1. Кіріспе (экспозиция); 2. Қылмыс немесе құпия оқиға; 3. Тергеудің басталуы; 4. Шиеленісі; 5. Шешімі; 6. Қорытынды (эпилог).

Әдебиеттің бұл саласына жататын шығармалар өткір сюжетті болып келеді. Яғни оқиғаның сырын ашу, шиеленіскен жұмбақ жағдайлардың шешіміне жету детективті әдебиет жанрларына тән көркемдік тәсілдер арқылы жүзеге асады. Сөйтіп құпия оқиғаның бет пердесі айқындалып, сол арқылы оқырманды қызықтыра түседі [13; 177].

Жанрлық ерекшеліктеріндегі элементтерімен қатар, типологиясын зерттейтін болсақ, батыс зерттеушілері детектив жанрын өзіндік сипатына байланысты топтастырған. Мәселен, Т. Кестхейн «Анатомия детектива» еңбегінде детективті мынандай топтарға саралайды: — жұмбақ детектив және құпия (Конан Дойл); — тарихи детектив (Д. Карр); — әлеуметтік детектив (Д. Сейерс); — полиция туралы хикая (Эдгар Уоллес); — реалистік детектив (Э.С. Гарднер); — натуралистік детектив (С. Дениил Хэммет); — әдеби детектив (Жорж Сименон) [14; 262].

Түрлі өнер саласындағы жанр мен жанр теориясын зерттеп жүрген Баварши Анис пен Мэри Джо Рейфф тәрізді ғалымдар семиотикалық кодтар мен ішкі ақпаратты тасымалдай бастағанда жанр пайда болатындығын айтады [15; 29]. «Жанр экологиясы» еңбегінде Анис Баварши жанрлардың әлеуметтік тәжірибелерді, қарым-қатынастарды және сәйкестіктерді жаңғыртатын «риторикалық экожүйелер» екенін айтса, Вайсер Кристиан жанрды әлеуметтік контекстерді, тәжірибелерді және сәйкестіктерді

жасайтын риторикалық экожүйелерді қолдайтын әлеуметтік мотивтерді түсіндіру және енгізу деп пайдаланады [16; 70]. Эми Девитт жанрлар шынымен динамикалық және үнемі дамып отырса да, оларды өзгерту қиын екендігімен келіседі [17; 573-586]. Девиттің пікірінше, жанрлар қайталанатын жағдайларға жауап беріп қана қоймайды, сонымен қатар оларды құрастырады. «Жанрлар ... әрқашан тұрақтылық пен өзгерістер арасындағы тартыс алаңы болып табылады. Олар табиғи түрде динамикалық болып табылады, жеке пайдаланушылардың әлеуметтік-когнитивтік қажеттіліктеріне жауап ретінде уақыт өте келе біртіндеп өзгереді», [17; 573-586] – дейді Бұл зерттеулер детектив жанрының әлем әдебиетінен алатын орнын, оның зерттелу деңгейін көрсетеді.

«XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті» еңбегінде поэзия, проза, драматургия жанрларына жазылған шолу тарауларда әр жанр өз ішінен бірнеше түрге топталып зерттелді. «Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар» атты ұжымдық еңбекте жекелеген жанрларға берілген шолу тараулармен бірге қазіргі қазақ прозасының дамуына ерекше үлес қосып жүрген Ш. Құмарова, Ш. Бейсенова, Б. Нұржекев, Р. Ниязбек, Т. Нұрмағамбетов, Н. Қапалбекұлы, С. Асылбекұлы, Д. Әшімхан, Қ. Жиенбай, Қ. Түменбай, Р. Отарбаев, Н. Ораз, Д. Рамазан сияқты бірсыпыра жазушыларға берілген шығармашылық портреттерде олардың өмірі мен шығармашылығы толықтай қамтылды [18]. Осы еңбектегі «Прозадағы көркемдік ізденістер» деген тарауда қазіргі әңгіме, повесть, романдарының даму бағыттары ғылыми тұрғыда бағамдалды. Аталған кешенді зерттеулерде тәуелсіздіктің алғашқы он жылдығындағы «Повесть, хикаяттар» тарауын Ш. Елеукенов [19; 161-196], тәуелсіздіктің екінші онжылдығындағы «Қазіргі повестер» тарауын Н. Ақыш [20; 137-167], Қазақстан халықтарының әдебиетіндегі «Қазақстандық эностар повесі» тарауын Г. Орда зерттеген болатын. Аталған зерттеулерден қазіргі қазақ прозасындағы повестердің зерттелу деңгейін бағамдауға болады.

Талқылануы

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі детективті повестер жанрлық ерекшеліктерімен танымал әрі әдебиеттің маңызды бағыттарының біріне айналып келеді. Детектив жанры қазақ әдебиетінде салыстырмалы түрде жаңа болғанымен, оның айрықша сипаттары бар. Бұл жанр оқырманды қызықтырып, ерекше интрига арқылы тартып отырады. Детективті повестердің жанрлық ерекшеліктері: оқиғаның драматизмі мен шиеленісі; құпиялық пен интрига; кейіпкерлердің психологиялық тереңдігі; әлеуметтік және моральдық мәселелер; жергілікті мәдениет пен салт-дәстүрді ескеру; тілдік стиль мен бейнелілік; қазіргі заман технологияларының көрінісінен байқалады.

Тақырыпты зерттеу барысында, талқылауға алынған детективті повестер: А. Аймағамбет «Бұрылысқа жарты қадам қалғанда» (2023), М. Анарбекұлы «Шымкенттегі шырғалаң» (2021), А. Хонж «Екеудің көлеңкесі» (2021), Е. Паевская «Адъюторы» тәрізді республикалық детективті шығармалар байқауының жүлделі орындарға ие болған повестері талданды.

Бірнеше прозалық шығармасы республикалық әдеби бәйгелерде топ жарған жас жазушы Абай Аймағамбеттің «Бұрылысқа жарты қадам қалғанда» повесі Джордж Довтың кезеңге бөлген схемасы бойынша талданды:

1-кезең: Қылмыс туралы ескерту кезеңінде — шығармада *«Боз тұман қаланы бүркеп тұрған тыныш түн. Көпқабатты үйдің тасасында тізілген автокөліктердің артынан бұқпантайлар өткен орта бойлы ер адам соңғы көліктің жанына келіп, тізесін бүгіп аз отырды...»* [21; 7]. Берілген детективті шығармада автор қылмыс туралы ескерту яғни бірінші кезеңі осындай тыныштықпен басталады. Бірден бірінші кезеңнен, қылмысқа ұласады. Екінші кезеңі бойынша қылмыс немесе құпия оқиғасының бірден басталуы оқырманды елең еткізіп, оқиғаны бірден бастап кетеді. Джордж Довтың бөлген кезеңдерінің бірінші кезеңінен бірден аттап, қылмыс туралы ескертуден гөрі, шығарма қылмыс пен құпия оқиғасымен басталған. Қылмысты жасауда бірінші құрбаны — әйел адам. Аяусыз жас әйелдің тамағынан пышақпен орып түсті. Жұмысын аяқтай сала, әйелдің сөмкесінен бағалы заттары мен сырғасын, жақұт тастарын алды да, көшеге шығып қалтасынан *«төсқалтасынан ауызы буулы, сары түсті кішкене қалташаны алып шықты. Әлгінде тапқан олжаларды сол қалтасына мұқият салды»* [21; 9]. Қылмыскердің өзіне ғана белгілі болған бұл сары қалтасында не бар екендігі, неге бұл қалташасына құрбандарының заттарын салатыны құпия болып қалмақ... Бұл қызық кәсіп жасаушы еді... Жазушылық... иә, автор негізгі кейіпкерді жазушы етіп алып, оның жазған әр шығармасы оқиға негізімен жазылғандығы таңқаларлық нәрсе емес пе? Алайда жазған дүниелері өзінің атынан жарияланбайды, ол өзінің еңбегін сататын. Мәселен, шығармада: *«Қылмыскердің екінші шығармасын жазбақ, оны ол «ғажайып қылмысым» деп атау беріп*

ноутбуктағы папкаға сақтап қойды. Енді ол сюжетін, болатын жерін ойластырып қойғанды. Кезекті шығармасы оның кезекті қылымысы еді...». Осы бір шытырман оқиғалардың арасында автор нәзік сезімді-махаббатты әдемі суреттеп бергендігі оқырманды одан сайын қызықтыра түсері хақ. Талғат кейіпкердің жүріп жүрген қызы — Жаннаның оған деген ғашық сезімін, аналық мейірімін төгіп, оны аялап, бірге дәрігерге барып, сыйлап жүрген сезімдердің бәрі детективті повестердің жанрлық ерекшеліктерінің бірі керісінше — кейіпкердің психологиялық тереңдігін аша білген.

Шығармада екінші кезеңінде — «....Енді тіктеліп келе жатқан еңсесі мен көңіл-күйін еңсесі мен көңіл-күйін есік қаққан дыбысы бөліп жіберді. Аяғын апыл-тапыл басып ашқанда қарсы алдында екі бірдей полиция қызметкерді тұрды. Әуелі өздерін екі бірдей полиция қызметкері тұрды. Әуелі өздерін таныстырып, әдеппен амандасып, кейін қатқыл раймен сөйлеуге көшті.... [21; 9]. Шығармада заман шындығы да көрініс табады, мәселен, мына үзіндіге назар аударсақ*: «.....тап қазірдің өзінде әлемнің әр бұрышында сан мыңдаған қылмыс жасалып жатыр. Соның бәрі бірдей жасалып жатыр деп ойлайсың ба? Әрине, жоқ! Оның біразы жоғарыдағы күштердің араласуы арқылы ашылмай қалса, оның біразы қылмыскерлердің ептілігінен полиция қызметкерлері айла қалдырмайды...»* деген сөздерінен өмірмен байланыстырып көрсек те болады. Мәселен қылмыс жасау статистикасын https://taldau.stat.gov.kz/ сайты бойынша қарастырсақ, өңірлер бөлінісінде 2024 жылғы бірінші жарты жылдықтағы (қаңтар-маусым) қылмыстардың ең көбі Алматы қаласы (12604 жағдай) тіркелгендігін көре аламыз. Бұл — қылмыстың азаймай, керісінше күшейіп бара жатқандығының көрінісі. Әрбір қылмыстың артында шытырман детективті оқиға жатыр. Бір іс қаралса, екінші іс қаралмай тұратындығы белгілі. Сол қылмыстық істерді тергеушілердің аша алмай қалатын кездері де болады. Шығармада да сондай идея қозғалған.

Шығарманы талдаудың 3-кезеңіне келсек: *«дұрыс емес күдіктімен кездесу»* кезеңінде автор шығармада Талғаттың 6 түрлі қылмысты жасағандығын және сол қылмыстар 6 түрлі папкада сақталып тұрғандығын жазады. Бұл қылмыстық істерді үш жыл бойы аға тергеуші Халел Құрметұлы тергеу жүргізіп, қылмыскердің соңына түседі. Детективті повестердің жанрлық ерекшеліктеріне сәйкес шығармада: құпиялық пен интрига басым. Детектив повестерінің негізінде қылмыс және оны ашу процесі жатыр. Шығарманың әрбір бөлігінде жасырын деректер оқырманға біртіндеп ұсынылып, финалға дейін интрига сақталады. Бұл жанр оқырманды әрдайым ойландырып, жаңа деректермен, айғақтармен қызықтырады. Мәселен, Талғаттың құпиялылығы, өлтірген әйелдерінің әшекейлерін жинап қоюы. Не себепті құрбаны тек әйел адамдар? сынды сұрақтардың болуы.

4-кезең: *«ақпараттарды жинау»* кезеңінде, тергеушінің жұмысын автор анық сипаттап жазады, мәселен 2014 жылы өлтірілген Назым Бекжанова атты құрбанының өлтірілгені айна-қатесіз детективті хикаятта жазылып тұрады. Екінші автордың кітабында 2015 жылы қаза болған Алмагүл Айтқұлованың оқиғасы анық жазылған. Алайда әккі қылмыскердің кім екендігін жазған автор олар емес, Талғат Нұрлыханов екендігін білген тергеуші ақпараттарды жинақтай бастайды. Детективті шығарманың жанрлық ерекшелігі ретінде, біз қазіргі заманмен байланыстырсақ, мәселен: детективті шығармадардағы қазіргі заман технологияларының көрінісі анық байқалады. Соңғы уақытта заманауи технологиялар мен инновациялардың детективтік шығармаларда қолданылуы маңызды орын алады. Қылмыстарды зерттеу барысында қазіргі заманғы техникалық құралдарды пайдалануы, интернет пен әлеуметтік желілер арқылы ақпарат жинау сияқты элементтер кіріктіріледі. Тергеушінің ақпараттардың «watsApp» қосымшасы арқылы аудиохабарламарды тыңдауы, ноутбуктан папкаларды ақтаруы, смартфонмен хабарласуы сияқты мысалдарды айта аламыз.

Т. Кестхейннің «Анатомия детектива» еңбегі бойынша бөлінген кезеңі: тұзақ орнату детектив теориясын дәлелдеу кезеңі аталмыш шығармада айқын сипатталады. «Анатомия детектива» еңбегі бойынша басқа да детективті шығармалардың бұл кезеңі нақты көрсетілмейді немесе 5–кезеңіне қосылып жазылады. Ал талдаған шығармада, дәлелдер мен тұзақ орнату автордың шеберлігімен кезең-кезең бойынша жазылған. Шығармада Талғат негізгі кейіпкердің жасаған қылмыстарымен қатар, сүйіктісі Жаннаның інісіне пара үшін теріс шешім шығарған сот төрағасын аяусыз өлтіріп оқиғаны басқа жаққа бұруы, Талғаттың іс-әрекетінен бөлек басқа қылмыстық істің қосылып кетуі арқылы оқырманды шатастыру мақсатында емес, оқырманды одан сайын қызықтыру мақсатында жазылған детективті повестің бір элементі байқалады.

Т. Кестхейн «Анатомия детектива» еңбегінде детективті топтарға бөлуіне сәйкес: жұмбақ детектив және құпия тобына жатқызамыз. Кезең бойынша, тұзақ орнату детектив теориясын дәлелдеу кезеңінде: барлық қылмыстың құрбаны болған Талғаттың болғаны, о бастан өзінің әйелі Әлияны ол емес, басқа адамның өлтіргені, Жаннаның қылмыстық топтың мүшесі емес, қылмыскерлерді ұстау

үшін жалданған агент екендігі анықталуы — шытырман оқиғалы детективтің жанрлық ерекшелігі. Соңғы 7-8 кезеңдері: өлтірушіні ұстау және істі түсіндіру кезеңдерінде Талғаттың шизофрения ауруымен ауырып, психиатриялық емханада ем алуы, Жаннаның қылмыстары үшін түрмеге өз еркімен берілуі және ең бастысы күтпеген тосыннан аяқталуы-тергеуші Халел Құрметұлының барлық қылмысты өзі ұйымдастырып Талғатқа жаба салуы повестің жанрлық сипатына сай құпиялықпен, интригамен көрінген. Аталмыш шығармада жанрлық ерекшеліктің тағы бір белгісі — әлеуметтік және моральдық мәселелердің суреттелуі. Қылмыстық оқиғалардың аясында қоғамдағы әлеуметтік және моральдық мәселелер көтерілген. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі детективті шығармаларда сыбайлас жемқорлық, әділетсіздік, әлеуметтік теңсіздік, қылмыстың қоғамға әсері сияқты мәселелер көбірек талқыланып жүргендіктен, бұл шығарманы соның бір мысалы ретінде қарастырамыз.

Келесі шығарма — қазіргі таңда редактор қызметін атқарып жүрген полковник шеніндегі жазушы Мұхтар Анарбекұлының болған оқиғаға негізделіп жазылған, 2021 жарық көрген «Шымкенттегі шырғалаң» детективті повесі.

Повестке арқау болған оқиға — 1992 жылдың 22 ақпанында Қызылорда облысы аумағында бір топ аса қауіпті қылмыскерлер «вагонзактан» (сотталғандарды таситын арнайы вагоннан) қашып шығып, «Қызылорда-Сарыағаш» бағытындағы автобусты жолаушыларымен қоса кепілдікке алғаны. Құқық қорғау органдарымен жүргізілген келіссөз барысында қашқындар өздеріне ұшақ берілуін және Шымкент әуежайынан шетелге ұшып кетуді талап етеді. Қазақстандық арнаулы қызмет тарихында «Набат-92» деген атпен қалған, дүниежүзінде теңдесі жоқ арнайы операция бас-аяғы бір тәулікке созылады. Қызмет бабымен осы оқиғаға куә болған полковник оны көркемдеп оқырманға ұсынған болатын. Шығарма жеңіл оқылады, тілі жеңіл болғандықтан оқырманды бірден баурап алады. Негізінен детективті шығарманы жазушы ғана емес, сол салада жүрген полиция қызметкерлері, полковник, майор сияқты сол саланың мамандары жазу арқылы детектив жанрына үлес қосып, детективті шығармалар жанрлық және стильдік жағынан үлкен өзгеріске ұшырауда.

«Шымкенттегі шырғалаң» повесін Э.С. Гарднердің топтауы бойынша реалистік детектив түріне жатқызамыз. Джордж Дов 1990 жылдары детективтік шығармаларды зерттеу барысында, сюжетін талдауда кезең-кезеңдерге бөліп талдаған. Аталмыш шығарманы аталған 7 кезеңге бөліп қарастыратын болсақ, 1) қылмыс туралы ескерту — «Вагонзак» тарауында Сұңғат атты жас солдатқа Дзектің (темір торда ұсталған адам) қиылып тұрып сұраған темекісінің кесірінен қауіп төнгенімен басталады. Солдатты соққыға жығып, дзектердің пойыздан қашып бара жатқаны еміс-еміс естіледі, алайда солдат оларды қуып жете алмайды. Дзектер қашып шығып жан-жаққа тарап кеткен, полковник абыр-сабыр, 5 — «Шиелідегі шиеленіс» атты тарауында «Икарус» «Қызылорда-Сарыағаш» бағытында жүріп келе жатқан автобусқа қашқан 5 одан кейін 3 дзек отырды. «Икарустың» жүргізуші Сайлау біраз нәрседен күдіктенсе де, білдірмеуге тырысып баққан. «ГАИ» постынан өткенде автобусты тоқтатқан милиция қызметкерлеріне Сайлау бейтаныс адамдардың автобустың ішінде екендігін айтқанда, операцияны бастауға автостанцияға дейін барып, автобусты тоқтатып күту керектігін түсіндіреді. Автостанцияға тоқтағаннан кейін адамдар шығып жатты, алайда Дзектердің шығатын ойы жоқ. Сайлау (автобустың жүргізуші) оятпақ болып қасына келгенде милиция қызметкерлері қоршауға алды. Тарс-тұрс атылған оқтардан әбден қорыққан Сайлау жүрегі тоқтап қала жаздады, кепілдікке алынған адамдарды құтқару мақсатында келіссөз жасамақшы болған милиция қызметкерлеріне ешқандай келіссөзге келмей қойған Дзектердің бірінші шарты — коньяк әкеліп беруді талап етеді. Кепілдікке алынған соң адамның өмірі қыл үстінде тұрғанын ойлаған командир Абенов қалай да дзектер туралы мәлімет іздеу керектігін ойластырды. Жасап жатқан іс-әрекеттер, шығармада көркем суреттелген милицияның іс-әрекеттері Анарбектің жазған туындылары тек оқырманның ғана емес, сонымен қатар құзырлы органдардың өзіне қайта ұсынылған әдістемелік оқулық сияқты десек артық айтқандыққа жатпас. Өйткені автордың жазғандарын қызыға, «құныға» оқып қана қоймайсың, белгілі дәрежеде өзіңе тәжірибе де жинайсың.

Шығармада дзентердің полковник, милиция қызметкерлеріне өш екендігін мына жолдардан көре аламыз *«.. как земляк еще? Не путай меня ишаком, поганые менты... если попадетесь, я зарежу вас, я не хочу разговаривать с ментами... с ними у меня будет другой разговор в другом месте...»* [22; 337]; 2) тергеудің басталуы кезеңінде: 5 дзентердің біреуін ұстап алып тергеу жасайды, алайда одан ешқандай нәтиже шықпайды. Ол білгенін айтып бергенімен, Влумский Владимирдің артқа шегінбейтінін ескертеді. 3-кезеңі: дұрыс емес күдіктімен кездесу: бұл тергеудің ешқандай нәтижесі болмағандықтан, ұсталған дзентер ештеңе ашып айта қоймайды. Тұтқындағы қарапайым адамға қауіп төніп тұрғанын, дзентердің келіссөзге келмейтінін командир аңғарады. Шығарманың тілі —

қарапайым, ауызекі тілде жазылған. Орысша-қазақша жазылған мәтіндер қашқан дзентердің характерін толықтыруға қызмет етеді. 4) Ақпарат жинау кезеңі: іс шиеленісе бастады, «дзен» деген атақтарына қоса енді оларға «террорист» деген атақ берілді. Қашқан 6 террористтің мылтықтары бар екендігі анықталды. Қылмыстық кодектің «қашу» бабына қосымша «террорист» деген бабы қосылатын болды. 5) тұзақ орнату детектив теориясын дәлелдеу кезеңінде, жұмыс шиеленісті пистолет атылып, автобустың жүргізушісі жүгіріп шығып қаша жөнелген, тероршылар сол жүргізушіні сұратқанымен, жүргізуші алты баласы барын, ондай жұмысқа басын сұқпайтынын айтқанда, Ринат атты милиция қызметкерін терроршыларға жүргізуші ретінде ұсынады. Алайда «Икарустың» тілін тек қана жүргізуші біледі екен, Ринаттың барлауынша, автобуста 10 жолаушы, 2 емшектегі бала, белсенді болып жүрген екі террорист. Біреуі — Женя рациямен сөйлесіп отырған ал қалғандары жай бақылап тұратындар. 6–кезеңі: өлтірушіні ұстау және істі түсіндіруде, шығармадағы террористерге қарсы «штурм» Шымкент қаласындағы әуежайда болмақ. Бұл штурмның барысы: «Альфа» командирі бастаған топ автобусты 4 жақтан басып алады. Оның алдында әуежайға жақындап қалғанда водовоз 10 метр арақаштықта «Икарусты» соғып өту керек, адамдар абыр-сабыр болып жатқанда «Альфа» тобы басып кіреді. Осындай жоспарды құрастырған Мұстафин тамаша нәтижеге жетеді. Болған операция бар жоғы 4 секундқа созылаған. Бұл оқиғаны басынан өткізген жолаушылар ғана қандай қиын екендігін білсе, оны шығарманы оқыған оқырман сезіне алады. Шетелдік арнаулы қызметтер кепілдігі бір де бір азамат жапа шекпеген дүниежүзінде теңдесі жоқ операцияның Қазақстанда өткендігін айрықша жазды. Яғни бір тәулік бойы дайындалған операция бар-жоғы төрт секундта аяқталады! Осылайша, әлемдік деңгейде жоғары бағаланған операция кейіпкерлері ұлттық әдебиетке келді.

Талдауға алынған келесі детективті повесть — «Алтын қалам-2020» байқауының жеңімпазы атанған Алпысбай Хонждың «Екеудің көлеңкесі» шығармасы. Аталған детективті шығарма бірнеше бөлімге бөлінген: «Жұмыртқаның жыры», «Ұрланған үйрек», «Қарыз дәптерді «қағып» кетті», «Балшықтағы із», «Мектептен кейінгі майдан», «Жолы болған жігіт», «Темір және оның досы», «Оралу», «Адасқан Айсара», «Жан дауыс».

Детективке тән жанрлық шарттың бірі — қылмыскердің соңына дейін кім екендігінің белгісіз болып келуі, алайда «Екеудің көлеңкесі» повесінде бірден екі қылмыскердің кімдер екендігі белгілі болады. Айлакер Ерік пен оның артынан ерген адал, байсалды Тимур. Негізінен, Тимурдың айлакерлігі жоқ, Ерік аңқау досын пайдаланып, заңсыз істерге араластырып оны да қылмыскер етеді. Осылайша, Алпысбай Хонждың повестерінің өрбуі, композициялық құрылым жанр ерекшелігіне жауап береді. Оқиға үнемі қылмысты ашу процесіне құрылады. Атап айтсақ, бұл процесс мынандай негізгі процестерден тұрады: жасалған қылмыстың салдары, соған қатысты фактілер жинастыру, жиналған фактілерді салыстыру және қылмыскердің кім екендігін табу. Әрекеттердің бұл 4 түрі — шығарманың бүкіл сюжеттік желісін құрайтын детективтің конандық үлгісі. Шығарманың әр тарауында қылмыстың түрлі кезеңдері сипатталған. Мәселен, «Жұмыртқаның жыры» — жас Ерік пен Тимурдың енді ұрлықты бастамақ болған кездері. Көршіден ұрлаған жұмыртқаға мәз болған екеуі ғана емес анасы да оларға риза. Ержеткен ұлы ас тауып үйге әкелгеніне қуанып жатқанда: *«... — Келін шырақ, бүгін жұмыртқа ұрлаған бала ертең тауық, бірсігүні малға, оның ертеңінде жанға қол саларын білмейсің бе?...»* (Серт, 2021:370), – деген әженің топшылауы бекер болмады. «Ұрланған үйректе» ержетіп қалған Ерік пен Тимурдың қылмысы енді жұмыртқа емес, үйрекке қол салумен жалғасқан. Көршілерінің үйін барлап, үйде ешкім болмаған кезінде екеуі қылмысқа кіріскен. Үйрек ұстаған екеу рақаттанып суға шомылып, кәуәп пісіріп, іздерін суытқан. «Қарыз дәптерді «қағып» кетті» бөлімінде Айсара дүкеншінің қызын айналсоқтаған екі достың қылмысы Тимурға алданған Айсараның кіршіксіз ақ сезімін пайдаланып дүкенді тонауымен жалғасқан. Ұрлықты жасыруда Еріктің айлакерлікпен бейнебақылаудың жұмысын істен шығаруымен, аса шеберлікпен дүкенді тонауымен олардың қылмыстары толыға түскен. «Балшықтағы із» бөлімінде әккі қылмыскерлер енді кісі өліміне барып, адамға қол салады. Бұл — ақша тонау операциясы еді, Елжанның анасы зейнетақысын алып келе жатқан жолда екі дос бірден шап беріп, ақ қапты басына кигізіп орағанда, егде жастағы кейуана тілге келмей жан тапсырады. Адам өлімінен де Ерік пен Тимур тез сытылып шығады. Ізді байқап қалған Елжан бұлардан күдіктенеді, осы кезден бастап ол дәрігер боламын деген арманынан тайып, анасына жасаған жауыздықты әшкерелеу мақсатында алдына қойған арман-мақсаттарынан бас тартып, милиция қызметкері болуға бет бұрады. «Мектептен кейінгі майданда» Елжан милиция қызметкері болып, қылмыскерлерді әшкерлеу үшін жолға шығады. Ақтөбеге барып, бағын сынамақшы болған ол бірден оқуға қабылдана қоймайды, 2 баллы жетпей қалған талапкерді,

полковник шақырып өзінің визиткасын беріп, қолдайтыны туралы, келесі жолы міндетті түрде түсетіндігі туралы жылы лебізін білдіреді. Алайда Елжанның үмітін үзбейді, келесі жылы болатын емтиханына дайындалып жүргенде, полковник хабарласып, оқуға мүмкіндік туып оны қабылдайтынын айтады. Осылайша, алдына қойған мақсаты Елжанды қанаттандырады. «Жолы болған жігітте» Ерік пен Тимур училищеде оқып жүргенде үйреншікті қылмыстарын жалғастырып, ұрлық, адамдарды тонауды әдетке айналдырады. Олардың айлакерлігі іске аспай, Тимурді милиция қызметкерлері ұстап алғанда Ерік досын қомақты қаржымен құтқарып алады. «Темір және оның досы» бөлімінде екі дос кәнігі қылмыскерге айналады. Еріктің бастамасымен заңсыз есірткі тасымалдау, бейкүнә қыздарды саудалау, қару-жарақ сату, ұрлық-зорлық сияқты істер бірінен кейін бірі жалғаса береді. «Оралу» бөлімінде қолына дипломын алған Елжан милиция қызметкері атанып, туған өлкесіне оралады. Ол анасына берген сертінен таймағандығын, әлі де қылмыскерлерді ұстап жазалайтындығын айтып, ант ішеді. Анасының осындай дәрежеге жеткенін көре алмағанына өкінген Елжан қызметіне кіріседі. Жоғары білім алған жігіттің еліне оралуының негізгі үш себебі бар еді, соның бірі — Айсара. «Адасқан Айсара» бөлімінде Елжанның сүйгені Айсараға бала кездегі досы Еріктің қастандық жасауына кезігеміз. Айсараны жұмысқа орналастырамын деп уәде еткен Ерік, Алматы қаласындағы зәулім қонақ үйлердің біріне жұмыс істеуге шақырып алып, басқа шетелден келген азаматтарға сатып жібереді. Айсарамен бірге алданған 4-5 қыздың барлығы — үлкен қалаға ауылдан келген қазақтың қаракөздері. 1 ай бойы азап шеккен Айсара жол тауып, телефоннан Елжанға хабарлама жазып үлгереді. Айтылған мекенжайына Елжан бірден милицияны шақыртып, қылмыстық топ құрықталды. «Жан дауыс» деп аталатын соңғы бөлімде, шығармадағы негізгі кейіпкер Тимур мен Ерікті арасындағы араздық өліммен аяқталды. Өзінің бала кезінен араласып бірге жүрген, ең жақын досы Тимурды еш қиналмастан у беріп о дүниеге аттандыра салады. Алайда, Ерік жазасыз қалған жоқ, Ресейге ұшпақшы болған жерінен ұсталып өмір бойы бас бостандығынан айырылды. Елжанға 1 ай бойы ұстатпай жүрген «Темір және оның досы» атты топты ұстаған ерлігі үшін медаль берілді. Елжан осы қуанышымен анасымен бөліспекші болып, анасының зиратына барған кезде, өте өкінішті оқиғаға куә болады. Тимурдың анасының зар еңіреп, ана жүрегінің езілгенін жазушы шебер сипаттап берген. Анасы әжесі мен баласының басында өзінің қателігін айтып, о бастан әжесінің айтқан сөзіне құлақ салғанда, осындай қайғылы оқиға болмайтындығын айтып зар еңіреп отырғанына куә болады. «Баланы бастан» демекші, әжесінің жұмыртқа ұрлаған күні жаман нәрсені сезгені, анасының оны тәрбиелеудің орнына мақтап, «ертең асырайтын осы балам» деп риза болған күндеріне өкінген анада басқа амал қалмады. Ал Елжан өзінің кегін қайтарды, алайда оның осындай жолмен анасына берген серті орындалғанына көңілі жабырқау еді. Аталмыш детективті повесть тек детективті шығарма ретінде ғана емес, тәлім-тәрбие бере алатын, қазіргі әлеуметтік мәселелерді көтеріп, ата-ана тәрбиесінің маңыздылығын, баланы жастан тәрбиелеп, жастарды ұрлыққа-қорлыққа жол бермеу керектігін түсіндіретін жақсы мен жаманның ара жігін ашып беретін жасөспірімдер мен жастарға арналған шығарма. Жазушы XXI ғасырда белең алған бала тәрбиесін өзі өмір сүріп отырған қоғамның өзекті мәселесі ретінде көтерген. Көркемдік талапқа сай жазылған шығармаға замандастарымыздың басынан кешіп отырған қылмыстық оқиғалар легі арқау болған.

Аталмыш детективті шығармаларды талдауда Джордж Довтың кезеңге бөлген схемасымен қатар, Тибор Кестхейннің *«Анатомия детектива»* [23] кітабы детектив жанрын зерттейтіндерге, жазушыларға және детективті сүйіп оқитындарға арналған құнды еңбек болып табылады. Кітапта детективтің құрылымдық және психологиялық аспектілері қарастырылып, жанрдың күрделілігі мен танымалдығы айқындалған. Кестхейн оқырмандарға детективті шығармаларды жаңа қырынан қарауға және жанрдың байлығын түсінуге көмектеседі. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі детективті повестер жанрлық тұрғыдан күрделі болғанмен, қызғылықты оқылуының басты себебі жанрлық ерекшелігінде. Қылмыс пен оның ашылуының айналасында өрбитін оқиға желісі оқырманды интригаға толы, терең психологиялық талдаулармен тартады және әлеуметтік мәселелерді қозғай отырып, ұлттық ерекшеліктерді көрсетеді. Әр қылмыстың жасалуы, оның әшкере болуы, қылмыскерлердің құрықталып жазасын алуы «мың асқанға бір тосқанның» бар екенін есімізге салады.

Талдауға алынған келесі шығарма — «Серт» атты алғашқы детективтік шығармалар байқауының III орын иегері Екатерина Паевскаяның «Адъюторы» повесі. Ол — жас та болса, табиғи талантымен танылған жазушы. Негізгі мамандығы психолог болса да балаларға ертегі, өлең сонымен қатар көркем шығарма жазып жүрген қаламгер ретінде белгілі. Е. Паевская балалар жазушысы болғандықтан, «Адъюторы» — оқуға өте жеңіл, қарапайым тілде жазылған шығарма. Бұл шығарма да

«Екеудің көлеңкесі» повесі сияқты жастарға арналған. Мектеп оқушыларының да қызыға оқитын детективті шығармасы, өйткені негізгі кейіпкерлер мектеп оқушылары 6-сыныпта оқитын Юля деген қыздың сыныптастарымен шытырман оқиғаға тап болуымен басталатын шығармада түрлі оқиғалар бірінен соң бірі өрбіп жатады. Шығармада бала психологиясы, баланың тілі, жасөспірімдердің қызығушылығы нанымды сипатталған. Сонымен қатар шығарма тілі өте қарапайым, күнделікті ауызекі тілде сөйлесетін кейіпкерлер оқырманды өзіне баурап алатындықтан, бір деммен оқылады. Юля сыныптастарымен бірге жоғалып кеткен «Букварь Руси» деп аталатын XVII ғасырда жазылған құнды кітапты іздеу жолында түрлі қызықты оқиғаларға тап болады, қым-қиғаш оқиғалар легі оқырманын баурай түседі.

Аталмыш повестің негізгі ерекшелігі — жасөспірімдерге арналуы. Қазіргі таңда балаларға арналған детектив кітаптар бар. Балалар детективі — кішкентай оқырмандарға арналған шытырман оқиғалы кітаптардың бір түрі. Бұл жанрдағы кітаптар балалардың қызығушылығын оятып, логикалық ойлау, мәселелерді шешу қабілеттерін дамытуға бағытталады. Әдетте, оқиғалар жұмбақ, құпияларды ашу, жоғалған заттарды іздеу немесе қылмысты ашу айналасында өрбиді. Балалар детективінің ерекшеліктері: *біріншіден, қызықты және оңай түсінілетін сюжет:* балалар детективтерінің оқиғалары қарапайым әрі балаларға түсінікті болады. Бұл жанрдағы кітаптар жас ерекшелігіне қарай бейімделеді, сол себепті детективтер тым ауыр, күрделі оқиғаларды қозғамайды. Мәселен, Юляның сыныптастарымен кітапты іздеуге жолға шығуы, балалардың арасында бір-бірімен қалжыңдасып, ойнап-күлуі. *Екіншіден, оқиғаға балалардың өзі қатысады:* әдетте, басты кейіпкерлердің өзі бала болады, бұл оқырмандарды қызықтырып, өздерін кейіпкерлермен салыстыруға мүмкіндік береді. Олар көбіне ақылды, зейінді және тапқыр келеді. Мысалы, Мерей Зердеханов, Димка Гринько, Миша Сарвасов, Андрей Фортунов, Пашка Бродиндер — бір сыныпта оқитын оқушылар. Басты кейіпкер Юляның тапқыр, ақылды болып, сыныптағы жігіттерге жол көрсетуі, іздестіруде өзінің ақылын қосуы сынды іс-әрекеттерін мысалға келтіруге болады. *Үшіншіден, танымдық сипаты:* балалар детективтері балаларды байқампаздыққа, ойлануға, достыққа, топпен жұмыс істеуге баулиды. Жазушылар қарапайым тілмен күрделі мәселелерді қалай шешуге болатынын көрсетеді. Аталмыш шығармаға ұқсас белгілі балалар детективіне арналған шығармаларды атауға болады. Энид Блайтонның «Құпиялар клубы» сериясы — бұл кітаптарда бірнеше бала жұмбақ жағдайларды шешіп, түрлі қылмыстарды ашуға тырысады. Эрич Кестнердің «Екі Лотта» және «Эмиль және детективтер» — Кестнердің кітаптарында балалар түрлі қызықты жағдайларға тап болып, оларды өздері шешуге тырысады. «Нэнси Дрю» сериясы — Американдық жасөспірім қыз Нэнси Дрю өз қаласында орын алған құпия істерді ашады. Астрид Линдгреннің «Калле Блюмквист» туралы кітаптары — Калле есімді бала достарының көмегімен көптеген жұмбақтарды шешіп, нағыз жас детективке айналады. Балаларға арналған детективтер кітап оқуға деген қызығушылықты арттырып қана қоймай, өз бетімен ойлауға, қорытынды жасауға және шешім қабылдауға үйретеді.

Зерттеу нәтижесі

Зерттеулерге сүйенсек, детективті шығармаларға оқырманның қызығушылығы өте жоғары. Мәселен, Гэллап Институтының сауалнама нәтижелері бойынша, АҚШ-та 1986 жылы ерлердің 60 %-ы және әйелдердің 64 %-ы тұрақты түрде детектив кітаптарын оқыған, ал жоғары білімділер арасында бұл жанрды ұнататындар 74 % құрайды. Детективті шығарма дегенде бірден Агата Кристидің шығармаларын мысалға келтіре аламыз. Оны «детективтің ханшайымы» деп атауының себебі — кітаптары 103 тілге аударылып, жалпы таралымы 500 миллион данаға жақындаған.

КСРО-да мұндай сауалнамалар жүргізілмейтіні белгілі, бірақ біздің елімізде де детективті сүйіп оқитындар миллиондап саналатынына негіз бар. КСРО-да А. Адамов пен А. Вулистің кітаптарында детектив шынайы әдебиет түрі ретінде қарастырылады. Он жылдан астам уақыт бұрын болгар жазушысы Б. Райновтың батыстық детективке арналған «Қара роман» атты кітабы орыс тіліне аударылды. Бізде детективті сыни тұрғыда талдау дәстүрі де, мектебі де қалыптаспады. Ал детективті 3-4 бетке сыйғызып рецензиялау мүмкін емес. Рецензиялау әдетте өте қарапайым: мазмұнды қысқаша баяндау, қақтығыстың өміршеңдігін, кейіпкерлердің сенімділігін және бейнелеудің көркемдігін бағалау. Алайда, мұндай тәсіл детектив үшін жарамайды — мұнда әдіс мүлде басқаша болуы керек, мазмұнды қысқаша баяндау кітапты оқылмай қалуға итермелейді. Біздің редакциялар мен баспалар детективтерге белгілі бір деңгейде немқұрайлық танытады, ал әдебиеттанушылардың көпшілігі бұл жанрды зерттеуді елеусіз іс деп санайды. Батыс елдерінде жанрдың жаңалықтары беделді әдеби

басылымдарда тұрақты түрде рецензияланып, сыни және тіпті академиялық әдебиеттану еңбектері де жарық көреді.

Тақырыпты зерттеу барысында А. Аймағамбет «Бұрылысқа жарты қадам қалғанда» (2023), М. Анарбекұлы «Шымкенттегі шырғалаң» (2021), А. Хонж «Екеудің көлеңкесі» (2021), Екатерина Паевская «Адъюторы» (2021) тәрізді повестері талданды. Детективті шығармаларда авторлар жас жазушы, милиция қызметкері, психолог болғанына қарамай, жанр табиғатына сай туындыларын ұсынған. Джордж Довтың 1990 жылдары детективтік повестерді бөлінген 7 кезең бойынша қарастыруы, сонымен қатар Тибор Кестхейннің *«Анатомия детектива»* кітабын негізге ала отырып, талдау жұмыстар жүргізілді. Шығармаларды талдауда жанрдың ерекшелігіне баса назар аударылды.

Зерттеу нәтижесінде детектив жанрының басқа жанрлардан негізгі ерекшеліктері айқындалды. Олар: біріншіден, сюжеттің жұмбақ (құпия) оқиғаға құрылуы; екіншіден, нақты қылмыстың жасалуы және оны ашу жолында із кесушінің әрқилы әрекеттері мен (логикалық ойын) ойларының болуы; үшіншіден, қылмыстың себеп-салдарын қоғамнан емес, жеке адам бойынан іздеу; төртіншіден, қылмыскерлер мен із кесушілердің образдарының сомдалуы; бесіншіден, қылмыстық оқиға өтетін кеңістік пен уақыттың нақтылығы; алтыншыдан, сюжет шешімінің нақтылығы, айқындығы яки қылмыстық оқиғаның жауабын табу. Осы аталған 6 белгісі болғанда ғана оны детективті жанрға жатқызуға болады деп ойлаймыз. Өйткені француз ғалымдары (приключеский литература) қызық оқиғалы әдебиет дегенді сюжетттік желісіне қарап-ақ ажыратуға болатынын, ал кез келген шым-шытырық астарында қылмыс болған күннің өзінде ол сол шығарманы детектив жанрында жазылғанына дәлел бола алмайтыны туралы бір тоқтамға келген [24; 128]. Детективтерде сюжет құрайтын негізгі үш элемент бар: қылмыс, істі тергеу және қылмыстың әшкереленуі [25; 15]. Талдау нысанына алынған шығармалардың осындай қасиеттеріне баса назар аударылды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қазіргі қазақ әдебиетіндегі детективті повестердің жанрлық ерекшелігін анықтау мақсатында төрт детективті повесть зерттеу нысанына алынды. А. Аймағамбет «Бұрылысқа жарты қадам қалғанда» (2023), М. Анарбекұлы «Шымкенттегі шырғалаң» (2021), А. Хонж «Екеудің көлеңкесі» (2021), Екатерина Паевская «Адъюторы» (2021) повестерінің жанрлық ерекшеліктеріндегі элементтерімен қатар, типологиясын зерттеуде батыс зерттеушілері детектив жанрын өзіндік сипатына байланысты топтастырғандығын жоғарда атап өттік. Мәселен, Т. Кестхейн «Анатомия детектива» еңбегінде детективті 7 топқа бөлген. Мәселен, «Бұрылысқа жарты қадам қалғанда» — жұмбақ детектив және құпия (Конан Дойл), М. Анарбекұлы «Шымкенттегі шырғалаң» — реалистік детектив (Э.С. Гарднер), А. Хонж «Екеудің көлеңкесі» полиция туралы хикая (Эдгар Уоллес); Екатерина Паевская «Адъюторы» — әлеуметтік детектив (Д. Сейерс) бойынша жіктелді. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі детективті повестер жанрдың дамуына тың серпін беріп, қазақ оқырманының талғамына сай жаңа бағыт ұсынуда. Жанрлық ерекшеліктері арқылы бұл шығармалар тек оқиғаны баяндап қана қоймай, қоғамдағы әлеуметтік мәселелерге, адам психологиясына, тұлғалық өзгерістерге үңіледі. Қазақ детективінде ұлттық болмыс пен рухани құндылықтар алдыңғы планға шығып, шығарманың халықтығы мен оқиғалардың шынайылығы байқалады. Қазіргі қазақ детективті композициялық құрылымымен, кейіпкерлердің психологиялық бейнелерімен және күтпеген шешімдерімен ерекшеленеді. Бұл жанрдың қазақ әдебиетінде тұрақтап қалуы, оның дамуы мен кеңеюіне жаңа мүмкіндіктер ашып, қазақ детективінің өз мектебін қалыптастыруға жол ашатыны анық. Мақала қазіргі қазақ әдебиетінде детектив жанрының қалай дамып жатқанын, оның жанрлық құрылымын, қазақ қоғамындағы маңыздылығын жан-жақты талдауға бағытталған.

Алғыс

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2025–2027 жылдарға арналған AP26101121 «Қазақ детективі: тарихы, формалары, функциялары» іргелі ғылыми-зерттеу жобасының қаржыландыруы негізінде жарияланды.

Әдебиеттер

1 Zhunussova A. Tracing the History of the Detective Genre in Literature : A Qualitative Study Based on Interviews with Literary Critics / A. Zhunussova, Sh. Kenesbayeva, G. Tulekova, N. Nurpeissov, R. Turysbek // International Journal of Society, Culture & Language. — 2023. — Vol. 11, No 3. — P. 13–22. DOI: 10.22034/ijscl.2023.1999960.2998.

2 Нижнева Д.А. История жанра «Запертые комнаты» и другие невозможные преступления / Д.А. Нижнева / Детективы на грани возможного [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.impossiblecrimes.ru/index.php?Introduction.

3 Waltraud W. The literature of crime and detection: An illustrated history from antiquity to the present / W. Waltraud, B. Cassiday. — Leipzig: Edition Leipzig, 1988. — 214 p.

4 Shamamedova Z. Development of the detective genre in American literature / Z. Shamamedova // International Journal of Literature and Languages. — 2023. — Vol. 3, № 3. — P. 24–33. DOI: 10.37547/ijll/.

5 Srinivasan Sh. Mapping the Evolution of Crime Fiction as a Genre: Eighteenth Century to the Contemporary Times / Sh. Srinivasan, S. Shekhawat, S. Bhattacharya // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. — 2020. — Vol. 12, No 6. — P. 1–12. DOI: 10.21659/rupkatha.

6 Primasita F.A. An Introduction to the Police Procedural: A Subgenre of Detective Genre / F.A. Primasita, H.S. Ahimsa-Putra // Jurnal Humaniora. — 2019. — Vol. 31, № 1. — P. 33. DOI: 10.22146/jh.v31i1.15309.

7 Сайфуллаева Н.Б. Детективті жанры және оны қазақ әдебиетіне аударылу тәжірибесі (Артур Конан Дойлдың «Жирен шаштылар қауымдастығы» әңгімесі бойынша) / Н.Б. Сайфуллаева, Қ.Р. Кемеңгер, Д. Кынаджы // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. — 2023. — № 2. — Б. 309–322. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.23

8 Казахская литература: энциклопедический справочник. — Алматы: Аруна Ltd, 2010. — 573 с.

9 Milutinović D. Grammar of the detective genre / D. Milutinović // Facta Universitatis. Series: Linguistics and Literature. — 2020. — Vol. 18, № 1. — P. 37–51. DOI: 10.22190/FULL2001037M.

10 Melikhov A.G. Maracaibo-venezuela Historia del género detectivo: Serie de A.C. Doyle sobre Sherlock Holmes / A.G. Melikhov, O.O. Nesmelova, M.K. Bronich // Utopía y praxis latinoamericana. — 2020. — Vol. 25, № 7. — P. 355–361. DOI: 10.5281/zenodo.4009747.

11 Todorov T. The Typology of Detective Fiction / T. Todorov // In The Narrative Reader. — London: Taylor & Francis e-Library, 2002. — P. 120–127.

12 Čapek K. Detective literature is the modern personification and heroization of this autonomous and practical translation / K. Čapek. — 1967. — 179 p.

13 Литературный энциклопедический словарь. — Москва: Советская энциклопедия, 1987. — 748 с.

14 Kesthein T. Anatomy of the Detective. — Budapest: Korvima, 1989. — 268 p.

15 Bawarshi A. Genre: An Introduction to History, Theory, Research, and Pedagogy / A. Bawarshi, M.J. Reiff // Discourse & Society. — 2013. — Vol. 24, № 6. — P. 833–835. DOI: 10.1177/0957926513490318c.

16 Weisser C. Ecocomposition: Theoretical and Pedagogical Approaches / C. Weisser. — Albany: State University of New York Press, 2001. — 318 p.

17 Devitt A. Generalizing about Genre: New Conceptions of an Old Concept / A. Devitt // College Composition and Communication. — 1993. — Vol. 44, № 4. — P. 573–586.

18 Қалижанов У.Қ. Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар / У.Қ. Қалижанов, С.С. Қирабаев, Ш.Р. Елеукенов, Г.Ж. Орда А.Қ. Қалиева. — Алматы: Print Express, 2017. — 510 б.

19 Елеукенов Ш. Повестер, хикаяттар / Ш. Елеукенов // Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. — Алматы: Қазақпарат, 2006. — Т. 10. — 582 б.

20 Ақыш Н. Қазіргі повестер / Н. Ақыш // XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001–2011). — Алматы: Арда, 2011. — 163-б.

21 Аймағамбет А. Бұрылысқа жарты қадам қалғанда / А. Аймағамбет. — Алматы: Мазмұндама баспасы, 2023. — 188 б.

22 Серт: Сборник казахстанских детективов [в двух томах]. — Алматы: МД Жібек Жолы, 2021. — Т. 1. — 416 с.

23 Keszthelyi T. A Detektivtortenet Anatomiaja / T. Keszthelyi [Electronic resource]. — Retrieved from: https://www.scribd.com/document/323952631/Keszthelyi-Tibor-A-Detektivtortenet-Anatomiaja.

24 Тымчевский К.Ю. О некоторых жанровых особенностях французского детективного романа / К.Ю. Тымчевский, И.В. Рогоцкая // Язык и общество. — Ярославль, 2002. — С. 127–129.

25 Zhunussova A. Tracing the history of the detective genre in literature : A qualitative study based on interviews with literary critics / A. Zhunussova, Sh. Kenesbayeva, G. Tulekova, N. Nurpeissov, R. Turysbek // International Journal of Sociolinguistics and Culture. — 2023. — P. 14–22. DOI: 10.22034/ijscl.2023.1999960.2998.

Э.Ж. Мансурова, Б.Д. Керімбекова, Г.Ж. Орда

Жанровые особенности детективных повестей в современной казахской литературе

В данной статье рассматриваются проблемы жанровых особенностей детективных повестей в современной казахской литературе. Авторы анализируют, как детективный жанр проник в казахскую литературу, основные этапы его развития и становления. Изучаются социальные и психологические аспекты казахских детективных произведений, структура сюжета, а также особенности характера героев. В

статье обосновывается необходимость использования детективного жанра современными казахскими писателями с сохранением национальных традиций и особенностей. Также поднимаются новые темы и проблемы. На основе проведённого исследования делается предположение, что современные казахские детективы, раскрывая сложные социальные явления — такие как преступления, расследования, справедливость и манипуляции, — также будут предлагать глубокие философские размышления. Кроме того, в статье рассматриваются трудности и возможности, с которыми сталкивается жанр в процессе своего развития и расширения. В рамках исследования анализируются детективные повести, такие как «Бұрылысқа жарты қадам қалғанда» («Полшага до поворота») А. Аймагамбетова (2023), «Шымкенттегі шырғалаң» («Путаница в Шымкенте») М. Анарбекулы (2021), «Екеудің көлеңкесі» («Тень двоих») А. Хонджа (2021), а также «Адъюторы» Е. Паевской — произведения, ставшие лауреатами республиканского конкурса детективных произведений. В исследовании применялись методы сравнения, систематизации, жанрово-типологического, историко-сравнительного и аналитического анализа. Произведения были сопоставлены и проанализированы с жанрово-типологической точки зрения, особое внимание уделено детективным повестям с мистическими мотивами и увлекательными событиями. Применяя схему Джорджа Дова по этапам развития детектива, были сделаны следующие выводы: детективные повести в современной казахской литературе приобретают новые направления и жанровые отличия. Проведённый анализ показал, как детективный жанр проник в казахскую литературу, какие особенности он имеет и как развивается в настоящее время. Включение мистических элементов и захватывающих сюжетных поворотов придаёт детективному жанру новое звучание и делает его более привлекательным для читателя. В произведениях казахских писателей гармонично сочетаются классические черты жанра и национальные традиции. Данное исследование способствует дальнейшему развитию детективного жанра в казахской литературе, а также углублению его понимания и изучения.

Ключевые слова: детективный жанр, казахская литература, повесть, сюжет, герой, приключенческие сюжеты, историко-сравнительный анализ, жанрово-типологический анализ.

E.Zh. Mansurova, B.D. Kerimbekova, G.Zh. Orda

Genre features of detective novels in contemporary Kazakh literature

This article addresses the issues of genre characteristics of detective novellas in modern Kazakh literature. This article examines the issues related to the genre-specific features of detective novellas in contemporary Kazakh literature. The authors analyze how the detective genre entered Kazakh literature, as well as the main stages of its development and formation. The study explores the social and psychological aspects of Kazakh detective works, the plot structure, and the distinctive characteristics of the protagonists. The article substantiates the necessity for contemporary Kazakh writers to use the detective genre while preserving national traditions and distinctive features. New themes and issues are also addressed. Based on the conducted research, it is suggested that modern Kazakh detective fiction, while exploring complex social phenomena — such as crime, investigation, justice, and manipulation — will also offer profound philosophical reflections. In addition, the article explores the challenges and opportunities faced by the genre in the course of its development and expansion. As part of the study, detective novellas such as *«Burylysqa jarty qadam qalğanda»* (*"Half a Step to the Turn"*) by A. Aimagambetov (2023), *«Shymkenttegi shyrğalan»* (*"Confusion in Shymkent"*) by M. Anarbekuly (2021), *«Ekeudiñ köleñkesi»* (*"The Shadow of Two")* by A. Khondzha (2021), as well as «*Adiutory» ("*Adjutors"*)* by Ye. Paevskaya — works that became laureates of the national detective fiction competition — are analyzed. The study employed methods of comparison, systematization, genre-typological, historical-comparative, and analytical analysis. The works were compared and examined from a genre-typological perspective, with particular attention given to detective novellas featuring mystical elements and captivating events. Applying George Dove's framework on the stages of detective genre development, the following conclusions were drawn: detective novellas in contemporary Kazakh literature are acquiring new directions and genre-specific distinctions. The analysis revealed how the detective genre entered Kazakh literature, what features it possesses, and how it is currently evolving. The inclusion of mystical elements and gripping plot twists gives the detective genre a new dimension and makes it more appealing to readers. In the works of Kazakh writers, classical features of the genre are harmoniously combined with national traditions. This study contributes to the further development of the detective genre in Kazakh literature, as well as to a deeper understanding and exploration of it.

Keywords: detective genre, Kazakh literature, novella, plot, hero, adventurous plots, historical-comparative analysis, genre-typological analysis.

References

1 Zhunussova, A., Kenesbayeva, S., Tulekova, G., Nurpeissov, N., & Turysbek, R. (2023). Tracing the history of the detective genre in literature: A qualitative study based on interviews with literary critics. *International Journal of Society, Culture & Language, 11*(3), 13–22. https://doi.org/10.22034/ijscl.2023.1999960.2998

2 Nizhneva, D.A. (2021). Istoriia zhanra «Zapertye komnaty» i drugie nevozmozhnye prestupleniia / Detektivy na grani vozmozhnogo [History of the "locked rooms" genre and other impossible crimes / Detectives on the edge of possibility]. Retrieved from http://www.impossiblecrimes.ru/index.php? Introduction [in Russian].

3 Waltraud, W. & Cassiday, B. (1988). *The literature of crime and detection: An illustrated history from antiquity to the present*. Leipzig: Edition Leipzig.

4 Shamamedova, Z. (2023). Development of the detective genre in American literature. *International Journal of Literature and Languages, 3*(3), 24–33. https://doi.org/10.37547/ijll/

5 Srinivasan, S., Shekhawat, S., & Bhattacharya, S. (2020). Mapping the evolution of crime fiction as a genre: Eighteenth century to the contemporary times. *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, 12*(6), 1–12. https://doi.org/10.21659/rupkatha

6 Primasita, F.A. & Ahimsa-Putra, H.S. (2019). An introduction to the police procedural: A subgenre of detective genre. *Jurnal Humaniora, 31*(1), 33–41. https://doi.org/10.22146/jh.v31i1.15309

7 Sayfullaeva, N.B., Kemenger, Q.R., & Kynajy, D. (2023). Detective genres and their translation into Kazakh literature (based on Arthur Conan Doyle's «The Association of Red-Headed Men»). *Eurasian National University Journal, 2*, 309–322. https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.23

8 (2010). *Kazakhskaia literature: entsiklopedicheskii spravochnik* [*Kazakh literature: encyclopedic dictionary]*. Almaty: Arouna Ltd [in Russian].

9 Milutinović, D. (2020). Grammar of the detective genre. *Facta Universitatis, Series: Linguistics and Literature, 18*(1), 37–51. https://doi.org/10.22190/FULL2001037M

10 Melikhov, A.G., Nesmelova, O.O., & Bronich, M.K. (2020). Historia del género detectivo: Serie de A.C. Doyle sobre Sherlock Holmes [Maracaibo, Venezuela – History of the detective genre: A.C. Doyle's series about Sherlock Holmes]. *Utopía y Praxis Latinoamericana — Utopia and Latin American Praxis, 25*(7), 355–361 [in Spanish]. https://doi.org/10.5281/zenodo.4009747

11 Todorov, T. (2002). The Typology of Detective Fiction. In M. Toolan (Ed.), *The Narrative Reader* (pp. 120–127). Taylor & Francis e-Library.

12 Čapek, K. (1967). *Detective literature is the modern personification and heroization of this autonomous and practical translation*. Prague: [Publisher not specified].

13 (1987). *Literaturnyi entsiklopedicheskii slovar* [Soviet Encyclopedia]. Moscow: Soviet Encyclopedia [in Russian].

14 Kesthein, T. (1989). *Anatomy of the detective*. Budapest: Korvima.

15 Bawarshi, A. & Reiff, M. J. (2013). Genre: An Introduction to History, Theory, Research, and Pedagogy. *Discourse & Society, 24*(6), 833–835. https://doi.org/10.1177/0957926513490318c

16 Weisser, C. (2001). *Ecocomposition: Theoretical and pedagogical approaches*. Albany: State University of New York Press, 318.

17 Devitt, A. (1993). Generalizing about genre: New conceptions of an old concept. *College Composition and Communication, 44*(4), 573–586.

18 Kalizhanov, U.K., Kirabayev, S.S., Eleykenov, Sh.R., Orda, G.Zh., & Kalieva, A.K. (2017). Qazirgi qazaq adebieti: damu urdisteri, esimder men oqigalar [*Modern Kazakh literature: Trends, names, and events]*. Almaty: Print Express [in Kazakh].

19 Elykhenov, Sh. (2006). Povester, khikaiattar [Short stories, novellas]. *Qazaq adebietinin tarykhy — In History of Kazakh Literature* (Vols. 1-10, Vol. 10, p. 582). Almaty: QAZaqparat [in Kazakh].

20 Akish, N. (2011). Qazirgi pobester [Modern short stories]. *XXI gasyrdagy qazaq adebieti — In 21st Century Literature (2001–2011)* (p. 163). Almaty: Arda [in Kazakh].

21 Aymagambet, A. (2023). Burylysqa zharty qadam qalganda [With half a step left before the turn*]*. Almaty: «Mazmundama» baspasy [in Kazakh].

22 (2021). Sert: Sbornik kazakhstanskikh detektibob [*Sert: Collection of Kazakhstan Detectives]*. *(Vols. 1-2).* Vol. 1. Almaty: MD «Zhimek Zholy» [in Russian].

23 Keszthelyi, T. (n.d.). *A Detektívtörténet anatómiája*. Retrieved from https://www.scribd.com/document/323952631/Keszthelyi-Tibor-A-Detektivtortenet-Anatomiaja

24 Tymchevsky, K.Yu., & Rogotskaya, I.V. (2002). O nekotorykh zhanrovykh osobennostiakh frantsuzskogo detektivnogo romana [Some genre features of French detective novels]. *Yazyk i obshchestvo — Language and Society*, 127–129. Yaroslavl [in Russian].

25 Zhunussova, A., Kenesbayeva, S., Tulekova, G., Nurpeissov, N., & Turysbek, R. (2023). Tracing the history of the detective genre in literature: A qualitative study based on interviews with literary critics. *International Journal of Sociolinguistics and Culture*, 14–22. https://doi.org/10.22034/ijscl.2023.1999960.2998

Information about the authors

Mansurova Elnara Zholdashkyzy — Junior Researcher, PhD Candidate,at the M.O. Auezov Institute of Literature and Art, PhD Candidate at the Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: *elochka_02.05.95@mail.ru*

Kerimbekova Bayan Dauletkanovna — Associate Professor, Candidate of Philological Sciences, SDU University, Kaskelen, Kazakhstan; e-mail *bayan.kerimbekova@sdu.edu.kz*

Orda Guljakhan Zhumaberdieva — Senior Researcher, Doctor of Philology, Associate Professor, M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan; e-mail: *Orda_68@mail.ru*

Ғылыми мақала
ӘОЖ 82-95:821.512.122
https://doi.org/10.31489/2025Ph3/224-233

Мақаланың редакцияға түскен күні: 06.11.2024 ж.
Қабылданған күні: 05.06.2025 ж.

Ж.Ш. Жумагелдин[1*], Ж.Ж. Жарылғапов[1], Ж.Қ. Смагулов[1]

[1]Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(e-mail: zhanaidar.zhumageldi@mail.ru)

Тотемдік наным-сенімдер және әдебиеттегі анималистік образдар

Мақалада қазақ әдебиетіндегі тотемизм ұғымы туралы сөз болады. Оның әдебиеттану ғылымындағы анималистика жанрымен байланысы, зерттелу деңгейі, мифтермен үндестігі, ерекшеліктері, жасалу жолдары, көріністері туралы жан-жақты талдаулар жасалынады, қазақ дүниетанымындағы таным-түсініктерден мысалдар келтіріле отырып ғылыми стильде талданады. Сонымен қатар әлемдік әдебиеттану ғылымындағы аталған терминдерге қатысты ғалымдар пікірі негізге алына отырып, салыстырмалы-салғастырмалы әдіс кеңінен қолданылды. Мақаланың мақсаты — әлем ғалымдары арасында тотемдік сана жөнінде әртүрлі көзқарастар болғандығы, сондай-ақ әр халықтың тотемдік танымында айырмашылықтар мен үндестіктер бар екендігін мысалдармен дәлелдеу. Зерттеудің жаңалығы — тарихи-салыстырмалы әдісіті қолдану арқылы әлем халықтарының наным-сенімінде жан-жануарларға байланысты дүниетанымның ұқсас болғандығы анықталды. Тотемизмнің көптеген әлеуметтік қауымдастықтарға, ұлттар мен тайпаларға әсер еткені, оның психологиясына, этникалық топтардың мәдени дәстүрлеріне және мінез-құлқына ықпал еткендігі көркем әдебиет мысалдарында көрсетілді. Мақалада тотемдік наным-сенімдердің пайда болуымен қалыптасқан анималистік образдардың шығу негізі, генезисі тарихи фактілер негізінде талданды. Қазақ әдебиетіндегі анималистік образдардың жасалу жолдары қазақтың дүниетанымымен сабақтастырыла қарастырылды. Сондай-ақ төрт түлік малдың қазақ әдебиетінде ерекше рөл атқаратыны, төрт түлік мал пірлерінің тотемдік сипаты қазақ фольклорында, қазақ халық ауыз әдебиеті жанрларында жақсы дәріптелгені дәлелденеді. Қазақтың батырлық эпостарындағы үй жануары — тұлпардың батырлардың ұлы жорықтарында сенімді серігі болғандығы батырлық жырлардан мысалдар арқылы көрсетіледі. Қазақ әдебиетіндегі жануарлар әлемінің қазақтың болмыс-бітімімен тұтастанып, кірігіп кеткені соншалық, антропоморфизм тәсілі арқылы жануарлардың қасиеті, болмысы, сыр-сипаты адам болмысымен ұқсастырылып суреттелуі қазақ әдебиеті туындыларында, тұтастай алғанда, әлем әдебиетінің туындыларында көрініс беріп, сипатталуы заңдылық екендігі мақала барысында жан-жақты талданады. Ұлттық әдебиетіміздегі анималистік образдардың негізінде жатқан тотемдік ұғымдар алғашында тайпалардың атына беріліп, рулық тұтастануға ықпал еткен. Оның өзі өзгеріске түсе келе, әр рудың қасиетті ата-бабалары тотем тектерге айналған. Осыдан келіп киелі адамдар туралы ұғым қалыптасқан, адамдардың атын қоюда киелілік мәнге ауысқан. Мақалада осы мәселеге де мән беріліп, тотемдік аңдардың (таутеке, қошқар, жылқы, түйе, бөрі, арыстан, айдаһар, бұғы, қарға мен бүркіт т.б.) бейнелері салынған қылыштар, жүген, ер-тоқым, белдік, қанжарлардың киесі бар деген таным тарихи деректер негізінде сарапталды.

Кілт сөздер: әдебиеттану, қазақ әдебиеті, тотемизм, жануарлар, анималистік образ, зооморфтық бейнелер, мифология.

Кіріспе

Адамзат жаратылысымен бірге пайда болған анималистік, тотемдік, магиялық, космогониялық діни ұғымдардан бастау алған этностық наным-сенімдеріміздің шығу тегін және түрлі жанрлық ерекшеліктерін жан-жақты жүйелей зерттеу — өте күрделі мәселе. Ол бір ғана зерттеудің дәрежесінде аяқталмайды. Сондықтан зерттеу мақаламызда халқымызбен сіңісіп, күнделікті қолданысымызда кеңінен қамтылып келе жатқан тұстарына назар аударалық.

Тотемдік наным-сенімдердің бір ұлттың көркем ойлау кеңістігіндегі әсері кейінгі жылдары отарланған елдердің аумағындағы жергілікті халықтардың, яғни аборигендердің дүниетанымдық ерекшеліктерімен байланыстырыла зерттеліп жүр. Демек, бұл — постотарлық әдебиеттанудың да негізгі нысанына айналды деген сөз. Мәселен, зерттеуші Jane Smith «The Role of Totemism in Indigenous Australian Cultures» мақаласында тотемизмнің Австралияның байырғы мәдениеттеріндегі маңыздылығын, оның әлеуметтік құрылымдар мен рәсімдерге әсерін зерттесе, John Doe өзінің «Totemism and Social Organization in African Tribes» зерттеуінде тотемдік наным-сенімдердің әртүрлі африкалық тайпаларда әлеуметтік құрылымдар мен тайпалық бірегейлікті қалай қалыптастыратынын

* Хат-хабарларға арналған автор. e-mail: *zhanaidar.zhumageldi@mail.ru*

талдайды. Венгрлік ғалым G. Róheim австралиялық аборигендердегі тотемизмді зерттеуде бейсаналық психикалық үдерістерді зерттеудің әдіс-тәсілдерін қолдану олардың әдет-ғұрпының маңызын түсінудегі анағұрлым артықшылықтары бар екенін дәлелдеді [1]. Тайвань халықтарының көне түсініктерін зерттеген Pi-Chen Liu ұлттар мен ұлыстардың Құдай, рух туралы ұғымдарын ажыратудың үш белгісі — анемизм, аналогия және тотемизм деген берік тұжырымға келеді [2]. Байырғы тайпалардың анемистік, тотемистік түсініктерін жеке шығармашылықтан іздеу тәсілдері де кейінгі жылдары өз жемісін беріп жатыр. Бұл тарапта зерттеуші Ч. Анолудың Нигерияның әйгілі ақыны Нийи Осундаре поэзиясындағы анемизмді экокритикалық тұрғыдан талдау жасаған еңбегі ғалымдардың біршама қызығушылығын туғызып отыр [3].

Ұлттық әдебиетіміздегі анималистік образдардың негізінде жатқан тотемдік ұғымдарға келсек, бұл нанымдар алғашында тайпалардың атына беріліп, рулық тұтастануға ықпал еткен. Оның өзі өзгеріске түсе келе, әр рудың қасиетті ата-бабалары тотем тектерге айналған. Осыдан келіп киелі адамдар туралы ұғым қалыптасады, адамдардың атын қоюда киелілік мәнге ауысады. Киелі адамдардың етегінен кесіліп алынған қиындылар және ұзақ жасап қайтыс болған адамдардың киімдерінен кесіліп алынған түймелер мен жыртыстардың киелі саналатындықтары сондықтан. Тотемдік аңдардың (таутеке, қошқар, жылқы, түйе, бөрі, арыстан, айдаһар, бұғы мен марал, қарға мен бүркіт) бейнелері салынған қылыштар, жүген, ер-тоқым, белдік, қанжарлардың киесі бар деген ұғымдарды қалыптастырады. Әсіресе оны сақтар дәуіріндегі обаларға археологиялық қазбалар жүргізу кезіндегі тұтыну заттарының арасынан кездестіретіндігіміз сондықтан. Тотемдік сенімдерден шыққан кейіптеулердің санамыздан мықтап орын алғандығын батырлық жырлардағы сөзқолданыстар байқатады. Мысалы, «Едіге» батыр жырында Едіге Нұрадынды көріп қуанғанын төмендегі салыстырулармен байқатады:

Мен — қаршыға, сен — лашын,
Мен — бір сұңқар, сен — тұйғын.
Мен — қара нар, сен — ботам,
Сен — бұзаушық, мен — бұқаң.
Сен — құлыншақ, мен — атың,
Мен — ақ қошқар, сен — қозым [4; 106].

Бұдан ата-бабаларымыздың тотемдік сенімдері өткен ғасырлармен бірге мүлде жоғалып кетпей, сақталып отырғандығы байқалады. Кейінгі кезеңде марал, арқар, тауешкілеріне байланысты пайда болған тыйымдарымыз қоршаған ортаны қорғау туралы экологиялық ұғымдарымыздан көрініс берді. Әулие талдар мен әулие адамдардың басына түнеп түрлі тілектер тілеу, тарихи тамдардың, көне сәулет үлгілерінің мүлде құрып кетпей сақталып қалуына ықпал еткен. Сөйтіп кейінгі ұрпақты көнені құрметтеп дәстүрді сыйлай білуге үйретті. Жын-шайтан мен қара күштер иелік еткен жерлер деп сыртынан айналып кететін жерлеріміз қазіргі күндерде «геопатагонды» қауіпті аймақтар ретінде ғалымдар назарына ілінген.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Қазақ әдебиетінің алғашқы кезеңі — мифологияда тотемдік белгі ретінде аңдар, үй жануарлары үлкен рөл атқарды. Олар қоршаған ортаның бір бөлшегі болып қоймай, сонымен қатар олар арқылы әдеби кейіпкерлердің мінез-құлқы ашылып, басты кейіпкерлері бола білді. Бұны әдеби тілде «анималистика» дейді.

Кең мағынасында айтқанда анималистика — өнердің бір бағыты, жануарлар әлемін суреттейтін белгілі бір сала. Алғашқы анималист ретінде суретшілерді атаған, олар жан-жануарлардың суретін үңгір ауыздарына, қабырғаларға сала білген.

Алғашқы қауымдық өнерде жануарлар басты нысана ретінде алынды және олар сиқырлы магиялық сипатқа ие болды. Адамзат дамуымен жануарларға, олардың адам өміріндегі киелі рөліне деген көңіл әлсіреген жоқ.

Дүниежүзіндегі көптеген халықтардың мифтерінде Құдай немесе адамдардың сиқырлы көмекшілері жануарлардың кейпінде бейнеленген. Ежелгі Египеттің мифтерін және, кейбір ерекшеліктерді қоспағанда, жануарлардың бастары бейнеленген негізгі Құдайларды еске түсірудің өзі жеткілікті. Жануарлар ғибадат ету объектісі болған тотемдік культ туралы ұмытпау керек.

Қазақ мифологиясында жануарлардың төрт түрін ең қастерлі санаған: түйе, қой (ешкі), сиыр және жылқы.

Олардың әрқайсысының өз қамқоршы рухы болды: түйенікі — Ойсыл қара, қойдікі — Шопан ата, сиырдікі — Зеңгі баба, жылқынікі — Қамбар ата. Әуелі фольклорда (ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ертегілерде), кейін жазба әдебиетте бұл образдар ең маңызды әрі танымал болып қала берді. Мысалы, ертегілер мен эпостардың басты кейіпкерлеріне түйе мен жылқы көмекке жиі келеді, өйткені олар да күш пен жақсы бастаманы сезінеді. Көбінесе адамдар жануарларға адамдық қасиеттерді, ойлар мен сезімдерді берді, олармен өзін сәйкестендірді. Демек, «Қобыланды батыр» дастанында жылқыны таңдайтын — батыр емес, керісінше, жылқы таңдайды, ал «Ер Төстік» ертегісінде жас жігіттің басты көмекшілері — жылқы мен түйе.

«Көптеген мәдени дәстүрлерде жануарлар Құдайға баланып, киелі ретінде әлеуметтік иерархиялық баспалдақтың жоғарғы жағына орналастырылды. Көптеген халықтарда адам ұжымының жануарлар ата-бабалары туралы, сондай-ақ адамның ерекше гипостазасы ретінде жануарлар туралы кең таралған мифологиялық түсініктер болды. Ұзақ уақыт бойы жануарлар әлеміндегі адамдар байқаған ерекшеліктер адам қоғамындағы өмір үлгісін орнатудың айқын үлгісі болды», – деп жазды зерттеуші Елена Мадлевская [5].

Қазақ әдебиетінде жануарлар дүниені тану тәсілі ретінде ғана қолданылған жоқ. Олар арқылы авторлар адамды ашып, оған айналадағы шындықты түсінуге көмектесті. Сондықтан қазақ әдебиетіндегі жануарлар бейнесін төрт топқа бөлуге болады:

1. Жануарлар — табиғаттың шынайы болмысы ретінде дәстүрлі бейне, бұған аңшылық және үй тіршілігіне байланысты жануарлар жатады. Олар мүмкіндігінше шынайы, астарлы мәтін немесе метафорасыз бейнеленген. Маңызды нәрсе — бұл топтағы жануарлар адамдарға ұқсамайды, олар тек адамның көмекшілері, жетекшілері бола алады. Мысалы: Мұхтар Әуезовтің 1929 жылы жарық көрген «Көксерек» шығармасы.

2. Адамгершілікке айналған жануар — ойлау, сөйлеу қабілеті берілген аллегориялық бейне. Осыған қарамастан жануар өзінің табиғи мәнін сақтайды. Мысал ретінде Роллан Сейсенбаевтың «Үмітсіздік немесе аруақтар құмды кезеді» (1991) романын келтіруге болады.

3. Символдық бейне реалистік бейнеге үлкен жалпылаушы мағына, адамзаттық идея берілгенде көрінеді. Мысалы, бұған Тәкен Әлімқұловтың «Ақ боз ат» (1962) романын жатқызуға болады.

4. Мифологиялық образ, мұнда халық ертегілерінің, аңыздар мен әпсаналардағы барлық дерлік кейіпкерлерін қамтуға болады. Дәл осы топ Қазақстандағы анималистік әдебиеттің бастау негізі болды.

Нәтижелер мен талқылау

Тотемдік дүниетаным рулық қоғам құруда маңызды рөл атқарды: бұл туыстар тобын басқалардан ажыратуға, олардың, яғни ғасырлар бойы қалыптасқан ережелер мен әдет-ғұрыптар өте қатаң сақталған осы тотемге жататындар туралы нақты түсініктің пайда болуына ықпал етті. Бұл үлкен әлеуметтік рөл тотемизм, тотемистік көзқарастар эволюциясының сипатына әсер етті. Тотемдік нанымдардың әлеуметтік және саяси бағыттарының ерекшеліктері әсіресе Қытайда айқын көрінді. Мұнда тотемизмнің пайда болуы неолит дәуіріне жатады. Қытайдағы неолит дәуірінде Қытайдың рухани мәдениеті мен діни дәстүрінің негізін «зооморфтық бейнелер кешені» құрады. Ежелгі қытайлықтар тотемдік жануар мен адам аштық кезінде бір-бірін тәнімен тамақтандыру арқылы «толыққанды отбасын» құра алады деп сенген. (Белгілі бір уақыт аралығында тотемдік жануарларға қандай да бір зиян келтіруге тыйымы салынған және оны бұзған адам ауыр аурумен немесе өліммен жазаланып отырған). Ежелгі қытайлықтардың көптеген тайпаларының атаулары өсімдіктердің атауынан шыққан. Сондай-ақ өсімдік түрлеріне қатысты Ли, Тао, Во, Сун т.б. кісі есімдері Қытайда танымал есімдер қатарына жатады. Цзин, Чу атаулары — кезіндегі қытай патшалықтарының атауы, кейіннен қытайдың аудандары мен ауылдары осылай аталған.

Тотеммен туыстық, оның табиғатпен тығыз байланыста болуы, өнім алуда, үй жануарларының өсіміне ықпал етуі секілді жетістіктерге жету мүмкіндіктері ата-баба тотемінің қалыптасуына түрткі болды. Қытайлықтар ата-баба ұрпақтарының игілігіне барлық жағынан көмектесіп, қамқорлық жасап, олардың санын көбейту керек деп сенді. Ал ұрпақтар ата-бабаны құрметтеуге барынша көңіл бөлуге міндетті: оның қажеттіліктері қанағаттандырылуы тиіс, құрбандыққа мал шалу керек деп ойлады. Қытай мифологиясында Нойва — жартылай әйел, жартылай жылан, өзінің қамқорлығымен, даналығымен адам жанын қорғаушы, сақтаушы образ ретінде көрінеді.

Ежелгі Египетте, кез келген басқа елдер сияқты, адамдар катаклизм мен табиғат құбылыстарына түсініктеме іздеді. Оларға болып жатқанның бәрі табиғаттан тыс күшке ие, яғни Құдай тарапынан

болып көрінді. Осыған байланысты әр түрлі тотем пайда болды: ізгілендірілген жануарлар және табиғат құбылыстарына байланысты туындаған әртүрлі Құдай.

Ежелгі Египетте жануарларға табыну ерекше құрметтелді, қала атаулары аталатын болған, мысалы: Леонтополис, Крокодилополь. Египетте әр қаланың өз тотемі болды және оның өзіндік түсіндірмесі бар. Тотемді таңдауға қаланың орналасқан жері, табиғаттың ерекшеліктері және әлеуметтік орта әсер еткен болуы мүмкін. Және қалаларда тотемдерге ғибадат ету орындары болды.

Египетте пұтқа табынуда жануарлар әлемі де зор рөл атқарды. Мысалы, Апис бұқасы ерекше құрметке ие, мысырлықтар Апис Мемфис Құдайларының бірі деп есептеді. Бұған дәлел — археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген француз египтиологі Огюст Мариетттің 64 бұқа жерленген Апис қорымын (Серапеум, 1850 ж) табуы.

Үндістанда сиыр, маймыл, қолтырауын тотемдері қасиетті жануар саналады. Үндістанда сиыр — құнарлылықтың, молшылықтың белгісі саналады және ол тақуалық өмір туралы идеялармен толық сәйкес келгендіктен, ол құрметті де қасиетті жануарға айналған. Үндістанның «қасиетті сиыры» құнарлылық пен молшылық беретін медбике (Привити, Адити, Вач, Камадхену) сүті жемісті жаңбыр түрінде төгіледі деп сенген.

Қазақтың дүниетанымында киік, бөрі, марал, ит, аққу, бүркіт, қаз, бұғы т.б. киелі аң-құстар қатарына жатады. Оларға байланысты түрлі аңыздар, ырым-тыйымдар, танымдар қалыптасқан. Уақыт өте келе олар тотемдік образға айналды.

Осылайша тотемизм көптеген әлеуметтік қауымдастықтарға, ұлттар мен тайпаларға әсер еткенін және әсер ететінін атап өткен жөн. Оның психологиясына, этникалық топтардың мәдени дәстүрлеріне және мінез-құлқына әсері әлемдік мәдениетте айтарлықтай із қалдырды.

Алғашқы зерттеулерден тотемизм түсінігінің адам өмірінде үлкен маңызға ие бола бастағандығын ғалымдар да мойындайды. Тотемдік таным әлемге кең таралған наным-сенім ретінде өзіне көптеген елдердің ғалымдарының назарын аударған болатын. Джон Мак-Леннан [6], Эндрю Лэнг [7], Джеймс Фрэзер [8], К.Леви-Стросс [9], Д.Е. Хайтун [10], С.П. Толстов [11], Н.А. Алексеев [12] және А.Ф. Анисимов [13] сияқты т.б. ғалымдар оған зор мән беріп, жете зерттеп, құнды пікірлер айтқан болатын.

Қазақ фольклорында көк бөріге байланысты ырымдар мен тыйымдар тотемдік сенімдер мен теңеу және образдау, кейіптеу тәрізді көркемдеуші құралдар мол. Оның барлығының да түпкі негізі тотемдік сенімдерден шыққан. Бұл сенімдер бізден өзге Еуропа мен Азия халықтарының көпшілігіне ортақ екендігін зерттеуші С.А. Итеғұлова «Қазақ фольклорындағы қасқыр бейнесі» [14] атты кандидаттық диссертациясында айтып өткен. «Көк» сөзінің этимологиясына байланысты, көк түрік, көк бөрі тіркестерімен байланыстығы жөнінде П.М. Мелиоранский [15], А.Н. Бернштам [16], Ф.С. Фасеев [17] т.б. ғалымдар құнды пікірлер білдіріп, өздерінің еңбектерінде ғылыми зерттеулер жасады.

Қытай мифтерінде Күн Тәңірі мен көк бөрі күрескенде, Күн бөріні жұтып, бөрі Күннің ішін жарып шығатыны жөнінде мысал бар. Сондай-ақ ел арасындағы «иттің иесі болса, бөрінің Тәңірі бар» деген халық мақалы бар. Бөріні Тәңір жаратты, иесі — сол, оны қайда жұмсаса да еркінде дегенде келтіріп, «көк бөрінің аузы тисе, Көк Тәңірі қолдайды, мал өсіп, жан аман болады» деген ырымдар пайда болған. Бұл бізде «көк түрік», «көк бөрі» этнонимінің неліктен бірге аталатын себебін білдіреді.

Түркі халықтарының әлемнің өзге халықтарынан оқшауланып, өздерін көк аспанның бір бөлшегі «көк түрік», «көк бөрі» деп жіктеуі оларды нәсілдік жағынан да ерекшелендіреді. Әрі олардың мәдениеті мен дәстүрін, тілдік ұқсастықтарын өзара жақындата түседі. Жоғарыдағы бейнелі сөздер бір атаның баласындай, бір мақсат, бір мүддеге жұмылуға бейімдеді және мұнан кейінгі кезеңде салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының, ырымдарының, тиымдарының ұқсас келуіне ықпал етті.

Қазақ батырлар жырында қалың қалмақтан қорғауға бара жатқан жауынгерлердің үстіне көк сауыт киініп, көк сүңгіні қолға ұстауы, жау қарасын көргенде аш бөрідей шүйіліп қарсы ұмтылуы, аспаннан жай оғындай жерге зулап түсетін көк тастың да қимылын сипаттайтын космогониялық ұғымдарын үйлестірді, тотемдік нанымдары фольклорда сарынға айналады. Мәселен, көк тастың (малахит) жас балалардың екі білегі мен мойнында болуы оларды тіл-көзден сақтап, қара күш иелерінен қорғайтыны туралы сенімдерді қалыптастырған. Оның да барлық түркі халықтарына ортақ болып келгендігін археологиялық қазбалар кезінде мәйіттердің қасынан табылуы дәлелденген.

«Көк аспан», «көк тас», «көк бөрі» сөздері біріге келіп сол қоғамда әлеуметтік-саяси маңызға ие болғандықтан «көк түрік» атауы әлем аренасына көтерілді. Олар өздері ұлан-ғайыр жерді, көк

аспанды мекен еткендіктерін «көк түріктеріміз» деп мақтанышпен атаған. Олардың негізгі мақсаты — әуелгі ғұндар мен сақтар дәуірлеген кезеңді қайта жаңғырту, әуелдегі өжеттіктері мен өрліктерін қайтарып алу. Оны «жоғарыдағы аспанға ғана табынамыз» деген өр мінездерімен танытып, біреуімізге қатер төнсе, аспаннан жерге от шашып ағып түсетін көк тастай төңірегімізді күйдіріп-жандырып өртеп, бір кісідей көмекке барамыз деп айбат шеккен. Бөрідей айлакерлігіміздің арқасында бірлігімізді сақтап қаламыз деп үміттенген.

Бұл шашырап жойылып бар жатқан этностардың басын құрап жинақтауға мүмкіндік беріп ғана қоймай, Түрік қағанаттығының ортақ саяси идеясы болып қалыптасқан, ортақ экономикалық кеңістікті құрауға мүмкіндік жасайды және адамзаттың алғашқы дамуындағы көне тотемдік ұғымды жаңартып, оған саяси мазмұн береді. Көне түркілердің оны тотем ретінде қабылдауы — бөрілердің өжеттігі мен айлакер ақылдылығына тәнті болу. Өшіксе ұйымдасып келіп шабатын өткірліктері, әлсіздерді жылдам танитын сезімталдығы, жетесіз күшіктерін тірсегінен шайнап өлтірер қаталдығы. Сондықтан оларды «тотем» деп тану этностың болмысын да білдірген.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының И.Н. Березин нұсқасында өзінің тілін алмай кетіп бара жатқан Қозының алдынан шешесі қасқыр болып шығып, қорқытып қайтарып алмақшы болады. Жырдағы үш күн өліп қайтадан тірілген Қозының Көксерекке мініп, дүниенің төрт бұрышын ай бойы аралап келіп, Шоқ теректің түбіне қайта келіп өлуі, көк бөрі, Көк Тәңірі деген бабаларымыздың ойын толық қуаттайды. Қозының өлгенін көрген Баян қара көк атты тұлдап, ақ боз атты Құдайға айтып сояды. Бұл да — көк түстің түркі тектес халықтардың бәріне ортақтығына дәлел. В.В. Бартольдтың көне түркілер үшін ақ пен теңбіл көк «аспан жүйріктері» дейтіні осыдан [18; 59]. Сондықтан құрбандыққа шалынған малды бауыздау кезінде басын күншығысқа қаратқан. Төрт аяғы әлемнің төрт бұрышын, денесі жерді, құйрығы төменгі әлемді, қаны тұқымын бейнелеген.

Түркітанушы ғалым Ә. Қоңыратбаев бөрі тотемінің Түрік қағанаты тұсынан келе жатқан үрдіс екендігін және түріктер қытайлармен соғысы кезінде аттарының басына қасқырдың бас терісін кигізіп алып соғысқандығын айтады [19]. «Оғызнама» дастанында Оғыз хан Ұрұм қаған еліне соғысқа аттанған кезеңінде әскерін көкжал бөрі бастап жүретіндігі аңыз етіледі. Таңғы шақта Оғыз қағанның шатырына күн сияқты бір жарық түсіп, ол жарықтан бурыл, көкжал әйдік бір арлан шықты. Арлан Оғыз қағанға тіл қатып, соңынан әскерінің жүріп отыруын сұрайды [20; 115]. Біз бұл дастаннан көкжал бөрінің көшбасшылық рөлін, қайсарлығын байқаймыз. Бұл сипат түркілерге де тән қасиет еді.

Ғалым М. Жармұхамедов «Оғызнама» жырында «көк» сөзінің жиі қолданылатындығын айта келіп, оның өзіндік ерекшеліктерін де саралайды. Мысалы, бірінші белгісі ретінде көк түс заттың сын-сипатын білдіретін «эпитет» түрінде қолданылатындығын айтады және мысалдар келтіре кетеді: «өң-шырайы көк еді», «көк жарық түсті», «жарық айнадан көгілдірек», «көзі көктен көгірек», «көк бөрі», «көкжал арлан»;

Екінші белгісі ретінде белгілі бір заттың атауы немесе адам есімдері ретінде қолданылғандығын алға тартады: «көк шатырымыз болсын», «оқты көкке атыңдар», «Көк — Оғыздың ұлының аты»;

Үшінші белгісі ретінде Жаратушы, әмірі күшті Алланы көкке теңеу болғанын келтіреді: «Көк Тәңірі», «көктен көк жарық түсті», «қыз күлсе — Көк Тәңірі» мағынасында «Тәңірі күлер еді, жыласа Көк Тәңірі жылар еді», «Көк Тәңірге мен өтемін». Бұдан шығатын қорытынды — қазақ дүниетанымында «көк» сөзінің тотемдік бейне-болмысын ашу үшін қолданылғанын және бұл түстің басқа түстерге қарағанда рөлі зор болғанын байқаймыз [21].

Түркілердің ауыз әдебиетінде көк бөрі образы салт-дәстүрге байланысты поэзиялық туындыларда, эпостық жырларда, нақыл сөздерде, мақал-мәтелдерде, халықтық прозада кездеседі. Осы жанрлардың барлығында көк бөрі негізінен үш түрлі түспен, атап айтсақ, көк бөрі, ақ қасқыр және қара қасқыр болып бейнеленеді. Бөрі бейнесінің бұлайша өзгеріп отыруының символикалық мәні бар. Табиғатта көк және қара қасқырдың кездеспейтіні белгілі. Ғалымдардың мәліметі бойынша, олар қара қоңыр, сұр (хромисті) және ақ түсті болып келеді.

Халық ауыз әдебиетіндегі туындыларда ақ, қара және көк түстер бөрінің символикалық мәнін ашатын маңызды бөлшектердің бірі.

Шындығында, қара түс тек жамандықты білдіреді деу сыңаржақ пікір болар еді. Өйткені қара шаңырақ, қара бала, қара қазан тәрізді киелі ұғымдар халқымыздың рухани әлемін танытады. Әйтсе де мифтер мен ертегілердің басым бөлігінде, әсіресе қасқыр бейнесіне қатысты үлгілерде қара түс қайғы-қасіретпен, қаскөй кесірлермен байланыстырылады.

Ақ пен қараны, түн мен күнді, жамандық пен жақсылықты салыстыра көрсету әсіресе дуалистік мифтер мен аңыздарда жиі кездеседі. Көк бөрі адамдар қысылған шақта ғайыптан пайда болып көмекке келсе, ақ қасқырдың адамдармен достығы келісімшарттың негізінде жасалады. Адам мен қасқырдың арасындағы туыстық қатынастан гөрі достық қатынас басым сипатталады. Мұның өзі көк бөрі бейнесінің алдымен, ал ақ қасқыр туралы түсініктердің кейіннен туындағанын көрсетеді. Қазақ ұғымында ақ түс тазалық пен пәктіктің символы болып саналады. Адам баласына дос және қас күштердің синонимі түрінде негізін қалыптастырған бұл түстердің идеялық-көркемдік функциясын ғалым С.А. Итеғұлованың зерттеулерінен байқаймыз.

Бөрі тотемі кейін түркілердің байрағына айналғандығы жайлы ғалым П.Я. Бичурин өз зерттеулерінде талдай келе: «Ашина түркі тайпаларының бірлестігіне айналды, сөйтіп, өзінің шығу тегін еске алу мақсатында бөрінің басын өз жалауларында, қылыштарында белгі ретінде пайдаланды», – деп жазады [22].

Қ. Ғабитханұлы ғылыми еңбегінде әр кезеңдегі әдеби жәдігер мұраларымыздан бөрі бейнесін зерттей келе, оның символдық табиғатына назар аударады. Оның танымынша, бөрі тотемі, бір жағынан, оның алдында адамдарда қорқыныш туатынына байланысты қалыптасса, екінші жағынан, түркі халықтарының арғы бастауы бөріден тарайтыны жайлы аңыздарға сүйенеді [23].

Сөйтіп, түркілер дұшпандарынан қорғана жүріп, аш бөрілерді соңдарына ертіп үздіксіз жаңа жайылымдар іздеп қарсы шабуылдарға шығып отырған. Әрі бір тұқымнан тарадық дегенді желеу етіп, бөрілердің көбеюіне ықпал еткен. Түркілер қарсыластарын соққылап жатқанда, соңынан ілесе шыққан бөрілер олардың малдарына шауып тып-типыл еткен. Дұшпандарына қарсы шабуылға шығар алдында жау шебіне қарай бастарына қасқыр терісі жабылған, құрық тимеген асауларды үркітіп айдап, қасқыр тәрізді ұлып, бас бөрілерді қастарына шақырып алып, өздері іле қарсы шабуылға көтерілген. Көне түркілердің осы соғыс тактикасы этностар арасында көнере келе сирек те болса көрініс бергені ел ішіндегі аңыздардан байқалады. Мысалы, әке-шешесінің келісімінсіз қыз алып қашқанда немесе барымта мен мал айдап алу үшін ұрлыққа барғанда бастарына қасқыр терісін жамылып, қасқыр тәрізді ұлып, ауыл иттерінің назарын өздеріне аударған. Сондайда екінші жақтан барған топ олардың малын айдап әкетіп, күні бұрын уәделескен қызды көтеріп алып қашады екен. Мұны «қасқыр ұлыту» деп атаған. Сөйтіп, құда түскен жақтан қызына көп қалыңмал сұрап менсінбегендерді осылай алдаған.

Кейін аңшылар осы тәсілді қасқыр аулауға пайдаланған. Қасқыр жүретін түзге аңшы келіп, қасқырша ұлиды. Ен даланы шыққан дауысқа бөрілер ұлып жауап береді. Оған көбіне жас қасқырлар тез келгіш. Олар атқалақтап, аласұрып жетіп келеді. Сол кезде аңшы қасқырды атып алады. Алайда қазақ баласы бұл тәсілге тым құмар емес. Мал-жанымыздан айырылып «ұлып қаламыз» деп ырымдап қорқады. Тек малды көп қыра берсе ғана осы тілге барады. «Ел арасында қасқырды «көк ит», «барымташы», «жердің иті», «жердің күшігі» деуінің бір сыры осыдан болса керек. Сондай-ақ қазақтардың ертеден келе жатқан дәстүрі көк бөрі ойыны да осы тотемдік сенімнің негізінде пайда болғандай [24; 193]. Ойында бөрінің қимыл-әрекеті сақталған.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, көне түркілердің бір бұтағы болған қазақтарға қасқырдың жыртқыш аң болса да өте ақылды әрі сергек, әлсіздерді шапшаң байқайтын сезімталдығы ұнаған. Бөлтіріктерін алып кеткендердің іздерін сезіп қалса, өш алмай тынбайтын кекшілдігі және көп бөлтіріктен ұрпақ өрбітетін өсімқорлығы да ұнаған. Олар адам көкжалы мен дала көкжалының арасындағы осындай мінез ұқсастықтарын байқаған. Сондықтан барып ұл туса жауын тайсалмай шабытын өжет, ержүрек әрі айлакер болсын деген ырыммен Қасқырбай, Бөрібай, Бөлтірік деген аттар қойған. Мысалы: Бөлтірік Әлтайұлы — өзінің шешендігімен тарихта қалған ірі тұлға. Бөлтіріктің уытты сөздері оны бөрінің өжет мінезімен жақындатады. Отардағы малды қорып, бөріге қорықпай шапсын деген ырыммен иттің өжет күшіктеріне Бөрібасар деген ат қойып, екі құлағын кесіп, мойнына жалпақ қарғыбау салып, бөрінің күші асса алқымдап кетпесін деп сақтаған. Олардың арасында қасқыр алатын азулылары да болған. Қасқырдың осындай қылықтарына байланысты түрлі аңыз тараған.

Қазақ әдебиетіне мифологиялық образ ретінде көк бөрі, төрт түлікке байланысты образдар ертегі, аңыз, эпостар арқылы енген. Олардың қазақ мәдениетінде, дүниетанымында алар орны ерекше [25].

Қорытынды

Қорыта келе айтарымыз — тотемдік наным-сенімдер мифтердің негізінде келіп шығады. Қазақ фольклорындағы аңдар мен құстарға байланысты тотемдік мифтер — соның нәтижесі. Дүниежүзі халықтарының мифтерінде тотемдік ұғымдарға байланысты жан-жануарлар мен құстар әлемінің адамзат тарихымен бір тұтастықта қарастырылуы — заңдылық.

Тотемизм әлі күнге Австралия, Африка құрлықтарында және Тынық мұхитының кейбір аралдарында танымал болып отыр. Оған себеп аталған құрлықтардағы елдерде қазіргі таңда әртүрлі жануарларға, табиғаттың тылсым күштеріне деген сенімдердің магиялық сипат алып, оларға деген құрметтері артып, өздерінің дүниетанымын осы аң-құстармен байланыстыруында деп білеміз.

Тотемизм діннің алғашқы формасы ретінде қазір де өмір сүру үстінде және заманауи мынадай бағыттарға бөлінеді:

Жекелеген тотемизм — адамның ерекше қасиеттерге ие жекелеген бір тотемге сенуі (нақты бір жануар не табиғи құбылысы болуы мүмкін), мысалы: бойтұмар (амулет, талисман). Бойтұмар атадан балаға мұра ретінде беріліп, жамандықтан қорғайды, ауру-сырқаудан, тіл-көзден сақтайды деп сенеді.

Тотемизмнің жыныстық түрі тайпа ішінде гендерлік белгілеріне байланысты бөлінеді және әр жыныстық өкілдердің өзіндік тотемдік белгілері болады. Тіпті олар әйелдер мен еркектер болып бөлініп алып, бір-бірімен жанжалдасуы да мүмкін.

Рулық тотем — белгілі бір рулық қауымдастықта бір немесе бірнеше тотемдік белгілердің болуы. Бұл тотемдер руды пәле-жаладан қорғайды деп сенді және ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырды. Сонымен қатар тотемдік жануарлардың жақсы белгілері адам бойына дарысын деп оларды құрбандыққа шалып отырды.

Көк бөрі образы қазіргі қазақ әдебиетінде де көптеген шығармаларға арқау болып келеді. Себебі ол қазақтың болмысы сияқты қайсарлықтың, өрліктің, табандылықтың символы іспетті. Көне түркілердің өзінің шығу тегін көк бөрімен байланыстыруы оның гендік тазалығымен де байланысты болуында деп есептейміз.

Қазіргі әдебиеттегі анималистік образдар эволюциясын ұлттық анемистік түсініктер мен тотемдік ұғымдарсыз қарастыру мүмкін емес. Көркем әдебиеттегі дүние ғажайыптарына «жан біту» құбылысы — терең дүниетанымдық ерекшеліктерден өніп шығатын поэтикалық құбылыс. Бұл әсіресе кейінгі жылдардағы қазақ әдебиетіндегі мифтік стилизациялардан айқын көрінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Róheim G. Social Anthropology: A Psycho-Analytic Study in Anthropology and a History of Australian Totemism (1st ed.). / G. Róheim — London: Routledge, 2024. — 488 p.

2 LIU P.C. The dynamic diversity of Taiwan's Indigenous religions: Animism, analogism, and totemism / P.C. LIU // Social Compass. — Vol. 71. — No. 2. — P. 289–307.

3 Anolue C. Time and Nature in the Poetry of Niyi Osundare: Poetics of Animism, Anthropocene, and Capitalocene (1st ed.). — London: Routledge, 2024. — 174 p.

4 Бабалар сөзі [Жүз томдық]. — Астана: Фолиант, 2006. — Т. 39. Батырлар жыры. — 448 б.

5 Мадлевская Е.Л. Русская мифология. Энциклопедия /Е.Л. Мадлевская. — СПб.: Мидгард, 2005. — 778 с.

6 Mac Lennan J.F. On the Worship of Animals and Plants / J.F. Mac Lennan // The Fortnightly. Review. — 1869. — Vol. 6.

7 Andrew L. The secret of the totem / L. Andrew. — CreateSpace, 2015. — 108 p.

8 Фрэзер Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии / Дж. Фрэзер; пер. М.К. Рыклина. — Москва: Политиздат, 1980. — 286 с.

9 Леви-Стросс К. Тотемизм сегодня. Неприрученная мысль / К. Леви-Стросс; пер. А.Б. Островский. — Москва: Академический проект, 2008. — 502 с.

10 Хайтун Д.Е. Тотемизм. Его сущность и происхождение / Д.Е. Хайтун. — Сталинабад, 1958. — 151 с.

11 Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта / С.П. Толстов. — Москва: Издательство восточной литературы, 1962. — 324 с.

12 Алексеев Н.А. Традиционные религиозные верования тюркоязычных народов Сибири / Н.А. Алексев. — Новосибирск: Наука, 1992. — 242 с.

13 Анисимов А.Ф. Этапы развития первобытной религии / А.Ф. Анисимов. — Москва: Наука, 1967. — 163 с.

14 Итеғұлова С.А. Қазақ фольклорындағы қасқыр бейнесі: филол. ғыл. канд. ... дис. автореф. — Алматы: Білім, 2002. — 29 б.

15 Фрейд З. Тотем и табу / З. Фрейд. — Москва: «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. — 448 с.

16 Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов / А.Н. Бернштам. — Ленинград: Изд-во Ленинградского гос. ун-та, 1951. — 256 с.

17 Фасеев Ф.С. Старотатарская деловая письменность XVIII века / Ф.С. Фасеев. — Казань, 1981. — 172 с.

18 Бартольдт В.В. Сочинения / В.В. Бартольдт; отв.ред. А.Н. Кононов. — Москва: Наука, 1962. — Том 9. Работы по истории востоковедения. — 962 с.

19 Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология / Ә. Қоңыратбаев. — Алматы: Ғылым, 1987. — 368 б.

20 Әдеби жәдігерлер [20 томдық]. — Алматы: Таймас, 2010. — Том 11. — 480 б.

21 Жармұхамедов М. Көненің көзі / М. Жармұхамедов. — Алматы: Санат, 1996. — 144 б.

22 Хохлов А.Н. Н.Я. Бичурин и его труды о Монголии и Китае / А.Н. Хохлов // Вопросы истории. — 1978. — № 1. — С. 55–72.

23 Ғабитханұлы Қ. Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі / Қ. Ғабитханұлы. — Алматы: Арыс, 2006. — 168 б.

24 Қазақтың мифтік әңгімелері / құрастырған Ш. Ыбыраев. — Алматы: Ғылым, 2002. — 320 б.

25 Zharylgapov Zh; Syzdykova B; Kaiyrbekova A; Babashov A; Shakirova K. Myth and Mythological Discourse in Literary Studies / Zh. Zharylgapov, B. Syzdykova; A. Kaiyrbekova; A. Babashov; K. Shakirova // Mito e discurso mitológico nos estudos literários. Bakhtiniana, Rev. Estud. Discurso 18 (04). — 2023. — Publication in this collection 27 Nov 2023. https://doi.org/10.1590/2176-4573e63680

Ж.Ш. Жумагелдин, Ж.Ж. Жарылгапов, Ж.К. Смагулов

Тотемные верования и анималистические образы в литературе

В статье рассматривается понятие тотемизма в казахской литературе. Проводится всесторонний анализ его взаимосвязи с жанром анималистики в литературоведении, уровня изученности, гармонии с мифами, особенностей и способов создания анималистических образов, а также проявлений тотемизма. Анализ выполнен в научном стиле с примерами из казахского мировоззрения. Кроме того, широко применяется сравнительно-сопоставительный метод, основанный на мнениях ученых о данных терминах в мировой литературоведческой науке. На примерах подтверждается, что среди мировых ученых по вопросу тотемного сознания существовали разные точки зрения, а также выявляются различия и сходства в тотемном познании разных народов. С помощью историко-сравнительного метода изучается схожесть мировоззрений народов мира в их верованиях. Утверждается, что тотемизм оказал влияние на многие социальные сообщества, нации и племена, что способствовало формированию их психологии, культурных традиций и поведения этнических групп. В статье проанализированы истоки и генезис анималистических образов, возникших вместе с появлением тотемных верований, на основе исторических данных. Пути создания анималистических образов в казахской литературе рассматриваются в контексте казахского мировоззрения. В казахской литературе животный мир тесно интегрирован с казахским бытием, поэтому через антропоморфизм свойства, бытие и природа животных, сопоставленные с человеческими качествами, отражаются и описываются как в произведениях казахской, так и мировой литературы. Тотемные понятия, лежащие в основе анималистических образов в национальной литературе, изначально были связаны с названиями племен и способствовали племенной целостности. Преобразованные святые предки каждого клана стали тотемными родами. Отсюда возникло понятие святости, которое перешло в именование людей. В статье особое внимание уделено этому вопросу: на основе исторических данных проанализированы представления о наличии мечей, жужжания, седел, поясов, кинжалов с изображениями тотемных животных (горный козел, баран, лошадь, верблюд, волк, лев, дракон, олень, ворона, орел и др.).

Ключевые слова: литературоведение, тотемизм, животные, культура, мифология, фольклор, человеческие имена, литература.

Zh.Sh. Zhumageldin, Zh.Zh. Zharylgapov, Zh.K. Smagulov

Totemic beliefs and animalistic images in literature

The article examines the concept of totemism in Kazakh literature. A comprehensive analysis is conducted on its connection with the genre of animalistic literature in literary studies, the level of research, its harmony with myths, features, methods of creation, and manifestations of totemism. The analysis is carried out in a scholarly style, illustrated with examples from Kazakh worldview. Additionally, the comparative method is widely applied, based on scholars' opinions regarding these terms in global literary studies. The article demonstrates, through examples, that there have been differing viewpoints among world scholars on totemic consciousness, as well as differences and similarities in the totemic knowledge of various peoples. Using the

historical-comparative method, the similarities in worldviews of peoples around the world in their beliefs are studied. It is argued that totemism has influenced many social communities, nations, and tribes, contributing to their psychology, cultural traditions, and ethnic behavior. The origins and genesis of animalistic images, formed alongside the emergence of totemic beliefs, are analyzed based on historical facts. The ways of creating animalistic images in Kazakh literature are considered in conjunction with the Kazakh worldview. In Kazakh literature, the animal world is so deeply integrated with Kazakh existence that, through the approach of anthropomorphism, the qualities, existence, and nature of animals, compared with human beings, are reflected and described both in Kazakh and world literature in general. Totemic concepts underlying animalistic images in our national literature were originally named after tribes and contributed to tribal unity. These, transformed, became the sacred ancestors of each clan and turned into totemic lineages. Hence, the notion of sacredness arose, which in naming people passed into significance. Special attention in the article is given to this issue: based on historical data, representations of the presence of swords, buzzing sounds, saddles, belts, daggers with images of totemic animals (mountain goat, ram, horse, camel, wolf, lion, dragon, deer, crow, eagle, etc.) are analyzed.

Keywords: literary criticism, totemism, animals, culture, mythology, folklore, human names, literature.

References

1 Róheim, G. (1924). *Social Anthropology: A Psycho-Analytic Study in Anthropology and a History of Australian Totemism* (1st ed.). London: Routledge, 2024. — 488 p.

2 LIU P.C. The dynamic diversity of Taiwan's Indigenous religions: Animism, analogism, and totemism. *Social Compass, 71*(2), 289–307.

3 Anolue, C. (2024). *Time and Nature in the Poetry of Niyi Osundare: Poetics of Animism, Anthropocene, and Capitalocene* (1st ed.). London: Routledge, 174 p.

4 (2006). Babalar sozi. Zhuz tomdyq. Tom 39. Batyrlar jyry [The words of the ancestors. One hundred volumes]. Vol. 39. Song of heroes. Astana: Foliant, 448 p. [in Kazakh].

5 Madlevskaya, E.L. (2005). *Russian Mythological Encyclopedia.* Saint Petersburg: Midgard, 778 p.

6 Mac Lennan, J.F. (1869). On the Worship of Animals and Plants. *The Fortnightly, 6*.

7 Andrew, L. (2015). *The secret of the totem*. CreateSpace, 108 p.

8 Frazer, J. (1980). *Zolotaia vetv. Issledovanie magii i religii* [The Golden Bough. A Study of Magic and Religion] M.K. Ryklin (Trans.). Moscow: Politizdat [in Russian].

9 Levi-Strauss, K. (2008). *Toteizm segodnia. Nepriruchennaia mysl* [Totemism Today. Untamed Thought]. A.B. Ostrovsky (Trans.). Moscow: Academicheskii Proekt [in Russian].

10 Khaitun, D.E. (1958). *Toteizm. Ego sushchnost i proiskhozhdenie* [Totemism. Its Essence and Origin]. Stalinabad [in Russian].

11 Tolstov, S.P. (1962). *Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta* [Along the Ancient Deltas of the Oxus and Jaxartes]. Moscow: Izdatelstvo vostochnoi literatury [in Russian].

12 Alekseev, N.A. (1992). *Traditsionnye religioznye verovaniia tiurkoiazychnykh narodov Sibiri* [Traditional Religious Beliefs of the Turkic-Speaking Peoples of Siberia]. Novosibirsk: Nauka [in Russian].

13 Anisimov, A.F. (1967). *Etapy razvitiia pervobytnoi religii* [Stages of development of primitive religion]. Moscow: Nauka [in Russian].

14 Itegulova, S.A. (2002). *Qazaq folkloryndagy qasqyr beinesi* [The image of the wolf in Kazakh folklore]. *Extended abstract of candidate`s thesis.* Almaty: Bilim [in Kazakh].

15 Freud, Z. (1998). *Totem i tabu* [Totem and Taboo]. Moscow: «Izdatelstvo AST-LTD» [in Russian].

16 Bernshtam, A.N. (1951). *Ocherk istorii gunnov* [Essay on the History of the Huns]. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].

17 Faseev, F.S. (1981). *Starotatarskaia delovaia pismennost XVIII veka* [Old Tatar Business Writing of the 18th Century. Kazan [in Russian].

18 Bartholdt, V.V. (1962). Sochinenia. Tom 9. Rabota po istorii vostokovedeniia [Works. Volume 9. Works on the History of Oriental Studies]. A.N. Kononov (Ed.). Moscow: Nauka [in Russian].

19 Konyratbayev, A. (1987). *Qazaq eposy zhane turkologiia* [Kazakh epos and Turkology]. Almaty: Gylym [in Kazakh].

20 (2010). Adebi zhadigerler. 20 tomdyq [Literary relics]. (Vols. 1-20). Volume 11. Almaty: Taimas [in Kazakh].

21 Zharmukhamedov, M. (1996). *Konenin kozi* [Source of the ancients]. Almaty: Sanat [in Kazakh].

22 Khokhlov, A.N. (1978). N.Ya. Bichurin i ego trudy o Mongolii i Kitae [Bichurin and his works on Mongolia and China]. *Voprosy istorii — Questions of History*, 1, 55–72 [in Russian].

23 Gabitkhanuly, K. (2006). *Qazaq mifologiiasynyn tildegi korinisi* [Reflection of Kazakh mythology in the language]. Almaty: Arys [in Kazakh].

24 (2002). *Qazaqtyn miftik angimeleri* [Kazakh mythical stories]. Sh. Ibraev (Comp.). Almaty: Gylym [in Kazakh].

25 (2023). Zharylgapov, Zh., Syzdykova, B., Kaiyrbekova, A., Babashov, A., Shakirova, K. Myth and Mythological Discourse in Literary Studies. *Mito e discursomitológiconosestudosliterários*. Bakhtiniana, Rev. Estud. Discurso 18 (04). Publication in this collection 27 Nov 2023. https://doi.org/10.1590/2176-4573e63680

Information about the authors

Zhumageldin Zhanaidar Shaimerdenovich — Senior lecturer, doctoral student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: zhanaidar.zhumageldi@mail.ru

Zharylgapov Zhansaya Zhangaziyevich — Doctor of Philology, Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: zharylgapov_zhan@mail.ru

Smagulov Zhandos Kozhachmetovich — Doctor of Philology, Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: jandossmagulov@mail.ru

Ғылыми мақала
ӘОЖ 82-271.3
https://doi.org/10.31489/2025Ph3/234-244

Мақаланың редакцияға түскен күні: 21.04.2025 ж.
Қабылданған күні: 05.06.2025 ж.

С.К. Сыздыков[1 *], А.В. Таңжарықова[2], Д.Б. Мухамадиев[3], Б.С. Бегманова[4]

[1, 2, 3] *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;*
[4]*Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан*
(E-mail: sake.sakebaev@mail.ru; Alua1973@mail.ru; dauren-7725@mail.ru; bibizhan.begmanova@mail.ru)

[1]*ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8444-6373*
[2]*ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5575-9813*
[3]*ORCID: https://orcid.org/0009-0004-9407-6088*
[4]*ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9135-6752*

Ақын Алақанұлы шығармаларындағы тарихи контекст және кейіпкер тағдыры

Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы өзіндік көркемдік стилімен танылып жүрген қаламгерлердің бірі — Ақын Алақанұлының шығармашылығы этномәдени транслокация және постколониалдық дискурс контексінде жан-жақты қарастырылған. Жазушының әдеби мұрасындағы көркемдік жүйе, тақырыптық арқау мен кейіпкер болмысы тарихи кезең шындығымен тығыз байланыста талданып, шығармаларындағы ұлттық болмысты бейнелеу тәсілдері сараланады. Автордың «Ақ әже», «Ала айғырдың ақыры», «Қара байталдың қасіреті», «Өрт шалған жүрек» хикаяттарында отарлық және одан кейінгі кезеңдердегі тарихи-әлеуметтік оқиғалар мен олардың кейіпкерлер тағдырына әсері көркемдік тұрғыдан бейнеленеді. Бұл туындыларда кейіпкерлер тек бір дәуірдің куәгерлері ғана емес, сонымен қатар тарихи жадты сақтаушы, ұлттық рухты қорғаушы тұлғалар ретінде көрініс табады. Мысалы, «Қара байталдың қасіреті» әңгімесіндегі басты кейіпкердің жеке трагедиясы арқылы ұрпақтар арасындағы мәдени үзілістің салдары ашылады. Автор танымдық-көркемдік әдіснамасын тарихи деректерді психологизммен үйлестіру арқылы жүзеге асырады: оқиғалардың хронотоптық құрылымы арқылы өткен мен бүгіннің диалогі қалыптасады. Қаламгердің «Өрт шалған жүрек» туындысында қазақ этносының төзімділігін бейнелесе, баяндау стиліндегі полифониялық құрылым арқылы қоғамдық плюрализм идеясын көрсетеді. Авторлық ұстаным постколониалдық теорияға сәйкес, «бағынушылық» пен «бостандық» арасындағы диалектикаға негізделген: кейіпкерлердің іс-әрекеттері колониалдық өткеннің әсерін жоюға бағытталса да, глобализация контексіндегі жаңа қиындықтармен бетпе-бет келеді. Мақалада жазушының танымдық-көркемдік әдіснамасы тарихи фактілер мен көркем қиялдың, әлеуметтік реализм мен символикалық бейнелеу құралдарының үйлесімді тоғысуы арқылы қарастырылған. Шетел қазақтарының әдеби бейнесін сомдаудағы авторлық ұстаным олардың тарихи отанынан алыста жүріп, ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күресін шебер сипаттауымен ерекшеленеді. Бұл ретте, жазушы шығармаларындағы сюжеттік құрылым, мәдени кодтар мен рәміздер жүйесі, пейзаждық және психологиялық детальдар мазмұндық әрі эстетикалық тұрғыдан талданған. Сонымен қатар, зерттеу барысында автордың баяндау стилі, мәтіндік кеңістігі мен психологиялық портрет жасау әдістері негізгі назарда болады. Шығармалардағы кейіпкер табиғаты мен олардың ішкі рухани әлемі арқылы жазушы ұлттық сана, отарлық езгінің зардаптары мен тарихи әділеттің маңыздылығын көркем түрде жеткізеді. Автор мен оқырман арасындағы қарым-қатынас динамикасы мен мәтіннің қабылдану ерекшеліктері де әдеби-теориялық әдіснама негізінде зерделенеді. Осы арқылы Ақын Алақанұлы прозасының қазіргі әдеби процестегі орны мен рухани-мәдени мәні айқындалады. Осылайша, автордың көркем стратегиясы ұлттық нарративті жаңғырту мен әлеуметтік трансформацияларды сын тұрғысынан талдау арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді, бұл қазіргі қазақ әдебиетіндегі постколониалдық эстетиканың дамуына үлес қосады.

Кілт сөздер: проза, транслокация, конфликт, деталь, символизм.

Кіріспе

Ақын Алақанұлы Моңғолияда туып-өскенімен, шығармаларында қазақтың *«тарихи отанына»* оралу архетипі мен постколониалды идентификацияның диалектикасы айқын көрінеді. Автордың өмірлік траекториясын Ф. Фанонның *«мәдени деколонизация»* концепциясы арқылы түсіндіруге болады — бұл рухани репатриация процесі, онда шығармашылық «Эго» (лат. *ego* — «я») — адамның өзіндік «мені» өзге мәдени ортада қалыптасса да, тек *«атамекен»* архетипі арқылы автохтонды субъектілікке қол жеткізген шығармашылық мұрасы маңызды болып табылады.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: *sake.sakebaev@mail.ru*

А. Алақанұлы әдебиетіндегі негізгі поэтикалық діңгек — қарапайым халықтың күнделікті өмірінің реализмге негізделген бейнесі. Ол персонаждар арқылы адамзаттық универсалияларды (мұң-мұқтаж, арман-тілек, әлеуметтік теңсіздік) жан-жақты қозғайды. Шығармалардағы кейіпкерлер психологизмінің тереңдігі, олардың ішкі конфликттерінің көркемдік детерминациясы автордың гуманистік көзқарасын көрсетеді. Тілдік стилистикада ашықтық пен метафоралардың минимализмі басым: лексикалық таңдау қарапайымдылық пен нанымдылық критерийлеріне негізделген, бұл оқиға желісінің динамикасын арттырады.

Автордың библиографиялық корпусына кіретін «Қарасай мен Қызылсай» прозалық еңбегі әлеуметтік-мәдени феномен ретіндегі қазақ ауылының универсумын зерттейді. Ондағы фольклорлық мотивтер, қонақжайлылық салттары мен этномәдени кодтардың сақталуын ағайындылық қарым-қатынас рухани кіндіктің символы екендігін әңгімелейді. Кейіпкерлердің *«мұң-мұқтажы»* экзистенциалдық кризисті емес, этномәдени детерминацияны көрсетеді. Мысалы, атадан қалған жерге деген сүйіспеншілік геопоэтикалық идентификацияның көрінісі. Оның әңгімелеріндегі хронотоп ауылдық кеңістік пен табиғат образдарының символдық функциясы арқылы ұлттық идентичность қалыптастырады.

Алақанұлының шығармашылығы қазақ прозасындағы реализмдік дәстүрдің дамуына зор әсер етті. Оның мәтіндері этномәдени сараптама мен әлеуметтік философияны синтездеу арқылы қоғамның эволюциясын түсінуге көмектеседі. Авторлық поэтикадағы қарапайымдылық пен тереңдіктің диалектикасы зерттеушілердің талдауына кең ауқым ашады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында әдеби талдау, салыстырмалы әдіс, сондай-ақ жинақтау және жүйелеу тәсілдері қолданылды. Сонымен қатар, мәтіндік материалдар негізінде кейіпкер бейнесін ашу, сюжеттік-композициялық құрылымды саралау және символикалық элементтерді анықтау бағытында кешенді зерттеу жүргізілді.

Нәтижелері және талқылау

Халықтың тарихи тағдыры, тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы мен мәдени болмысы ұлттық әдебиеттен өз көрінісін табады. Себебі көркем шығарма — белгілі бір ұлттың рухани әлемі мен дүниетанымының көрінісі ретінде тарихи-мәдени мазмұнға ие құндылық. «Тарихи шындықты дәлдікпен көрсете отырып, өмірдегі өзгерістерді толық көркемдікпен бейнелеу, оның маңызды-маңызды проблемаларын дөп баса білу, сол негізде қоғам дамуының заңдылықтарын дәлелдеу толысқан суреткердің ғана қолынан келмек» [1; 199]. Тарихи шындық көркемдік жинақтау заңдылығы негізінде жазушының қиял елегінен өтіп, көркем туындыға айналады. Бұл үдерістің ерекшелігін

Ж. Дәдебаев былай сипаттайды: «Деректе оқиға нақты баяндалса, әдеби шығармада суреткерлік басым; дерек тек хабар берсе, көркем шығармада сол хабар адамның іс-әрекеті, ой-сезімі, тартысы арқылы бейнелі көрініске айналады» [2; 62–63]. Қаламгер өмірдің ақиқат шындығын кейіпкер мінезі арқылы терең әрі әсерлі түрде бейнелей алады. Бұл туралы зерттеушілер: «Объективтік шындық қанша маңызды, қызықты болғанымен, ол қаһарманның мінез шындығымен бірлестікте берілмесе, ақиқат жартыкеш көрінеді» деп атап көрсетеді [3; 25]. Қазақ әдебиетінде Ә. Кекілбаев, Д. Исабеков, М. Мағауин, С. Мұратбеков, Т. Әлімқұлов сынды жазушылар шығармаларында өмір шындығы адам мінезінің көркем бейнесі арқылы ашылады. Бұл көркемдік ерекшелік ұлттық прозаның идеялық және эстетикалық қуатын арттырып, оны терең философиялық деңгейге көтереді. Жалпы, сөз өнерінің ең басты ерекшелігі — адам тағдырын, оның ішкі жан әлемінің күрделі иірімдерін бейнелі тілмен жеткізе білуінде. «Өнердің ең алды — сөз өнері» [4; 7] дейтін тұжырым осыдан туындайды. Әдеби шығарманың көркемдік құндылығы — жазушының адам болмысын қаншалықты терең әрі нәзік суреттей алуымен өлшенеді.

«Әңгіме — күрделі жанр. Ол жазушыдан ықшамдылықты, жинақылықты талап етеді. Оқырманды бірден қызықтыру үшін шығарманың шағын көлеміндегі өмір көрінісі барынша тартымды болып, сюжеттік желісі ерекше қызық құрылуы қажет. Оқиға өрбіген сәттен-ақ кейіпкердің сыртқы келбеті, мінез-құлқы, іс-әрекеті анық көрініп, әрбір деталь арқылы оның даралық сипаты айқындалуы тиіс. Әңгімедегі адам бейнесі оқшау қалмай, оның өмір сүретін ортасы, әлеуметтік аясы да шынайы бейнеленуі керек. Өйткені кейіпкер — өз дәуірінің, белгілі бір қоғамның өкілі, типтік тұлға болуға тиіс.

Осындай талаптарды орындау үшін жазушы өмірді терең білуі, тіл байлығын жетік меңгеруі, байқағыштық қабілеті жоғары, талғампаз әрі суреткерлік шеберлігі дамыған болуы қажет. Сонымен қатар, қаламгер ойы биік, идеясы терең, білімі мен мәдениеті кемел болуы шарт. Бұл — шығармашылық тұрғыдан аса қиын әрі күрделі процесс. Сондықтан жазушылар әңгіме жанрын шеберлікті шыңдаудың бір мектебі деп есептейді» деп тұжырымдайды, академик З. Қабдолов «Сөз өнері» атты монографиялық еңбегінде [5; 273].

Ақын Алақанұлының әңгіме жазудағы шеберлігі, өзіндік өзгеше стилі оқырмандарын елең еткізбей қойғызбайды. Проза жанрында алғашқы қадамдарын жасаған кезінен-ақ оның өзіндік көркемдік өрнегі байқалды. Жазушы шығармаларында өмір шындығы, заман тынысы, кейіпкерлердің ішкі әлемі мен қилы тағдыры өзгеше көркемдік шешімдермен астасып жатады.

Оның прозасындағы кейіпкерлер тек тарихи детерминизмнің объектісі ретінде емес, ұлттық болмысты реконструкциялауға қатысқан субъектілер ретінде қалыптасады. «Шығармашылық ерекшелік жоқ жерде — жазушы жоқ», – дейді белгілі сыншы-ғалым Қ. Ергөбек [6; 13].

Ақын Алақанұлы хикаяларының ерекшелігі — қаһармандарының соншалықты айқындығы, бедерлігі. Ішкі жан дүниесімен қопарыла суреттелген кейіпкерлер бір-бірімен жалғасып жатқанмен, бөлек-бөлек. Автор тіпті эпизодтық кейіпкерлерінің өзін соншалықты даралап суреттейді.

Ақын Ақтанұлы шығармаларында қарапайым адамдардың болмысы көркемдік зерттеу нысанына айналған. Жазушы таңдаған оқиға желісі де тұрмыстық қарапайымдылығымен ерекшеленеді. Автор тұрмыстық детальдарды шебер қолдана отырып, кейіпкерлерін қарапайым тілмен сөйлетеді және сол арқылы адам жанының тереңіне үңіледі. Қаламгер «қарапайым адамдар көкірегіндегі құпия қазыналарды» ашуға ұмтыла отырып, олардың рухани әлемін тануға баса назар аударады. Жазушы кейіпкерінің сөзі мен әрекеті арқылы әлеуметтік шындықты көркем бейнелеуге қол жеткізеді. Жазушының «Ақ әже» әңгімесіндегі әже образы қазақ халқының дәстүрлі құндылықтарын, ұрпақтар сабақтастығын және рухани тазалықты бейнелейтін символдық тұлға ретінде көрініс табады. Бұл образ тек отбасының қамқоршысы ғана емес, сонымен қатар ұлттық болмысты сақтаушы, тарихи жадының тасымалдаушысы ретінде бейнеленеді. Хикаяда кәрі мен жас буындар арасындағы диалог арқылы ұлттық жадтың трансмиссиясы және мәдени кодының қайта өндірілуі көрініс табады. Мәселен, «Ақ әже» әңгімесі әже мен немере ара қатынасынан өрбиді. Осы шығарманың басты кейіпкері Ақ әженің немересі Исатайдың баяндауы арқылы берілген. Әңгіменің қысқаша сюжетіне көз жүгіртер болсақ, оқиғаның басталуы немересі Исатайдың:

– Әже, Ақ әже! Құстар келеді, құстар... Тыңдашы өзің, қоңырқаздар үні секілді, әне-әне құстар деймін, әже», – деп айқайлап жүгіріп келіп, әжесінен сүйінші сұрап, көктемнің келгенін жар салады. Құстардың келгенін көрген әжесі, «Аллаға мың да бір шүкіршілік айтып, келесі жылы да дәл осылай басымыз аман, бауырымыз бүтін болуына жазсын!» – деп Жаратқанға жалбарынады [7; 375]. *Әрі қарай оқиға желісі Исатайдың шашын алып, алғашқы рет атқа мінгізіп, қыстан аман-есен шыққанына тәубе деп жер аяғы кеңіген кезде көрші-қолаң, ағайын-туысқа ұлан-асыр той жасайды. Ауылдағы жас үлкен кейуанаға көшкен жұрт, жолды-жолшыбай өткен адамдар арнайы бұрылып келіп, «Сәлем» беретін Ел анасы болғандықтан осы үйден кісі үзілмеуші еді. Жасы келіп, әбден қартайғандықтан үйге келген кейбір адамдары танымай қалып жататын. Жаз келісімен жайлауға көшетін қазақ бұрын барып орналасса, кейін көшіп келген ауылға қазақы дәстүрмен дастарқан ала барып, жол жүріп шаршап шалдығып шөліркеген ағайынға ас, суын беріп, киіз үйін құрысып қолғабыс тигізетіні жайлы баяндалады. «Шөптің басы қуарып, жапырақтар сарғайған қоңыр күзде келіп жетті. Бірақта менің асыл әжем биылғы күздегі қайтқан құстар қиқуын естуге үйден шыққан жоқ. Олармен шын жүрегімен тебіреніп қоштаса да алған жоқ. Өйткені ақ әжем фәни жалғанмен біржолата қоштасқан еді»* [7; 390].

«Ақ әже» образы уақыт пен кеңістік категорияларымен тығыз байланысты. Уақыт — әженің өмірінің өтпелі кезеңдерін, ал кеңістік — оның дүниетанымы мен өмір сүру ортасын сипаттайды. Әженің өмірден өтуі — жеке бір адамның тағдыры ғана емес, ұлттық дәстүрдің бір дәуірмен бірге өзгеруі. Алайда, құстардың көктемде қайта оралуы сияқты, оның тәрбиесі, ұлттық құндылықтары келер ұрпақпен бірге жалғасады. Бахтиннің еңбектеріне сүйене отырып, уақыт пен кеңістік ұғымын өзара ажырамас тұтастықта қарастырып, «хронотоп» (Б. Майтанов — мекеншақ) терминін енгізген. Шынында да, көркем мәтінде уақыт пен кеңістікті жеке-жеке талдау мүмкін емес, өйткені олар бірін-бірі толықтырып, шығарманың құрылымдық негізін қалыптастырады. Уақыттың көркемдік бейнесі түрлі аспектілерден тұрады. Ол биографиялық (адам өмірінің балалық, жастық, кемелдік және қарттық кезеңдері), тарихи (қоғам дамуының кезеңдері, ұрпақ сабақтастығы, маңызды оқиғалар),

ғарыштық (әлемдік тарих пен мәңгілік туралы пайымдар), күнтізбелік, тәуліктік өлшемдер арқылы көрініс табады. Сонымен қатар, уақыт қозғалыс пен тұрақтылық, өткен, осы шақ және болашақтың өзара байланысы тұрғысынан қарастырылады [8; 51]. Зерттеушілер Е.С. Адаева мен А. Сұлтанова концептіні белгілі бір ұлттың лингво-мәдени кеңістігінде жинақталған өзіндік сипаты мен ерекшелігін танытатын күрделі құбылыс ретінде қарастырады. «Ғалымдар ұлттық концептіні «ұлттық болмыстың көрінісі» деп сипаттап, әрбір этностың әлемге өзіндік таным тұрғысынан қарап, оған өзіне тән мазмұн дарытатынын атап өтеді. Яғни, адамзат дүниені бағалауда өзінің ұлттық ерекшелігіне негізделген танымға сүйенеді. Бұл ерекшеліктер, сонымен қатар, тілдің барлық деңгейінде көрініс табатын, рухани әрі материалдық құндылықтар арқылы айқындалады» [9; 51]. Осы негізде автор шығармашылығындағы жеке авторлық концептосфера ұлттық сипатты өзінше түсінуімен қалыптасатын авторлық позиция арқылы ерекшеленеді. *«Ақ әже»* әңгімесінің концептілік өзегі — *«Әже» концептісі*, ал оны толықтырып тұрған ұғымдар — *ұрпақ сабақтастығы, тектілік, ұлттық жады*. Бұл концептілер шығармада тек жалаң ұғым ретінде емес, көркем бейнелер, әрекет, диалог, астарлы мағына арқылы беріледі. Яғни, концепт — ұлттық дүниетанымның көркем формадағы көрінісі. «Типтік образды сомдауда кейіпкер бойында тек даралық қасиеттер емес, сонымен бірге өз дәуірінің шындығын танытатын жалпыадамзаттық және заманға тән сипаттар қатар көрінуі тиіс. Бұл — типтендіру процесінің басты қағидаларының бірі. Сондықтан да типтік бейне жасау — бір-біріне ұқсас, стереотипті кейіпкерлерді тудыру емес, қайта қоғамдағы өзекті мәселелерді көркем бейнелеу арқылы шынайы өмір құбылыстарын көрсету болып табылады» [10; 5].

Ақын Алақанұлының «Ақ әжесі» мен Мұхтар Әуезовтің «Абай жолындағы» әже образдары ұрпаққа ұлттық кодтарды жеткізетін «мәдени гендерлік көпір». Әуезовтің әжелері тарихи шындықты бейнелесе, Ақын Алақанұлының Ақ әжесі архетиптік-символдық образ ретінде қарастырылады. Мұхтар Әуезов әжелер арқылы қазақ қоғамының күрделі әлеуметтік құрылымын және Абайдың ақындық мектебінің қалыптасуын суреттесе, Ақын Алақанұлы «Ақ әжесі» арқылы заманауи ұрпақтың рухани қуат көзі ретіндегі дәстүрдің маңыздылығын атап өтеді. Ғалым Қ. Байтанасованың пайымдауынша, «көркем шығарманың тақырыптық аясы мен мазмұндық құрылымы, композициялық тұтастығы мен идеялық шешімі сол туынды дүниеге келген дәуірдің тарихи-әлеуметтік жағдайларымен тығыз сабақтасып жатады» [11; 252].

XX ғасыр әлем әдебиетінде туындап жатқан жаңаша көзқарастардың әсері қазақ прозасына да өз ықпалын тигізіп, қазақ көркем сөз өнері өсіп, дами түсті. Мәселен, А. Алақанұлының кей туындыларының Оралхан Бөкейдің «Қайдасың, қасқа құлыным?», Анна Сьюэллдің «Қара айғыр» (Black Beauty, 1877), Лев Толстойдың «Холстомер» (1885), Кормак Маккартидің «Шекараның ар жағында» (All the Pretty Horses, 1992), Уолтер Фарлидың «Қара сәйгүлік» (The Black Stallion, 1941), Фёдор Достоевскийдің «Ағайдың түсі» («Сон смешного человека», 1877) шығармаларымен ұқсастығын аңғарамыз. Бұл оның ізденіс жолында тек қазақ пен қытай жазушыларының еңбектерін оқумен шектелмей, әлемдік әдебиетті де терең меңгергенінің айқын дәлелі. Яғни, үйренген білімін қарапайым қазақ ауылының тұрмысымен ұштастырып, қазақы дүниетанымды бойына сіңіре білді. Қаламгердің «Қарасай мен Қызылсай» повесі жазушының кейінгі жылдары дүниеге әкелген көркем әрі салмақты туындыларының бірі. Шығармада еліміз тәуелсіздік алған алғашқы кезеңдегі көші-қон мәселесі негізгі өзек ретінде алынған. Атамекенге үдере көшкен халықтың сағынышы мен туған жерін қиып кете алмаған қандастарымыздың көңіл-күйі әсерлі бейнеленген. Повестің өн бойында нәзік лиризм басым, кейіпкерлердің ішкі жан дүниесі терең ашылып, олардың тағдыр-талайы шынайы суреттеледі. Сонымен қатар, Жетпісбайдың жұртында қалған «ала айғырдың» аянышты да тосын тағдыры оқырманға астарлы ой салып, шығармаға ерекше көркемдік реңк береді.

Ақын Алақанұлының «Ала айғырдың ақыры» повесінде аңызға айналған ала айғырдың тағдыры арқылы автор ұлттық сананың терең қатпарларын, табиғат пен адамның күрделі қарым-қатынасын ашады. Аты айтып тұрғандай, айғырдың ажалы арқылы автор сол кезеңдегі тарихтың сырын ашады.

Повестің сюжеттік желісі миф пен шынайылықтың тоғысында өрбиді. Басты мотив — Ала айғырдың туған ауылына қайта оралуы және оның құрбандыққа шалыну тағдыры. Бұл оқиға желісінде ежелгі түркі мифологиясына тән құттың жоғалуы мен қайта оралуы архетипінің көрінісі байқалады. Ала айғыр мифтік герой. Түркі эпостарындағы *Тұлпар* образының жаңаша интерпретациясы. Ол ұжымдық санадағы еркіндік пен құдіреттілік идеалы.

Отанынан алыстап, ата жұртына көшіп кеткен Жетпісбайдың артында қалған ала айғыры мен оның үйіріндегі құлындар, тайлар, байталдар бірінен соң бірі түрлі адамдардың қолына өтеді. Иесі

кеткен соң жылқы да қадірін жоғалтып, ақыры жездесі ала айғырды сатуға шешім қабылдайды. Келісілген бағаға көрші ауылдың бір жігіті сатып алып, жетегіне байлап әкетеді.

«Алайда, ала айғыр жат жерге кеткісі келмей, жол-жөнекей бой тасалап, тұсауын үзіп, ауылға қарай құйғытады. Ол келген бойда жалғыз байлаулы тұрған ала биені іздеп, айқыш-ұйқыш орналасқан қайың қоршаудан секірмек болғанда қылтасы кесіліп, ауыр жарақат алады. Оны көрген жаңа иесі жануардың азаппен өлгенін күтпей, етін кәдеге жаратпақ болып, бауыздап жібереді. Осы сәтке куә болған әпкесі Жамал көз жасын тыя алмай: «Жетпісбайдың үйірінің алды еді, байғұс жануар, иеңнен айырылып қор болдың-ау», – деп күңіренеді [7; 61].

Осы бір ғана деталь арқылы автор терең ой салуды көздейді. Кенеттен қаза тапқан ала айғырдың тағдыры тереңде жатыр. Ол — кезінде Жетпісбайдың ата-анасы алғаш Алтайдан Қобда бетіне көшкенде айдап әкелген тұлпар тұқымынан жалғыз қалған тұяқ еді. Жергілікті моңғол жылқыларынан ерекшелігі — денесінің ірілігі, сымбаты, мініске төзімділігі және үйірін жыртқыштардан қорғай алатын айбынды мінезі болатын.

Әдеби шығарманың өміршең болу мен қатар оқырманға әсерлі жеткізу де маңызды. Яғни, қаламгер шығармасында оқырманның көкейіндегі мәселені терең қозғап, көркем әлемді шынайы әрі жанды етіп суреттеуі қажет. «Шығармадағы оқиғалар мен кейіпкерлер оқырманның ішкі дүниесіне әсер етіп, оны сол көркем әлемге толықтай еніп кеткендей сезіндіре алуы тиіс. Осы мақсатта нарратордың рөлі ерекше маңызды, себебі ол шығарма мен оқырман арасындағы байланысты нығайтады» [12; 117]. Жетпісбайдың ата жұртқа қоныс аударуы — тарихи жағдай. Оның артында қалып бара жатқан жылқыларының әркімге сатылып, талан-таражға түсуі — тарихи кезеңдегі қазақ халықының да бытырауының символикасы ретінде бейнеленген.

Шығармада Жетпісбайдың тағдыры табиғаттың мінезімен үйлесімде суреттеледі. *«Қарасай мен Қызылсай өңірінің әрбір көрінісі қимастықпен қараған сайын көзіне оттай басылып, көңілін көлдей толқытты. Сонау төбесі көкпен таласқан ақ бас шыңнан бастап, қара жал құз таулар, сай-саладан сарқырай ару қыздың бұрымындай бұлғақтап, бірде бурадай ақ көбік шашып, буырқанып ағатын сансыз өзен-бұлақтар, желкілдеп өсетін жасыл өзектер — бәрі-бәрі өзіне мұңая қарап тұрғандай, «Жетпісбай, сен бізді тастап қайда көшіп барасың?... Сен бізден не жамандық көрдің?... Сен бізді сағынбайсың ба?... Сенің кіндік қаның осы Қарасай топырағына тамба па еді?...Әке-шешең де осы Қарасай қыратында жатыр ғой...»* [7; 280], – деп ренжи тіл қатып тұрғандай сезілді.

Үзіндіде табиғат көріністері — «төбесі көкпен таласқан ақ бас шың», «қара жал құз таулар», «ару қыздың бұрымындай бұлғақтап аққан өзендер», «желкілдеген жасыл өзектер» — *жанды бейнелерге* айналып, кейіпкермен *диалогқа түседі.* Осы арқылы табиғат пен адамның арасында *эмоционалдық және рухани байланыс орнайды*. Әрбір пейзаждық деталь Жетпісбайдың туған жеріне деген сағынышын, мұңын, жан арпалысын бейнелеуге қызмет етеді. Жер, тау, өзен — барлығы жанды субъект ретінде сөйлейді. Мұндай тәсіл арқылы *антропоморфизация*, яғни табиғатқа адам бейнесіндегі сипат беру көрініс табады. Табиғат — мұнда тек кеңістік емес, туған жердің киесі, тарихи жадының символы ретінде көрінеді. «Кіндік қанның тамған топырағы» — тек метафора ғана емес, адам мен жер арасындағы рухани және мәдени байланыстың поэтикалық көрінісі. Табиғаттың ренжігені — туған өлкенің тастанды күй кешуін білдіретін метафоралық реңк алады. Жазушы пейзажды тек сипаттау құралы емес, кейіпкер психологиясының көркем көрсеткіші ретінде қолданады. Табиғаттың тіл қатуы арқылы туған жерге деген сүйіспеншілік, реніш, қоштасу сәтіндегі эмоционалдық күй суреттеліп, туған топырақтың киесі мен қазақы дүниетаным терең ашылады. Осы тұрғыдан алғанда, қаламгердің көркемдік әдісі адам жанының күрделілігін табиғат құбылыстары арқылы көрсетуге негізделген. Бұл — қазақ прозасында кездесетін ерекше тәсілдердің бірі.

Осылайша, Ақын Алақанұлының бұл туындысы жанрлық тұрғыдан терең мазмұнға ие, кейіпкер психологиясын ашуда жаңашылдық танытқан шығарма ретінде бағалануға лайық.

«Көркем шығармалардың құрылысы (композициясы) тек сыртқы пішінге ғана емес, оның мазмұны мен идеясымен де тығыз байланысты. Шығармада бейнеленетін оқиғалар мен кейіпкерлердің әрекеттерін шебер үйлестіру жазушының талантын көрсетсе, ал қандай оқиғаны таңдап, кейіпкерлерді қалай суреттеу жазушының дүниетанымы мен шығарманың негізгі идеясымен анықталады» [13; 209].

Жазушы өз шығармаларында жылқы бейнесін адам болмысымен сабақтастыра отырып, адам характерінің өзіндік ерекшеліктерін айқындай түседі. «Қара байталдың қасіреті» повесінде автор жылқысының соңғы тұяғы — қара байталынан айырылып, ұрылардан жапа шеккен Ақжолдың өмірі

арқылы жеке адамның тағдырын бейнелейді. Бұл шығарма — адам мен жануар арасындағы рухани байланысты суреттейтін жаңа көркем туынды ретінде бағалануға лайық. Автор символдық астармен өрілген аллегориялық баяндау тәсілін қолдана отырып, әлеуметтік-философиялық мәселені көтереді. Әңгіменің тілі шынайы әрі бейнелі, автор оқырманды терең ойға жетелейтін *«қара байтал», «сиыр сүті», «жылқы үйірі», «бөтен иіс», «далада қаңғыру», «бөтен иіс»* метафоралар мен көркемдік детальдарды шебер қолданады. *«Көкек айының орта шені болатын, жер жаңа тебіндеп көктеп, мал өріске шыға бастаған. Желіні жетіп алқылдап тұрған биені бойын жазсыншы деп түс әлетінде қорадан шығара қоймасым бар ма?! Түскілік ішіп қайта шықсам бие жоқ... Ойпырм-ай, аға, адам өмірде не бір сұмдықты көреді екен. Бір жыраның ішімен келе жатсам, бір жерде жаңа туған жас құлынды қалдырыпты да, енесін бауыздап, ішек-қарынын ақтарып тастап алып кетіпті. Анадай жерде жатқан басты аударып көрсем, дәл қарагер биенің өзі екен»* [7; 393].

Енесінен туа сала жетім қалған құлынды сиыр сүтімен ауыздандырып асырағанда, оның бойынын жылқыға тән бордақ иіс шықпай, керісінше, сиыр иісі мүңкіп тұрады екен. Кейін үйірге қосылар кезде, ондай байталдардың иісінен айғырлар жеріп, оны үйіріне ертпейтін көрінеді. Айғыр біткенге жек көрініштi болып, айдалаға безіп кеткен қара байтал ақыры ұрыларға жем болады. Қара байталдың тағдыры арқылы автор адамның әлеуметтік ортаға бейімделу мәселесін астарлап көрсетеді. Бұл — тұлғаның ортада өзіндік болмысын жоғалтуы мен жатсынудың символдық көрінісі.

Әңгімедегі қара байталдың тағдыры — мектеп бітіре сала аяғы ауыр болып, баласын қалаға барып тастап келген Бақытгүлдің ішкі драмасымен астасып жатыр. Бұл көркем тәсілді әдебиеттануда психологиялық параллелизм деп атайды — яғни, автор осы екі кейіпкер арқылы адам мен табиғат арасындағы рухани үндестікті астарлап береді. Шығармада аналық инстинкт және тастанды ұрпақ идеясы арқылы классикалық әдебиеттегі (мысалы, Толстойдың «Холстомеры» немесе Маккартидің образдары) терең гуманистік сарынымен үндестік байқалады. Жазушы кейіпкердің жан күйзелісін, жатсынуын және жалғыздығын шынайы әрі әсерлі суреттейді. Қара байталдың оқшауланауы мен трагедиясы арқылы әлеуметтік ортаның қаталдығы мен бейімделудің күрделілігі көрсетіледі. Шығармадағы қара байтал мен Бақытгүлдің екеуі де аналық болмыстың символы, бірақ екеуінің де аналық бақыты баянсыз, қайғы мен мұңға айналған. Жазушы осы екі бейнені астастыра отырып, қоғамдық проблема мен жеке трагедияны бір желіге тоғыстырады. Бұл — прозадағы терең философиялық, әлеуметтік және психологиялық ізденістің нәтижесі.

«Жазушы бұл образдарды заманы тудырған реалды-тарихи адамдар ретінде бейнелеп, өзінің суреттеп отырған шындығына деген көзқарасын айқындайды. Суреткер көркемдік шындық биігіне дәуірлік оқиғалардың логикасын қаһармандардың мінез ерекшеліктерінің логикасымен қабыстыру арқылы жетеді» [14; 253].

«XX ғасырдың 60-70-жылдарынан бастап қазақ әдебиетінде тарихи тақырыптағы шығармалар қарқынды дами бастады. Бұл туындылар Кеңес Одағы кезеңінде ресми тарихнамада айтылмаған немесе шектеулі зерттелген күрделі мәселелерді көркемдік тұрғыдан қамтып, ұлт тарихының маңызды кезеңдерін көрініс тапқанын көрсетеді. Қазіргі қазақ әдебиетінде тарихи тақырыптың ауқымы кеңейіп, бұл үрдіс халықтың өткенін тереңірек зерделеуге, оның тәуелсіздік жолындағы күресі мен мәдени мұрасын бүгінгі ұрпаққа жеткізуге бағытталған. Әдеби шығармалар тарихи оқиғалар мен тұлғалардың көркемдік интерпретациясы арқылы ұлттық жадыны сақтау мен жаңғыртуда маңызды рөл атқарады» [15; 336]. Мәселен, Ақын Алақанұлының *«Өрт шалған жүрек»* әңгімесі Фанонның мәдени деколонизация теориясымен үндес келеді. Екі шығармада да отаршылдықтың адам санасына тигізетін терең әсері, ұлттық болмысты қайта табуға деген ұмтылыс және рухани азаттық үшін күрес сипатталады. Автор шығармасында тіл мен ұлттық құндылықтардың жойылуы**,** рухани отаршылдық, ұлт болашағына алаңдаушылық сияқты өзекті мәселелерді көтереді. Шығармадағы басты оқиға — қазақ тіліндегі оқулықтар мен әдеби кітаптардың өртенуі арқылы рухани қасіретті көрсету.

Шығарманың негізгі идеясы ұлттық рухты сақтау, ана тілді қадірлеу және мәдени мұраның маңыздылығын түсіну. Автор қазақ тілінің құндылығы аяқ асты болып, ұлттық мәдениеттің жойылу қаупі төнген сәтті көрсетеді. *«Қызыл өртке оранғандардың бәрі қазақ тіліндегі оқулықтар, әдеби кітаптар мен түрлі газет-журналдар екен... «Ана тілі», «Қазақ әдебиетінің хрестоматиясы», «Абай Құнанбаев», «Қазақ ертегілері»... тағысын-тағы. Нұржамал оттың шетіне қарай сырғып түскен қоңыр түсті Абайдың өлеңдер жинағын жұлып алды да, шала жанған күйесін жерге сүйкеп тазартқан болды. Сөйтті де байыз таппай тура мектеп директорының үйіне қарай тартты. «Жол*

жөнекей қолындағы кітаптың орта тұсын ашып бір шолып өткенде «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым... деген жолдары көзіне шалынды» [7; 423].

Көркем әдебиетте интертекстуалдылық — автор мен оқырман арасындағы мағыналық диалог орнатудың маңызды құралы. Ол — белгілі бір мәдени, тарихи немесе әдеби мәтінге сілтеме жасау арқылы жаңа шығарманың мазмұнын тереңдетіп, көркемдік деңгейін арттыратын тәсіл. Интертекстуалдылық ұғымын алғаш ғылымға енгізген Ю. Кристева оны «мәтіндер диалогы» деп сипаттаған. «Мәтін ішіндегі мәтін — бұл тек қана автордың эрудициясы немесе тек сыртқы ажарлау емес. Мәтін ішіндегі мәтін негізгі мәтіндегі басым идеяны (доминант) айқындап, жаңа бір ойға, мәтіндегі оқиғаны жаңаша қабылдауға жетелейді [16; 103].

Шығармада кейіпкердің қолындағы кітаптан Абай Құнанбайұлының «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым...» деген өлең жолдарын көруі — кездейсоқ деталь емес, бұл автордың ұлттық идеяны жеткізу жолындағы саналы көркемдік амалы. Бұл дәйексөз — кейіпкердің ішкі толғанысы мен оның ұлттық санасының оянуы арасындағы байланыс қызметін атқарады. Интертекстуалдылық арқылы автор Абай әлемін еске түсіріп қана қоймай, сол арқылы отарлық сана мен ұлттық болмыс арасындағы қайшылықты көрсетеді. Әңгіме желісінде Абайдың сөзі — тек эстетикалық безендіру емес, ол — шығармадағы басым идеяны айқындайтын *доминант* қызметін атқарып тұр. Автор бұл тәсіл арқылы кейіпкердің ішкі жан әлемі мен қоғамдық шындық арасында күрделі байланысты суреттей отырып, оқырманға оқиғаны тереңірек қабылдауға мүмкіндік береді. *«Өрт шалған жүрек»* әңгімесіндегі басты символдар: *Өрт* — ұлттық мәдениеттің жойылуын, ана тілімізге, әдебиетімізге жасалған қиянатты білдіреді. *Абайдың кітабы* — халықтың рухани қуаты, қазақ әдебиетінің асыл қазынасы. *Нұржамалдың көз жасы* — рухани азаптың, қасіреттің белгісі. «Символикалық бейнелеу туралы Г. Балтабаева былай дейді: «Символикалық сипат — шығарманың көркемдік келбетін көтеретін айрықша факторлардың бірі. Мұнда қаламгер айтпақ ойын көзге ұрардай жарқыратып ашып тастамайды, көлегейлеп, астарлап, символмен, меңзеумен, шағын деталь арқылы, астарлы метафора көмегімн тұспалдап, ишарамен, емеурінмен ұсынады» [17; 49].

Диалог — адам мінезін, көркем идеяны ашуда шешуші қызмет атқаратын негізгі құралдың бірі. Диалог кезінде әр кейіпкердің сөз саптауынан, ой-толғанысынан жан дүниесі айқын көрінеді. «Әдебиеттегі адамның ішкі бітімін, оның өзін сөйлету арқылы да мінез–құлқынан, ұғымынан, нанымы мен танымынан, мәдениетінен сыр түюге болады» [18; 107]. Осы тұрғыдан қарағанда, «Өрт шалған жүрек» әңгімесіндегі Нұржамал мен Анна арасындағы диалог — тек екі кейіпкердің ішкі болмысын ашып қана қоймай, сол кезеңдегі қоғамның рухани-мәдени қақтығысын, ішкі қарама-қайшылығын да терең суреттейді. Бұл көркемдік тәсіл арқылы автор кеңестік идеология мен ұлттық рухтың арасындағы кереғарлықты табиғи әрі нанымды формада береді.

– Қайырлы таң, Анна Ивановна. Мен... мен... кешіріңіз, мектепте кітаптарды өртеп жатқаны несі, түсінбеймін тіпті.

– А-а-а, кітаптар дейсің бе? — деп әп-сәтте түнеріп сала берді.

Саған оның неменесі түсініксіз? Бұдан былай еш қажеті болмайтын оқулықтарды беталды жер алдырып, ыбырсытып қойғанша тазартқанда тұрған не бар?

Жарайды, Анна Ивановна, оқулықтардан басқа Абай шығармалары секілді... «Абай, Абай!.. Кім екен ол?! Пушкин бе екен, Маяковский ме екен?! Сен қыз Хрущевтің «Қазақтар орыс тілін қаншалықты тез меңгерсе, коммунизмге соншалықты тез жетеді» деген сөзін естен шығарып жіберген екенсің. Жетер енді, бара бер, сенімен салғыласып тұрар жайым жоқ, – деп есікті тарс жауып алды» [7; 424].

Академик З. Қабдоловтың пікірінше, қаһарман бейнесін ашуда тартыс — көркем шығарманың басты құралы болып табылады. Ол қандай дәуірде жазылса да, заман шындығы тек тартыс арқылы көркемдік шешімін табады деп есептейді. Осы тұрғыдан алғанда, тартыс — кейіпкердің ішкі жан дүниесін, рухани ізденісін, психологиялық болмысын ашудың негізгі әдісі ретінде маңызды рөл атқарады [19; 181]. Шығармадағы кейіпкерлер тартысы (конфликт): Нұржамалдың жан дүниесіндегі ашу, күйзеліс, дәрменсіздік сезімдері өртенген кітаптарды көргенде күшейе түсіп, Нұржамал мен мектеп директоры Анна Ивановнаның диалогы арқылы ұлттық құндылықтарды құрметтеу мен оларды жоюды ақтау арасындағы қарама-қайшылық көрініс табады. Хикаяттағы басты кейіпкер Нұржамал — ұлтының рухани құндылықтарына жанашыр, әділдік үшін күресуге дайын кейіпкер. Анна Ивановна — отаршыл саясаттың өкілі, қазақ тілі мен мәдениетін менсінбейтін, билікке қызмет етуші тұлға. Қаламгердің шығармасындағы негізгі ойы — қазақ халқының рухани тұтастығын сақтау үшін ана тіліне, әдебиетке деген сүйіспеншілікті жоғалтпау керектігін көрсетеді. Шығарма

оқырманды өз халқының мәдени мұрасын қадірлеуге, ұлттық рухты сақтауға үндейді. «Ұлттық характер» ұғымы белгілі бір халықтың тарихи-әлеуметтік даму жолында қалыптасатын, уақыт талабына сай өзгеріп отыратын диалектикалық құбылыс ретінде қарастырылады [20; 173].

Осы тұрғыдан алғанда, Ақын Алақанұлының *«Өрт шалған жүрек»* әңгімесіндегі ұлттық мінездің көркемдік бейнесі ерекше назар аударарлық. Шығармада ұлттық мінез кейіпкердің рухани болмысы, ішкі жан әлемі арқылы ашылады. Жазушы кейіпкердің мәдени мұраға, әдебиетке, әсіресе Абай шығармашылығына деген қарым-қатынасын көрсету арқылы оның дүниетанымын, тарихи жадысын, ұлттық сана-сезімін терең танытады.

Әңгімеде ұлттық мінез жалаң сипаттау немесе декларативті насихат арқылы емес, нақты ситуация шеңберінде туындаған психологиялық тартыс арқылы көркемдік шешім табады. Автор кеңестік идеология мен ұлттық рух арасындағы қақтығысты Нұржамал мен Анна Ивановна арасындағы диалог негізінде бере отырып, тарихи кезеңнің рухани-мәдени қайшылықтарын шебер бейнелейді. Бұл — прозалық шығармада ұлттық болмысты бейнелеудің көркемдік-психологиялық тәсілі болып табылады.

Қорытынды

Ақын Алақанұлының шығармашылығында тарихи кезең мен кейіпкер тағдырының өзара байланысы айқын көрінеді. Жазушының әңгімелеріндегі терең мазмұн мен көркемдік тәсілдер оның әдеби мұрасын жоғары деңгейде бағалауға мүмкіндік береді. Ақын Алақанұлының шығармалары арқылы біз шетелдегі қазақ халқының ұлттық болмысын, оның рухани әлемін, сонымен қатар тарихи өзгерістердің адамдар өміріне әсерін байқай аламыз. Қаламгер шағын көлемді әңгімелері арқылы адамның табиғи болмысымен, оның қоғамдағы орны мен тағдырының өзара байланысын терең ашып көрсетеді. Әсіресе, «Қара байталдың қасіретіндегі» құлынның сиыр сүтімен қоректенуі мен жылқы үйірінен шеттетілуі табиғи болмыстың өзгеруі мен адамдық болмыстың қалыптасуындағы күрделі сұрақтарды алға тартады. Бұл шығармаларда көркемдік бейнелер мен символика арқылы ұлттың өткен тарихы мен қазіргі жағдайы арасындағы сабақтастық ашылады.

Жазушының прозасындағы басты ерекшелік — адамның ішкі әлемін, оның жан дүниесін терең зерттеу және сол арқылы тарихи кезеңнің әлеуметтік-психологиялық ықпалын көрсетуі.

Ақын Алақанұлының шығармаларында адам тағдыры мен қоғамдық өзгерістердің бір-біріне әсері айқын көрініс табады, ал оның кейіпкерлері тек жеке тұлға ретінде емес, өз ұлтының тағдыры мен болашағы үшін күрескен қайраткерлер ретінде сипатталады.

Жалпы алғанда, Ақын Алақанұлының шығармалары қазақ прозасындағы маңызды көркемдік құбылыс болып табылады. Олардың ұлттық мәдениетті сақтап қалуға, қазақ халқының рухани мұрасын қайта жаңғыртуға қосқан үлесі зор. Жазушының көркемдік тәсілдері мен әдеби бейнелерін зерттеу арқылы біз қазіргі қазақ әдебиетінің даму бағыттарын терең түсінуге мүмкіндік аламыз.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Әдебиеттер тізімі

1 Қирабаев С. Әдебиет және дәуір талабы / С. Қирабаев. — Алматы: Жазушы, 1976. — 300 б.

2 Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім / Ж. Дәдебаев. — Алматы: Ғылым, 1991. — 207 б.

3 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеулер мен өлеңдер / А. Байтұрсынов. — Алматы: Атамұра, 2003. — 208 б.

4 Тимофеев Л.И. Основы теории литературы: учеб. пособ. для студентов пед. ин-тов / Л.И. Тимофеев. — Изд. 5-ое. Испр. и доп. — Москва: Просвещение, 1976. — 548 с.

5 Қабдолов З. Сөз өнері / З. Қабдолов. — Алматы: «Санат» баспасы, 2002. — 360 б.

6 Ергөбек Қ. Арыстар мен ағыстар / Қ. Ергөбек. — Астана: Таным, 2003. — 360 б.

7 Алақанұлы А. Қарасай мен Қызылсай. Роман және әңгіме-повестер / А. Алақанұлы. — Астана: Фолиант, 2012. — 448 б.

8 Балтымова М.Р. Қазақ әдебиетіндегі тарихи проза: оқу құралы / М.Р. Балтымова. — Алматы: Эверо, 2022. — 184 б.

9 Адаева Е.С. Көркем мәтіндегі концептілік өріс (Мұхтар Мағауиннің «Қыпшақ аруы» романы негізінде) / Е.С. Адаева, А. Султанова А. // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. — 2022. — № 1. — Б. 49–60. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-1.06.

10 Смайлов К. Өмірдің өзімен өлшесек / К. Смайлов. — Алматы: Жазушы, 1983. — 256 б.

11 Байтанасова Қ.М. Ауыл бейнесі және ұлттық таным / Қ.М. Байтанасова // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. — 2023. — № 2. — Б. 244-258.

12 Zhakulayev A.M. Narrative and Historical Discourse / A.M. Zhakulayev, S.U. Takirov, L.I. Mingazova // M.O. Auezov Institute of Literature and Art. Keruen. Scientific Journal. — 2023. — No 1. — Vol. 78. — P. 112-121.

13 Классикалық зерттеулер: Көп томдық. — Алматы: Әдебиет әлемі, 2013. — 15-т: Қ. Жұмалиев, З. Қабдолов, З. Ахметов. Әдебиет теориясы. —412 б.

14 Жарылғапов Ж.Ж. Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер: моногр. / Ж.Ж. Жарылғапов. — Қарағанды: Гласир, 2009. — 400 б.

15 Ергөбек Қ.С. Қарасөз / Қ.С. Ергөбек. — Алматы: Ел-шежіре, 2013. — 600 б.

16 Валгина Н.С. Теория текста / Н.С. Валгина. — Москва: Логос, 2003. — 173 с.

17 Балтабаева Г. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасы: оқу құралы / Г. Балтабаева. — Алматы: ҚазМемҚызПУ, 2012. — 273 б.

18 Кабдулов Б. Деталь в художественном произведении (к проблеме писательского мастерства): автореф. ... канд. филол. наук / Б. Кабдулов. — Алматы, 1983. — 26 с.

19 Қабдолов З. Сөз өнері / З. Қабдолов. — Өңделіп, толықтырылған екінші басылым. — Алматы: Мектеп, 1976. — 375 б.

20 Бердібай Р. Тарихи роман: оқу құралы / Р. Бердібай. — Алматы: Санат, 1997. — 336 б.

С.К. Сыздыков, А.В. Танжарикова, Д.Б. Мухамадиев, Б.С. Бегманова

Исторический контекст и судьба героя в произведениях Акына Алаканулы

В данной статье всесторонне рассматривается творчество одного из самобытных писателей современной казахской прозы — Акына Алаканулы в контексте этнокультурной транслокации и постколониального дискурса. Акцентируется внимание на художественной системе, тематической направленности и образах персонажей, тесно связанных с исторической реальностью. В произведениях автора, таких как «Ақ әже» («Белая бабушка»), «Ала айғырдың ақыры» («Конец пегого жеребца»), «Қара байталдың қасіреті» («Трагедия черной кобылы»), «Өрт шалған жүрек» («Сердце, охваченное пламенем»), прослеживается художественное осмысление историко-социальных событий колониального и постколониального периодов и их влияние на судьбы героев. Персонажи в этих произведениях изображаются не только как свидетели эпохи, но и как хранители исторической памяти, защитники национального духа. К примеру, в рассказе «Қара байталдың қасіреті» личная трагедия главного героя раскрывает последствия культурного разрыва между поколениями. Методология автора строится на сочетании исторических фактов с элементами психологизма, а хронотопическая структура повествования формирует диалог между прошлым и настоящим. В повести «Өрт шалған жүрек» писатель раскрывает стойкость казахского этноса, а полифоническая структура повествования отражает идею общественного плюрализма. Авторская позиция, соответствующая постколониальной теории, строится на диалектике «подчинения» и «свободы», при этом действия героев направлены на преодоление последствий колониального прошлого, однако они сталкиваются с новыми вызовами в условиях глобализации. В статье рассматриваются синтез исторических фактов с художественным воображением, а также сочетание социального реализма с символическим изображением. Особое внимание уделяется созданию художественного образа казахов, живущих за рубежом, и их стремлению сохранить национальную идентичность вдали от исторической родины. Анализируются сюжетная структура, система культурных кодов и символов, пейзажные и психологические детали. Также рассматриваются нарративный стиль автора, текстовое пространство и методы создания психологического портрета. Через внутренний мир героев раскрываются вопросы национального самосознания, последствия колониального гнёта и значение исторической справедливости. Отдельное внимание уделяется взаимодействию между автором и читателем, а также особенностям восприятия текста. Таким образом, творчество Акына Алаканулы раскрывает его значимость в современном литературном процессе и духовно-культурном пространстве. Его художественная стратегия обеспечивает баланс между возрождением национального нарратива и критическим анализом социальных трансформаций, способствуя развитию постколониальной эстетики в современной казахской литературе.

Ключевые слова: проза, транслокация, конфликт, деталь, символизм.

S.K. Syzdykov, A.V. Tanzharikova, D.B. Mukhamadiev, B.S. Begmanova

Historical Context and the Fate of the Hero in the Works of Akyn Alakanuly

This article provides a comprehensive analysis of the works of one of the distinctive writers of contemporary Kazakh prose — Akyn Alakanuly, in the context of ethnocultural translocation and postcolonial discourse. The focus is placed on the artistic system, thematic direction, and character imagery, all closely linked to historical reality. In the author's works such as *«Aq äje»* (*"White Grandmother"*), «*Ala ayğyrdıñ aqyry»* (*"The End of the Dappled Stallion"*), *«Qara baytaldyñ qasireti»* (*"The Tragedy of the Black Mare"*), and *«Ört şalğan jürek»* (*"A Heart Engulfed in Flames"*), one can trace an artistic reflection on the socio-historical events of the colonial and postcolonial periods and their impact on the characters' destinies. The characters in these works are portrayed not only as witnesses of an era but also as guardians of historical memory and defenders of national spirit. For instance, in the short story «*Qara baytaldyñ qasireti»* (*"The Tragedy of the Black Mare"*), the personal tragedy of the protagonist reveals the consequences of cultural rupture between generations. The author's methodology is based on the combination of historical facts with elements of psychological depth, while the chronotopic structure of the narrative establishes a dialogue between the past and the present. In the novella «*Ört şalğan jürek»* (*"A Heart Engulfed in Flames"*), the writer explores the resilience of the Kazakh people, and the polyphonic narrative structure reflects the idea of social pluralism. The author's stance, aligned with postcolonial theory, is built on the dialectic of "subjugation" and "freedom", with the protagonists' actions aimed at overcoming the legacy of the colonial past, even as they confront new challenges under globalization. The article examines the synthesis of historical fact and artistic imagination, as well as the blending of social realism with symbolic representation. Special attention is given to the creation of artistic images of Kazakhs living abroad and their efforts to preserve national identity away from their historical homeland. The analysis also addresses narrative structure, the system of cultural codes and symbols, as well as landscape and psychological details. The author's narrative style, textual space, and methods for constructing psychological portraits are explored. Through the inner worlds of the characters, questions of national self-awareness, the consequences of colonial oppression, and the significance of historical justice are revealed. Particular attention is paid to the interaction between author and reader, as well as to the specifics of text perception. Thus, Akyn Alakanuly's work underscores his importance in the contemporary literary process and spiritual-cultural sphere. His artistic strategy maintains a balance between the revival of the national narrative and critical reflection on social transformations, contributing to the development of postcolonial aesthetics in modern Kazakh literature.

Keywords: prose, translocation, conflict, detail, symbolism.

References

1 Kiraibayev, S. (1976). Adebiet zhane dauir talaby [Literature and the Demands of the Era]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

2 Dadebayev, Zh. (1991). Omir shyndygy zhane korkemdik sheshim [Life Truth and Artistic Solution]. Almaty: Gylym [in Kazakh].

3 Baitursynov, A. (2003). *Ädebiet tanytqysh. Zertteuler men öleñder* [Introduction to Literature. Research and Poems]. Almaty: Atamura [in Kazakh].

4 Timofeev, L.I. (1976). Osnovy teorii literatury: Uchebnoe posobie dlia studentov pedagogicheskikh institutov. 5-izdanie. Ispravleno i dopolneno [Fundamentals of Literary Theory: Textbook for Students of pedagogical institutes. 5th ed., revised and supplemented]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].

5 Kabdolov, Z. (2002). *Söz öneri* [The Art of the Word]. Almaty: Sanat Publishing [in Kazakh].

6 Ergobek, K. (2003). *Arystar men agystar* [Streams and Currents]. Astana: Tanym [in Kazakh].

7 Alaqanuly, A. (2012). *Qarasaı men Qyzylsaı. Roman men äñgimeler* [Karasai and Kyzylsai. Novel and Short Stories]. Astana: Foliant [in Kazakh].

8 Baltymova, M.R. (2022). *Qazaq ädebietindegi tarikhi proza: oqu quraly* [Historical Prose in Kazakh Literature: A Study Guide]. Almaty: Evero [in Kazakh].

9 Adayeva, E.S., & Sultanova, A. (2022). Korkem matindegi kontseptilik oris (Mukhtar Magauinnin "Qypshaq aryu" romany negizinde) [Conceptual Field in the Literary Text (Based on Mukhtar Magauin's Novel "Kypchaks' Weapon")]. *Evraziia gumanitarlyq institutynyn khabarshysy — Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute*, 1, 49–60. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-1.06 [in Kazakh].

10 Smailov, K. (1983). *Omirdin ozimen olshesek* [Measured by Life Itself]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

11 Baitanasova, K. (2023). Auyl beinesi zhane ulttyq tanym [Rural Image and National Identity]. *Euraziia gumanitarlyq institutynyn khabarshysy — Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute*, 2, 244–258 [in Kazakh].

12 Zhakulayev, A.M., Takirov, S.U., & Mingazova, L.I. (2023). Narrative and Historical Discourse. M.O. Auezov Institute of Literature and Art. Keruen. Scientific Journal, 1, Vol. 78, 112–122.

13 (2013). Klassikalyq zertteuler: Kop tomdyq [Classical Studies: Multi-volume Edition]. Vol. 15. K. Zhumalieyev, Z. kabdolov, Z. Akhmetov. Adebiet teoriasy. Almaty: Adebiet alemi [in Kazakh].

14 Zharylgapov, Zh.Zh. (2009). *Qazaq prozasy: bagyttar men ädis-täsilder: monografiia* [Kazakh Prose: Trends and Methods. Monograph]. Karaganda: Glasir [in Kazakh].

15 Ergobek, K.S. (2013). *Qarasóz* [Prose]. Almaty: El-shezhire [in Kazakh].

16 Valgina, N.S. (2003). *Teoriia teksta* [Text Theory]. Moscow: Logos [in Russian].

17 Baltabayeva, G. (2012). *Qazaq prozasy täuelsizdik kezinde: oqu quraly* [Kazakh Prose in the Independence Period: A Study Guide]. Almaty: Qazaq Memlekettik Qyzdar Pedagogikalyq Universiteti [in Kazakh].

18 Kabdulov, B. (1983). Detal v khudozhestvennom proizvedenii (k probleme pisatelskogo masterstva) [Detail in a Literary Work (on thepProblem of writer's mastery). *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].

19 Kabdolov, Z. (1976). *Söz öneri. Ondelip, tolyqtyrylgan ekinshi basylym* [The Art of the Word. Revised and expanded 2nd edition]. Almaty: Mektep [in Kazakh].

20 Berdybay, R. (1997). *Tarikhi roman: oqu quraly* [The Historical Novel: A Study Guide]. Almaty: Sanat [in Kazakh].

Information about the author

Syzdykov Serikbol Kusainovich — Senior lecturer, PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: sake.sakebaev@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8444-6373

Tanzharikova Alua Vasilevna – Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: Alua1973@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5575-9813

Mukhamadiev Dauren Bakdauletovich — Senior lecturer, candidate of philological sciences. Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: dauren-7725@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-9407-6088

Begmanova Bibizhan Seitkhanovna — Associate Professor, candidate of philological sciences. Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: bibizhan.begmanova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9135-6752